

D I S P U T

Božidar Jakšić
Goran Bašić

UMETNOST PREŽIVLJAVANJA

Gde i kako žive
Romi u Srbiji

B I B L I O T E K A

DISPUT

Božidar Jakšić i Goran Bašić, *Umetnost preživljavanja. Gde i kako žive Romi u Srbiji*

• Izdavač: Institut za filozofiju i društvenu teoriju, Beograd, Narodnog fronta 45
www.instifdt.bg.ac.yu • Tel./fax: (+381 11) 2646-242 • E-mail: institut@instifdt.bg.ac.yu

• Za Izdavača: Stjepan Gredelj, direktor • Recenzenti: Nebojša Popov i Sreten Vujović •

Likovno grafičko rešenje korica: Aida Spasić • Grafička obrada teksta: Nina Popov •

Štampa: „Filip Višnjić“, Beograd • Tiraž: 500 primeraka • Beograd 2005. ISBN

Knjiga *UMETNOST PREŽIVLJAVANJA – Gde i kako žive Romi u Srbiji* sadrži rezultate rada na projektu broj 1926 *Društvenorazvojne mogućnosti Srbije/Jugoslavije u evropskim i svet-skim procesima*, Instituta za filozofiju i društvenu teoriju Univerziteta u Beogradu, koje je finansiralo Ministarstvo za nauku, tehnologije i razvoj Vlade Srbije, kao i saznanja dobijena terenskim radom u okviru projekta *Romska naselja, uslovi života i mogućnosti integracije Roma u Srbiji: radi poduzimanja efikasnih mera za poboljšanje uslova života i ispitivanja mogućnosti integracije*, koje je finansirao OXFAM GB, kancelarija u Beogradu. Objavlji-vanje knjige omogućilo je Ministarstvo nauke i zaštite životne sredine Vlade Srbije.

Božidar Jakšić
Goran Bašić

UMETNOST PREŽIVLJAVANJA

Gde i kako žive Romi u Srbiji

Institut za filozofiju i društvenu teoriju
Beograd, 2005.

Sadržaj

Božidar Jakšić: Predgovor	9
--	---

Prvi deo

O poreklu, identitetu i naseljima Roma u Srbiji

Goran Bašić: O poreklu i identitetu Roma u Srbiji	15
Goran Bašić: Naselja i naseljenost Roma u Srbiji	31
Pristup istraživanju romskih naselja	32
Rasprostranjenost romskih naselja u Srbiji	37
Položaj, veličina, vreme i način nastanka romskih naselja	44
Komunalna infrastruktura	48
Stanje i perspektive romskih naselja	57

Drugi deo

Uslovi života romske porodice u Srbiji

Božidar Jakšić: Uslovi života romske porodice u Srbiji	63
PARAMETRI EMPIRIJSKOG ISTRAŽIVANJA	63
Predmet istraživanja	64
Ciljevi istraživanja	64
Metodski pristup i uzorak	67
ROMSKA PORODICA – OBELEŽJA I STANJE	69
Broj članova i struktura ispitivanih romskih i neromskih porodica ..	69
Samoprocene materijalnog stanja porodica	71
MESTA I USLOVI STANOVANJA ROMSKIH PORODICA	73
ZAČARANI KRUG BEDE – SIROMAŠTVO	84
Opremljenost porodičnog domaćinstva	92
Radni status domaćina/ce i izvori prihoda romske porodice	93

OBRAZOVANJE I ŠKOLOVANJE DECE	101
ZDRAVSTENO STANJE I LEČENJE ČLANOVA	
ROMSKE PORODICE	112
PREDRASUDE, STEREOTIPI, DISTANCA I DISKRIMINACIJA ..	119
Predrasude	119
Ocena međusobnih odnosa	120
Stereotipi	123
Distanca	125
Diskriminacija	129
ROMI: RAVNOPRAVNOST, SAMOPOMOĆ I POMOĆ	140
Stavovi prema Zakonu o zaštiti prava i sloboda	
nacionalnih manjina	141
Obim i učestalost pomoći	144
Uloga romskih vođa	145
Ko treba da pomaže Romima	148
Viđenje budućnosti	151

Treći deo

Integracija Roma u Srbiji

Goran Bašić: Integracija Roma u Srbiji	157
Programi integracije Roma u susednim zemljama	157
Nedoumice u vezi sa poimanjem integracije Roma u Srbiji	166
Pravne i institucionalne osnove integracije u „užem“ smislu	170
Strategija integracije Roma u Srbiji i naučna istraživanja	179

Prilozi

Izabrana bibliografija	183
<i>Report from the Field Study "ROMANY SETTLEMENTS, LIVING</i>	
<i>CONDITIONS AND POSSIBILITIES OF INTEGRATION OF</i>	
<i>THE ROMA IN SERBIA" (Translated by dr Ivana Spasić)</i>	193
1. Goran Bašić: Settlements and Population Identity	
of the Romanies in Serbia	193
1.1. The Approach in the Investigation of Romany settlements ...	193
1.2. Distribution of Romany Settlements in Serbia	196

1.3. Position, Size, Time and Manner of Establishment of Romany Settlements	201
1.4. Infrastructure of public utilities	206
1.4.1. <i>Organization of Settlements</i>	206
1.4.2. <i>Access to settlements and regulated condition of the streets in them</i>	208
1.4.3. <i>Electric power supply network</i>	210
1.4.4. <i>Water-supply network</i>	210
1.4.5. <i>Sewage system</i>	211
1.4.6. <i>Proximity of pre-school institutions</i>	211
1.4.7. <i>Proximity of schools</i>	213
1.4.8. <i>Health institution</i>	214
1.4.9. <i>Proximity of a police station</i>	214
1.4.10. <i>Proximity of a food store</i>	215
1.4.11. <i>Distance from a sports facility (sports ground)</i>	215
1.4.12. <i>Vicinity of cultural institutions</i>	215
1.4.13. <i>Distance from local community office</i>	216
1.5. Burial places	216
1.6. The situation and prospects for the future of Romany settlements	217
 2. Dr. Božidar Jakšić: Living Conditions of the Roma Family in Serbia	 219
2.1. STUDYING THE LIFE OF THE ROMA FAMILY: BASIC PARAMETERS	 219
2.1.1. Outline of the Problem	219
2.1.2. Object of Research	220
2.1.3. Goals of the Study	223
2.1.4. Methodological Approach and the Sample	226
2.2. ROMA FAMILY – CHARACTERISTICS AND CONDITION	 228
2.2.1. Size and Structure of Interviewed Roma and Non-Roma Families	 228
2.2.2. Place of Permanent Residence and Housing Conditions of Roma Families	 229

2.2.3. Equipment in the Family Household	234
2.2.4. Working Status of Head of Family and Sources of Income of the Roma Family	236
2.2.5. Problems of Education and Schooling of Children . . .	240
2.2.6. Health Condition and Medical Treatment of Members of the Roma Family	245
2.2.7. Self-Evaluation of Material Standing of Families . . .	248
2.3. ROMA AND NON-ROMA	250
2.3.1. Evaluation of Mutual Relations	250
2.3.2. Discrimination	253
2.3.3. Stereotypes	256
2.3.4. Social and Ethnic Distance	258
2.4. ATTITUDES CONCERNING EQUALITY AND HELP TO ROMA	262
2.4.1. Attitudes towards Roma Equality	262
2.4.2. Attitudes towards the Law on the Protection of Rights and Liberties of National Minorities	263
2.4.3. Scope and Frequency of Aid	266
2.4.4. Who Should Help Roma	268
2.4.5. Visions of the Future	270
3. Goran Bašić: Towards the Integration of Roma in Serbia	273
3.1. Roma Integration Programs: Some Experiences	273
3.2. Definition of Integration: Conceptual Dilemmas	274
3.3. Principles of Integration	278
3.4. Starting Premises of the Strategic Document	278
3.5. What Should the Plan of Integration Include?	280
SPISAK ROMSKIH NASELJA U SRBIJI U KOJIMA ŽIVI VIŠE OD 15 PORODICA ILI VIŠE OD 100 LJUDI	283

Predgovor

Romi su visoko deprivirana etnička zajednica, ali i socijalna grupa. Kru-govi bede u kojima živi većina Roma u Srbiji, kao i u drugim, mnogo bogatijim zemljama, su ponekad beskrajni. Neke romske porodice žive samo od socijalne i humanitarne pomoći, a neke uopšte ne znaju kako preživljavaju. Sadržaj naše knjige *Umetnost preživljavanja – Gde i kako žive Romi u Srbiji*¹ mogao bi se kratko formulisati kao istraživanje *strategija preživljavanja* ili opis *preživljavanja kao stila života*. Dramatičnost siromaštva Roma, ali i većinskog stanovništva i izbeglica u Srbiji, pretvorena je u veliku ljudsku tragediju. Tako su, na primer, raseljeni Romi sa Kosova i Metohije svugde postali *nezvani* i, što je daleko bitnije, *neželjeni gosti*. Pripadnici druge etničke zajednice, ljudi drukčije kulture, vere i jezika pojačali su strepnje, predrasude i animozitete većinskog stanovništva. Razmere njihove tragedije izbacile su ih u prvi plan interesovanja međunarodnih činilaca, ali ne i domaćih vlasti.

Romi su specifična populacija koja pokazuje tipičnu sliku niskih aspiracija i izuzetno brzih adaptacionih sposobnosti. Otkriti put da život Roma ne bude samo predmet rada centara za socijalni rad i policije, nego da Romi postanu ravnopravni i ekonomski nezavisni sugrađani krupan je zadatak pred kojim kao ljudska bića stojimo. Pri tome treba imati u vidu da izgleda na uspeh imaju samo one mere koje se mogu skladno ukomponovati u celinu romskog života a ne mere koje ne vode računa o urgentnim potrebama, kulturi i tradiciji Roma.

Projekt empirijskog istraživanja bio je završen 10. aprila 2002. godine. U maju mesecu 2002. godine bio je u celini završen instrumentarij za anketno ispitivanje i rad na terenu. Formiran je istraživački tim u sastavu: dr Miloš Marjanović,

¹ U knjizi *Umetnost preživljavanja – Gde i kako žive Romi u Srbiji* sadržani su rezultati rada na projektu broj 1926 *Društvenorazvojne mogućnosti Srbije/Jugoslavije u evropskim i svetskim procesima*, Instituta za filozofiju i društvenu teoriju Univerziteta u Beogradu, koje je finansiralo Ministarstvo za nauku, tehnologije i razvoj Vlade Srbije, a drugim delom saznanja dobijena terenskim radom u okviru šireg empirijskog projekta *Romska naselja, uslovi života i mogućnosti integracije Roma u Srbiji: radi poduzimanja efikasnih mera za poboljšanje uslova života i ispitivanja mogućnosti integracije*, koje je finansirao OXFAM GB, kancelarija u Beogradu.

redovni profesor Univerziteta u Novom Sadu, dr Dragoljub Đorđević, redovni profesor Univerziteta u Nišu, dr Đokica Jovanović, vanredni profesor Univerziteta u Prištini i mr Goran Bašić, u vreme istraživanja, 2002. godine, sekretar Komisije za proučavanje života i običaja Roma Odeljenja društvenih nauka SANU i viši savetnik Saveznog ministarstva za nacionalne i etničke zajednice iz Beograda, kao članovi istraživačkog tima. Istraživanjem je rukovodio dr Božidar Jakšić, naučni savetnik Instituta za filozofiju i društvenu teoriju Univerziteta u Beogradu.

U istom, maju mesecu 2002. godine bili su završeni i umnoženi upitnici. Neređeno pitanje finansiranja postalo je prepreka realizaciji projekta. Terenski rad je ipak započet početkom jula 2002. godine zahvaljujući podršci gospodina Rasima Ljajića, saveznog ministra za nacionalne i etničke zajednice. Veći deo rada na terenu bio je praktično završen kada je 21. oktobra 2002. godine potpisan ugovor o realizaciji projekta između OXFAM GB, Kancelarije u Beogradu i Centra za istraživanje etniciteta kao nosioca realizacije projekta. Terenski rad završen je krajem 2002. godine, a istraživački izveštaj početkom 2003. godine.

Uzorak za anketiranje romskih naselja, romskih i susednih neromskih porodica sačinila je saradnica Republičkog zavoda za statistiku Slavica Pavkov na osnovu rezultata popisa stanovništva iz 1991. godine, tada jedinog zvaničnog izvora o Romima u Srbiji. Svi članovi istraživačkog tima bili su koordinatori terenskog rada u pojedinim regionima Srbije. Oni su birali i obučavali anketa-re, sarađivali sa predstavnicima lokalnih institucija i predstavnicima romskih društava, udruženja i zajednica, kontrolisali rad anketara i anketni materijal. Kompjutersku obradu empirijskog materijala izvršila je Vesna Miletić, saradnica Instituta za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta, Univerziteta u Beogradu. Članovi istraživačkog tima, koordinatori terenskog rada učestvovali su svojim sugestijama u prvoj analitičkoj proceni empirijskog materijala, a dali su i svoje kritičke primedbe i sugestije na draft istraživačkog izveštaja. Mape romskih naselja uradila je kartograf Ljiljana Popović.

Prvi i treći deo izveštaja o terenskom radu koji su se odnosili na rasprostranjenost i broj romskih naselja u Srbiji, njihove karakteristike, uočena demografska obeležja romske populacije i probleme strategije u procesu integracije Roma napisao je mr Goran Bašić, a drugi deo o uslovima života, statusu, problemima romskih porodica, odnosima Roma i neroma, pitanjima ravnopravnosti romske populacije, perspektivama za budućnost napisao je dr Božidar Jakšić. Za one koje interesuju samo empirijski podaci u prilogu ove knjige dat je izveštaj o terenskom radu na engleskom jeziku.² To nije učinjeno samo kao znak

² Dr Ivana Spasić je prevela istraživački izveštaj na engleski jezik. U prilogu dajemo najznačajnije delove tog izveštaja, a dr Ivani Spasić izražavamo iskrenu zahvalnost na kolegijalnoj pomoći i saradnji.

poštovanja prema međunarodnoj instituciji koja je omogućila terenski rad, OXFAM GB. To je takođe i mogućnost da se strani stručnjaci, zainteresirane institucije i javnost upoznaju sa nekim bitnim obeležjima života romske zajednice u Srbiji.

Knjiga, koju zahvaljujući finansijskoj podršci Ministarstva za nauku, tehnologije i životnu sredinu Vlade Republike Srbije, predajemo javnosti na uvid sadrži ne samo rezultate terenskog rada nego i obiman studentski materijal i uvide u brojna druga istraživanja slične vrste u zemlji i inostranstvu.

Želimo da se zahvalimo svima koji su nam pomagali u radu, omogućili, podržali i pokazali krajnje razumevanje za poteškoće na koje smo nailazili. Pre svega, zahvaljujemo se članovima istraživačkog tima, prof. dr Dragoljubu Đorđeviću, prof. dr Đokici Jovanoviću i prof. dr Milošu Marjanoviću, kolegicama i kolegama anketarima Romima i neromima, kao i ostalim saradnicima koji su dali svoj doprinos, na korektnoj profesionalnoj saradnji.

Posebnu zahvalnost dugujemo i izražavamo predstavnicima OXFAM GB Kancelarija u Beogradu na materijalnoj podršci koja je omogućila realizaciju projekta empirijskog istraživanja.

Last but not least, želimo od sveg srca da se zahvalimo brojnim romskim aktivistima na terenu i našim ispitanicima Romima i neromima, bez čijeg aktivnog učešća ovo istraživanje ne bi imalo nikakvog smisla. Spremnost na saradnju i umetnost u stvaranju prijateljske atmosfere u radu prevazišli su sva naša očekivanja. Od tih ljudi smo mnogo naučili. Ako bi rezultati naših istraživanja bar malo doprineli da se bolje osvetle, s ciljem da se poboljšaju, životni uslovi Roma u Srbiji, bio bi to za nas nagoveštaj da se nismo bavili uzaludnim poslom.

Prvi deo

O poreklu, identitetu i naseljima Roma u Srbiji

Goran Bašić

O poreklu i identitetu Roma u Srbiji

Pisanih izvora o poreklu Roma, njihovim migracijama od doba izgnanstva iz prapostojbine gotovo da i nema. Pisani tragovi o njihovom izgnanstvu, naseljavanju, kulturi samo su delimično otkriveni i obrađeni. Dugo vremena Romi su bili nepoznanica evropskim istoričarima i hroničarima koji su beležili po koju crticu iz njihovog života, uglavnom ne istražujući odkud su stigli i kakva ih je nevolja dovela na evropsko tlo.

Migracioni tokovi Roma ka Evropi su utvrđeni tek u drugoj polovini XIX veka revitalizovanjem sociolingvističkih istraživanja koja su u romskim dija-
lektima analizirala jezičko nasleđe drugih naroda. Preteče ovih istraživanja su lingvisti, antropolozi i istoričari koji su kroz susrete sa Romima prvo naslućivali, a vremenom i prikupili verifikovane činjenice o njihovom jeziku, poreklu, migracijama. Iako se ne smatraju prvim istraživačima jezika i kulture Roma,¹ nemački filozof Jakob Ridiger i mađarski sveštenik Stefan Vali, iako nezavisno jedan od drugog, gotovo istovremeno, uočili su sličnosti u govoru studenata iz Indije sa govorom romskih grupa koje su boravile u nemačkim i mađarskim zemljama. Na tragu njihovih pretpostavki nastale su uticajne studije² u kojima je potvrđeno da je Indija prapostojbina Roma i da je njihov jezik blizak hindu i urdskom jeziku. Međutim, tek od dela Franca Miklošiča objavljenog krajem XIX veka, koji u raspravu uvodi pretpostavku da romski jezik vodi poreklo iz dardu jezičke grupe, naslućuju se putevi kojima su Romi stigli iz Indije u Evropu, a potom i na druge kontinente. Prema Miklošiču postojalo je nekoliko migracionih tokova, a najveći je po svemu sudeći bio onaj koji je Rome vodio put Vizantije, a potom dalje ka severu Balkana i srednjoj Evropi. U radu *Cigani u Vizantiji i na Balkanu u kasnom srednjem veku*, Džordž Sulis na osnovu arhivskih

¹ Prvi poznati istraživački radovi o Romima potiču iz XVII veka i pripisuju se Bonaventuri Vulkanijusu. On je utro put radovima Sebastijana Mincera i Alberta Kranca a naročito Jakuba Tomazijusa koji je 1652. godine na univerzitetu u Lajpcigu odbranio prvu doktorsku disertaciju o Romima.

² O studijama August Fridriha Pota, *Cigani u Evropi i Aziji* i Hajnriha Morica Gotliba Grelmana *Cigani* videti: Rajko Đurić, *Seobe Roma*, BIGZ, 1987.

zapisa i do tada manje poznate literature, ukazuje da su pre migracija ka središnjem delu Evrope Romi duže živeli u Persiji, Jermeniji i Grčkoj.³

Najzad, nakon studija Ralfa Tarnera (1924) i posebno indijskog diplomate Redžendra Rišija (1970) koji su dokazivali da je severni deo Indije – Pendžab prapostojbina savremenih Roma, smatralo se da su sporovi i nejasnoće u pogledu porekla ovog naroda rešeni. Međutim, nakon Rišijeve studije noviji izvori ukazali su na brojne socijalne, istorijske, jezičke i druge kontradiktornosti u vezi sa poreklom Roma.⁴ Od tada razvijaju se dva pravca političke i kulturne afirmacije evropskih Roma: prvi, se ostvaruje kroz stvaranje i razvijanje romskog intelektualnog i političkog pokreta koji je svoju konstituantu imao 1971. godine na Prvom svetskom kongresu, drugi, je svoje puteve nalazio kroz naučno sagledavanje porekla i položaja Roma u savremenom društvu.

U vezi sa ovom drugom tezom važno je pomenuti da i pored ogromnog metodološkog i saznanjog napretka još uvek se ne može sa sigurnošću govoriti o preciznim izvorima o poreklu i migracijama Roma. Nedvosmisleno je da su drumovima, koji su postali jedna od odrednica njihovog identiteta krenuli najverovatnije još u XII veku odnekuda iz Indije i da su se ka Evropi kretali putevima koji se pominju u literaturi. Međutim, nejasno je da li je pred početak seobe romska etnija već bila jedinstveno formirana ili je reč o više srodnih plemena koja su se vremenom stapala u relativno homogenu etničku masu. Ove nedoumice produbljuju fragmentarni istorijski tragovi koji vode poreklo iz vizantijskih, persijskih i arapskih izvora. Iz delova sačuvanih hronika može se naslutiti da su postojale sasvim izvesne civilizacijske razlike među doseljenim romskim plemenima, kao i da su lako prihvatili kulturne vrednosti sredina u kojima su duže boravili. Još tada proces akulturacije bio je prijemčiv za romsku populaciju koja je prihvatila religiju, jezik, imena i običaje starosedelaca.

U političkom i društvenom smislu, značajna su dva dokumenta, odnosno dve crtice koje upućuju da su Romi pre seoba pripadali višim kastama i da su održavali određene diplomatske odnose sa evropskim suverenima i crkvama. U tom smislu značajan je dokument iz vatikanske zbirke koji datira iz 1422. godine u kojem se spominje da je Papa primio 200 Roma, a prema izvorima na koje upućuju uglavnom romski intelektualci tvrdi se da su po dolasku u Evropu Romi mogli računati na bliske veze među francuskom i poljskom vlastelom.

Drugi dokument koji bi mogao da potvrdi ovu tezu je hronika dinastije Amin – „Katib ali Amini“ koja je otkrivena u Kairu devedesetih godina XX

³ George C. Soulis, *The Gypsies in the Byzantine Empire and the Balkans in the late Middle Ages*, Dumberton Oaks Papers, XV, 1961.

⁴ Videti: Rajko Đurić, *Romi u evropskoj književnosti*, Beograd, 1996, ili Ian Hancock, Siobhan Dowd, Rajko Đurić, *The Roads of the Roma*, Hatfield, 1998.

veka.⁵ Početna analiza ove hronike upućuje na opsežna istraživanja kako arapskih, tako i indijskih, pakistanskih, britanskih i drugih izvora kako bi se potvrdila pretpostavka da Romi potiču iz Kanaudža grada u severnoj Indiji. Po ovoj hronici može se zaključiti da je Kanaudž koji su nastanjivali preci Roma u dva navrata bio duhovni i politički centar severne Indije – prvi put hiljadu godina pre Hrista u vreme doseljavanja plemena Karu u te delove Indijskog poluostrva, a drugi put u VI veku u vreme dinastije Gupta. U vreme svoje najveće moći u XI veku Kanaudž je osvojio sultan Mahmut Gazni koji je obrazovano stanovništvo prodao kao roblje u Kabulu po izuzetno visokoj ceni. Kako je broj roblja višestruko nadmašivao stanovništvo Kabula veći deo stanovnika Kanaudža se uputio u raznim pravcima.

Teško je zaključiti da li je reč o pokušaju romskih istoričara da negativne stereotipe o Romima kao narodu bez korena, koji se zbog civilizacijskih i antropoloških pretpostavki ne mogu izvući iz stanja duhovne i materijalne bede supstituišu u evropskim istorijskim naukama popularnim metodom „prekrajnja istorije“ ili je reč o relevantnim podacima koji će nagovestiti nove činjenice o poreklu i statusu Roma u prapostojbini. Andžej Mirga i Leh Mruz u često citiranoj studiji *Romi razlike i netolerancija* dotiču se ovog problema i smatraju da Romi pokušavaju da preuzmu stvar u svoje ruke i da nastoje da steknu aktivnu ulogu u kreiranju kolektivne budućnosti naroda. Oni smatraju da je „jedan od znakova takvih aspiracija težnja za promenom slike sopstvene prošlosti, prevrednovanje i pokušaj da joj se da, dostojniji karakter i da se pronađu drugačiji koreni od onih koji su im pripisali neromski istraživači“.⁶

Traganje za novim izvorima, gradom i literaturom doprineće utvrđivanju naučno potvrđenih saznanja o poreklu i kulturi Roma u vremenu koje je prethodilo njihovom doseljavanju u Evropu. Kada je reč o doseljavanju Roma na Balkan, odnosno u Srbiju, postoji nekoliko dokumenata koji ukazuju na pojavu romskih migracionih krakova na južnom Balkanu u XII veku. Tatomir Vukanović sledeći Sulisove izvore navodi da su se u Vizantiji, odnosno na Balkanu, Romi pojavili sredinom XI veka kada su bežeći ispred Seldžuka napustili Jermeniju i krenuli prvo ka Anadoliji, a potom i ka Grčkoj i dalje ka severu.⁷ U istoj monografiji Vukanović je tragao za najstarijim pomenima pojma Ciganin u toponimiji Južnih Slovena i došao do podatka da se već u drugoj polovini XV veka u Makedoniji beleže prvi geografski pojmovi koji u korenu imaju reč Ciganin.

⁵ Marcel Courthiade, *The Romani People's Origins: Chronicles and Legends* (rukopis).

⁶ Andžej Mirga, Leh Mruz, *Romi razlike i netolerancija*, AKAPIT, Beograd, 1997, str. 7.

⁷ Tatomir Vukanović, *Romi (Cigani) u Jugoslaviji*, Vranje, 1983. str. 22.

Oslanjajući se na Sulisova promišljanja i Đurđica Petrović zaključuje da su Romi na Balkan došli iz Jermenije i upućuje na izvore Dubrovačkog arhiva u kojima se 1362. godine pominju „Egipćani“ Vlaho i Vitan.⁸ Šesnaest godina kasnije nailazimo i na tragove života Roma u Zagrebu,⁹ a 1387. godine zabeleženo je njihovo prisustvo u Ljubljani.

Interpretirajući istraživanje turskog istoričara Halila Inaldžika, Olga Zirojević navodi da su Romi u Osmanskom sultanatu imali posebnu teritorijalnu organizaciju – Ciganski sandžak koji nije bio teritorijalno organizovan, ali je pod administrativnom jurisdikcijom obuhvatao Rome iz Rumelije i iz Istanbula. Drugi turski izvori i autori upućuju na čvršće teritorijalno organizovanje Roma, prvo u Anadaoliji, a potom i na Balkanu i stvaranje posebnog sandžaka Cigana muselema u prvoj polovini XVI veka.¹⁰ Međutim, po svemu sudeći ne postoje čvrsti dokazi o teritorijalnoj organizaciji Roma na Balkanu u to doba, ali je na osnovu obrađenih turskih deftera izvesno da su Romi muslimani popisivani odvojeno u odnosu na ostale muslimane kao i da su u tvrđavama ili izvan njih činili posebne džemate.¹¹

Prvi poznati podaci o pojavi Roma u Srbiji su iz 1467. godine u kojima se među stanovnicima tvrđave Resava pominju i petorica Cigana kovača. U defteru iz 1522. godine izvršen je prvi popis Cigana u Rumeliji prema kome je na ovom području bilo 17.191 ciganskih kuća od kojih je 10.294 ili 59,9% bilo hrišćanskih.¹² Iz tog popisa možemo zaključiti da su u to doba Cigani na području današnje Srbije živeli u Resavi, Pirotu, Novom Brdu, Novom Pazaru, Smederevu, Vranju, Prijepolju, na obroncima planine Rudnik, a na Kosovu u Prištini, Vučitrnu, Prizrenu i Peći.

U Beogradu Romi su prvi put popisani 1536. godine i prema tadašnjoj katarskoj evidenciji uočavaju se ciganski džemati koji se međusobno razlikuju po verskoj strukturi stanovništva, zanatima i poslovima koje obavljaju. Prema zapisima francuskog hroničara Kiklea u Beogradu je pod kraj XVII veka porred Roma kovača živela i veća grupa muzikanata: „Cigani, ljudi i žene ovde dosta prijatno igraju i pevaju uz pratnju svog ćemaneta, vrste violine, zatim neke

⁸ Đurđica Petrović, *Cigani u srednjovekovnom Dubrovniku*, Zbornik Filozofskog fakulteta, knj. XIII–I, Beograd, 1976.

⁹ Žan Pol Kleber, *Cigani*, Zagreb, 1967. str. 46.

¹⁰ Olga Zirojević, *Romi na području današnje Jugoslavije u vreme turske vladavine*, Glasnik Etnografskog muzeju u Beogradu, Beograd, 1981. str. 228.

¹¹ O položaju Roma u Osmanskom sultanatu videti i: Elena Marušakova i Veselin Popov, *Cigani v Osmanskata imperija*, Interfas, Pariz, 2000.

¹² A. Stojanovski, *Romite na Balkanskiot poluostror*, Prilozi, VII 1, Makedonska akademija na naukite i umetnostite, Skopje, 1976.

vrste cimbala i svoje tambure, koja je kao gitara sa pet žica. Ovu zabavu imali smo više puta tokom našeg boravka“.

Do donošenja regulacionog plana Beograda 1867. godine Romi su živeli na više lokacija unutar i izvan gradskog šanca. U šancu Romi su podigli nekoliko kuća prema obali Save u blizini Gospodarevog konaka, Mitropolije i Saborne crkve, odnosno na uglu današnjih ulica Kralja Petra i Kneza Sime Markovića. Roma je bilo i u blizini Kalemegdana, na području današnje opštine Dorćol u ulicama Cara Dušana, Braće Baruh, Visokog Stevana i Cara Uroša. Izvan gradskog Šanca ciganska mala se nalazila u sadašnjoj Skadarskoj ulici na mestu današnje Bajlonijeve pijace. Romskih kuća bilo je i u blizini Varoš Kapije, na mestu današnjeg Topličinog venca i železničke stanice, a na ulazu u ulicu Narodnog fronta bila je „ciganska“ česma. Kod Batal džamije koja se nalazila na uglu Vlajkovićeve i Bulevara Kralja Aleksandra postojala je „Cigan mala“, a romskih kuća je bilo i na području oko sadašnje Vaznesenske crkve. Znatno kasnije u XIX veku Romi čergari su počeli da nastanjuju širu periferiju i okolna sela koja se sada nalaze u užem ili širem gradskom jezgru. U Mirijevu i Malom Mokrom Lugu nastanjuju se povremeno i stalno tridesetih godina XIX veka, a tridesetak godina kasnije Romi nastanjuju Rušanj, Železnik, Žarkovo, Resnik, Jajince, Kumodraž, Mirijevo, Kaluđericu, Mali Mokri Lug, Slance, Leštane, Veliko Selo, Višnjicu, Knjaževac. Međutim, početkom XIX veka popisivači nisu zabeležili značajniji broj Roma u Beogradu. Iz spiska uplaćenog harača sledi da je 1832. godine u Beogradu bilo svega 31 odraslih Roma, a prema Popisu iz 1850. godine njihov broj je iznosio 216.¹³

O prisustvu Roma u Srbiji kao sedelačkog stanovništva već u XVI veku govore brojni turski izvori. Najstariji među njima upućuju na period vladavine Mehmeda II za čije vladavine su svi Cigani plaćali harač u iznosu od 42 akče. Iz turskih popisa nailazimo na podatke o Romima u različitim delovima Srbije, a osnovna razlika među njima je proizilazila iz njihovog verskog opredeljenja. Romi hrišćani su plaćali sve namete kao i drugo hrišćansko stanovništvo, dok su Romi islamske veroispovesti uživali status koji su imali drugi muslimani u određenoj administrativnoj jedinici. Olga Zirojević upućuje na naredbu koja je doneta u Niškom kadiluku 1498. godine kojom se svakom Ciganinu muslimanske veroispovesti koji napusti katun naplaćuje ispendža kao nevernicima.¹⁴

Prema *Zakonu o Ciganima u Rumeliji* iz 1530. godine svaki Ciganin musliman u Rumeliji za svaku kuću i za svakog odraslog člana plaća po 22 akče

¹³ V. Jakšić, *Grada za državopis Srbije*, Glasnik Društva srpske slovesnosti VII, Beograd, 1855, str. 234.

¹⁴ Olga Zirojević, *Ibid.*, str. 237.

poreza, a Cigani hrišćani po 25 akči. Svadbarinu, kazne i druge poreze Cigani su plaćali kao ostala raja, a poreza su bili oslobođeni samo oni koji su imali carske zapovesti.¹⁵

Muhamed Mujić je ustanovio da su Romi u Osmanskom sultanatu uživali građanska prava jer su imali pravnu zaštitu i obeštećenje u slučaju povrede. Takođe, učestvovali su u privredi i organizovali privatni život u skladu sa svojom tradicijom, običajima i na maternjem jeziku.¹⁶ Turska administracija, po svemu sudeći, nije imala predrasude prema Ciganima i njihov položaj je bio povoljniji nego u Habsburškoj monarhiji i u drugim evropskim zemljama.¹⁷

U ustaničkoj Srbiji (1804–1818) prema Romima se, takođe, postupalo bez predrasuda. Vladimir Stojančević ukazuje da su tokom Prvog ustanka u Skupštini ustaničkih starešina Cigani imali svog vojvodu koji je pozivan na skupštinu kao i ostale vojvode.¹⁸ O učešću Roma u Prvom srpskom ustanku svedoče i stihovi Sime Milutinovića Sarajlije koji navodi junaštva ciganskih ustanika u tri kraja beogradskog pašaluka: oko Valjeva i Požarevca i u Šumadiji. O tome govore i pisani izvori, kako arhivski, tako i memoarska i biografska literatura.¹⁹

U Srbiji oslobođenoj od turske vlasti Romima su priznata građanska prava: na ličnu slobodu, na jednakost pred sudom, na zemljišnu baštinu, na slobodu veroispovesti i poštovanje običaja i tradicije. Prema Stojančeviću, uspostavljenom srpska vlast, je nastojala da proklamovana prava ostvari te je u tom smislu Romima čergarima bila ponuđena pogodna obradiva zemlja – „bivša turska imanja ili nove krčevine za trajno nastanjivanje, sa pravom na neotuđivo vlasništvo“. Osim toga, izvršena je poreska reforma prema kojoj su obaveze svih

¹⁵ Elena Marušiakova, Veselin Popov, *Ibid.*, str. 36.

¹⁶ Muhamed Mujuić, *Položaj Cigana u jugoslovenskim zemljama pod osmanskom vlašću*, Prilozi za orijentalnu filologiju i istoriju jugoslovenskih naroda pod turskom vladavinom, sv. 3–4, Sarajevo 1953. str. 143.

¹⁷ Venecijanski i austrijski izvori, najčešće sudski protokoli, upućuju na probleme koji su Romi predstavljali za srednjoevropske države, posebno za austrougarsku administraciju koja je planski naseljavala pojedine delove monarhije vodeći računa o etničkim, privrednim, vojnim, administrativnim i drugim potrebama. Nastojeći da Rome najpre pridobije, a potom primora da se stalno nasele Marija Terezija, kasnije i Jozef II, doneli su nekoliko veoma restriktivnih uredbi kojima se Romima ograničava kretanje, menja etnonim naroda, oduzimaju deca, i dodeljuju neromskim porodicama na odgajanje i vaspitanje. Videti: Matasović Josip, *Cigani u doba terezijanstva i jozefinizma*, Narodna starina VII, Zagreb, 1928.

¹⁸ Vladimir Stojančević, *Politički i pravni položaj Cigana (Roma) u Srbiji Prvog i Drugog ustanka*, u Miloš Macura, *Razvitak Roma u Jugoslaviji – problemi i tendencije*, SANU, Beograd, 1992. str. 25.

¹⁹ Vladimir Stojančević, *Ibid.*, str. 26.

građana ujednačene, čime je ukinut takozvani ciganski porez.²⁰ Propast Prvog ustanka zaustavila je mere koje su Romima obezbeđivale ravnopravan status u Srbiji, a reforme su nastavljene po okončanju Drugog srpskog ustanka, međutim njihov domašaj i efekti nisu bili snažni kao tokom Prvog ustanka u kojem su Romi učestvovali i u vojnim i građanskim strukturama.²¹

Početkom XX veka u Srbiji se objavljuju prvi naučni radovi o Romima. Doktorsku disertaciju odbranio je i u Budimpešti objavio Tihomir Đorđević.²² Ovo delo nikada nije prevedeno na srpski ili na romski jezik i objavljeno u Srbiji, ali je kao i drugi Đorđevićevi radovi o Romima, bilo obavezna lektira potonjim istraživačima.²³ Đorđević je među prvim klasifikovao Rome u Srbiji u odnosu na pravce doseljavanja.²⁴ U odnosu na Đorđevićevu podelu, kojoj se sa vremenske distance od gotovo jednog veka može ponešto i prigovoriti, u Srbiji su nastanjeni Turski Cigani, Beli Cigani, Vlaški i Mađarski Cigani. Na osnovu terenskih istraživanja Đorđević zapaža da se kod tako zvanih turskih Cigana zapaža unutargrupna podela na srpske (gadžikano), odnosno one koji su se davno²⁵ doselili i muslimanske Cigane (korakane) kod kojih postoji istorijsko pamćenje o vremenu naseljavanja. Đorđević kod ove romske grupe uočava razlike u: običajima, govoru, organizaciji porodičnog života i zanimanjima.

Posebnu grupu turskih Cigana čine Beli Cigani nastanjeni u Podrinju i u Mačvi. Đorđević smatra da su se oni naselili iz Bosne, da su zaboravili maternji jezik i da su muslimanske veroispovesti. Đorđević upućuje i na precizne podatke o doseljavanju Roma u Mačvu. Naime, on navodi zanimljiv podatak iz Državnog Arhiva u Beogradu o tome da su članovi tkačkog esnafa iz Šapca tužili 19. novembra 1853. godine grupu Roma koji su nelojalno preprodavali platno.²⁶ Ne samo iz ove činjenice, može se zaključiti da su sredinom XIX veka Romi zasnovali sedelački način života u ovom delu Srbije.

²⁰ U oslobođenoj Srbiji Romi su plaćali porez (harač) koji je između 1830. i 1839. godine iznosio između 40.000 i 70.000 groša. Videti: Tihomir Đorđević, *Ciganski aračluk u Srbiji*, u *Naš narodni život*, knjiga 6, Beograd 1932, str. 125.

²¹ Detaljnije kod: Stojančević, *Ibid.*, str. 29.

²² Tihomir R. Gjorgjević, *Die Zigeuner in Serbien*, Budapest, 1903.

²³ Koliko je poznato, pored Tihomira Đorđevića doktorske disertacije o Romima u Srbiji (Jugoslaviji) odbranili su Aleksandra Mitrović i Rajko Đurić.

²⁴ *Vrste Cigana u Srbiji*, *Naš narodni život*, Beograd, 1932, str. 91–120.

²⁵ Đorđević ne navodi kada su se prve grupe Roma naselile u Srbiji i kolika je vremenska distanca između naseljavanja „srpskih“ i „muslimanskih“ Roma. U uvodu članka, međutim napominje da su Romi u Srbiji živeli još pre turske vladavine u XIV veku.

²⁶ Đorđevićevi podaci se poklapaju sa rezultatima istraživanja koji upućuju na to da je većina romskih naselja u Šapcu starija od jednog veka.

Vlaški Cigani su se doselili iz Rumunije, odnosno južne Ugarske i Đorđević ih razvrstava u dve grupe: krunine ili kneževske Cigane koji su bili slobodni ljudi i robove – manastirske i plemićke. Kneževski Cigani su se, prema zanimanjima koja su najčešće obavljali, delili na Lingurare (kašikari, koritari), Ursare (mečkari), Rudare i Laješe (nomadi). Druga grupa se delila na manastirske i plemićke robove koji se pominju u hrisovuljama još od 1385. godine. Đorđević navodi da nije utvrdio kada su se ove grupe Roma naselile u Srbiju, ali navodi detaljnu distribuciju mesta u kojima su nastanjeni ili u kojima su primećeni, kao i opis njihovih običaja, zanimanja i porodičnog života. Đorđević navodi imena različitih grupa rumunskih (vlaških) Cigana kojima se oni međusobno nazivaju ili ih tako nazivaju susedne etničke grupe. Ova imena mogu se podeliti u odnosu na pravac doseljavanja na rumunske i vlaške Cigane, u odnosu na zanimanja koja su obavljali na Lingurare, Koritare, Vretenare, Mečkare, Rudare, Lejaše, Burdeljaše, Zavrače, Kovače. Zanimljivo je da među nazivima koje navodi Đorđević nema naziva Banjaši koje se u savremenoj literaturi često koristi za vlaške Rome.²⁷ Iz Đorđevićevih istraživanja saznajemo da su iz Ugarske povremeno dolazile grupe Roma koje naziva mađarskim ili banačanskim Ciganima. Zabeležio je da je njihov dolazak u Srbiju stalno zabranjivan, a raspisom od 1. jula 1894. godine njihovo prelaženje je potpuno sprečeno.²⁸

U XX veku Romi su delili sudbinu svojih suseda Srba i drugih naroda koji su živeli na prostoru sadašnje Srbije. Tokom teških i tragičnih godina koje su donela dva svetska rata stradao je veliki broj Roma. Istinu o tome koliko je Roma sa tadašnje Jugoslavije ili samo Srbije postradalo teško je utvrditi jer je popisima stanovništva koji su sprovedeni 1921. i 1931. godine popisano daleko manje Roma u odnosu na realno stanje. Tatomir Vukanović navodi da je 1921. godine u severnoj Srbiji bilo 16.674 Roma, u južnoj pod kojom je podrazumevao i Kosovo i Makedoniju 14.489, a u Vojvodini 3.756 što je ukupno iznosilo 34.919.²⁹ Rajko Đurić smatra da je u to vreme u tadašnjoj Jugoslaviji živelo oko 250.000 Roma.³⁰ U Beogradu je u to vreme prema procenama živelo oko 50.000 Roma koji su bili nastanjeni u gradskom jezgru (Jatagan, Šporet i Pištolj mala) i u malama na periferiji. U to vreme beogradski Romi su osnovali prve organizacije, a 1935. godine tada student, a docnije ugledni prestonički advokat Svetozar

²⁷ Biljana Sikimić, *Banjaši u Srbiji iz balkanske lingvističke perspektive*, u *Актуални проблеми на балканскојо езикознание*, Sofiæ, 2003. str. 114–129; Biljana Sikimić, *Banyash culture in North Serbia in Roma religious culture*, Niš, 2003, str. 76–83.

²⁸ *Vrste Cigana u Srbiji*, Naš narodni život, Beograd, 1932, str. 119.

²⁹ Tatomir Vukanović, *Ibid.*, str. 121.

³⁰ Rajko Đurić, *Seobe Roma*, BIGZ, 1987. str. 67.

Simić pokrenuo je list na romskom – *Romano Lil*. Iste godine, 1. maja osnovano je i u Registar Ministarstva unutrašnjih dela upisano je Udruženje beogradskih Cigana svečara Bibije – tetkice.³¹ Cilj rada ovog humanitarnog udruženja je da neguje tradiciju proslave autentične romske slave tetkice Bibije, a u tu svrhu osnivači su prikupili određena sredstva i kupili kuću u ulici Gospodara Vučića 49 koja je nakon rata konfiskovana. Udruženje je radilo sve do početka Drugog svetskog rata, a imovina je na upotrebu *Društvu Rom* iz Beograda vraćena tek 1989. godine.

Zanimljivo je da ovo nije ni prvo, a na sreću ni jedino udruženje beogradskih Roma iz međuratnog perioda. Naime, još 1927. godine formirana je *Prva srpsko-ciganska zadruga za uzajamno pomaganje u bolesti i smrti*, kao humanitarno, ali i prosvetiteljsko udruženje, a 1938. godine osnovan je *Prosvetni klub jugoslovenske ciganske omladine* čiji je predsednik bio Svetozar Simić.³² U Nišu je 1928. godine osnovano cigansko pevačko društvo *Sloga*, a četiri godine kasnije i fudbalski klub *Gajret*.³³ Osnivanje udruženja, sedelački život, interesovanje suseda za njihov život, običaje i poreklo ukazivalo je da su Romi u Srbiji zauzimali društvenu poziciju koja je mogla u budućnosti da bude zamajac kolektivnog prosperiteta. Istraživanja njihovog položaja u Srbiji između dva svetska rata su retka i zatvorena unutar međa pojedinih disciplina društvenih nauka, tako da se o stanju kolektivnog identiteta tadašnjih Roma može zaključivati samo posredno na osnovu novinskih članaka, retkih dokumenata i sve bleđih sećanja.

Emancipaciju Roma u Srbiji prekinuo je Drugi svetski rat koji je doneo stradanja i pogrom ovog naroda širom Evrope. Nikada nije utvrđeno koliko je Roma pobijeno tokom rata. Statistika nikada nije bila naklonjena Romima, ni živim, ni mrtvim. U logorima dželiti ih nisu posebno evidentirali već samo numerisali pre pogubljenja. Pretpostavlja se da je tokom rata pobijeno oko 230.000 Roma, među kojima je i 40.000 postradalih u Jasenovcu. Utemeljenje genocida nad Romima nalazi se u *Zakonu protiv ciganske opasnosti* koji je donet u Nemačkoj 1939. godine u kojem je institucionalizovana predrasuda o rasnoj supremaciji Arijevaca nad Romima. Zakonom je predviđeno da se „posebna pažnja“ posveti čistim Romima u odnosu na Rome rođene u mešovitim brakovima. Kako bi se lakše razvrstavali pripadnici drugih rasa, odnosno kako bi se zaštitila rasna

³¹ Videti: Dragoljub Acković, *Tetkica Bibija – proslava Bibije u ogledalu dnevne i periodične štampe u poslednjih sto godina*, Rominterpress, Beograd, 2004.

³² Dragoljub Acković, *Samoorganizovanje beogradskih Roma u periodu između dva svetska rata*, u: Miloš Macura, *Cigani/Romi u prošlosti i danas*, SANU, Beograd 2000, str. 97–110.

³³ Nenad Jašić, *Stari niški Romi*, KSS, Niš, 2001, str. 25.

čistota Arijevaca izmišljene su takozvane „antropološke tablice“ na osnovu kojih su ljudi razvrstavani na one čijim venama teče čista, drugim rasama nepomućena, arijevska krv i one koji će biti likvidirani zbog svog etničkog porekla.³⁴

Nastojeći da dosledno sprovede politiku Trećeg Rajha Ministarstvo unutrašnjih poslova Nezavisne države Hrvatske u julu 1941. godine preduzelo je „mere protiv cigana“ koje su se počele sprovoditi nakon popisa pripadnika romskog naroda. U vezi sa popisom Ministarstvo je izdalo naređenje u kojem je izdalo detaljna uputstva o načinu evidencije Roma i rokovima do kojih se moraju dostaviti popisni spiskovi, ali i stav da „Cigane koji su na području Nezavisne Države Hrvatske doskitali, nakon što je izbio svetski rat, valja već sada protjerati preko državnih granica“.³⁵ U Srbiji Romi su postradali u masovnim streljanjima građana koja su Nemci izvodili u svim većim gradovima. Najveći broj Roma streljan je u Kragujevcu, Kraljevu, Nišu, Jabuci i Jajincima. Nakon rata, na pogrom nad Romima nije skrenuta odgovarajuća pažnja. Ogromni gubici koje je zemlja pretrpela, uspostavljanje novih privrednih i društvenih odnosa u kojima je proklamovana volontaristička jednakost naroda i narodnosti, usloveli su da se nikada ne saznaju i ne ispituju stradanja Roma tokom Drugog svetskog rata. Posledice su međutim bile stravične i pokazalo se dugoročne. Decenijama nakon rata, ne samo da se mnogi Romi nisu izjašnjavali o svom etničkom poreklu, već je zaustavljen proces njihovog napretka koji se neposredno pred rat snažno osetio. Zadugo su zatrti začeci romske inteligencije i sasečene mogućnosti ekonomskog osnaživanja romske porodice. Ovakvo stanje će se prevazići tek krajem šezdesetih godina XX veka, ali slična situacija ponovila se i pola veka kasnije.

Naime, raspad socijalističke Jugoslavije i etnički ratovi koji su pratili taj proces usloveli su nova stradanja Roma. Iz Hrvatske, Bosne i sa Kosova većina Roma je raseljena ili prognana, a ne mali broj je likvidiran. Zaraćene strane

³⁴ Namere o konačnom rešenju ciganskog pitanja nacisti su najavili neposredno po dolasku na vlast. Već 1935. godine Nimerškim zakonom o zaštiti nemačke krvi i časti zaštićeni su mešoviti brakovi Nemaca sa ne-Arijevcima, posebno sa Jevrejima, Romima i ljudima afričkog porekla. O holokaustu nad Romima videti: Ian Hancock, *Gypsy history in Germany and neighboring lands: A chronology leading to the Holocaust and beyond*, in David Crowe and John Kolsti, eds., *The Gypsies of Eastern Europe*, Armonk: E.C. Sharpe, 1989, pp. 11–30; Donald Kenrick and Grattan Puxon, *The Destiny of Europe's Gypsies*. London: Sussex University Press, 1972; Ian Hancock, *The Trend to Minimize the Romani Holocaust*, A review of Guenther Lewy, *The Nazi Persecution of the Gypsies*, Oxford University Press, 2000; Dragoljub Acković, *Stradanja Roma u Jasenovcu*, ABC Glas, Beograd, 1994; Kristijan Baranardak, *Zaboravljeni holokaust*, Zagreb.

³⁵ Milan Bulajić, *Ustaški zločin genocida protiv Cigana u II svjetskom ratu*, u Miloš Macura, *Razvitak Roma u Jugoslaviji*, SANU, 1992, str. 33.

su vodile računa o broju svojih žrtava i o tome postoje manje više sistematizovani podaci. O Romima koji nisu učestvovali u ratnim sukobima opet niko nije vodio računa. Broj postradalih Roma u ratovima od 1991. do 1999. godine ponovo je nepoznanica.³⁶

Međutim, krajem šezdesetih godina u tadašnjoj Jugoslaviji počela je društvena akcija čiji je cilj bila emancipacija Roma. Akcija je najavljena intervjuom romskog književnika, aktiviste i učesnika u partizanskom pokretu Slobodana Berberskog u kojem je na dnevni red postavljeno pitanje političkog statusa Roma u tadašnjoj Jugoslaviji: „Moj narod traži ono što su svi drugi dobili – pravo da bude nacija“.³⁷ Obrazlažući svoju ideju čiju je implementaciju video kroz osnaživanje kulturnog identiteta Roma i njihovo institucionalno organizovanje, Berberski je isticao da je socijalistička Jugoslavija bila jedina sposobna i spremna država da pitanje nacionalne artikulacije Roma postavi na dnevni red. Prisecajući se mehanizama na kojima je počivao tadašnji jugoslovenski politički establišment, kao i političko-administrativnog ustrojstva države može se pretpostaviti da je u vezi sa stavovima Slobodana Berberskog morala postojati izvesna saglasnost najvišeg partijskog i državnog vrha. Brozova Jugoslavija je nacionalnom pitanju pridavala veliku pažnju i najverovatnije da je postojao plan u vezi sa političkim i društvenim organizovanjem Roma. U vezi s tim su i reči kojima je Berberski zaključio svoj prvi razgovor sa novinarom *Večernjih novosti*: „Da. Otvorićemo u dogledno vreme osnovne škole za Rome svuda gde za to postoje uslovi. Istina, nemamo dovoljno nastavnog kadra, ali imamo dosta obrazovanih ljudi koji taj posao sa uspehom mogu da obave. Podnećemo, takođe zahtev za otvaranje katedre za jezik i književnost Roma na beogradskom Filološkom fakultetu. Knjige ćemo nabaviti iz celog sveta. Za najbolje učenike, koji danas ne mogu da se školuju, jer za to nemaju sredstava, tražićemo stipendije od radnih organizacija. Pored toga brinućemo o zapošljavanju mladih radnika Roma. Mi moramo demistifikovati shvatanje da su Romi asocijalni deo društva. Jugoslavija je, ponavljam, jedina zemlja u kojoj su za to sazreli uslovi“. Iako su svi pomenuti problemi i posle više od tri decenije aktuelni i otvoreni svakako da je u to vreme postojala politička volja jugoslovenske komunističke organizacije da otvori pitanje statusa romske zajednice.³⁸

³⁶ Videti: Ljiljana Bogdanović, *Zloupotreba i nasilje nad kosovskim Romima*, rukopis iz 1999; Božidar Jakšić, *Ljudi bez krova*, Beograd, 2001; Tomas Acton, *Romani Resettlement: Bosnia Refugee Rom in England*, 1996.

³⁷ Jovan Keser, *Nismo cigani već nacija*, intervju sa Slobodanom Berberskim, *Večernje novosti*, 2. mart 1969. godine, str. 7.

³⁸ Da je status Roma uvek bio „otvoren“ problem svedoče i reči Moše Pijade iz 1945. godine koji je reagujući na povrede elementarnih prava Roma u Nišu rekao: „Kad narodna vlast izbacuje Rome iz njihovog kulturnog doma, kad zabranjuje Ciganima kupanje u

Međutim, još tada, postojali su i drugačiji pogledi u vezi s budućnošću romske nacije. Reagujući na ideju Slobodana Berberskog o nacionalnom pitanju Roma, niški Romi su, aprila 1969. godine izrazili svoje sumnje i nezadovoljstvo: „Mi, Cigani, deo smo ovog društva, te nam nije potrebna posebna nacija. Nama je jedino potrebna pomoć društva, ne da bismo se nacionalno konstituisali, već da bismo se sredili kao etnička grupa koja se bori za bolji život i srećniju budućnost svoje dece“.³⁹ Slične stavove izneli su Romi iz Kruševca čiji predstavnici su postavili retrogradnu tezu da: „... struktura, mentalitet i kultura naših Roma ne mogu da obezbede nacionalno afirmisanje Cigana u Jugoslaviji“.⁴⁰

Ideje i stavovi, koji su se krajem šezdesetih, suprotstavljali procesu nacionalnog osvešćivanja Roma naišli su na osudu većine Roma u Jugoslaviji. Podršku stavovima Slobodana Berberskog naročito su izražavali Romi iz Beograda, Vojvodine i sa Kosova.⁴¹

Nažalost, ove intencije i aktivnosti romskih intelektualaca nisu artikulisane u nacionalni pokret već se pribeglo polovičnom rešenju organizovanja Roma kroz mrežu društava koja su delovala uglavnom na teritoriji Srbije. Funkcije društava *Rom* su se odnosile na čvršće povezivanje i organizovanje Roma, afirmaciju njihove kulture, jezika i opšte prosvetčivanje naroda.

U prilog ideji o doprinosu jugoslovenskih Roma razvoju nacionalnog programa ovog naroda je i pismo koje je slovenački političar Aleš Bebler uputio u decembru 1978. godine Centralnom komitetu SK Jugoslavije. U svom obraćanju najvišem partijskom telu Bebler ističe: „Problem Roma u našoj zemlji, nesumnjivo je vapijuće socijalno pitanje. Oni svojom velikom većinom spadaju u najsiromašniji deo našeg stanovništva. Veoma veliki broj naših Roma stanuje u straćarama ili čergama, a to znači bez tekuće vode, bez sanitarija, bez

javnom kupatilu, kad odbija da i jednog Ciganina primi u službu, kad iz monopola izbacuje i onih 15 ciganskih žena koje su bile primljene na posao, onda možemo da kažemo da je u glavama ljudi koji takve postupke prave ostao priličan talog nacističkog rasizma, a to narodna vlast ne sme i neće da trpi, već je dužna najoštrije suzbijati. ...Toj maloj narodnosti naše vlasti treba da pruže svaku pomoć kako bi se sami Cigani na čelu sa svojom malenom, ali valjanom inteligencijom i svesnim radnicima i borcima, mogli da uzdignu“ (Rajko Đurić, *Bez kadrova, bez znanja*, Savez Komunističke Srbije o problemu Roma, Politika, 17. avgust 1975).

³⁹ S. Ubavić, J. Keser, *Utopija o nacionalnosti*, Nedeljne novosti, 27. april 1969. godine, str. 30.

⁴⁰ Miodrag Jovanović, *Kakvu „naciju“ želi Berberski*, Nedeljne novosti, 27. april 1969. godine, str. 30.

⁴¹ Serija natpisa u Nedeljnim novinama objavljena od marta do maja 1969. godine.

grejanja zimi, slabo zaštićeni čak i od vetra i kiše. Nije im dakle rešeno pitanje stanovanja u elementarnom smislu. To se može reći i za ishranu, a usled ovih i drugih razloga Romi su lošeg zdravstvenog stanja. Romima su prihodi niski jer im je privredna aktivnost još uvek tradicionalna... Ovom je konstatacijom otvoren glavni socijalni aspekt pitanja Roma kod nas, a to je pitanje njihovog zapošljavanja...⁴²

Pored socijalno-ekonomskih aspekata na koje je ukazivao, Bebler je istakao i značaj još tri pitanja koja su, takođe, u neposrednoj vezi sa jačanjem nacionalnog identiteta Roma.

Prvo se odnosilo na status Roma u socijalističkoj zajednici južnoslovenskih naroda: „Ako želimo celovito rešavati pitanje Roma moramo pre svega da im priznamo status narodnosti“.⁴³ Sledeća Beblerva primedba koja se odnosi na zastupljenost Roma u lokalnim vlastima prisutna je i u savremenim analizama učešća Roma u procesu odlučivanja: „Slabo, veoma slabo stoji sa njihovim prisustvom u opštinskim skupštinama iako se tu, ponegde, kao izuzetak pojavljuje po neki delegat“.⁴⁴ Najzad, sa stanovišta jačanja nacionalnog identiteta kod Roma, Bebler je smatrao da je naročito važno da se „Romima prizna pravo na upotrebu i razvoj svog jezika u svakom pogledu, u prosvetnom i kulturnom radu pa i u pogledu školovanja njihove dece“. Koliko su ova pitanja aktuelna svedoči sledeći citat: „opismenjavanje na većinskom jeziku u slučaju Roma smatra se normalnim. Tamo gde romska deca idu bez otpora roditelja u škole sa jezikom većine, lokalni faktori smatraju da je pitanje prosvetavanja romske dece rešeno, odnosno da se ono rešava. Izgovor je stereotipan – nema učitelja Roma, nema romskih bukvara i čitanki, nema romskih udžbenika i gramatike, nema rečnika većinsko-romskog i romsko-većinskog... Priznajmo. Mirimo se sa sadašnjim stanjem. Mirimo se sa činjenicom da nigde ni na jednoj pedagoškoj akademiji nema odeljenja za Rome, mesta gde bi mogli da se vaspitavaju učitelji i učiteljice Romi i Romkinje, i gde bi nastali prvi bukvari i čitanke na romskom jeziku u najkraće vreme“.⁴⁵

Većina od problema na koje je ukazivano pre više decenija prisutno je sada. Nedostatak nastavnog kadra, nedoumice u vezi sa standardizacijom jezika i razvijanje kompenzatornih programa kojima se romskoj deci približavaju vrednosti većinske kulture i jezika predstavljaju ne samo ozbiljnu prepreku za njihovu

⁴² Pismo Aleša Beblera predsedništvu CK SKJ preuzeto je iz: Dragoljub Acković, *Nacija smo, a ne Cigani*, Rrominterpress, Beograd, 2001, str. 117.

⁴³ *Ibid.*, str. 118.

⁴⁴ *Ibid.*, str. 118.

⁴⁵ *Ibid.*, str. 119.

integraciju bez asimilacije već i kršenje nacionalnih prava zajednice koja su dostupna građanima drugih nacionalnosti.⁴⁶

Ideje, aktivnosti i potencijali koje su razvili Romi u Srbiji bile su zamajac za stvaranje evropskog romskog pokreta koji je revitalizovao ideje o jedinstvu romskog naroda. Osnova ovih ideja su mišljenja romskih nacionalista da su Romi bili jedan narod kada su stigli u Evropu i da se na toj osnovi moraju međusobno ponovo povezati. Oni veruju da podeljenost grupe nije rezultat voljnih unutrašnjih, već neprijateljskih spoljnih faktora i u tom smislu nastoje da mobilizaciju i koheziju naroda postignu putem međunarodne političke akcije. U ovom procesu koji ima svoju političku paradigmu i sve čvršće uporište u međunarodnim institucijama Romi se suočavaju sa problemima koje su „stare“ evropske nacije prebrodile pre više decenija ili vekova. Naime, *national building process* kod Roma nailazi na mnogobrojne prepreke koje otežavaju jačanje kohezivnih veza unutar grupe.

⁴⁶ U okviru međunarodnog romskog pokreta usvojeni su pismo i ortografija koji omogućavaju da dijalekti kojima govore Romi u Srbiji budu ravnopravno tretirani, te da se prirodno razvijaju u šarenolikom leksičkom bogatstvu jedinstvenog književnog jezika Roma. Odluku o Romskom jeziku (Decision about The Romani Alphababet) donela je Komisija za standardizaciju romskog jezika u kojoj su pored ostalih radili i Romi sa prostora Jugoslavije: Sait Balić, Rajko Đurić, Šaip Jusuf. Pored njih u radu ove komisije učestvovali su i Romi iz ostalih država među kojima i ugledni lingvisti Marsel Kurtiade, Jan Henkok i Lav Čerenkov. Prezidijuma Svetske romske organizacije je usvojio predlog Komisije za standardizaciju o jedinstvenom pismu Roma (7/1990), a ovu odluku potpisali su dr Rajko Đurić i Sait Balić, u to vreme predsednik i potpredsednik Svetske organizacije Roma, kao i Emil Šćuka kasniji predsednik iste organizacije, a tada njen generalni sekretar. (Videti u: *Informaciaqo Lil e rromane uniaqoro* (No. 1–2, Žulaj – Augùsto, 1991). Odgovor Roma iz Srbije na proces izgradnje književnog jezika Roma u Evropi je bio originalan i ostvaren je u vremenu jedne od najvećih kriza u kojima se država nalazila tokom istorije. Naime, usvojena je koncepcija razvoja jezika koja je podrazumevala ćirilčno pismo kao osnove pisanog jezika Roma. Ova koncepcija koju je predlagao jedan od najobrazovanijih Roma u Srbiji, upokojeni Trifun Dimić, zaslužan između ostalog za uvođenja nastave na romskom u vojvođanskim školama, pisanje romskog bukvara, osmišljavanja plana i programa nastave na ovom jeziku i mnogo drugih značajnih delatnosti zbog čega se njegova uloga u romskoj kulturi poredi sa onom koju je u srpskoj zauzimao Vuk Stefanović Karadžić, predstavljala je prvi autentičan doprinos razvoja romskog jezika u Srbiji. Podršku Trifunu Dimiću da institucionalizuje svoju koncepciju svesrdno je pružao Episkop Bačke eparhije SPC gospodin Irinej. Rezultat ove saradnje su Dimićevi prevodi Novog zaveta i Službenika na romski, ali i bogoslužjenja na ovom jeziku koji su održani u crkvama SPC. Za ovu koncepciju zalagali su se romski i neromski intelektualci koji su smatrali da je ona prihvatljiv model razvoja romskog jezika i osnova njihove društvene integracije, za većinu drugih koji su o ovom procesu promišljali sa više skepse, ćirilčno pismo je predstavljalo osnovu za asimilaciju Roma koju je sprovodila država.

U procesu formiranja nacionalnog identiteta Roma postoji mnogo nepoznanica i protivurečnih frakcija unutar romskog pokreta. Uprkos pokušajima da stvore jedinstven nacionalni program i da oko njega okupe inteligenciju, Romi još uvek nisu uspeli da prevaziđu unutar-grupne podele i barijere koje su u vezi sa jezičkom, plemenskom i konfesionalnom pripadnošću. Zanimljivo je da neke od postojećih jabuka razdora ne proističu iz autentičnih romskih vrednosti već su usvojene od naroda u okruženju. Jedna od njih je konfesionalna pripadnost koja je kod drugih balkanskih naroda predstavljala snažnu centrifugalnu silu tokom procesa formiranja nacija. U Evropi Romi pripadaju svim kracima hrišćanskih crkava, islamskoj veroispovesti i malim verskim zajednicama. Svaka od ovih crkava, svojim delovanjem različito tretira odnos nacije, države i položaja pojedinca prema ovim institucijama. Međutim, postojeći verski diverzitet ne bi trebalo da predstavlja nepremostivu prepreku u procesu jačanja nacionalnog identiteta Roma. Iskustva drugih naroda opominju da bi sa ovim fenomenom, ipak, trebalo biti oprezan, jer često je ispoljavao oba Janusova lica.⁴⁷

Romi su primer nacije koja pokazuje sposobnost da se održi i bez suverene teritorije. Iako do univerzalnog priznavanja i poštovanja nacionalnih prava treba da prevale dugi put, Romi su već pokazali da su u stanju da probude izvestan stepen svesti za očuvanje i poštovanje svojih nacionalnih, a ne samo ljudskih prava. Romi, polako, ali sigurno prevazilaze tradicionalna pravila i *limese* svoje zajednice. Sve češće, solidarno povezani i rasterećeni bremena unutargrupne generacijske i hijerarhijske podele, argumentovano zahtevaju priznavanje svojih kulturnih, etničkih i političkih prava. Posledice ovakvih tendencija, koje neumitno jačaju u evropskom pokretu Roma, a samim tim i u Srbiji mogu biti kulturna i politička emancipacija romske nacije i otvaranje puta ka socijalno-ekonomskoj integraciji, ali i jačanje regresivnog nacionalizma kao odgovora Roma na nacionalizme suseda. Mogu li Romi u Evropi izbeći zamke u koje se upleo dobar deo afričkih naroda i Afroamerikanaca među kojima je nakon oslobođenja od „belog“ paternalizma i kolonijalizma došlo da jačanja nacionalizma i rasizma?

Nastojeći da u zgradu nacionalnog identiteta utkaju elemente koji će najbolje reprezentovati kolektivni duh nacije romski intelektualci se pozivaju na tradicionalne odrednice ali i na neke nove, kojima do sada nije poklanjana pažnja u raspravama. Romski intelektualci ukazuju na vrednosni sistem na kojem bi trebalo da počiva konstrukcija nacionalnog identiteta Roma. Međutim, Mirga i Mruz se pitaju kakav je identitet Roma: „kako se ispoljava, na kakve se vrednosti oslanja? U odnosu prema kome se stvara i kakav karakter ima etnička granica

⁴⁷ Goran Bašić, *Religija i savremeni konflikti*, u Silvo Devetak, *Ohraniti sanje*, Maribor, 2001; Walter O. Weyrauch, *Gypsy Law – Romani Legal Traditions and Culture*, University of California Press, 1997.

koja ih odvaja od ne-Roma?⁴⁸ Da li je reč o identitetu Roma ili pojedinih romskih grupa i napokon, ako se složimo da se može govoriti o jedinstvenom vrednosnom sistemu evropskih Roma, šta je sa romskom dijasporom koja je razasuta duž svih kontinenata? Nastojeći da odgovore na ove dileme poljski sociolozi-romolozi navode sledeće kriterije pomoću kojih nastoje da definišu etnički identitet Roma: pripadništvo porodici, odnosno zajednici, koja počiva na krvnim, srodničkim vezama koje je teško narušiti;⁴⁹ etnocentrična autopercepcija zasnovana na jasno omeđenoj dihotomiji na nas (Romi) i njih (*gadže*); jezik; unutar-grupna solidarnost; osobit način proizvodnje; antropološke, folklorne i druge osobenosti. Međutim, najveću vrednost i osnovu čvrstine i očuvanja grupe, po ovim autorima, predstavlja prihvatanje sopstvenog etničkog identiteta. Život u skladu s vrednostima koje je istakao *romanipen* čini osnovu da se pojedinac ili pojedine grupe osećaju „pravim“ Romima.⁵⁰

⁴⁸ A. Mirga, L. Mruz, *Ibid.*, str. 170.

⁴⁹ Michael Stewart, *The Time of the Gypsies*, Westview Press, 1997, str. 112–134.

⁵⁰ A. Mirga, L. Mruz, *Ibid.*, str. 175.

Goran Bašić

Naselja i naseljenost Roma u Srbiji

U Srbiji, početkom prve decenije XXI veka živi 108.193 ili 1,4% Roma.¹ Prema prethodnom popisu stanovništva koji je sproveden 1991. godine u Srbiji je živelo 140.237 Roma što na prvi pogled ukazuje na smanjivanje broja ove populacije. Međutim, statističari i demografi ukazuju da je u među popisnom periodu kod Roma zabeležen pozitivan populacioni trend, a pomenutu razliku objašnjavaju različitim metodološkim postupcima u popisima 1991. godine i jedanaest godina kasnije.² Primenjenim metodološkim postupkom *de facto*, umesto predašnjeg *de iure* ustanovljeno je da 32.044 lica ili više od petine romske populacije duže od godinu dana živi van teritorije Srbije. Ostaje nejasno gde su ta lica? Da li su ona ostala da žive na Kosovu, ili su se iselila u susedne i zapadnoevropske države ili već duže vremena žive u inostranstvu?

Ova pitanja su za sada bez odgovora, a nedostaje i valjano naučno objašnjenje zašto su Romi prikrivali svoju nacionalnu pripadnost na skoro svim popisima stanovništva sprovedenim u Srbiji, odnosno u nekadašnjoj Jugoslaviji. Delimično, na ovo pitanje je pokušao da odgovori Vladimir Stanković u radu *Romi u svetlu podataka jugoslovenske statistike* u kojem zaključuje da je reč o narodu koji se ponaša kao reka ponornica.³ Na takav zaključak naveli su ga rezultati dotadašnjih popisa stanovništva po kojima je u Srbiji 1948. živelo 52.181 Roma, 1953 – 58.800, a 1961. godine samo 9.826. Deset godina kasnije 49.894 lica se izjasnilo da su romske nacionalnosti, a 1981. godine njihov broj se udvostručio – 110.959.

Dakle, naučno verifikovanih odgovora na pojavu etničke mimikrije kod Roma u Srbiji za sada nema, ali može se pretpostaviti da je reč o nastojanju Roma

¹ *Etnički mozaik Srbije prema podacima Popisa stanovništva 2002*, Ministarstvo za ljudska i manjinska prava Srbije i Crne Gore, Beograd, 2004.

² Videti: Nada Raduški, *Etnička homogenizacija stanovništva Srbije krajem XX i početkom XXI veka*, u: Goran Bašić, ur, *Multikulturalnost u JIE*, Centar za istraživanje etniciteta, Beograd, 2003.

³ U: Miloš Macura, urednik, *Razvitak Roma u Jugoslaviji – problemi i tendencije*, Beograd, 1992. str. 159–179.

da prikrivanjem svog etničkog porekla izbegnu porugu i diskriminaciju i zauzmu što povoljniji položaj u društvu. U prilog ovakvim pretpostavkama je činjenica da je među javnim ličnostima veliki broj onih za koje se pretpostavlja ili sigurno zna da su etnički Romi, ali oni to ili opovrgavaju ili izričito odriču.

Da sve nije jasno u vezi sa brojem Roma u Srbiji ukazuju rezultati istraživanja *Romska naselja, uslovi života i mogućnosti integracije Roma u Srbiji* kojim je utvrđeno da u 593 romska naselja veća od 100 žitelja ili u kojima je evidentirano više od 15 porodica živi 201.353 Roma starosjedelaca i 46.238 Roma raseljenih sa Kosova.⁴ Istraživanje koje je sprovedeno u 25 okruga u Srbiji nije imalo za cilj da izvrši alternativni popis romskog stanovništva već da što je moguće pouzdanije, utvrdi broj Roma čiji su uslovi života takvi da iziskuju posebne mere za promenu stanja i zbog toga broj pripadnika romske populacije utvrđen ovim istraživanjem nije konačan. Istraživanjem nisu obuhvaćeni Romi koji žive u manjim naseljima, kao ni oni koji žive disperzirani u urbanim centrima. O njihovom broju možemo, takođe, nagađati kao što to čine predstavnici romskih organizacija i nevladinih organizacija čije procene upućuju na 450.000 do 800.000 Roma naseljenih u Srbiji.

Međutim, demografski galimatijas nije osobenost Srbije. U mnogim zemljama izraženo je „administrativno etničko čišćenje“ Roma i primenjuje se „statistički genocid“ nad pripadnicima ove etničke zajednice.⁵ Metodi takve latentno restriktivne demografske politike prema Romima svakako proizilaze iz tradicionalnih predrasuda i stereotipa, ali i iz nastojanja država da prikriju realno stanje u vezi s socijalno-ekonomskim problemima Roma čije rešavanje iziskuje znatna sredstva i društvenu solidarnost. U tom smislu objašnjiv je raskorak između zvaničnih statističkih podataka i faktičkog stanja o broju Roma u pojedinim državama. Nažalost, nije poznato da su se ovim pitanjima ozbiljno bavila sociološka, demografska ili psihosocijalna istraživanja.

Pristup istraživanju romskih naselja

O romskim naseljima u Srbiji, kao i o drugim aspektima njihovog života, ne postoji literatura koja ih sistematski obrađuje. Godinama se govori o mapiranju romskih naselja i izradi etničkog atlasa Srbije, ali do sada to nije učinjeno. Najdetaljniji prikaz distribucije romskih naselja u Srbiji dobijen je istraživanjem čiji rezultati su saopšteni u ovoj knjizi. Značajna saznanja pružili su i saradnici *Društva za unapređenje romskih naselja* koji su evidentirali 125 rom-

⁴ Prema rezultatima evidencije Komesarijata za izbeglice Vlade Republike Srbije i UNHCR, među 187.129 ukupno raseljenih lica sa Kosova bilo je i 19.551 Roma.

⁵ *Roma Rights*, No.2, 2004, Budapest, 2004.

skih naselja u Beogradu,⁶ kao i istraživači u Vojvodini koji su tamo evidentirali i opisali pojedina romska naselja.⁷ Dragoceni podaci o 133 romska naselja u Vojvodini saopšteni su u monografiji *Etnološka građa o Romima – Ciganima u Vojvodini* koju je uz pomoć brojnih saradnika sakupila i za štampu priredila dr Mirjana Maluckov.⁸ U monografiji *Romi u Sremu*, dr Ljiljana Radulovački saopštava bogatu etnološku građu i interpretacije života Roma u ovom delu Vojvodine. U zbornicima Komisije za proučavanje života i običaja Roma koja od 1989. godine radi u Srpskoj akademiji nauka i umetnosti objavljeno je više radova u kojima se obrađuju različiti problemi u vezi s romskim naseljima.⁹

O romskim naseljima u središnjoj Srbiji posredno možemo zaključiti iz monografija koje sa stanovišta posebnih disciplina opisuju život i običaje Roma. U monografiji *Javor iznad glave*,¹⁰ u kojoj se prof. dr Dragoljub B. Đorđević i Dragan Todorović bave kultom smrti kod Roma, nailazimo na detaljan popis romskih seoskih naselja u okolini Niša. O urbanim Romima u Nišu pisali su Nenad Jašić u monografiji *Stari niški Romi*¹¹ i Timoti Trevor Brisko u studiji *Romi sa Nišave*.¹² U izdanju Komrenskih socioloških susreta objavljena je i studija *Grejački Romi*, koja se bavi životom Roma u okolini Aleksinca. Najzad, isti izdavač objavio je 2000. godine studiju o Romima u Donjem Komrenu, nekada zaseoku, a sada predgrađu Niša.

⁶ Pregled romskih naselja Beograda 2002, Društvo za unapređenje romskih naselja, Beograd, 2002, elektronsko izdanje. DURN je objavio i monografiju o romskom naselju u Pančevu – *Mali London – romsko naselje u Pančevu, problemi i mogućnosti*, Beograd, 1999.

⁷ *Cigane moj – Romi u Vojvodini*, Pčesa, Novi Sad, str. 193–383.

⁸ *Etnološka građa o Romima-Ciganima u Vojvodini*, ur. Mirjana Maluckov, Vojvodanski muzej, Novi Sad, 1979.

⁹ Videti: Vladimir Macura, *Romska enklava Orlovsko naselje na rubu Beograda – arhitektonsko-urbanistički opis*, u Miloš Macura, ur., *Razvitak Roma u Jugoslaviji*, SANU, 1992, str. 131–147; Vladimir Macura, *Jedan način sanacije fizičkog okvira romskih enklava*, str. 54–67; Ivan Čakan, *Romi u Novom Sadu*, str. 113–121; u Miloš Macura, *Društvene promene i položaj Roma*, SANU, 1992; Vladimir Macura, *Bedniji od najbednijih ili kratak opis stanja trideset i jedne romske enklave u Beogradu gledano sa urbanističko-geografskog stanovišta*; Ksenija Petovar, Vladimir Macura, *Uloga plana i birokratske volje u pogoršanju uslova stanovanja u Orlovskom naselju*; Miodrag Ferenčak, *Stanovanja u Orlovskom naselju i mogućnosti njihovog poboljšanja*; Jasminka Cvejić, *Siromaštvo i životna sredina Orlovskog naselja*; Nikola Cekić, *Urb-arhitektura sedam romskih enklava u Nišu*; Marina Pavlović, *Uslovi stanovanja i života u romskim naseljima u Leskovcu*; Marina Radojičić Oberknežev, *Urbanistički prikaz romskih naselja u Zrenjaninu*; sve u Miloš Macura, ur. *Cigani/Romi u prošlosti i danas*, SANU, 2000, str. 185–279.

¹⁰ Monografija je objavljena u izdanju Komrenskih socioloških susreta, Niš, 1999.

¹¹ Komrenski sociološki susreti, Niš, 2001.

¹² Komrenski sociološki susreti, Niš, 2002.

Dragoceno saznanje o romskim i drugim siromašnim naseljima koja su postojala uoči Drugog svetskog rata, načinu njihove sanacije, raseljavanja i pristupu rešavanja problema siromaštva nalazimo u radovima Slobodana Ž. Vidakovića o kojima će biti više reči u tekstu koji sledi.

Valja napomenuti da je osnovni izvor većini istraživača – romologa dugo vremena bila monografija profesora Tatomira Vukanovića *Romi (Cigani) u Jugoslaviji*. Prema njegovim zapažanjima romska naselja u jugoslovenskim zemljama nisu etnički izdvojena, osim u pojedinim slučajevima u središnjoj Srbiji i u Vojvodini.¹³ Ovaj zaključak se samo delimično podudara sa saznanjima do kojih smo došli u istraživanju *Romska naselja, uslovi života i mogućnosti integracije Roma u Srbiji*, kojim je potvrđeno da većina Roma u Srbiji, živi u gradovima. U ruralnim sredinama je evidentirano 44,8% romskih naselja od kojih je 21,7% seoskih, a 23,1% su mahale u selima sa mešovitom nacionalnom strukturom. U gradovima je podignuto 52,7% romskih naselja većih od 15 porodica. Od toga, 21,7% su naselja mahalskog tipa, a u prigradskim delovima je 31% od 593 romska naselja u Srbiji.

Istraživanje je ukazalo da su nekadašnje romske četvrti smeštene u centralnim delovima srbijanskih gradova, njihovim širenjem dospele na periferiju, ali su mnoge očuvale autentičnu infrastrukturu i izgled. O ovome piše i profesor Vukanović: „Sa urbanim razvojem gradskih naselja u Jugoslaviji, džemati Roma, izdvojeni u naselju ili postavljeni u samom gradu, sve više gube svoju funkciju, i Romi se naseljavaju zajedno sa ostalim stanovništvom po svim varoškim ulicama i bulevarima“.¹⁴ Zanimljivo je i Vukanovićevo zapažanje o uticaju migracija na način izgradnje kuća i organizaciju života u naseljima: „Velika raznovrsnost u naseljima i kućama kod Roma u Jugoslaviji temelji se na poreklu i migracionim strujanjima Roma“.¹⁵

Nesumnjiv naučni, društveni i kulturološki značaj pomenutih studija, monografija i naučnih radova samo delimično zadovoljava potrebe celovitog sagledavanja savremenog stanja u vezi s romskim naseljima i prilikama u njima. Naime, dosadašnji pokušaji sagledavanja celovitog socijalno-ekonomskog položaja Roma u Srbiji nailazili su na mnogobrojne metodološke i praktične prepreke. Jedna od njih odnosila se upravo na problem utvrđivanja demografskog potencijala Roma u Srbiji i broja naselja u kojima žive. Kao što je rečeno podaci koje saopštavaju zvanične statističke institucije, eksperti i romski lideri su različiti i pre stvaraju konfuziju nego što doprinose realnom sagledavanju demo-

¹³ Tatomira Vukanovića, *Romi (Cigani) u Jugoslaviji*, Nova Jugoslavija, Vranje, 1983, str. 106.

¹⁴ *Ibid.*, str. 106.

¹⁵ *Ibid.*, str. 107.

grafskih i socijalno-ekonomskih pokazatelja o položaju romskog stanovništva u zemlji. Međutim, svaki iole ozbiljniji plan integracije, odnosno uključivanja Roma u normalan ekonomski i socijalni život zahteva precizne podatke upravo o ovim činjenicama, na koje, kao što je pomenuto, nailazimo u naučnim i drugim publikacijama.

U tom smislu osnovni cilj ovog istraživanja je bio utvrđivanje što tačnije evidencije romskih naselja u kojima živi više od 15 porodica ili 100 ljudi. Za jedinice posmatranja uzeti su okruzi i opštine. U Srbiji, bez teritorije Kosova, postoje 24 okruga i grad Beograd sa ukupno 160 opština. Kao osnova za utvrđivanje rasprostranjenosti romskog stanovništva, a samim tim i njihovih naseobina, poslužili su rezultati Popisa stanovništva iz 1991. godine prema kojima je u Srbiji živelo 140.237 Roma. Od toga 70.126 je živelo na području centralne Srbije, 24.366 u Vojvodini i 45.745 na Kosovu. Od tada je demografska struktura, a posebno distribucija romskog stanovništva u Srbiji izmenjena. Iseljavanje Roma sa Kosova uslovalo je koncentraciju ovog življa u drugim delovima Srbije, posebno u velikim gradovima, tako da su odstupanja od rezultata dobijenih istraživanjem popisa stanovništva iz 1991. godine evidentna. Takođe, trebalo bi uzeti u obzir činjenicu da se romska naselja, naročito u velikim gradovima, odlikuju dinamičnošću. Pored toga što članovi porodice obavljaju sezonske poslove van mesta u kojima su nastanjeni, prisutna je pokretljivost stanovnika naselja koji se često i zbog pritiska lokalnih vlasti preseljavaju na druga staništa.

U identifikaciji romskih naselja korišćeni su podaci dobijeni od lokalnih organa vlasti, lokalnih romskih udruženja, humanitarnih i nevladinih organizacija, a u nekim slučajevima pojedinaca koji imaju uvida u distribuciju romskih naselja u pojedinim delovima Srbije. Informacije koje su članovi istraživačkog tima dobili na terenu ne odstupaju bitno od podataka dobijenih od lokalnih organa vlasti, tako da se stiče utisak da u opštinskim službama postoje relevantna saznanja kako o broju, tako i o načinu života Roma. Međutim, verovatno da postoje naselja u kojima živi više od 100 ljudi, odnosno više od 15 porodica, a koja ovom prilikom nisu evidentirana i zbog toga nisu obrađena. S obzirom na dvostepeni metod evidencije naselja – preko lokalnih organa vlasti i preko lokalnih informatora, razloge ovome trebalo bi tražiti kako u dinamičnosti romskih naselja, tako i u nebrizi pojedinih lokalnih uprava za položaj romskog stanovništva. Postoje i sela ili naselja u kojima živi više od 100 Roma, odnosno više od 15 romskih porodica, ali koji nisu koncentrisani na jednom mestu ili u jednoj ulici. Većina takvih naselja nije evidentirana. S obzirom da je istraživanje rađeno za potrebe osmišljavanja strategije integracije Roma pretpostavili smo da bi se prilikom realizacije celovitog programa poboljšanja životnih uslova u romskim naseljima porodice lošeg materijalnog stanja inklinirale ka većim naseljima. U nekim

delovima Južnobanatskog, Mačvanskog, Podunavskog, Braničevskog okruga i u južnoj Srbiji postoje naselja u kojima Romi žive zajedno sa većinskim stanovništvom i njihov socijalno-ekonomski položaj ne odudara od prosečnog stanja u ovim okruzima tako da se može smatrati da je proces njihove socijalno-ekonomske integracije dovršen. U takvim naseljima romske porodice su disperzirane i ona takođe u istraživanju nisu evidentirana.

Pošto je stanovanje jedan od najuočljivijih parametara kvaliteta života porodica, o tome se tokom svih faza istraživanja – formulisanja upitnika, terenskog rada, obrade i analize podataka vodilo računa. Već neposrednim uvidom u izgled i organizaciju naselja stiče se utisak o socijalnom položaju njegovih žitelja. Iako se ovakav zaključak odnosi na sva naselja, najupečatljiviji je kada su u pitanju ona siromašna, a među koje uglavnom spadaju romska.

Većina stambenih objekata u siromašnim naseljima podignuta je od lošeg materijala. U njima je puno stračara bez okućnice, komunalna infrastruktura uglavnom ne postoji ili je u nezadovoljavajućem stanju. Mnoga od ovih naselja ukazuju na strukturalno siromaštvo koje neposredno proizilazi iz društvene organizacije i ustanova, a duboko je povezano sa političko-pravnim, socio-ekonomskim i etničko-religioznim parametrima. Međutim, kada su u pitanju romska naselja i stanovništvo u njima, trebalo bi ukazati i na pokazatelje elementarnog siromaštva koje je prouzrokovano nepogodama i ratnim razaranjima. Povezanost i preplitanje ovih parametara ukazuje na stanje trajne bede kod većine romske populacije koja se drastično ispoljava u organizaciji i načinu života u njihovim naseljima – mahalama.

U upitniku je bilo izdvojeno pet tipova romskih naselja prema kriterijima položaja koje zauzimaju u odnosu na gradove. Prva među njima, su *selo*, *zaselak* koja su naselja ruralnog tipa koja se, u zavisnosti od dominantnih regionalnih okolnosti, međusobno razlikuju prostorno i funkcionalno. U tom smislu neka od romskih sela su neposredno uz sela drugih etničkih zajednica ili su mešovita, druga su prostorno segregirana i udaljena od osnovnih socijalnih, zdravstvenih, privrednih i obrazovnih ustanova. U literaturi su najčešća opažanja o romskim selima koja ukazuju na siromaštvo u njima – trošne i nefunkcionalne kuće s malim okućnicama, sa lošom komunalnom infrastrukturom i sporadičnim brojem modernih ili obnovljenih kuća.¹⁶

Mahale u selu su tradicionalno romsko naselje koje pretežno nastanjuju pripadnici neke druge etničke zajednice. Među mahalama postoje razlike jer su

¹⁶ Videti: Vladimir Macura, Ksenija Petovar, Sreten Vujović, *Siromašna područja Beograda – prikaz stanja i mogućnosti poboljšanja uslova življenja*, Institut za arhitekturu i urbanizam, Beograd, 1997.

neke relativno dobro uređene i u njima su kuće pretežno od čvrstog materijala sa uređenim, mada najčešće ne i asfaltiranim ulicama, vodovodnom i električnom mrežom; druge pre podsećaju na *slamove* u kojima je socijalna i stambena situacija do te mere loša da negativno utiče na zdravlje, socijalno i psihičko stanje žitelja. Kuće su male, izgrađene od otpada i već upotrebljavanog materijala, a često i improvizovane od lima, najlona ili kartona. Ponekad se slamovi formiraju i oko napuštenih radničkih baraka, vagona ili u zemunicama i najčešće prerastaju u stalna naselja koja trajno ostaju bez komunalne infrastrukture: vodovoda, kanalizacije, ulične električne mreže. U pojedinim slučajevima slamovi su zatrpani smećem koje komunalne službe ne odnose.

U južnoj Srbiji, ali i u Vojvodini zapažamo *mahale u starom gradskom tkivu*. Reč je o romskim naseljima koja su u prošlosti bila na periferiji gradova, a njihovim širenjem ostala su u širem ili užem gradskom jezgru. Ova naselja dokazuju da su Romi u Srbiji prilično rano prekinuli sa nomadskim načinom života,¹⁷ ali njihovo opstajanje i pored relativno povoljnih komunalnih uslova, govori o prostornoj segregaciji u odnosu na većinsko stanovništvo. Veliki broj gradskih mahala su slamovi.

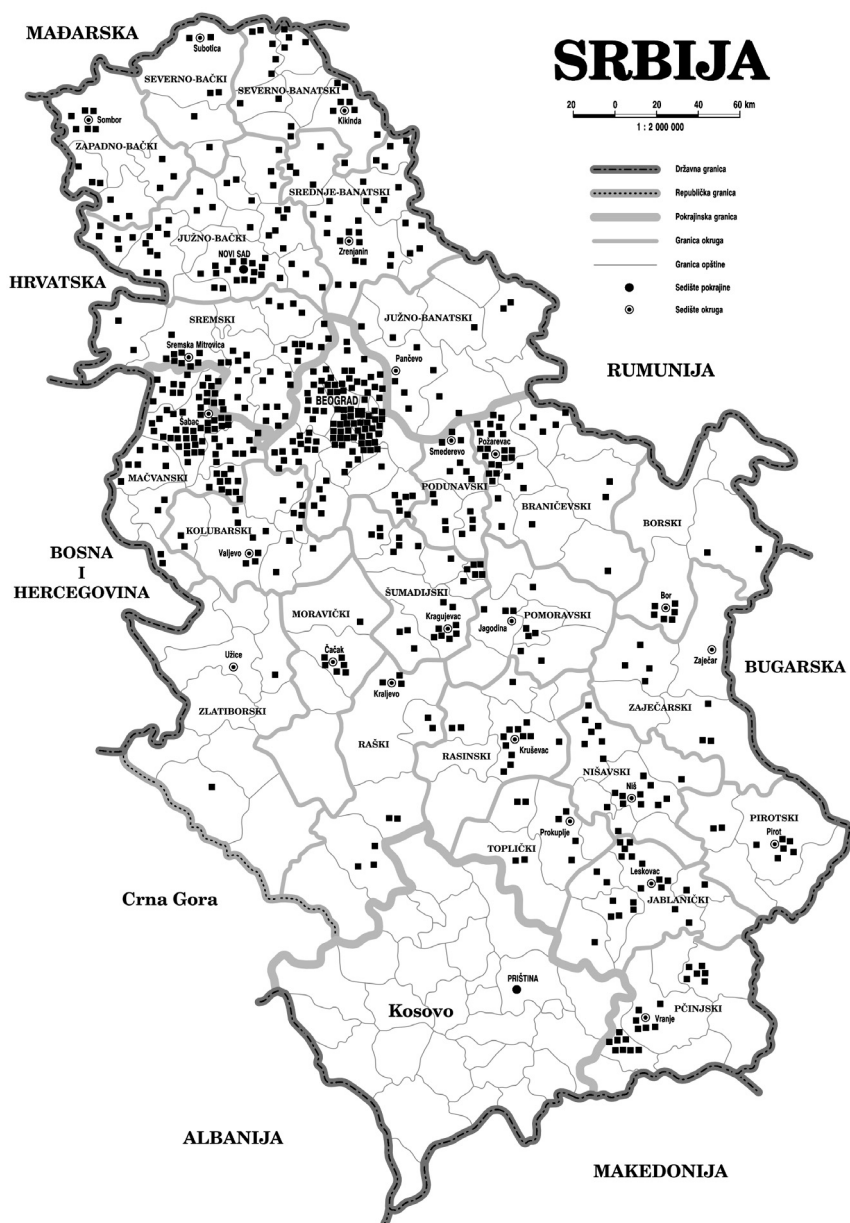
Prigradsko naselje ili deo prigradskog naselja – označava romsku mahalalu ili naselje drugačijeg tipa koje je postalo deo perifernih naselja u gradovima. Ova naselja su brojna i kao kod naselja mahalskog tipa razlike među njima su velike kako u pogledu kvaliteta života i stanja stambenog fonda, tako i u pogledu vremena nastajanja i održivosti. Ne retko, osnovna komunalna infrastruktura je izvedena do romskog naselja, ali ne i u njemu. Najčešće je reč o pretežno nehi-gijenskim naseljima u kojima su većina objekata od trajnijeg materijala, ali ne i u skladu sa propisanim građevinskim i urbanističkim uslovima.

Rasprostranjenost romskih naselja u Srbiji

Istraživanjem je evidentirano da u Srbiji postoje 593 romska naselja veća od 15 porodica ili u kojima živi više od 100 Roma. Regionalna distribucija romskih naselja upućuje na to da je najgušća naseljenost Roma u Beogradu, u severozapadnom delu centralne Srbije, u Vojvodini i u pojedinim okruzima u južnoj Srbiji. Brojna su i naselja u središnjim delovima centralne Srbije: u Šumadiji i Braničevu. Najmanje romskih naselja je u sandžačkim opštinama i jugozapadnoj Srbiji. U ostalim delovima Srbije broj naselja je relativno ujednačen, ali prema

¹⁷ Pojedini romski intelektualci smatraju da se o Romima ne može govoriti kao o sedelačkom narodu već da je reč o naseljenim grupama koje su u jednom trenutku prekinuli sa nomadskim načinom života (videti: Andžej Mirga, Leh Mroz, *Romi – razlike i netolerancija*, Akapit, Beograd, 1994).

zapažanjima anketara to nije slučaj i sa brojem njihovih žitelja kao ni stepenom njihove integrisanosti. Takođe, u različitim regionima uočljive su razlike u pogledu uređenja naselja, kvaliteta stambenih objekata i opremljenosti komunalnom infrastrukturom. Od 593 evidentirana naselja 285 je gradskih, a ostala su prigradska ili ruralna.

Karta 1: Rasprostranjenost romskih naselja u Srbiji u kojima živi više od stotinu Roma ili više od 15 porodica

Najveća koncentracija romskih naselja je u Beogradu gde su evidentirana 102 veća romska naselja. U pet prigradskih beogradskih opština evidentirano je 30 naselja od kojih najviše u Obrenovcu 14, zatim u Mladenovcu 6, a u Lazarevcu i Barajevu 5, odnosno 4. U opštini Sopot je evidentirano jedno romsko naselje.

Karta 2: Rasprostranjenost većih romskih naselja u Beogradu

Među gradskim opštinama najviše romskih naselja nalazi se na Paliluli – 15. U opštinama Čukarica, Zemun, Novi Beograd i Voždovac je 13, 12, 9, odnosno 10 naselja. U opštinama Zvezdara i Rakovica je podignuto po 5 naselja, a u centralnim gradskim opštinama Vračar, Stari Grad i Savski Venac nalazi se po jedno romsko naselje sa više od 15 kuća. Prigradska opština Grocka je jedina u kojoj nema romskog naselja sa više od 15 porodica.

U središnjoj Srbiji najveća koncentracija romskih naselja je u Mačvanskom okrugu u čijih sedam opština je evidentirano 81 romsko naselje. Najbrojnija su u šabačkoj opštini u kojoj se nalazi 40 naselja i u opštini Koceljeva sa 12 većih naselja. U opštinama Vladamirci i Bogatić nalazi se 10, odnosno 8 naselja. U zapadnim delovima okruga u opštinama Loznica, Ljubovija i Krupanj evidentirano je znatno manje romskih naselja: u Loznici – 10, a u preostale dve opštine po dva naselja.

U Šumadiji postoji 25 romskih naselja, od kojih je 8 u Kragujevcu, 5 u opštini Lapovo, 4 u Topoli, po 3 u gruzanskoj i kničkoj opštini, dok u Rači i Batočini postoji po jedno naselje.

U susednom Braničevskom okrugu postoje 34 veća romska naselja od kojih je čak 20 u opštini Požarevac. U opštinama Veliko Gradište i Malo Crniće postoji 6, odnosno 3 naselja, dok se u opštinama Žabari i Kučevo nalaze po dva naselja u kojima živi više od 15 porodica. Najzad u Petrovcu i Žagubici evidentirano je po jedno veće romsko naselje.

U sledeća četiri okruga središnjeg dela Srbije – Pomoravskom, Rasinskom, Kolubarskom i Podunavskom nalazi se ukupno 57 naselja. U pomoravskim opštinama Čuprija, Paraćin, Jagodina i Despotovac ih je 9, a od 15 naselja u Rasinskom okrugu čak 11 se nalazi u kruševačkom ataru, a samo 3 u trsteničkoj i varvarinskoj opštini. U Kolubarskom okrugu 7 naselja je u valjevskoj, 4 u lajkovačkoj, a po dva u mioničkoj, osečinskoj i ubskoj opštini. U opštini Ljig evidentirano je jedno romsko naselje. Najzad, u opštinama Podunavskog okruga evidentirano je 16 romskih naselja; najbrojnija su u smederevskoj opštini – 7, u opštini Velika Plana – 5, a u Smederevskoj Palanci su 4 naselja.

Okruzi u južnoj Srbiji Nišavski, Toplički, Jablanički, Pirotski i Pčinjski su gusto pokriveni romskim naseljima. Za razliku od velikog broja romskih naselja u Beogradu i okruzima središnjeg dela Srbije naselja na jugu su populaciono snažnija i veća. Najbrojnija su u Jablaničkom okrugu gde su evidentirana 22 naselja u Leskovcu – 12, Lebanu – 5, Bojniku i Vlasotincima po 2 i Medvedi jedno. Među 20 naselja Pčinjskog okruga najviše ih je u opštini Bujanovac – 8, a u Surdulici i Vranju po 6. Nišavski okrug broji 19 većih romskih naselja. U samom Nišu ih je 9, u Aleksincu 7, a u Svrbljigu, Merošini i Doljevcu po jedno. U dve opštine Pirotskog okruga – Pirotu i Beloj Palanci je ukupno 8 naselja, od kojih je 6 u sedištu okruga Pirotu. Najzad, u Topličkom okrugu 4 naselja se nalaze u Prokuplju, a po dva u opštinama Blace i Kuršumlja.

U tri okruga jugozapadnog dela centralne Srbije Zlatiborskom, Raškom i Moravičkom ukupno je evidentirano 19 romskih naselja u kojima je nastanjeno više od 100 ljudi ili koja imaju više od 15 kuća. U Raškom okrugu veća romska

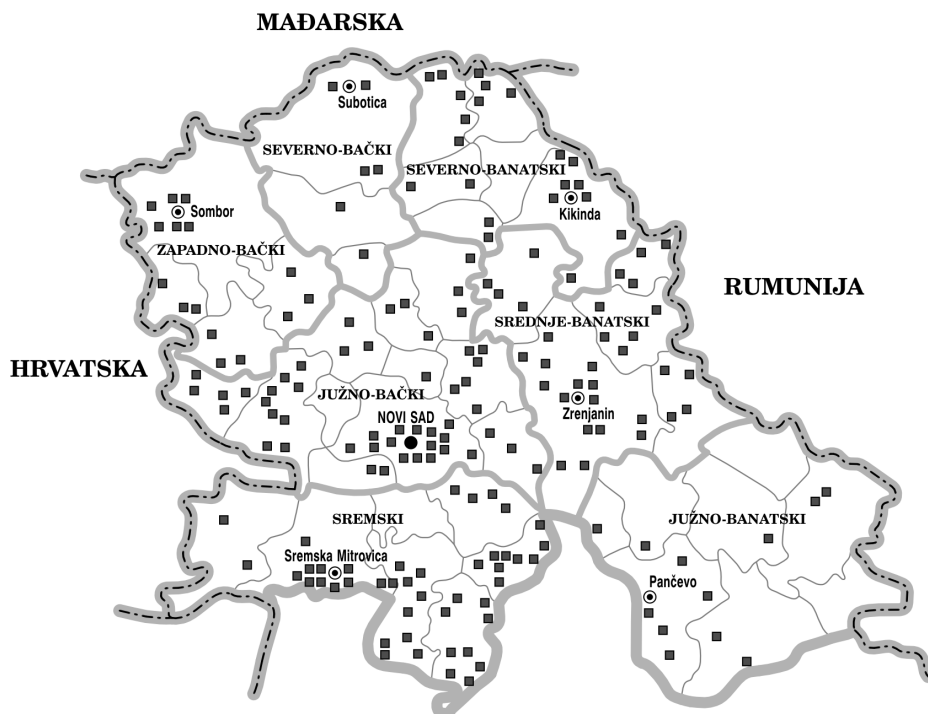
naselja se nalaze u opštinama Novi Pazar – 3, Raška – 2) Kraljevo – 3 i Vrnjačka Banja – 2. Zlatiborski okrug je područje u Srbiji sa najmanje romskih naselja. Samo u opštinama Požega i Prijepolje evidentirano je po jedno romsko naselje. Ni u susjednom Moravičkom okrugu romska naselja nisu brojna jer ih je evidentirano 6 u čačanskoj opštini i jedno u gornjomilanovačkoj.

Najzad, u dva okruga severoistočnog dela centralne Srbije: Borskom i Zaječarskom, nalazi se 15 većih naselja nastanjenih romskim stanovništvom. U Borskom okrugu 7 naselja se nalazi u sedištu okruga, a jedno u opštini Negotin. U Zaječarskom okrugu 4 naselja su u opštini Boljevac, a 3 u Knjaževcu.

Karta 3: Rasprostranjenost većih romskih naselja u središnjoj Srbiji

U sedam vojvođanskih okruga nalazi se 181 romsko naselje sa više od 15 kuća što približno čini 1/3 ukupnog broja popisanih naselja u Srbiji. Najmanje, svega 6 naselja je u Severno-bačkom okrugu,¹⁸ a u susednim Zapadno-bačkom¹⁹ i Severno-banatskom²⁰ je 15, odnosno 21 naselje. U Južnobačkom okrugu evidentirano je 50 naselja.²¹ U Sremskom okrugu nalazi se ukupno 45 naselja,²² u Srednjebanatskom 32,²³ a u Južnobanatskom 12.²⁴

Karta 4: Rasprostranjenost većih romskih naselja u Vojvodini

¹⁸ Četiri naselja se nalaze u opštini Subotica, a po jedno u Bačkoj Topoli i Malom Idošu.

¹⁹ U opštini Sombor je 6, a u opštinama Apatin, Odžaci i Kula po tri romska naselja.

²⁰ U opštini Kikinda je evidentirano 8 naselja, u Kanjiži 5, Novom Kneževcu 4 i Adi i Senti po dva naselja.

²¹ Najviše naselja je u novosadskoj opštini – 15. U opštini Bačka Palanka ih je 9, u Žablju 6, Baču 5, a u opštinama Titel, Bečej, Srbobran i Vrbas po 3 naselja. Najzad u Beočinu su evidentirana 2, a u Temerinu 1.

²² U Sremskoj Mitrovici je 12, a u opštinama Ruma, Pećinci i Stara Pazova po 9 naselja. U opštini Indija su 4 naselja, dok su preostala 2 evidentirana u šidskom ataru.

²³ 15 naselja je evidentirano na području opštine Zrenjanin, 5 u Žitištu, po 4 u opštinama Nova Crnja i Novi Bečej i 4 u sečanjskoj opštini.

²⁴ U opštini Pančevo je 5, a u opštinama Kovin i Vršac po dva naselja. U Opovu, Kovačici i Alibunaru je po jedno romsko naselje.

Dakle, u 593 romska naselja u kojima živi više od 100 stanovnika ili više od 15 porodica nastanjeno je ukupno 201.353 Roma starosjedelaca i 46.238 Roma raseljenih sa Kosova. U proseku u svakom naselju živi 339 Roma starosjedelaca i 78 raseljenih Roma.

Već je rečeno da se podaci o demografskom potencijalima romskog stanovništva u Srbiji dobijeni ovim istraživanjem razlikuju od rezultata prethodnog i aktuelnog popisa stanovništva, prema kojem se 108.193 građana Srbije izjasnilo kao Romi. Zvanični podaci o broju Roma ozbiljno dovode u pitanje procene romskih lidera da u Srbiji živi između 450.000 i 800.000 Roma, ali umanjuju i šanse Romima da ostvaruju prava sadržana u *Zakonu o zaštiti sloboda i prava nacionalnih manjina u SRJ*²⁵ i *Zakonu o lokalnoj samoupravi*.²⁶ Naime, odredbe o službenoj upotrebi jezika sadržane u Zakonu o zaštiti sloboda i prava nacionalnih manjina predviđaju da je jezik manjine u službenoj upotrebi u sledećim slučajevima: a) ukoliko je to bilo predviđeno statutom opštine pre nego što je zakon usvojen; b) u novom postupku, koji predviđa da se jezik manjine može uvesti u službenu upotrebu ukoliko na području opštine živi 15% pripadnika te manjine, a u skladu s rezultatima poslednjeg popisa stanovništva.

Takođe prema članu 18 Zakonu o lokalnoj samoupravi predviđeno je da: „Opština, preko svojih organa, u skladu sa Ustavom i zakonom: ... stara se o zaštiti i ostvarivanju ličnih i kolektivnih prava nacionalnih manjina i etničkih grupa; utvrđuje jezike i pisma nacionalnih manjina koji su u službenoj upotrebi na teritoriji opštine...”

Istim zakonom je predviđeno da se: „...nacionalno mešovitim opštinama smatraju opštine u kojima jedna nacionalna zajednica čini više od 5% od ukupnog broja stanovnika ili sve zajednice čine više od 10% prema poslednjem popisu stanovništva u Republici Srbiji. Predstavnike u savetu za međunacionalne odnose mogu imati zajednice sa više od 1% učešća u ukupnom stanovništvu opštine...”

Sasvim je jasno da će Romi, ukoliko se ne primeni načelo afirmativne akcije imati problema u vezi s ostvarivanjem ovih prava. Disperziranost romske populacije širom Srbije ukazuje da gotovo da i nema opština u kojima bi predstavnici romske zajednice u skladu sa postojećim zakonima, imali svoje predstavnike u interetničkim savetima. Neke opštine su primenile mere afirmativne akcije i ustanovile kancelarije za romska pitanja ili zaposlile poverenike za Rome. Međutim, time nije isključeno da Romi na osnovu svoje brojnosti dobiju legitimna mesta u organima lokalne uprave. Tek kada se taj uslov ispuni, mere afirmativne

²⁵ Službeni list SRJ, br.11 od 27. februara 2002.

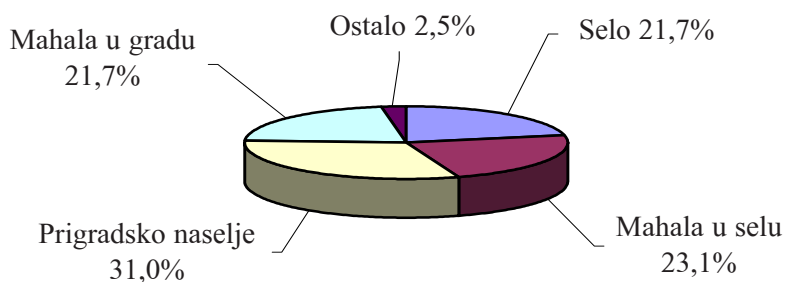
²⁶ Službeni glasnik Republike Srbije, br.9 od 26. februara 2002.

akcije imaju smisla. Tim merama ne bi trebalo umanjivati Zakonom date mogućnosti za povoljnije rešavanje problema Roma, a posebno mogućnosti da se Romi na lokalnom nivou uključuju u proces odlučivanja.

Položaj, veličina, vreme i način nastanka romskih naselja

Istraživanje je ukazalo na blagu inklinaciju Roma da se nastanjuju u gradovima. Naime, u ruralnim sredinama je evidentirano 44,8% romskih naselja od kojih je 21,7% seoskih, a 23,1% su mahale u selima sa mešovitom nacionalnom strukturom. U gradovima je podignuto 52,7% romskih naselja sa više od 15 porodica. Od toga je 21,7% mahalskog tipa, a prigradskih 31% od ukupno 593 romska naselja u Srbiji.

POLOŽAJ NASELJA

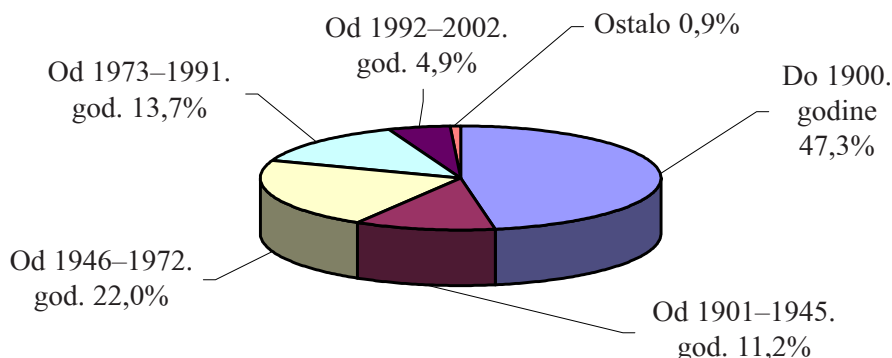

Po veličini naselja najviše je onih koja imaju do 200 stanovnika, ukupno 314. Naselja u kojima živi između 200 i 500 Roma je 179, a u 62 naselja nastanjeno je između 500 i 999 Roma. Većih romskih naselja u kojima živi do 2.000 stanovnika je 22, a evidentirano je 13 naselja u kojima živi do 5.000 Roma, a samo jsu 3 naselja u kojima živi više od 5.000 romskih stanovnika.

Veličina romskih naselja u Srbiji	
100 – 199	314
200 – 99	179
500 – 99	62
1000 – 999	22
2000 – 999	13
5000 –	3

Podaci o vremenu nastanka naselja upućuju na to da su Romi u Srbiji rano prestali sa nomadskim načinom života. Naime, čak 47,3% većih romskih naselja u Srbiji podignuto je do početka prošlog veka. U periodu od 1901. do 1945. godine podignuto je 11,2% od sadašnjih 593 naselja u Srbiji, a od 1946. do 1972. godine podignuto je novih 22%. Od 1972. do 1991. godine nastalo je još 13,7% naselja, a u poslednjoj deceniji podignuto je novih 4,9% romskih naselja.

VREME NASTANKA NASELJA

Dakle, romska naselja su ravnomerno disperzirana u ruralnim i urbanim sredinama, ali su u gradskim sredinama naselja gušće raspoređena, a stanovništvo u njima je brojnije. U Beogradu, na primer, od 102 istraživanjem evidentirana naselja čak 2/3, odnosno 72 naselja su u gradskim opštinama. Od toga u centralnim gradskim opštinama: Palilula Vračar, Stari Grad i Savski Venac podignuto je 18 romskih naselja, odnosno 1/4 romskih naselja evidentiranih u gradskim opštinama. U 102 beogradska naselja živi oko 27.000 Roma.²⁷

U opštini Novi Sad od ukupno 15 romskih naselja 7 se nalazi u centralnom gradskom tkivu.²⁸ U većim naseljima u Južnobačkom okrugu čije je Novi Sad sedište, nastanjeno je oko 16.000 Roma, a u celoj Vojvodini 48.250.

²⁷ U manjim naseljima, a naročito van naselja u prigradskim delovima grada i u urbanim zonama živi veliki broj Roma koji zbog disperziranosti porodica nije obuhvaćen istraživanjem.

²⁸ O novosadskim romskim naseljima piše Ivan Čakan: „Danas u Novom Sadu ima više celina koje su nastanjene romskim stanovništvom. Romi žive planski i u divljim naseljima: u samom centru grada zauzimaju ranije periferne delove grada iza kojih se grad proširio, žive na periferiji i u naseljima koja su udaljena nekoliko kilometara od grada. Planska naselja su Slana Bara, Šangaj, Adice i takozvani Bangladeš. Divlja naselja su u Velikom Ritu i Kasapskoj adi. Jedna od ulica u samom centru grada, u kojoj je grupisano romsko stanovništvo je Jevrejska. U njoj žive takozvani mađarski Romi katoličke veroispovesti“ (Videti u: *Cigane moj*, PČESA, Novi Sad, 1997, str. 280–287).

U Nišu u tri gradska naselja nastanjeno je, prema rezultatima istraživanja oko 10.780 Roma.²⁹ Naselje Beograd Mala koje je smešteno u centralnom gradskom tkivu spada u grupu tradicionalnih naselja podignutih pre 1900. godine. U naselju pored 5.000 Roma starosedelaca i 1.500 Roma raseljenih sa Kosova živi i blizu 2.000 stanovnika srpske i drugih nacionalnosti. Naselje je pretežno uređeno i urbanizovano, mada postoje sirotinjski delovi koji zahtevaju intervenciju.³⁰ U lošijem stanju je, takođe, staro naselje Stočni trg u kojem živi oko 4.000 Roma, pretežno starosedelaca, a najlošija situacija u pogledu sredečnosti je u naselju Crvena zvezda u kojem živi oko 300 ljudi. U preostalim naseljima Nišavskog okruga nastanjeno je još oko 4.000 Roma.³¹

U čak 85 romskih naselja Mačvanskog okruga živi oko 18.524 Roma ili u proseku 218 ljudi u naselju. Istovremeno u 20 naselja Pčinjskog okruga živi čak 30.000 Roma, odnosno prosečno 1.500 stanovnika romske nacionalnosti u svakom naselju. Slična situacija je i u Jablaničkom okrugu gde u 22 naselja živi oko 14.750 Roma, odnosno 670 u proseku.

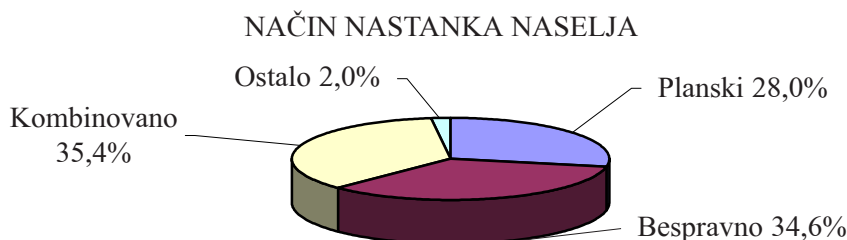
Dakle, čitajući mapu rasprostranjenosti romskih naselja u Srbiji moramo biti veoma oprezni jer se gustina naselja ne poklapa s brojem stanovnika u njima niti po okruzima niti po regionima. Mnogoljudnija su naselja na jugu Srbije u kojima živi i po nekoliko hiljada stanovnika, kao i naselja u velikim gradovima.

Podaci o načinu nastanka romskih naselja su prikupljeni od nadležnih gradskih i lokalnih organa vlasti kad god je to bilo moguće. Kada do tih podataka nismo mogli da dođemo redovnim putem, anketari su u saradnji sa lokalnim romskim informatorom i stanovnicima naselja nastojali da dođu do podatka o tome da li su Romi svoja naselja podizali planski ili na neki drugi način. Prema dobijenim rezultatima 28% romskih naselja u Srbiji je nastalo planski, 34,6% je podignuto bespravno, a 35,4% naselja se bespravno proširilo oko planski podignutog jezgra naselja.

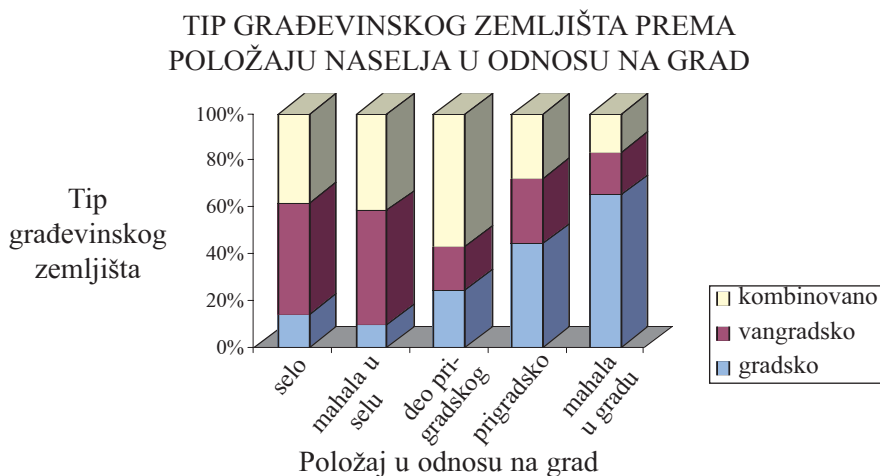
²⁹ Nikola Cekić je procenio da u sedam teritorijalnih celina u kojima žive Romi u Nišu živi između 10.000 i 12.000 Roma, a inž. Sait Balić je smatrao da je realnija procena koja upućuje na to da u Nišu živi oko 20.000 Roma (u: *Cigani/Romi u prošlosti i danas*, SANU, Beograd, 2000, str. 235).

³⁰ Cekić je utvrdio da je, polovinom devedesetih godina XX veka, infrastrukturu Beograd male činilo oko 1.500 objekata. Naselje koje je nastalo još u tursko doba je nakon brze urbanizacije grada posle II svetskog rata dospelo na bližu periferiju (*Ibid.*, str. 235).

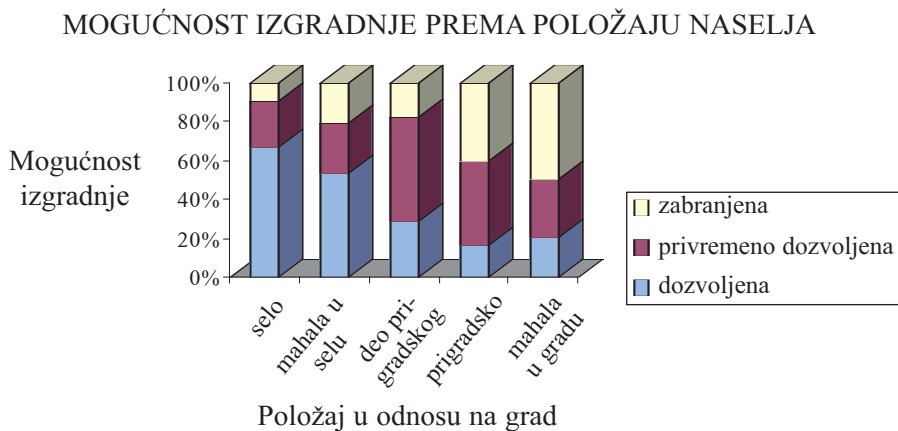
³¹ Prema podacima koje je naveo Cekić u naselju Stočni trg koji se nalazi u centru grada, ali izvan izlazno-ulaznih putnih pravaca živelo je sredinom devedesetih godina oko 3.000 Roma. Istovremeno u naselju Crvena Zvezda ili Ciglana bilo je između 50 i 60 prizemnih kuća (*Ibid.*, str. 236).

Sledeći podaci ukazuju da je 34,1% romskih naselja podignuto na gradskom građevinskom zemljištu, a čak 51,5% naselja na vangradskom građevinskom zemljištu. Kombinovani tip građevinskog zemljišta bio je pogodan za izgradnju 13,6% naselja.

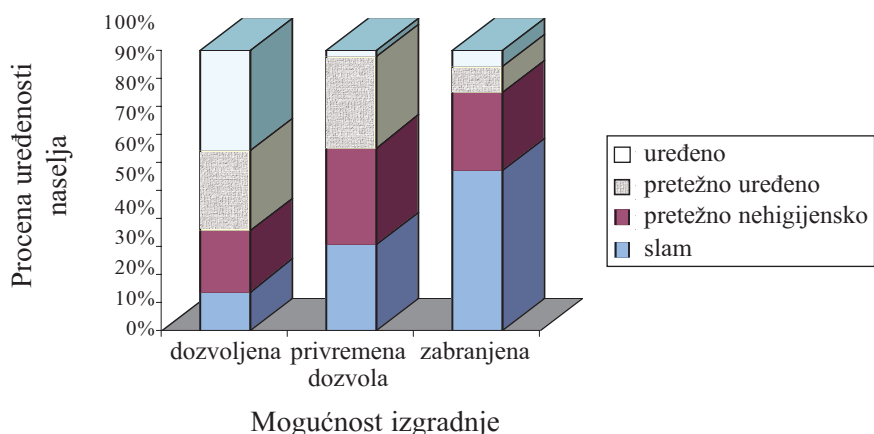

Gradnja je dozvoljena u 67,6% naselja, ali to ne znači da vlasnici objekata imaju potrebne urbanističke, građevinske i tehničke dozvole. Privremene građevinske dozvole se odobravaju u 15,4% naselja, a gradnja je zabranjena u 16,3% uglavnom gradskih naselja.

U vezi sa tim najviše slamova i nehidijenskih naselja je u zonama zabranjene gradnje, a uređenih naselja tamo gde je gradnja dozvoljena. Pretežno uređenih i uređenih naselja je najviše u onim sredinama koje su omogućile gradnju stambenih objekata.

PROCENA UREĐENOSTI NASELJA PREMA
MOGUĆNOSTIMA IZGRADNJE

Što se tiče kvaliteta terena na kojima su naselja podignuta rezultati su ohrabrujući jer je čak 67,6% naselja podignuta na pogodnom terenu, a 34,45 na uslovno pogodnom terenu. Samo 8,8% naselja je podignuto na nepogodnim mestima. Pogodne terene za gradnju svojih naselja Romi su birali nastojeći da se zaštite od surovih prilika u kojima su živeli.

Komunalna infrastruktura

Kvalitet života u svakom naselju meri se infrastrukturom kojom ono raspolaže. Nažalost, kao što se i pretpostavljalo romska naselja se ne mogu pohvaliti razvijenom komunalnom infrastrukturom. Retka su naselja koja su u ovom pogledu potpuno uređena. Čak i kada postoje pristojni komunalni resursi u naselju, njihov kvalitet je sumnjiv ili se koriste bez pribavljanja potrebnih dozvola. U svim regionima Srbije postoje različiti tipovi romskih naselja od slamova i nehidijenskih koja su veoma brojna (43,5%), preko pretežno uređenih kojih je 44% do malobrojnih uređenih naselja kojih je svega 11%. Uređena su uglavnom mešovita, a najčešće su to prigradska naselja u kojima je romsko naselje samo manji deo urbanizovane zone. Najzad, evidentan je niži kvalitet komunalnih usluga u seoskim sredinama.

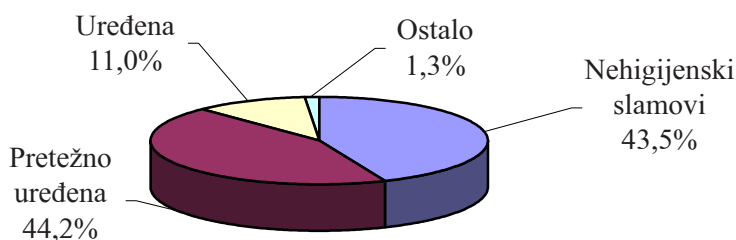
Većina naselja ima prodavnicu, električnu struju i do njih je izvedena putna mreža. Međutim, opremljenost vodovodnom, a naročito kanizacionom mrežom

nije zadovoljavajuća. Takođe, udaljenost predškolskih i osnovnoškolskih ustanova od naselja je nepovoljna, uostalom, kao i ostali parametri infrastrukture koja bi obezbeđivala kvalitetan život Roma.

Sa stanovišta integracije, pod uslovom da se usvoji koncept života u mahalama i romskim naseljima, ova pitanja su važna jer se održivim mogu smatrati mahale u kojima postoji bar deo komunalne infrastrukture. Naselja i mahale koje su potpuno neuređene ili imaju samo deo infrastrukture, a kojih je čak 87,5%, trebalo bi da budu podvrgnute nekoj od mera predviđenih strategijom integracije Roma u Srbiji. Pojedina naselja se mogu komunalno urediti, ali neosporno je da će izvestan broj naselja, posebno u velikim gradovima, biti dislociran.

Prema kriterijumu uređenosti, čak 43,5% romskih naselja su pretežno nehi-gijenska što potvrđuje da je reč o slamovima. Ova naselja nemaju komunalnu infrastrukturu, podignuta su spontano i stambeni objekti su neuslovni i građeni od improvizovanog materijala ili ćerpiča i blata. Autori studije *Siromašna naselja Beograda* Vladimir Macura i Ksenija Petovar definišu slamove kao „stambena naselja u kojima je socijalna i envajronmentalna situacija do te mere loša da negativno utiče na zdravlje, socijalno i psihičko stanje žitelja. To je naselje bede. Kuće su najčešće vrlo male mahom sagrađene od najlošijih, negrađevinskih i otpadnih materijala – starih limova, ter-papira, najlona, sa lošom konstrukcijom od otpadne daske, letava, otpada ili stare građe. Reč je od naselja sačinjenih od stračara, čatrlja, ponekad i od zemunica, napuštenih vagona“.

PROCENA UREĐENOSTI NASELJA

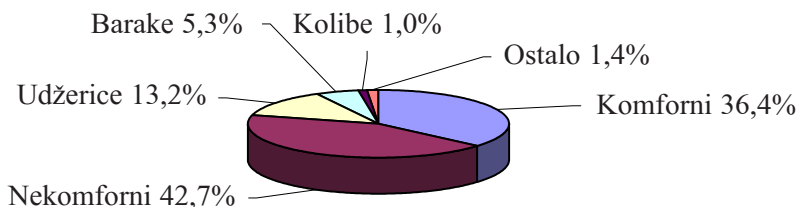

Pretežno uredenima smatra se 44,2% naselja, a potpuno uredenim tek 11%. Pod pretežno uredenim naseljem se podrazumevaju naselja koja imaju deo infrastrukture: najčešće postoji vodovod i električna mreža koja nije uvek najboljeg kvaliteta, a često su domaćinstva nelegalno priključena. Po pravilu izostaju kanalizaciona mreža, regulisane i asfaltirane ulice i prateći sadržaji.

Sa pretežno komfornim stambenim objektima ima 36,4% naselja. Pod komfornim stambenim objektima podrazumevaju se objekti podignuti od čvrstog materijala i s odgovarajućom komunalnom infrastrukturom. Naselja sa nekomfornim

objektima je 42,7% i taj procenat se poklapa sa procentom nehygieničkih naselja u Srbiji. Najzad, naselja sa barakama i kolibama je 5,3, odnosno 1%.

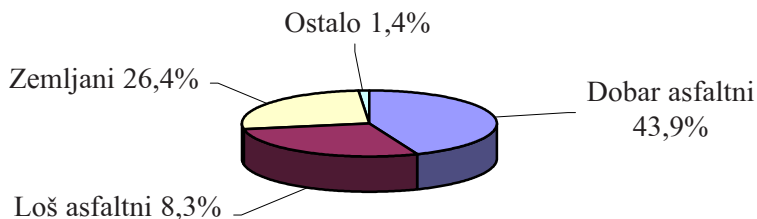
PROCENA OBJEKATA U NASELJU

Najviše komfornih stambenih jedinica je u naseljima u ruralnim sredinama gde se nalazi i najveći procenat udžerica. U gradskim mahalama najviše je baraka, a u prigradskim koliba.

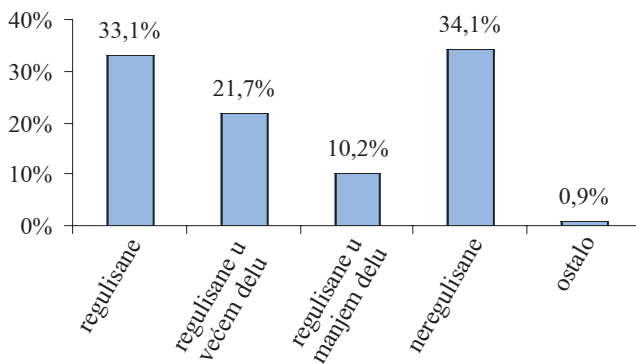
Do većine romskih naselja je pristup relativno dobar, ali u samim naseljima ulice uglavnom nisu regulisane i asfaltirane. Do 43,9% romskih naselja vodi dobar asfaltni put, a do još 28,3% naselja dotrajao asfaltni put. Zemljanim putevima se dolazi do 26,4% romskih naselja, a samo do 0,3% naselja nema trasiranog puta.

PRISTUP NASELJU

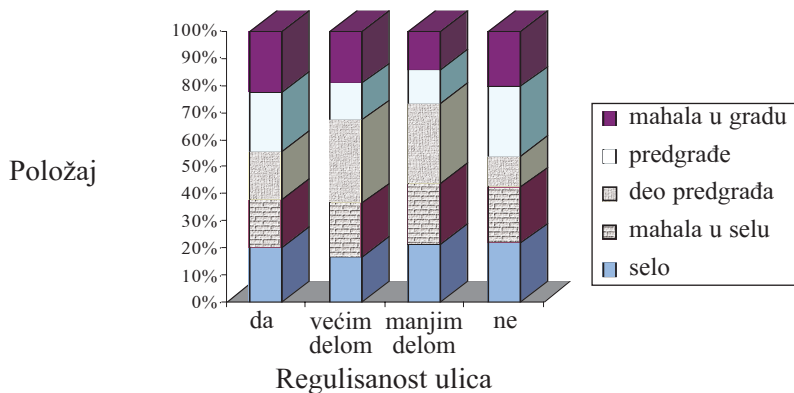
Međutim, tek u 33,1% naselja ulice su regulisane i asfaltirane. U sledećih 21,7% od ukupnog broja naselja postoje pretežno regulisane ulice, a u čak 44,3% ulična mreža ne postoji ili je u povoju.

REGULISANE ULICE

Ako uporedimo položaj naselja u odnosu na regulisanost ulica u njemu onda dolazimo do zaključka da su ulice regulisane pretežno u gradskim sredinama.

POLOŽAJ NASELJA PREMA REGULISANOSTI ULICA

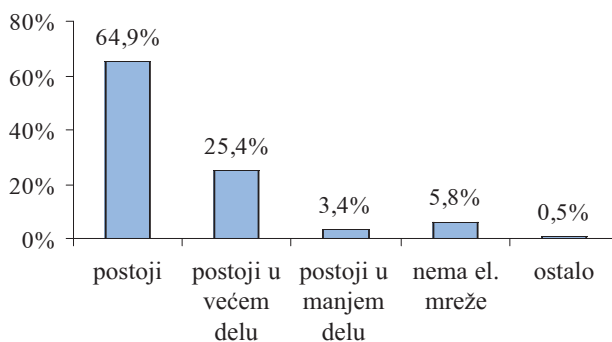

Indikatori da je pristup romskim naseljima zadovoljavajući, a da je regulisanost i uređenost ulica u njemu na niskom nivou upućuju na to da ni u lokalnim samoupravama ne postoji institucionalna briga o potrebama romske populacije. Veliki broj romskih naselja je podignut bespravno, ali to ne znači da stanovnici u njima nemaju potrebe za intervencijama hitnih službi, dostavom hrane i drugo. U velikom broju delova prigradskih i seoskih naselja u kojima žive pripadnici drugih nacionalnosti je ovaj problem rešen samofinansiranjem. U slučaju ekonomski nemoćne zajednice, kakva je svakako romska, to nije moguće, tako da bi nadležne službe trebalo da regulišu i asfaltiraju barem glavne ulice u naseljima.

U 90,3% romskih naselja postoji razvučena električna mreža. U 64,9% naselja postoji električna mreža koja je dostupna svim porodicama. U 25,4% naselja ova mreža je dostupna većini stanovnika naselja.

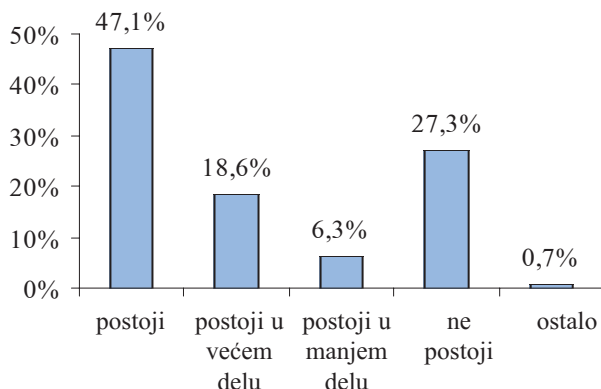
Bez električne mreže je 5,8% romskih naselja, a u još 3,4% naselja struju ima samo manji broj porodica. Dakle, bez električne energije je 9,2% romskih naselja, što je u odnosu na druge etničke zajednice izuzetno visok postotak.

ELEKTRIČNA MREŽA

Vodovodna mreža je razvučena u 47,1% naselja, a u još 18,6% naselja vodovod je dostupan većini porodica. Činjenica da vodovodna mreža postoji u naselju ne znači da porodice imaju vodu u stambenim jedinicama. Bez vodovoda je 27,3% naselja, a u 6,3% naselja postoji vodovodnu mrežu u delu naselja.

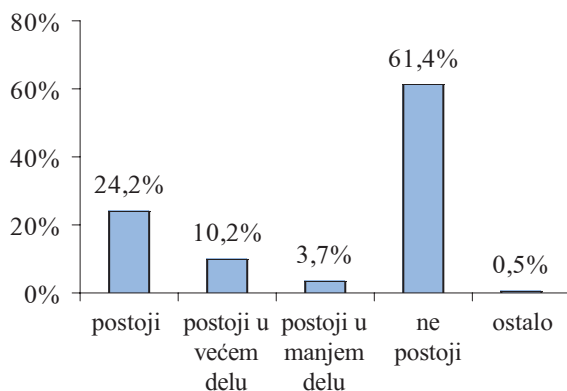
VODOVODNA MREŽA

Problem kanalizacione mreže postoji u mnogim delovima Srbije, čak i u velikim gradovima. U nekoliko velikih beogradskih prigradskih naselja koja pretežno nastanjuju pripadnici većinskog stanovništva nije rešen ovaj problem.

Kada je reč o romskim naseljima kanalizaciona mreža je razvučena u 24,2% od evidentiranih 593 naselja, a još u 10,25% naselja postoji delimično izgrađena kanalizacija. Čak 65,1% naselja nema kanalizacionu mrežu.

KANALIZACIONA MREŽA

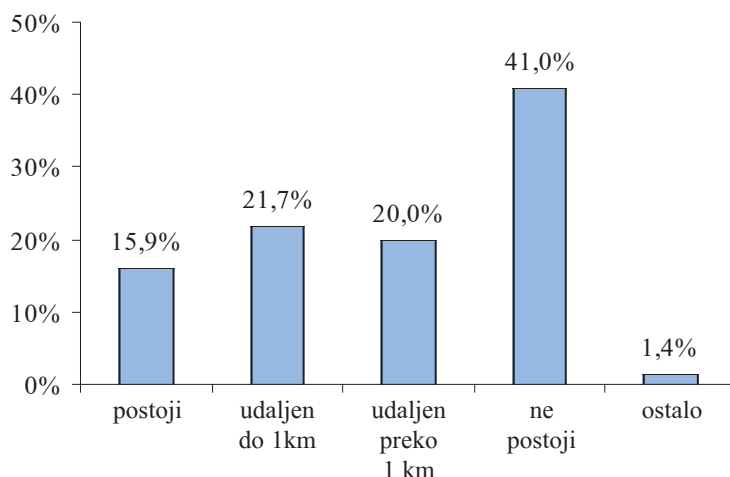

Ustanove predškolskog vaspitanja imaju poseban značaj za romsku decu. Pored vaspitno-obrazovne, one među romskom decom ostvaruju i socijalnu i prosvetiteljsku funkciju. Dosadašnja istraživanja su pokazala da se u redovni

školski sistem lakše uključuju romska deca koja su prethodno prošla kroz predškolske ustanove ili programe. Dostupnost i trajnost ovih ustanova jedan je od preduslova uspešne integracije dece u normalne društvene tokove.

Međutim, čak u 41% naselja ne postoji dečiji vrtić, a u još 20% naselja predškolska ustanova je udaljeno preko jedan kilometar. Do 1 km vrtić je udaljen u 21,7% naselja, a samo u 15,9% naselja postoji predškolska ustanova.

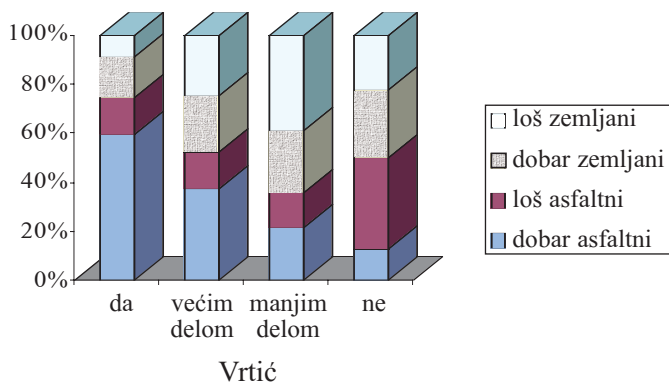
DEČJI VRTIĆ

Sa stanovišta integracije važno je razmisliti o nekoliko problema koji su uočeni u vezi sa nedostupnošću vrtića, ali i programima NVO. Prvo, u istraživanju se nismo bavili time da li je reč o predškolskoj ustanovi u sistemu socijalne zaštite ili o programu koji sprovode priučene NVO. Međutim, iz zapažanja anketara vidi se da je uglavnom reč o predškolskom vaspitanju koje sprovode romske organizacije. Rad ovih vrtića zavisi od mogućnosti donatora, najčešće međunarodnih NVO, a programi često nisu usklađeni s onima u redovnim predškolskim ustanovama. S druge strane, u „državnim“ vrtićima romska deca su često neprihvaćena i rad sa njima nema efekat kao u slučaju rada u homogenim romskim zabavištima. Pri tome, u institucijama oba tipa, romska deca se za polazak u školu pripremaju tako što uče jezik većinske zajednice. Uz svo razumevanje u vezi sa metodama rada s romskom decom, nedostatkom kadrova i učila i često vaspitno-obrazovnom zapuštenošću romske dece, pre bi se moglo govoriti o segregacionom i asimilacionom, a ne integrativnom modelu društvenih odnosa. U međuvremenu, od završetka istraživanja do pisanja ovog rada, većina vrtića o kojima su brinule NVO trebalo je postanu deo vaspitno obrazovnog sistema u Srbiji. Do sada nisu poznati domašaji ovog poduhvata koji bi trebalo, ukoliko se valjano obavi, da doprinese uspešnijem uključivanju romske dece u

obrazovni sistem. Nepoznato je takođe da li se rad u vrtićima obavlja na romskom jeziku ili na drugim jezicima kojima se govori u Srbiji.

PRISTUP NASELJU I PREDŠKOLSKA USTANOVA

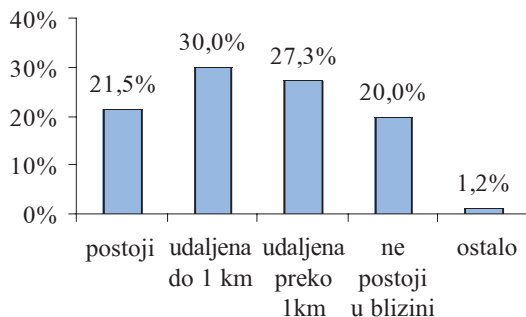

Sledeće zapažanje, koje neposredno proizilazi iz istraživanja odnosi se na dostupnost naselju i na organizaciju predškolske nastave u vrtićima u naseljima. Uočljivo je da se vrtiće podižu u bolje stojećim i uređenijim naseljima do kojih se lakše stiže. Dakle, od 15,9% naselja u kojima postoji vrtić blizu 80% su naselja do kojih se dolazi asfaltnim putem.

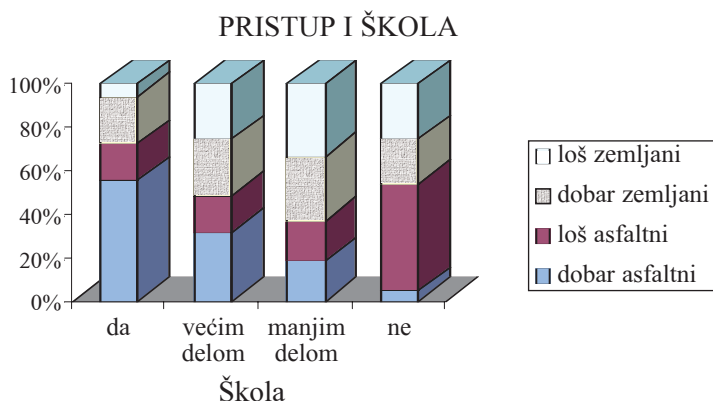
Problem školovanja dece je jedan od najznačajnijih za romske porodice. Pored socijalno-ekonomskih, psiholoških, jezičkih i prosvetnih aspekata problema obrazovanja romske dece prisutan je i problem dostupnosti školskih ustanova. U Srbiji, pogotovo u planinskim predelima još uvek postoji problem udaljenosti osnovnoškolskih ustanova od mesta stanovanja. Međutim, s obzirom na broj dece koja pohađaju školu, ovaj problem se ublažava jer postoji organizovan prevoz ili roditelji sami odvoze decu u škole.

Romske porodice objektivno teško podnose izdatak neophodan za mesečni prevoz dece do škola, tako da je jedan od razloga nepohađanja nastave udaljenost školskog objekta od naselja.

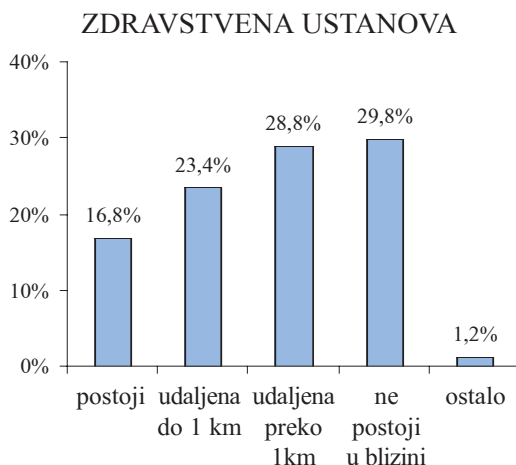
ŠKOLA U NASELJU

Za decu u čak 20% romskih naselja školska ustanova je nedostupna. Reč je o dislociranim, prostorno segregiranim naseljima do kojih nema dobrih puteva i gde ne postoji redovno organizovan prevoz od naselja do škole. Školska ustanova je udaljena preko 1 km od 27,3% evidentiranih naselja. Ne dalje od kilometra školska ustanova je udaljena u 30% naselja. Škola se nalazi u neposrednoj blizini u 21,5% istraživanjem obuhvaćenih naselja. Slično kao i kod predškolskih ustanova dostupnost naselju je u direktnoj vezi sa postojanjem školske ustanove. Postojeći školski objekti su u blizini naselja koja imaju urbanu infrastrukturu ili su deo širih prigradskih naselja.

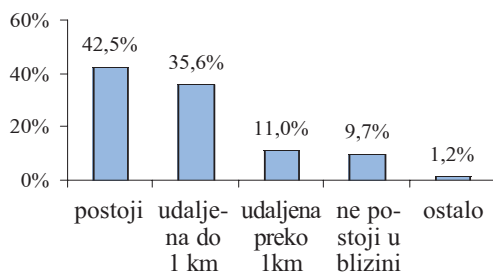

U blizini 16,8% naselja nalazi se neka od zdravstvenih ustanova. Kod sledećih 23,4% naselja zdravstvena stanica je udaljena do 1 km, a od 23,4% naselja više od 1 km.

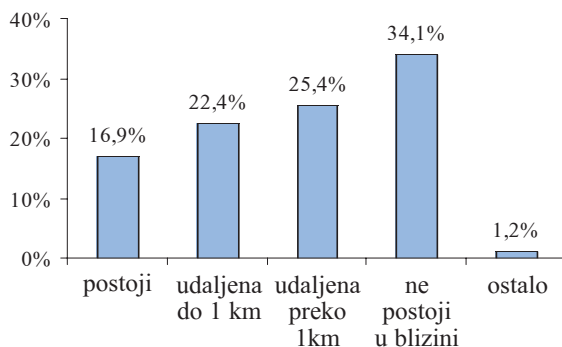
Zahvaljujući preduzetljivosti privatnog sektora prodavnica postoji u 42,3% istraživanjem obuhvaćenih romskih naselja. Do kilometra prodavnica je udaljena od 35,6%, a dalje od kilometra prodavnica je udaljena od 11% naselja. Najzad, bez prodavnice u blizini je 9,7% naselja.

PRODAVNICA U NASELJU

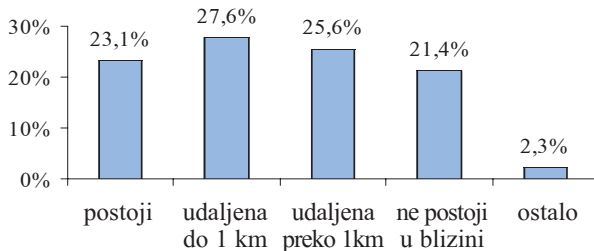
Bioskopi, čitaonice, biblioteke, kulturna društva, takođe su dislocirani iz siromašnih naselja. Iako se često ističe da su za socijalizaciju Roma ključni obrazovanje i kulturna prosvetćenost, institucije kulture su za njih nedostižne i nedostupne. Za 59,5% evidentiranih romskih naselja neka od ustanova kulture (domovi kulture, pozorišta, biblioteke, bioskopi...) je udaljena preko kilometra ili dalje. U neposrednoj blizini 16,9% naselja postoji bar jedna od ovih ustanova, a do jednog kilometra ove ustanove su udaljene od 22,4% naselja.

USTANOVA KULTURE U NASELJU

Mesna kancelarija u kojoj građani mogu ostvariti komunikaciju sa lokalnim vlastima, ali i neposredno učestvovati u organizaciji života u naseljima, postoji u 23,1% romskih naselja, do kilometra je udaljena od 27,6%, a preko kilometra od 25,6% naselja. Čak 21,4% evidentiranih naselja nema dostupnu mesnu kancelariju.

MESNA KANCELARIJA U NASELJU

Stanje i perspektive romskih naselja

Istraživanje je pokazalo da su romska naselja brojna, disperzirana, heterogena po strukturi, veličini i tipu i da u vezi sa tim postoje određene regionalne specifičnosti. Ako se traži zajednički imenitelj koji bi izrazio prosečno stanje u njima onda je to svakako siromaštvo. Sa stanovišta socijalno-ekonomske integracije Roma problem siromaštva ove populacije nije samo problem romskih porodica već jedan od najznačajnijih društvenih problema. Istina je da slične probleme imaju još neke društvene grupe – izbeglice, nezaposleni i lica koja su izgubila posao i drugi. Ono što izdvaja Rome u odnosu na njihove probleme jeste primarna ugroženost grupe zbog stanja permanentne bede. Reč je o socijalno, ekonomski, politički nemoćnoj društvenoj grupi koja postojeću situaciju ne može prevazići bez podrške šire društvene zajednice i intervencije organa uprave.

Uz zapošljavanje, odnosno ekonomsko osnaživanje, stanovanje je za Rome najveći problem. Istraživanje je pokazalo da bi se Romi odrekli tradicionalnog načina života u mahalama ukoliko bi im bili ponuđeni bolji uslovi života u drugim sredinama. Takođe, ohrabruje i spremnost većeg dela većinske populacije da prihvati i podrži odgovarajući institucionalni program unapređivanja položaja Roma koji podrazumeva i sanaciju i raseljavanja njihovih naselja. Ukoliko se takav program bude valjano osmišljavao onda bi svakako trebalo voditi računa o tome da u naseljima žive ljudi čije životne potrebe nisu bitno različite u odnosu na potrebe prosečne porodice drugih etničkih zajednica. Najveća razlika među njima je u problemima sa kojima se suočavaju i mogućnostima da ih reše. U tom smislu pomoć i podrška koju bi država pružila Romima nije ništa drugo do njena dužnost da reaguje na permanentno loše uslove života jedne brojne etničke zajednice radi obezbeđivanja ravnopravnog položaja njenih članova u društvu.

Problem stanovanja se ne može rešiti uređenjem romskih naselja, njihovim raseljavanjem ili fizičkim zatiranjem, već institucionalnom, dobro planiranom, sveobuhvatnom i koordiniranom programskom akcijom koja podrazumeva primenu mera ekonomske, socijalne, prosvetno-obrazovne, urbanističke i drugih politika.

Do ovih preporuka, ali nažalost ne dalje od njih, došli su članovi tima koji su pisali dokument *Strategija za integraciju i davanje novih ovlašćenja Romima*.³² Ovaj dokument koji je za svega tri meseca pripremljen pod pokroviteljstvom Misije OEBS-a u Srbiji i Crnoj Gori i Ministarstva za ljudska prava i

³² Tim za izradu strategije činili su: Štefan Miler, Stefan Žene, Zlata Vuksanović, Ane-Marija Čuković, Refika Mustafić i Petar Antić. Pomoćnici Grupe bili su Mirjana Strugar i Branimir Rajić.

nacionalne manjine državne zajednice Srbija i Crne Gora trebalo bi da bude osnova za delovanje državnih i lokalnih vlasti, privrednih, obrazovnih, kulturnih ustanova, nevladinih organizacija, romskih udruženja, stručnjaka i drugih aktera u procesu rešavanja problema Roma. U tom smislu, dokument bi trebalo da se bavi problemom uređenja romskih naselja i unapređivanjem života u njima, počev od izgradnje infrastrukture, obezbeđivanje urbanističke, građevinske i druge dokumentacije, do planiranja razmeštaja romskih naselja, organizacije društvenog i ekonomskog života u njima, zadovoljavanja osnovnih životnih potreba žitelja naselja i najzad, obezbeđivanja podrške lokalnog neromskog stanovništva za realizaciju ovakvog programa.

Strategiju je usvojio Nacionalni savet romske nacionalne manjine i na osnovu nje su pripremljeni akcioni planovi koji bi trebalo da razrade pojedine segmente strategije. O strategiji će kasnije biti više reči, a na ovom mestu zadržaćemo se na njenim domašajima u vezi sa stanovanjem. U delu 2. *Strategije za integraciju i davanje novih ovlašćenja Romima*, koji nosi naziv *Adekvatni uslovi stanovanja* na više mesta se govori o integraciji romskih naselja. Prilikom planiranja, naročito izrade strateških dokumenata važno je razjasniti osnovne termine i objasniti ih. Nažalost, ni na jednom mestu pisci ovog dokumenta ne objašnjavaju šta znači integracija romskih naselja ili šta oni pod tim podrazumevaju. Na taj način učinjen je ozbiljan metodološki previd koji može izazvati ozbiljne posledice kako u vezi s implementacijom akcionih planova koji su konstruisani na osnovu ovog dokumenta, tako i kada je reč o kolektivnom identitetu Roma u Srbiji. Definisanje osnovnih pojmova, odnosno utvrđivanje teorijske paradigme koja sadrži odgovarajuća mišljenja, eksploracije i projekcije osnova je za utvrđivanje konkretnih aktivnosti čiji krajnji domet u ovom slučaju može biti integracija, ali i asimilacija ili segregacija Roma.

U vezi s lokacijama za izgradnju romskih naselja trebalo bi ukazati i na probleme koji mogu da se jave po raseljavanju njihovih predašnjih naselja. Naime, izgradnja velikih, legalnih, romskih naselja u kojima bi bili raseljeni stanovnici iz više neplanskih romskih naselja mogla bi da pojača njihovu getoizaciju i proizvodi nove probleme. Može se pretpostaviti da će na rubovima novo sagrađenih naselja biti podignuti novi slamovi koji će opteretiti, kako infrastrukturu predviđenu planom za raseljavanje određenog broja lica, tako i sam koncept raseljavanja naselja. Primer i iskustva iz romskog naselja *Fakulteta* u Sofiji upućuje na to da se raseljavanje mora ostvariti na osnovu jasnih i dobro osmišljenih, planiranih i koordiniranih programa. Naime, u početku dobra ideja bugarskih vlasti da izgradi romsko naselje u kojem će deo svojih problema rešiti žitelji više romskih naselja izvitoperila se u noćnu moru za stanovnike Sofije. Oko planski podignutog naselja, koje je pored uređenih stambenih jedinica, ulica, rasvete, vodovoda imalo prateću infrastrukturu – vrtić, školu, ambulantu, snabdevanje,

podignut je obruč slamova u kojem su nastanjeni Romi doseljeni iz različitih delova Bugarske. Sadašnje naselje ima obeležja geta sa jasno diferenciranim centrom i periferijom i izraženom tradicionalnom hijerarhijom unutar zajednice, a problemi njegovih žitelja su mnogostruki od siromaštva, nezaposlenosti, getoizacije i segregacije do izraženog kriminala koji se ogleda u stvaranju centara koji se bave trgovinom dece i ženama, organizovanjem prostitucije i drugo.

Više pozitivnih iskustava pruža život u naselju *Šuto Orizari* u Skoplju koje je podignuto posle katastrofalnog zemljotresa 1963. godine. O životu u ovom naselju beležimo utiske Tatomira Vukanovića: „... u naselju živi dve–tri desetine hiljada Roma. Sve su kuće planski sagrađene, a ulice su asfaltirane. U naselju je podignut kulturni centar, sa prostorijama za društvene i kulturne aktivnosti, te sportski tereni. U naselju su izgrađene i dve osnovne škole, a glavna ulica u naselju nosi naziv Novi život“.³³ *Šuto Orizari* je naselje u kojem su pored Roma naseljeni i stanovnici drugih nacionalnosti, a njegova izgradnja i uređenje su se podudarili sa snaženjem romskog pokreta u nekadašnjoj SFR Jugoslaviji, kao i sa procesom kakve takve državne i društvene odgovornosti za iskorenjivanje siromaštva i nepismenosti u zemlji. Pобољшanje uslova stanovanja pratili su drugi programi koji su podstakli prosperitet romske zajednice u Makedoniji.

U Beogradu su takođe raseljavane romske male i način na koji su neke od njih nestale ne služi na čast Beograđanima. Međutim, tokom pedesetih, šezdesetih i sedamdesetih godina XX veka nekoliko romskih naselja u Beogradu je raseljeno na način koji bi mogao da posluži sadašnjim generacijama kao primer dobre prakse. Raseljavanje *Jatagan male* koja se nalazila na mestu današnje Mostarske petlje i *Pištolj male* koja se nalazila u užem centru na Gundulićevom vencu proteklo je uz obezbeđivanje adekvatnog smeštaja za romske porodice uglavnom u novo izgrađenim stambenim blokovima. Nisu poznata istraživanja o tome šta se dogodilo sa stanovnicima ovih naselja nakon raseljavanja sa njihovih tradicionalnih staništa,³⁴ odnosno da li su asimilovani među većinskom populacijom ili preseljenje nije imalo uticaja na promenu njihovog identiteta. Međutim, poznato je da je o problemu ovih naselja promišljano još pre Drugog svetskog rata i da su tadašnje gradske vlasti imale slične dileme kao i savremena gradska uprava u pogledu njihovog raseljavanja, uređenja i iskorenjivanja siromaštva. Izveštavajući sa sednice opštinskog odbora Velibor Gligorov u listu

³³ Vukanović, *Ibid.*, str. 106.

³⁴ Jatagan i Pištolj mala se formirane između 1867. i 1890. godine, a poreklo njihovih imena upućuje na to da su otete na jatagan i pištolj o opštinskih vlasti. Međutim, postoji i objašnjenje da su imena ovih sirotinjskih naselja u vezi sa krvavim obračunima koji su se dešavali među njihovim žiteljima. Videti: Slobodan Ž. Vidaković, *Stambena beda kao uzrok društvene degeneracije*, Svetlost, Beograd, 1935.

Politika od 21. avgusta 1934. godine ukazuje na pokretanja inicijative gradskih vlasti za njihovo rušenje i raseljavanje stanovništva a, u studiji dr Slobodana Ž. Vidakovića *Predlozi za rešenje pitanja izgradnje malih stanova u Beogradu i rušenja Jatagan male* iz 1934. godine može se naći održiv metodološki pristup rešavanja problema stanovanja Roma i u savremenim uslovima.

U tom smislu trebalo bi pomenuti da je tokom rasprave o Detaljnom urbanističkom planu Beograda najavljivano da je za raseljavanje romskih naselja predviđeno sedam lokacija na širem području grada. Na jednoj od njih, u Zemun Polju, u naselju Kamendin još 2003. godine počela je izgradnja naselja namenjenog raseljavanju Roma iz nekoliko naselja na Novom Beogradu. Međutim, radovi na ovoj lokaciji nisu okončani između ostalog i zbog toga što su se doseljavanju Roma usprotivili stanovnici Zemun Polja smatrajući da će doseljavanje novih komšija stvoriti brojne komunalne, infrastrukturne i druge probleme. U medijima je u vezi sa protivljenjem većinskog stanovništva doseljavanju Roma na lokaciju Kamendin najviše bilo reči u vezi sa rasizmom, segregacijom i netrpeljivosti prema Romima.³⁵ Međutim, zanemarena je činjenica da u Zemun Polju postoje dva stara romska naselja, jedno u centru naselja u ulici Ljubomira Simovića i drugu u blizini železničke stanice. U oba naselja ima preko 200 kuća i približno oko 1.200 stanovnika, Roma starosedelaca i Roma raseljenih sa Kosova. Između ovih ljudi i većinskog stanovništva nije bilo većih nesuglasica i razmirica, međutim, istina je da gradske, opštinske ili bilo koje druge vlasti nisu poklanjale pažnju problemima sa kojima su se građani suočavali. Naselje Zemun Polje je na periferiji Zemuna, sa leve strane auto puta prema Novom Sadu. U početku naselje je brojalo nekoliko stotina stanovnika u porodičnim kućama, ali je planskom izgradnjom višespratnica ono nekoliko puta uvećano tako da postojeća infrastruktura ne zadovoljava potrebe stanovnika.

Najzad, teško je proceniti kakve su perspektive rešavanja problema stanovanja Roma u Srbiji jer je očigledno da ne postoji valjan plan. U ovom trenutku ne postoji odgovarajući zakonski okvir na osnovu kojeg bi se predvidelo raseljavanje nehiigijenskih naselja, pored svega nedostaje i novac. Izvesno je da su inicijative pojedinih lokalnih vlasti da dovedu u red romska naselja i urede život u njima, a izvesne su i nade žitelja nehiigijenskih naselja da će programi integracije i akcioni planovi tokom predstojeće *Dekade Roma* obuhvatiti i njihova naselja. Neizvesno je, međutim, kako će se to učiniti, kakav će biti tretman ruralnih naselja u odnosu na gradska, da li će se stvarati urbana geta na rubovima velikih gradova ili će legalizaciju i uređenje postojećih naselja pratiti emancipacija njihovih žitelja?

³⁵ „Protiv doseljavanja Roma“, *Blic* od 27. marta 2003.

Drugi deo

Uslovi života romske porodice u Srbiji

Božidar Jakšić

Uslovi života romske porodice u Srbiji

PARAMETRI EMPIRIJSKOG ISTRAŽIVANJA

Operacionalnim istraživanjem *ROMSKA NASELJA, USLOVI ŽIVOTA I MOGUĆNOSTI INTEGRACIJE ROMA U SRBIJI: radi poduzimanja efikasnih mera za poboljšanje uslova života i ispitivanja mogućnosti integracije* obuhvaćeni su uslovi, status i karakteristike života romskih porodica s ciljem da se utvrde *uslovi poboljšanja kvaliteta života i mogućnosti integracije Roma*.

Ispitivanjem socijalnih uslova i kvaliteta života romskih porodica u Srbiji bili su obuhvaćeni: struktura i brojnost porodice, uslovi stanovanja, izvori prihoda, školovanje, obrazovanje i kvalifikacije, te globalni podaci o zdravstvenom stanju.

Društveni položaj Roma u Srbiji i Jugoslaviji, kao uostalom i u drugim zemljama regiona, veoma je nepovoljan, a razlozi takvog stanja su brojni i raznorodni. Pomenimo samo dva najvidljivija: društvenu nezainteresovanost i neosetljivost za njihove probleme, kao i održavanje predrasuda i na njima zasnovanu diskriminaciju prema Romima prisutnu u mnogim sferama društvenog života. Ohrabruje činjenica da je, prema novijim istraživanjima, stepen etničke distance prema Romima u Srbiji ispod proseka u odnosu na zemlje u regionu.

Rezultati našeg istraživanja mogli bi da posluže kao osnova za usvajanje relativno celovitog sistema praktičnih mera za poboljšanje uslova života Roma, koje bi razmotrili i usvojili odgovarajući državni organi i institucije. Osim problema sa kojima se predstavnici ove nacionalne zajednice suočavaju i u drugim zemljama u regionu – siromaštvo, nezaposlenost, neosposobljenost za rad i ekonomsku utakmicu, veliki broj nepismenih, loši uslovi stanovanja, u Srbiji su i Romi i većinsko stanovništvo suočeni i sa dodatnim problemom – teškoćama života raseljenih Roma sa Kosova i sa prostora prethodne Jugoslavije.¹

¹ Raspad Jugoslavije, a posebno vazdušni napadi NATO-a na SRJ 1999. godine pogoršali su društveni položaj Roma, naročito Roma raseljenih sa Kosova. Dramatičnost njihovog siromaštva, pretvorena je u veliku ljudsku tragediju, a njihovo bežanje od strahota rata znak je ne samo želje da spasu gole živote, nego i duboko proživljenog vekovnog iskustva.

Predmet istraživanja

Opštepoznata je činjenica da su Romi socijalna grupa prema kojoj se snažno izražavaju različiti vidovi stereotipa, pa su u ovo istraživanje bila uključena ispitivanja postojanja stereotipa da bi se nešto više saznalo o stavovima i mišljenjima o ovoj socijalno marginalizovanoj etničkoj zajednici. Izbegavanje kontakata, manifestovana ili latentna socijalna distanca je jedan od pokazatelja neprihvatanja neke etničke grupe. Uopšteno posmatrano, socijalna distanca može da preraste i u otvoreno neprijateljstvo. Negativan stav prema Romima i postojanje socijalne distance su činioci koji se moraju s najvećom obazrivošću uzeti u obzir pri razmatranju mogućnosti integracije Roma, jer podaci ukazuju da su to veoma nepovoljni faktori.

Naše istraživanje bilo je usmereno u dva osnovna pravca: da utvrdimo, koliko je to moguće, socijalne uslovi i kvalitet života romskih porodica u Srbiji, a takođe da ispitamo socijalna očekivanja i odnose unutar romske populacije i između Roma i njihovih suseda ne-Roma, s obzirom na mogućnosti integracije.

Ispitivanjem socijalnih uslova i kvaliteta života romskih porodica u Srbiji bili su obuhvaćeni:

- *Struktura i brojnost porodice;*
- *Uslovi stanovanja;*
- *Izvori prihoda;*
- *Školovanje, obrazovanje i kvalifikacije;*
- *Zdravstveno stanje;*

Socijalna očekivanja i odnosi, s posebnim naglaskom na mogućnosti integracije, istraživani su u romskim i neromskim porodicama. Ispitivani su:

- *Odnosi u romskoj porodici i odnosi prema susedima Romima;*
- *Odnosi prema neromskim susedima;*
- *Odnos neromskih suseda prema Romima;*
- *Očekivanja od budućnosti i stav prema integraciji i romskih i neromskih porodica.*

Ciljevi istraživanja

Najšire shvaćen cilj istraživanja se može formulisati kao nastojanje da se otkriju putevi i načini kako da Romi budu ravnopravni i ekonomski nezavisni građani, a ne samo predmet delatnosti i „brige“ centara za socijalni rad i policije.

Da bi proces integracije stekao bilo kakve šanse na uspeh, neophodno je da eventualne mere za poboljšanje uslova života i otvaranje procesa integracije

budu zasnovane na što verodostojnijim saznanjima o kulturi, običajima, stavovima i ponašanju, željama i očekivanjima od budućnosti romske populacije. Stoga su predmet istraživanja bile činjenice, saznanja i stavovi, nade i očekivanja romskih porodica. Bili su istraživani različiti aspekti njihovog života: kako žive, šta znaju, kako i šta rade, šta poseduju, u šta veruju, kako vode domaćinstva i poslove, kako su se obrazovali, kakvi su im odnosi sa susedima itd.

Ispitivanje odnosa romskog i većinskog neromskog stanovništva bilo je usmereno pre svega na ispitivanje stavova o Romima, mišljenjima o njihovom životu i perspektivama, a sistemom skala bila je ispitivana spremnost neromskog stanovništva da prihvate ideju o integraciji Roma.

Posebno je osetljiv problem integracije Roma raseljenih sa Kosova. U neposrednoj budućnosti oni će biti suočeni sa tri mogućnosti. Prva i svakako najprirodnija bila bi da se u laganom procesu repatrijacije vrate i nastave živeti na Kosovu. Realizacija te mogućnosti u sadašnjim okolnostima je veoma malo verovatna. Romi su sa Kosova, zajedno a Srbima i drugim nealbanskim stanovništvom bežali, ili su ih brutalno proterali ekstremni albanski elementi, često krijući banalnu pljačku tuđe imovine iza parola o albanskom Kosovu. Njihove kuće su spaljivane, a ono malo imovine koju su stekli je opljačkano. Ako pripadnici KFOR-a nisu uspeali da im pruže adekvatnu zaštitu dok su živeli na Kosovu, još je manje verovatno da će moći pod sadašnjim okolnostima efikasno da ih zaštite kao povratnike. Druga mogućnost, koju raseljeni Romi priželjkiju je emigracija u treće, pre svih, evropske zemlje. To za veliki broj Roma ostaje nedostižni, a ponekad i tragični san. Želeći da ostvare taj san Romi postaju žrtve kriminalnih grupa, gubeći sve što su stekli, a ponekad gubeći i živote. S druge strane, ni evropske i druge zemlje ne pokazuju nimalo političke volje da bar neka od tih nesretnih ljudskih bića iz humanitarnih razloga prihvate na svojoj teritoriji. Štaviše, često nisu u stanju da spreče rasističko nasilje nad Romima koje vrše ekstremne grupe, kao što pokazuju slučajevi zabeleženi u nekim evropskim zemaljama.

Kao najrealnija pokazuje se treća mogućnost – da ostanu u Srbiji. Privremeno – do bitnog poboljšanja prilika na Kosovu ako do takvog poboljšanja za Rome ikada dođe, ili trajno – kroz postepen, težak i protivrečan proces integracije. Očigledno da pod postojećim okolnostima kao pretpostavkama trajna integracija Roma izbeglih sa Kosova nije moguća. Malo je, naime, verovatna trajna integracija raseljenih lica koji su i pripadnici drugog naroda (Romi) i vernici druge vere (islamske). Pa ipak, *pod promenjenim okolnostima integracija bi bila moguća.*

Neophodno je razmotriti sistem praktičnih mera koje imaju za cilj *osposobljavanje i osamostaljenje romskih porodica za život bez socijalne i humanitarne*

pomoći. Posebno valja istaći da je humanitarna pomoć neophodna i dragocena, ali ipak treba imati u vidu da ta pomoć služi održavanju postojećeg stanja, da sprečava da dođe do pogoršanja situacije, ali ne služi ostvarenju trajnijih rešenja. Osnovu strategije novog pristupa društvenom položaju Roma koji tek treba izgraditi čini ideja da je neophodno paralelno uvoditi programe zapošljavanja, kulturne programe, trajne i dodatne programe obrazovanja i unapređenja života u romskim naseljima i njihovom okruženju.

Samo planska koordinacija aktivnosti romskih i humanitarnih organizacija, NVO-a i institucija lokalnih vlasti u nastojanju da se poboljšaju životni uslovi i ostvari društvena integracija Roma može dati trajne rezultate na duži rok. Bez tako organizovanog zajedničkog volonterskog rada i akcija građana sa Romima teško se može govoriti o bilo kom obliku integracije: privremenoj ili trajnoj, delimičnoj ili potpunoj.

Osnovni ciljevi istraživanja bili su pronalaženje odgovarajućih praktičnih mera i akcija koje bi doprinele:

- formulisanju predloga mera za poboljšanje životnih uslova romskih porodica, posebno u romskim naseljima;
- poboljšanje međusobnih odnosa unutar romske populacije;
- razvijanju dobrih odnosa i poverenja između većinskog domicilnog stanovništva i Roma;
- pronalaženju realnih mogućnosti integracije onog dela populacije Roma koji to želi.

Predlozi tih celovitih mera za izgradnju nove strategije državnih organa u rešavanju socijalnih i drugih problema života romskih porodica, kao i mogućnosti integracije Roma u Srbiji podrazumevali bi:

- razmatranje programa za osposobljavanje i osamostaljenje romskih porodica za život bez socijalne i humanitarne pomoći;
- otklanjanje uzroka nepovoljnog socijalnoekonomskog položaja Roma;
- ispitivanje mogućnosti za neposredno poboljšanje životnih uslova Roma;
- ispitivanje različitih uslova i modaliteta pod kojima bi bila moguća postepena privremena ili trajna socijalna, ekonomska i kulturna integracija Roma;
- formulisanje projekata koji bi omogućili Romima da rade ono što *znaju, mogu i žele da rade*.

Izvedeni i najkraće formulisani cilj istraživanja bio je takođe da pokaže:

- da su Romi narod koji zaslužuje maksimalnu pomoć;
- da Romi – ako se njima adekvatno pomogne – mogu da pomognu Srbiji, pa i evropskim zemljama da se oslobode ksenofobije i rasizma;

- da su promene u društvenom položaju Roma lakmusov papir koji će pokazivati karakter, kvalitet i stvarni domet političkih promena u Srbiji.

Metodski pristup i uzorak

Uzorak za istraživanje uslova života porodica bio je kvotni, stratifikovani.

Jedinice istraživanja bile su:

1. romske porodice u mestima njihove najveće koncentracije bez obzira da li su starosedelačke ili su porodice Roma raseljenih sa Kosova – 700 porodica;
2. ne-romske porodice suseda romskih naselja – 350 porodica;
3. pojedinci: aktivisti romskih društava i institucija, kreatori javnog mnjenja, predstavnici zainteresovanih institucija i NVO – 40 otvorenih razgovora.

Jedinica anketnog istraživanja bila je, dakle, porodica koja je i u romskoj kulturi i tradiciji osnovna ćelija socijalnog života i temelj unutrašnje solidarnosti romske zajednice. Ispitivanje romskih i neromskih porodica trebalo je da pokaže da li je i pod kojim uslovima integracija Roma, a posebno raseljenih Roma moguća – ako je uopšte moguća.

Osim anketnog terenskog ispitivanja romskih i neromskih porodica iskustvena građa je bila prikupljana i iz drugih izvora: opštinskih i regionalnih službi, organizacija Crvenog krsta, romskih udruženja i društava, medija, prethodnih objavljenih i neobjavljenih istraživanja. Članovi istraživačkog tima i njihovi saradnici na terenu su se služili takođe metodama deskripcije i posmatranja.

Anketirano je 700 romskih porodica i 350 porodica, suseda Roma (Srba, Albanaca, Mađara), na teritoriji Republike Srbije, bez Kosova i Metohije, prema uzorku dobijenom od saradnika Republičkog zavoda za statistiku Srbije iz Beograda, a na osnovu rezultata službenog popisa stanovništva iz 1991. godine. U prvom koraku uzorak je bio kvotni, a u drugom pro-slučajni.

Većina anketara bili su ili diplomirani sociolozi sa iskustvom u istraživanjima romske populacije ili Romi koji su odlično poznavali teren i koji su prethodno bili upoznati sa predmetom i ciljevima istraživanja i posebno obučeni za anketiranje. U slučajevima kada su anketari bili profesionalni sociolozi ne-Romi, najčešće je kao kontakt osoba u naseljima bilo lice romske nacionalnosti. Članovi istraživačkog tima, koordinatori terenskog istraživanja su se, gde god je to bilo moguće, u romskim porodicama kretali zajedno sa romskim aktivistima, poznavaoacima lokalnih prilika. Tako je i u istraživačkom procesu poštovano načelo „ništa o Romima bez Roma“.

Tabela 1. Porodice Roma i ne-Roma (suseda) — uзорak
(Sumarni pregled po okruzima – bez Kosova)

<i>OKRUG</i>	<i>RP</i>	<i>NRP</i>	<i>OKRUG</i>	<i>RP</i>	<i>NRP</i>
Vojvodina					
Srednjobanatski okrug	43	25	Severnobanatski okrug	24	11
Severnobački okrug	2	1	Zapadnobački okrug	6	4
Južnobački okrug	31	15	Sremski okrug	9	7
Južnobanatski okrug	35	17			
Grad Beograd	80	38	Beograd – prigradska naselja	20	12
Centralna Srbija					
Nišavski okrug	70	32	Pirotski okrug	14	7
Jablanički okrug	71	37	Toplički okrug	24	12
Zaječarski okrug	7	5	Pčinjski okrug	151	68
Rasinski okrug	11	5	Borski okrug	16	7
Pomoravski okrug	8	4	Zlatiborski okrug	2	2
Braničevski okrug	23	10	Kolubarski okrug	6	4
Podunavski okrug	21	11	Mačvanski okrug	5	5
Moravski okrug	3	1	Raški okrug	7	4
Šumadijski okrug	11	6			
ROMSKE PORODICE		700	NE-ROMSKE PORODICE		350

(RP-romske porodice; NRP – ne-romske porodice susedi)

ROMSKA PORODICA – OBELEŽJA I STANJE

Broj članova i struktura ispitivanih romskih i neromskih porodica

Tatomir Vukanović koji je opisivao život, običaje i verovanja Roma od dolaska na Balkan ističe da u Roma „na prvo mesto dolazi inokosna porodica, sastavljena od muža, žene i njihove sitne (maloletne) dece, nesposobnih za privređivanje. Kad deca porastu i počnu se ženiti, ukoliko se ne odele, nastaje proširena porodica. Takav tip porodice kod Roma u Jugoslaviji, zapaža se ponajčešće kod zemljoradnika i zanatlija, kako po selima, tako i po gradskim naseljima“.¹ U društvenoj organizaciji Roma Vukanović pominje familiju kao skupinu srodnika, srodničku zadrugu, rod, bratstvo, fis (pleme). Nešto novija istraživanja ukazuju na činjenicu da usled materijalne bede prevladava tip proširene patrijarhalne porodice.² U tom tipu porodice dominira figura oca koji je starešina domaćinstva i hranioca. Nije međutim redak slučaj da je „glava porodice“ supruga,³ odnosno majka i to ne samo u „krnjim porodicama“ koje je suprug, odnosno otac iz različitih razloga napustio.

Prosečna ispitivana romska porodica, prema rezultatima našeg istraživanja, ima nešto preko 5 članova (5,32). Više od polovine tih porodica ima preko pet članova, a 55 porodica ili 7,9% su izuzetno brojne – preko 11 članova. Pojedinačno posmatrano, najbrojnije su romske porodice do 5 članova (338 porodica),

¹ Uporedi Tatomir Vukanović, *Romi (Cigani) u Jugoslaviji*, Štamparija „Nova Jugoslavija“, Vranje 1983, str. 134–135. Na drugom mestu Vukanović pominje tendenciju smanjenja broja članova romske porodice u novije vreme (osamdesete godine prošlog veka). i navodi podatak, za Kikindu, da prosečno domaćinstvo broji 4,7 članova. *Ibid.*, str. 345.

² Tako Aleksandra Mitrović i Gradimir Zajić pišu: „S obzirom na činjenicu da Romi vrlo rano stupaju u brak, da kao mladi nemaju ni zaposlenje ni stambeni prostor, dakle, nemaju mogućnosti da zasnuju *svoj* dom, oni su prinuđeni da žive u istoj zajednici sa roditeljima mladoženje. Time se stvara tip tzv. proširene porodice koja je karakteristična ne samo za patrijarhalnu porodičnu zajednicu, nego i za siromašne slojeve stanovništva“. *Romi u Srbiji*, str. 58.

³ „Položaj romske žene određen je običajnim pravom, po kome, samim tim što se žena kupuje, podleže eksploataciji. Ovaj klasični koncept patrijarhalne porodične zajednice zastupljen je u skoro svim elementima u romskoj porodici; on je gotovo nedodirnut spoljnjim uticajima, bar kada je reč o osnovnim porodičnim odnosima“, pišu Mitrovićeva i Zajić. Uporedi, *Op. cit.*, str. 60. Čini bi se, ipak, da je u poslednjoj deceniji, u kojoj su žene preuzimale čitav niz netradicionalnih uloga, naročito u sferi „sive ekonomije“, došlo do značajnih promena.

ali zbirno su brojnije porodice preko pet članova. U odnosu na prethodna istraživanja, može se zaključiti da je došlo do blagog opadanja broja članova romskih porodica. Jedan od uzroka – naravno, ne jedini ni najvažniji – može biti i činjenica da je došlo do prilagođavanja romskih porodica nekim novim merama državnih organa i institucija, na primer Centara za socijalni rad, koji materijalno obezbeđenje i neke druge vrste pomoći dele na porodice, pa su Romi odmah odgovorili „deobom“ vlastitih porodica.

Tabela 2. Romske porodice prema broju članova

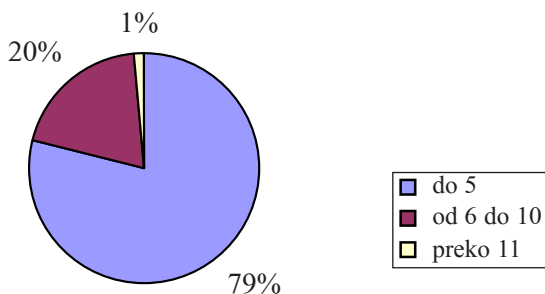
<i>Broj članova</i>	<i>Broj porodica</i>	<i>Procenat</i>	<i>Zbirni procenat</i>
Bez odgovora	1	0,1	0,1
Do 5 članova	338	48,3	48,4
Od 6 do 10	306	43,7	92,1
Preko 11 članova	55	7,9	100,0
<i>TOTAL</i>	<i>700</i>	<i>100</i>	<i>100</i>

Tabela 3. Brojnost ispitivanih porodica

Romske porodice	
<i>Broj članova porodice – ukupno</i>	<i>N=3723 (100%)</i>
Muškog pola	1854 (49,79%)
Ženskog pola	1869 (50,20%)
<i>Ukupno dece u porodici</i>	<i>N=1690 (45,39%)</i>
Deca do 7 godina	886 (23,79%)
Deca od 7 do 16 godina	804 (21,59%)
<i>Prosek članova porodice</i>	<i>5,32</i>

Uopšteno posmatrano porodice suseda ne-Roma su malobrojnije od romskih i verovatno su trogeneracijske, ali samo porodice sa preko 5 članova. Ilustrativno je da 5 porodica ima ukupno preko 11 članova, a najveći broj porodica (273 – 78,0%) ima do pet članova.

SUSEDSKE PORODICE: BROJ ČLANOVA

Samoprocene materijalnog stanja porodica

Skoro svi istraživači su primetili da je siromašna romska porodica zajednica koja je do maksimuma razvila „umetnost preživljavanja“. A većina romskih porodica je siromašna. Vezu između materijalnog položaja porodice i kvaliteta života Aleksandra Mitrović i Gradimir Zajić određuju na sledeći način: „Materijalni položaj porodice održava visina i struktura prihoda i rashoda u domaćinstvu. Oni opredeljuju nivo i strukturu potrošnje u porodici... Materijalni položaj porodice je, između ostalog, svakako jedna od bitnih pretpostavki kvaliteta života“.⁴ Međutim, objektivne procene materijalnog stanja romskih porodica i njihova vlastita percepcija tog stanja se ponekad razlikuju na začuđujući način.

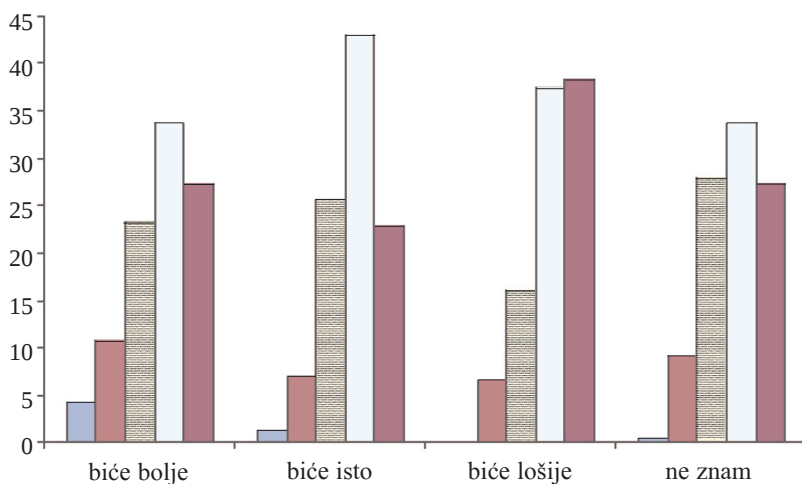
Gotovo dve trećine ispitivanih romskih porodica (64,7%) svoj materijalni položaj ocenjuju kao loš i nepodnošljivo loš, a 11,4% ocenjuje svoj materijalni položaj kao veoma dobar i dobar. Svoj položaj smatra podnošljivim 23,1% porodica. Ma koliko da svoj položaj romske porodice ocenjuju kao loš, u njihovim iskazima oseća se takođe izrazita aspiracija i želja da im bude bolje. Jedan deo romske populacije svoj položaj prikazuje kao bolji nego što stvarno jeste, a neki kao gori od stvarnog stanja.

Jedan od najznačajnijih pokazatelja materijalnog položaja romske porodice i kvaliteta života je kvalitet, vrsta i način ishrane, a izražava se najčešće subjektivnom procenom kvaliteta i količine hrane. Kvalitetom ishrane zadovoljno je 11,4% (80) romskih porodica, 35,4% (248) je delimično zadovoljno, a nezadovoljno je više od polovine ispitivanih, 52,0% ili 364 porodice. Sasvim je moguće da neka objektivna procena bude različita od one koju daju same romske porodice koje izražavaju zadovoljstvo ishranom, a zapravo se nedovoljno i loše hrane. S tim u vezi je značajno i pitanje odnosa kvaliteta i količine hrane koju troši porodica. Za mnogočlane porodice često je bitnija količina nego kvalitet hrane. Tako su javnost, a i članovi istraživačkog tima, zabeležili slučajeve korišćenja uginulih životinja u ishrani, što je sigurno podatak koji više govori o siromaštvu tih ljudi nego o njihovom stavu prema ishrani. Kako god ko tumačio stavove romskih porodica prema ishrani, ostaje činjenica da onim što može sebi da priušti kao hranu romska porodica nije zadovoljna. Njihovo zadovoljstvo ishranom, nažalost, treba procenjivati više u odnosu na gladovanje kao često stanje, a ne u odnosu na kvalitet i raznovrsnost ishrane. Razlozi zbog kojih nisu zadovoljni kvalitetom ishrane su veoma ubedljivi. Njihovo nezadovoljstvo pokazuje porast aspiracija, što se može protumačiti kao nesumnjivi dokaz romske težnje za emancipacijom od siromaštva i bede.

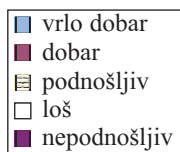
⁴ *Op. cit.*, str. 37.

Boljem razumevanju samoprocene materijalnog položaja romske porodice i njene perspektive u neposrednoj budućnosti pomaže grafički prikaz. Posmatrano u određenim proporcijama, među onima koji smatraju da će njihove porodice u budućnosti živeti bolje, više je onih čiji je status po samoproceni „vrlo dobar“, „dobar“ i „podnošljiv“. Oni koji su manje zadovoljni svojim trenutnim materijalnim statusom u većem broju slučajeva se opredeljuju za opcije da će im u budućnosti biti isto ili nešto lošije. Mnoge porodice imaju konfuzan stav kada je u pitanju njihov budući materijalni status, te nisu u mogućnosti da se opredele za jednu od ponuđenih opcija i odgovaraju sa „ne znam“. Ovakva distribucija odgovora je logična. Većinom siromašne, romske porodice nejasno procenjuju i vide svoj budući materijalni status. Većina romskih porodica je u takvoj egzistencijalnoj situaciji da živi od danas do sutra. Postoji samo *danas*, postoji *borba da se danas preživi* i porodica nema vremena da razmišlja o tome šta će „Bog dati sutra“. Svakodnevna borba za preživljavanje onemogućava da se nazre *bolje sutra*.

ROMSKE PORODICE: PROCENA MATERIJALNOG POLOŽAJA I PROCENA BUDUĆNOSTI

Procena budućnosti

MESTA I USLOVI STANOVANJA ROMSKIH PORODICA

Većinu Roma u Srbiji čini urbano stanovništvo. Tako je i „mesto stalnog nastanjenja romskih porodica“ manji ili veći grad. U Beogradu je, na primer, evidentirano preko 150 romskih naselja, a broj romskih naselja u Nišu je manji, ali sa većim koncentracijama romskog stanovništva. Praktično da nema grada ili varošice u Srbiji, izuzev nekoliko u zapadnoj Srbiji u kojoj nisu registrovana romska naselja. Od 700 anketiranih porodica, u gradu ili u mahali u gradu živi preko jedne polovine (361 – 51,5%). Ako se tim porodicama pridodaju porodice stalno nastanjene u prigradskim naseljima i mahalama kraj grada (198 – 28,3%), može se zaključiti da više od tri četvrtine ispitivanih romskih porodica gravitira prema gradu.

Gravitiranje Roma prema gradu ili vojnoj postaji u gradu veoma je dobro zapazio i opisao Jovan V. Ćirić: „Romi, narod lutalačke naravi, siromašnog socijalnog položaja i specifičnog načina života, po pravilu su se u prošlosti (pa i danas) naseljavali na varoškoj periferiji, tamo gde se varoš završavala, obično u blizini izlazno ulaznih puteva (zbog obavljanja specifičnih zanata i usluga: potkivaštvo, prodaja nekih rukotvorina, gatanje itd) i na najgorem, izbegavanom, najjeftinijem ili nižijem (javnom) zemljištu“.¹

Štaviše, iako o Romima vlada mišljenje da su „Narod putnika – the travellers“, da nikada u duši nisu raskinuli sa nomadskim životom,² rezultati ovog

¹ Jovan V. Ćirić, „Naselja Roma kao obeležje gradske periferije: Na primeru gradova jugoistočne Srbije“, *Leskovački zbornik*, 19/1979. Karakterističan primer je njegov opis razvoja i promena *Beogradmale* u Nišu: „Nastala je kao istureno naselje još iz ranijeg perioda turske vladavine Nišom, na periferiji ondašnjeg turko-orijentalnog Niša. Našla je sebi mesto na periferiji ondašnje varoši – današnje Beogradmale – levo od beogradskog puta kojim se napuštala varoš i nekoliko desetina metara izvan jarka kojim su Turci u XVIII veku zaštitili tvrđavu i Beogradmalu. Kasnijim širenjem Beogradmale prema Crvenom krstu – uoči i posle prvog svetskog rata – našla se unutar Beogradmale. Zbog toga je u novije doba, pred svetski rat i još više posle, pokušala ponovo da se izvuče na periferiju i to na odsečeno i izbegavano zemljište s one strane beogradske pruge. Takvo 'idealno' mesto posle drugog svetskog rata našla je u isušenom nišavskom koritu. Tako je posle drugog svetskog rata na novom mestu, na društvenom zemljištu, nastala mala Roma poznata pod nazivom **Nišavsko korito**... Na ranijem mestu, s ove strane beogradske pruge, ostao je samo ostatak nekadašnje velike beogradmalske 'ciganske male“.

² Mirga i Mruz smatraju da Romi ostaju nomadi čak i onda kad se zadržavaju na jednom mestu. Zato je bolje govoriti o naseljenim nego o sedalačkim Romima... „Nomadstvo je više stanje duha (svesti) nego stanje činjenica.“ Mirga Andžej i Mruz Leh, *Romi, Razlike i netolerancija*, Akapit, Beograd 1997, str. 176. Autori takođe naglašavaju da „Za putujuće ljude nisu kola nego je šator bio osnovno mesto stanovanja“. Str. 120.

istraživanja pokazuju da su romske porodice pustile duboko korenje u svoja staništa: 595 porodica ili 85,0% su stalni stanovnici svojih naselja od pre 1991. godine, a veoma mali broj je doselio u naselja između 1991–98; ukupno 43 porodice ili 6,1%. Nešto više ih je doselilo posle 1998. godine, 57 porodica ili 8,1%. To su uglavnom romske porodice koje su pobile sa Kosova, zajedno sa Srbima i drugim nealbanskim stanovnicima Kosova u toku vazdušnih napada NATO-a i posle uspostavljanja međunarodnog protektorata.

Kada je reč o tipu naselja u kojima Romi žive, veoma je rasprostranjeno uverenje da je za Rome bolje da žive u svojim mahalama. Ako bi mogli da biraju između mešovitog naselja i romske mahale veruje se da bi se većina odlučila za *mahalu* i u životu u mahali bi videla svoju budućnost. Ovaj stav je mnogima, pa i pojedinim istraživačima, po sebi razumljiv jer se smatra da je duboko ukorenjen u tradiciju romskog načina života. Kako su primetili brojni istraživači, mahala i čerga nisu bili samo uobičajena romska staništa. Tako Vladimir Stanković piše: „Ta etničko-urbana ostrva su, po tradiciji, perifernog tipa, mada su u novije vreme neka od njih urasla u centralno gradsko tkivo, usled intenzivne urbane ekspanzije. Mahale, međutim, najčešće opstaju kao etničko-urbane mrtvace i nepatvoreni materijalni dokazi jedne tradicionalno uboge socijalne egzistencije. Njihova 'istorijska uloga' u konzerviranju etničke kompaktnosti i stihijском negovanju romskog kulturnog identiteta plaćena je visokom cenom: skoro potpunom etničkom marginalnošću na svim poljima društveno-ekonomskog i kulturnog života“.³ Većina Roma je i dalje spremna da plaća tu visoku cenu. Izazov je istraživačima danas da ispitaju kolika je snaga tradicije u načinu romskog stanovanja.⁴ Mada će se Romi, ako to procene korisnim, poslužiti elementima „etničke mimikrije“ i „statističkog egzodusa“ iz svoje etničke zajednice i pretvarati se da prihvataju ne samo integraciju nego i asimilaciju, a u

³ Vladimir Stanković, „Romi u svetlu podataka jugoslovenske statistike“, u: *Razvitak Roma u Jugoslaviji – Problemi i tendencije*, SANU, Beograd 1992, str. 164. Slično i Aleksandra Mitrović i Gradimir Zajić naglašavaju da je „...život u mahali, ma koliko segregiran, Romima u određenom smislu pomogao da očuvaju svoj etnički identitet“. Vidi, Aleksandra Mitrović i Gradimir Zajić, „Društveni položaj Roma u Srbiji“, u *Romi u Srbiji*, Centar za antiratnu akciju i Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Beograd 1998, str. 56.

⁴ Značaj snage tradicije romskog stanovanja u mahali Vukanović ovako određuje: „Džematski – mahalski urbani život Cigana u južnoslovenskim zemljama od XV do XIX stoleća, glavna je poluga u očuvanju ciganske etničke pripadnosti, za prohujalih pet stoleća. To je bila teritorija i društvena zajednica ciganskih skupina, gde se razvijao i živeo ciganski mentalitet, jezik i kultura. Iz te ciganske baštine, proizašli su raznovrsne zanatlije, koje su u gradskim čaršijama i pazarima, marljivo obavljali svoje zanate, stavljajući svoje proizvode balkanskim narodima na upotrebu, predajući ih korisnicima u kulturnu baštinu, ponajviše uz trampu za razne naturalije (tragovi razmene i trgovine putem naturalije kao prirodnog novca), te i za prometni novac – valutu“. *Op. cit.*, str. 91–92.

osnovi će težiti da – što je sasvim prirodno i ljudski opravdano – da očuvaju svoj integritet i identitet. Svaka politika pomoći Romima kao izrazito depriviranoj socijalnoj grupi trebalo bi da uvažava ovu činjenicu.

Dvadeseti vek je, sasvim sigurno, naročito poslednjim desetljećima, sliku o Romima kao nomadskom narodu učinio delom prošlosti i manje-više romantičnim stereotipom. Doneo je ozbiljne promene u načinu života, organizaciji staništa i, naročito, širokoj lepezi borbe za samoodržanjem. Tu promenu je veoma dobro uočio Jovan V. Ćirić navodeći primer sudbine *Čerga male*⁵ u razvoju grada Niša: „Nastala je na prigradskom zemljištu slabe građevinske vrednosti pored Stočnog trga, na zapadnoj periferiji grada, saobraćajno izolovana iako se nalazi na putu za Medoševac. Upravo ta izolovanost i Stočni trg je glavni razlog njenom formiranju i održavanju. Nastala je krajem XIX ili početkom XX veka, ali sredinom XX veka je najveća mala Roma u Nišu sa preko 200 kuća (straćara) i pedesetak štala načičkanih bez ikakvog reda (prema anketi Socijalističkog saveza 1971. godine, u njoj je živelo 240 domaćinstava sa oko 1.200 stanovnika). Postanak i razvoj Čerga male na izolovanom, zaklonjenom zemljištu izvan važnijih varoških izlazno-ulaznih puteva, pokazuje da u novije vreme slabi tendencija približavanja naselja Roma izlazno-ulaznim putevima, a da je nasuprot tome ojačala tendencija sklanjanja Roma od ovih puteva i pribegavanje lociranju na neupadljivim, nezapaženim i zabačenim terenima javnog (opštedruštvenog) vlasništva. Ovo pokazuje, s jedne strane, da se karakter romskog privređivanja unekoliko izmenio, to jest da je došlo do postepenog gašenja onih zanimanja koja su pretpostavljala blizinu puteva i zanatsko-patrijarhalnu strukturu privrede (na primer odumiranje potkivačko-kovačkog, zanatsko-prerađivačkog i gatarskog zanimanja), a da su ojačala ona zanimanja koja su više vezana za grad i koja

⁵ Posmatrano iz evropskog ugla turska mahala (mala) kao vid staništa Roma i ne samo Roma, dobija drukčiju i reklo bi se dublju kritičku dimenziju. Tako Mirga i Mruz pišu: „Nastanak romskih četvrti nije uvek, i nije samo, bio rezultat potrebe ostajanja u sopstvenoj grupi, obazbeđivanja oslonca i osećanja sigurnosti. U velikoj meri – u najmanju ruku kad je reč o Evropi, naročito zapadnoj – to je bio rezultat nemilosrdnog odnosa prema Romima, kao prema Jevrejima ili gubavcima, koji su takođe primoravani na nastanjivanje dalje od ostalog življa, u posebne delove grada, a ponekad i izvan njegovog okvira. Stvaranje romskih geta nema tako staru tradiciju kao jevrejska geta ali sigurno su ova poslužila kao uzor da se i Romi nastanjuju na posebnim mestima. Romska geta su u Evropi počela da nastaju u doba Renesanse, ali su, verovatno, još ranije u Carigradu postojali kvartovi nastanjeni Romima“. Štaviše, autori u evropskim romskim nastambama vide *geto*, koji neki drugi u nas označavaju izrazom „enklava“, i nastavljaju: „Vremenom je geto počeo da obavlja dvojaku funkciju. Prvobitno je predstavljao vid netolerancije, formu potiskivanja izvan društva i društvenih granica i nametanja kasarnskog života ovim odbačenim ljudima. Za odbačene geto je počeo da obavlja ulogu naročitog mesta gde se može osećati bezbedno, biti među svojim, naći u njima oslonac i gde je svako izvan četvrti stranac“. *Op.cit.* 121–122.

više dolaze do izražaja u samom gradu (prevoz robe, nosački poslovi, trgovina, sitne usluge, muziciranje, fabrička i druga zaposlenost itd.) S druge strane, dislokaciji romskih naselja izvan važnijih ulazno-izlaznih puteva doprinele su u novije vreme i same gradske službe svojim neradim gledanjem na neugledna naselja Roma pored drumova⁶. Opise romskih naselja u Leskovcu dala je Marina Pavlović u radu „Uslovi stanovanja i života u romskim naseljima u Leskovcu“. Tako za naselje Podvorce autorka beleži: „Novoizgrađeni objekti zidani su na temeljima starih kuća,⁷ bez većih konflikata sa susedima (74%). Kuće su građene na opštinskom zemljištu bez građevinske dozvole. Od tvrdog materijala izgrađeno je 76% objekata u naselju, uglavnom bez spoljnje obrade zidova, tek pokoja obložena je fasadnim ciglama sa prednje strane. Pomoćne objekte retko ko ima, a ako ih i imaju, to su improvizovane šupe (19%). U 80% slučajeva stambene prostorije koriste se višenamenski. U stambenom prosotru od 100 m² živi 9% stanovnika. Najviše je onih koji sa višečlanom porodicom dele prostor od 21 do 40 m². U prostoru od 20 m² živi ¼ stanovnika naselja“.⁸

Nagli razvoj gradova u Srbiji posle Drugog svetskog rata doveo je do toga da su se mnoge romske mahale našle u centrima i bile bezobzirno raseljene kao nehigijenske. Slično se desilo i sa onim romskim staništima koja su se nalazila

⁶ Jovan Ćirić, *Op.cit.*, str. 221.

⁷ Slično stanovište zastupaju Mirga i Mruz: „Romi nisu posedovali sopstvene obrasce građenja...“, preuzimali su najjednostavnije oblike građenja od mesnog stanovništva, „...njihove kuće su se jasno razlikovale od lokalnih svojom jednostavnošću, manjim razmerama, manjom udobnošću, skromnim nameštajem, često pravim siromaštvom“. *Op.cit.* str. 122.

⁸ Marina Pavlović, „Uslovi stanovanja i života u romskim naseljima u Leskovcu“, *Zbornik Cigani/Romi u prošlosti i danas*, Beograd, SANU 2000, str. 247. A Mirjana Radojčić-Oberknežev u radu „Urbanistički prikaz romskih naselja u Zrenjaninu“ ovako sumira stanje u najpoznatijem naselju Dudara: „U 'Dudari', prema rezultatima ankete... živi 324 stanovnika u 54 objekta. U većini objekata zastupljena je opeka, bilo da su objekti potpuno od opeke (33,34%), bilo da je opeka zastupljena kod objekata koji su građeni od mešovitog materijala (53,70%), zatim slede blokovi (9,26%) i ćerpič (1,85%), a od naboja je samo jedan deo na jednom objektu. Što se tiče infrastrukturne opreme, naselje nema kolovoza ni trotoara. Priključenje na vodovod (92,59%) i NN mrežu (96,30%) izvršeno je 'divlje'. Svi objekti po rezultatima ankete imaju poljski WC, s tim da 12% objekata ima kupatila sa septičkim jamama jer naselje nije priključeno na kanalizaciju“. U *Cigani/Romi u prošlosti i danas*, str. 273–274. U niškom romskom naselju „Crvena Zvezda“ ili „Ciglana“ „Nema vodovoda niti kanalizacije, što ukazuje da su higijenski uslovi za stanovanje izuzetno nepovoljni. Meštani tvrde da ima mnogo pacova. Higijena u ovoj romskoj enklavi je na najnižem mogućem nivou. Sve staze unutar naselja su zemljane tako da u jesenjem i zimskom periodu ima mnogo blata i prljavštine. Ona je prisutna kod jednog broja stambenih objekata sa zemljanim podovima“ – piše Nikola Cekić u radu „Arhitektura sedam romskih enklava u Nišu“ u istom *Zborniku*, str. 236. U leto 2002, u toku našeg istraživanja posetili smo ovo niško romsko naselje i uverili se da je Cekićev opis tačan i, što je još gore, da se situacija nije nimalo promenila nabolje.

pored važnih saobraćajnica.⁹ Pomeranje romskih naselja iz gradskih centara i od glavnih saobraćajnica donelo je romskoj zajednici pogoršanje životnih uslova. Urbanista dr. Vladimir Macura će prilog za jedan skup o Romima u održan SANU 1996. godine nasloviti „Bedniji od najbednijih ili kratak opis stanja trideset i jedne romske enklave u Beogradu gledano sa urbanističko-geografskog stanovišta“.¹⁰ Do sličnog zaključka doći će i istraživački tim dr. Anđelke Milić u analizi uslova života u romskom naselju Mali London u Pančevu. Istraživači će zaključiti da „...na prostoru 'Malog Londona' ne postoji ni jedan romski objekat koji bi imalo smisla rekonstruisati, a da ta rekonstrukcija ne počne od samog temelja“, kao i da „kvalitet stambenog fonda nije takav da u njega ima smisla ulagati“. Njihov zaključak je nedvosmislen „... da je kvalitet života u 'Malom Londonu' ispod egzistencijalnog minimuma“.¹¹ Iako je ogromna većina romskih naselja u Srbiji najčešće ispod životnog minimuma, ipak ne bi trebalo podleći stereotipu o apsolutnom siromaštvu, nehygieni i zapuštenosti mesta u kojima žive Romi. Dovoljno je videti izgled i uređenost kuća u selu Draginje između Valjeva i Šapca ili selo Strižilo kod Jagodine,¹² kao i mnoga druga romska naselja, a naročito veliki broj novoizgrađenih kuća u kojima žive Romi, pa shvatiti s koliko ljubavi i

⁹ Romske nastambe oko savskog (Brankovog) mosta u Beogradu bile su pred Konferenciju nesvstanih 1961. godine porušene. Izvedeno je to „po hitnom postupku“, da ugledni gosti ne bi bili suočeni sa slikama bede u glavnom gradu. Zahvaljujući činjenici da je bila reč o političkom gogađaju koji je bio veoma važan za prestiž države, mnoge romske porodice su dobile kakav-takav pristojan smeštaj. U mnogim drugim slučajevima tih obzira nije bilo. Staro sajmište nije ulazilo u vidokrug svetskih državnika, pa i danas postoji kao gradski slam.

¹⁰ Vladimir Macura, „Bedniji od najbednijih ili kratak opis stanja trideset i jedne romske enklave u Beogradu gledano sa urbanističko-geografskog stanovišta“, *Cigani/Romi u prošlosti i danas*, zbornik radova, Beograd, SANU 2000, str. 185-196.

¹¹ Uporedi, *Mali London, romsko naselje u Pančevu – Problemi i moguća rešenja*, Beograd, Društvo za unapređivanje romskih naselja i Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Beograd 1999, str. 15–17. Zanimljiv primer analize uslova života u jednom gradskom romskom staništu, s ciljem da se ti uslovi koliko god je to moguće poboljšaju dati je u knjizi Vladimira Macure. Videti, Vladimir Macura, *Romska enklava Orlovsko naselje – Konceptija održive obnove i rezultati*, Publikum, Beograd 1997.

¹² O Romima u Strižilu, kao uostalom i za Draginje i neka sela u okolini Požarevca, vlada danas uverenje da su se „obogatili“ radeći u inostranstvu. Međutim, Vukanović, na osnovu istraživanja D. Milićevića već krajem sedamdesetih godina prošlog veka, govori o „ekonomskom prosperitetu Roma Karavlahu u šumadijskom selu Strižilu“. Navodi da su prvo bili „korpari“, a zatim su se bavili „klasičnim zanatstvom i sitnom trgovinom svojim proizvodima i tuđom robom, da bi organizovali 85 privatnih štrikerskih proizvođačkih radnji“. Vukanović piše: „Tako se ova zanatska delatnost razvila u malu industriju, a poslovni moral i 'data reč', osobito su značajni u proizvodnji i trgovini ovog karavlaškog seoskog stanovništva. Tako je romsko karavlaško stanovništvo u Strižilu, svojim zanatsko-industrijskim radom iz oblasti trikotaže, ostvarilo lični dohodak, ravan onom u zapadnoj Evropi“. *Op. cit.*, str. 347.

samoodricanja Romi grade svoja staništa. Pojedine kuće Roma, naročito onih koji su dugo radili u inostranstvu, izgledaju skoro kao dvorci, tako da posmatrač sa strane zažali što u Srbiji nema više takvih kuća.

Rezultati ovog istraživanja pokazuju sledeću sliku: većina romskih porodica smatra sebe vlasnikom prostora u kojem stanuje (58,3%), stanarsko pravo ima svega 35 porodica (5,0%), u neuslovnim kućercima žive 182 porodice (26,05%), dok su podstanari ili bez stalnog boravišta 69 porodica (9,8%). Svega pet ispitivanih romskih porodica koristi stanove solidarnosti, mada Romi čine većinu depri-viranog stanovništva. Njihovi susedi ne-Romi – i sami većinom siromašni – su ipak u boljoj situaciji: 77,7% poseduje kuću ili stan u svojini, 12,3% živi u neuslovnim kućama, stanarsko pravo uživa 4,9%, a podstanari su u 5,2% slučajeva.

Tabela 4. Romske porodice – mesto stalnog nastanjenja

<i>Mesto stalnog nastanjenja</i>	N	%	Zbirni %
Bez odgovora	29	4,1	4,1
Grad	64	9,1	13,3
Prigradsko naselje	77	11,0	24,3
Mahala u gradu	297	42,4	66,7
Mahala kraj grada	121	17,3	84,0
Mahala kraj sela	53	7,6	91,6
U selu	59	8,4	100,0
UKUPNO	700	100,0	100,0

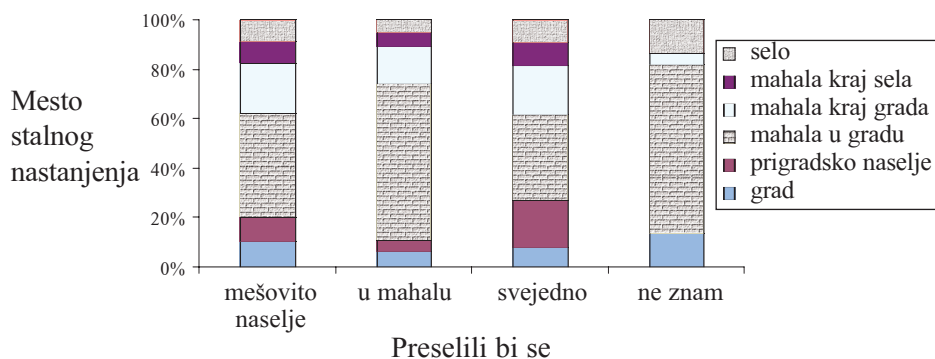
Indikativno je da ispitivane romske porodice u skoro dve trećine slučajeva svoje uslove stanovanja ocenjuju kao dobre (64,7%), a jedna trećina kao loše (33,0%), mada bi objektivne procene tih uslova dale verovatno znatno drukčiju sliku. Tome idu u prilog ne samo uvidi anketara i članova istraživačkog tima u kvalitet stambenih objekata u kojima žive Romi, nego i podaci o površini stambenog prostora koji te porodice koriste: 16% ispitivanih porodica živi u prostoru do 25 kvm, jedna četvrtina koristi stambeni prostor između 26–40 kvm, druga četvrtina od 41–75 kvm, a stambeni prostor od preko preko 75 kvm koristi 20% porodica. U istraživanju su zabeleženi slučajevi romskih porodica koje koriste stambeni prostor od preko 150 kvm, ali je tu većinom reč o velikim „gastarbeterskim“ kućama, građenim više za prestižno pokazivanje nego za stanovanje. Zabeleženi su i slučajevi porodica koje žive u polusrušenim kućercima pored vlastitih novoizgrađenih kuća koje se otvaraju samo u „specijalnim prilikama“.

Život u mahali, seoskoj, gradskoj ili prigradskoj tradicionalni je oblik načina života Roma ne samo u Srbiji.¹³ Mahala se često tumači kao simbol prostorne

¹³ Prema podacima Svetske banke 56% romskih domaćinstava u Bugarskoj živi segregirano, praktično u mahalama. Uporedi, Alexandra Nacu and Lamia Zaki, "Marginality and

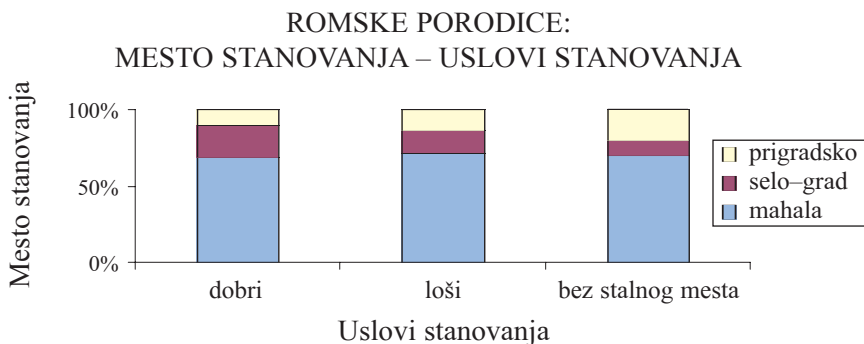
segregacije romske zajednice. Mada većina ispitivanih romskih porodica već živi u gradskim, prigradskim i seoskim mahalama, teško bi se moglo reći da je mahala prioritarna opcija za njihovo stanovanje. U tom pogledu rezultati ovog istraživanja se značajno razlikuju od stavova istraživača koji se mogu naći u domaćoj literaturi o Romima. Ti rezultati pokazuju da je oslabila vezanost romske porodice za mahalalu. „Neću da mi dete živi u mahali, hoću da se školuje i živi kao i ostali ljudi“, kažu u jednoj porodici. Većina romskih porodica bi se rado preselila u mešovito naselje (44,7%), skoro jednoj trećini je svejedno gde će živeti ako bi se uslovi života poboljšali (29,9%), a samo 16,4% da bi se preselilo u novu mahalalu. Na osnovu iskaza ispitivanih porodica može se zaključiti da život u mahali može biti podjednako dobar i loš, što zavisi od slučaja. Drugim rečima, očigledno je da je život u mahali davao Romima osećanje sigurnosti. Prednost života u mahali je osećanje sigurnosti i solidarnosti, integrisanost porodice u lokalnu zajednicu, a osnovni nedostaci su izdvojenost, zapuštenost i različiti oblici segregacije. Sreten Vujović je u pravu kada društveni položaj Roma koji određuje njihov stambeni i naseljski standard povezuje sa problemom integracije u globalno društvo. Zato nije svejedno gde i kako Romi stanuju i žive. Stambena situacija većine Roma je najvidljiviji oblik njihovog siromaštva. Vujović kaže: „Najčešće divlje podignuta i zapuštena romska naselja su nesigurne i nehygijske segregirane naseobine, pretežno sačinjene od slabog, ponekad otpadnog materijala, sa nikakvom ili slabom komunalnom infrastrukturom, u kojima žive stanovnici isključeni ili loše integrisani u lokalno i globalno društvo“.¹⁴

ROMSKE PORODICE: MESTO NASTANJENJA I PRESELJENJE

Political Apathy Bulgarian Roma, Moroccan Slum-Dwellers: Transcontinental Comparison", p. 1. (mimeo) Autorice posebno ističu romsko naselje „Fakulteta“ na obodu Sofije. Videti takode i Janoš Ladanji i Ivan Selenji, „Socialnata struktura na romskijia etnos v Bulgarija, Rumjaniija i Ungariija vo vreme prehoda km pazarna ikonomika“, u Ivan Selenji (Sastavitelj), *Bednostta pri postkomunizma*, Institut za socijalni cenosti i strukturi, Sofija 2002, str. 114.

¹⁴ Sreten Vujović, „Romi i stanovanje“, u: *Društvene promene i položaj Roma*, SANU, Beograd 1993, str. 56.

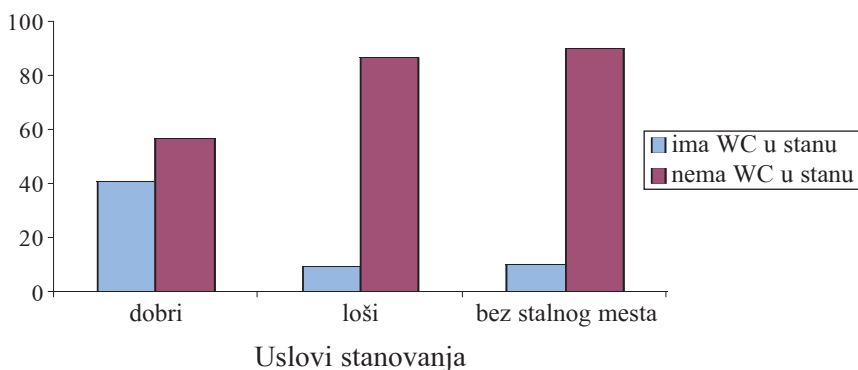

Poređenja podataka o posedovanju kuće ili stana pokazuju da postoje razlike između Roma i ne-Roma (58,3% prema 77,7%). Još su značajnije su razlike u kvalitetu stambenog prostora, posedovanju dokumenata o vlasništvu i slično: u 26,0% slučajeva Romi žive u neuslovnim kućama, a susedi u 12,3% slučajeva. Od ispitivanih romskih porodica koje poseduju kuće u vlasništvu, bez obzira na kvalitet gradnje, u tih 58,3% slučajeva, izvesno je da većina ne poseduje vlasnički list ili bilo koji drugi dokument o vlasništvu. Sami Romi ne bez razloga, smatraju da su te kuće ili stambene jedinice, ma kakvog kvaliteta bile, njihovo vlasništvo jer su ih gradili ličnim radom. Da su Romi deprivilegovana grupa najbolje svedoči podatak da samo 5% romskih porodica ima stanarsko pravo, mada i njihovi susedi ne-Romi u tom pogledu nisu u boljoj situaciji. To samo govori da Romi žive na onim mestima na kojima živi i ostala gradska, prigradska i seoska sirotinja.

Snabdevanje romskih porodica vodom je, formalno posmatrano, zadovoljavajuće, ali se postavlja pitanje kvaliteta vode i načina njenog korišćenja. Izdvojena romska naselja imaju velike probleme sa vodosnabdevanjem. Neke porodice imaju rezervne oblike snabdevanja vodom. Bunari i zajednički bunari su samo rezervno i privremeno rešenje, jer se ni jedan savremeni aparat neophodan u domaćinstvu ne može koristiti upotrebom bunarske vode. Ima slučajeva da u romskom naselju postoji vodovod ili da porodice imaju vodu u stambenim jedinicama, pa je ipak ne mogu koristiti za kućne aparate jer je vodovodna mreža u veoma lošem stanju. U Vojvodini mnoga romska naselja imaju ogromne poteškoće sa vodosnabdevanjem. Posuđuju vodu od komšija a ponekad korišćenje komšijskih bunara ili bilo kog drugog izvora vode plaćaju. Na drugoj strani, Romi često nisu spremni da sebi pomognu u poboljšanju infrastrukture koja je van stana. Istina, vodovod koristi oko 80%, klozet u kući 30%, kupatilo 40% ispitivanih romskih porodica. Iako bi se moglo reći da uobičajeni higijenski standardi nisu deo kulturnog obrasca Roma, nisu retke romske porodice koje higijenu stambenog prostora održavaju na izuzetno kvalitetan način. Sa stanovišta tradicije, na primer, vršenje nužde u kući se smatra sknavljenjem kuće. Ohrabrujuće

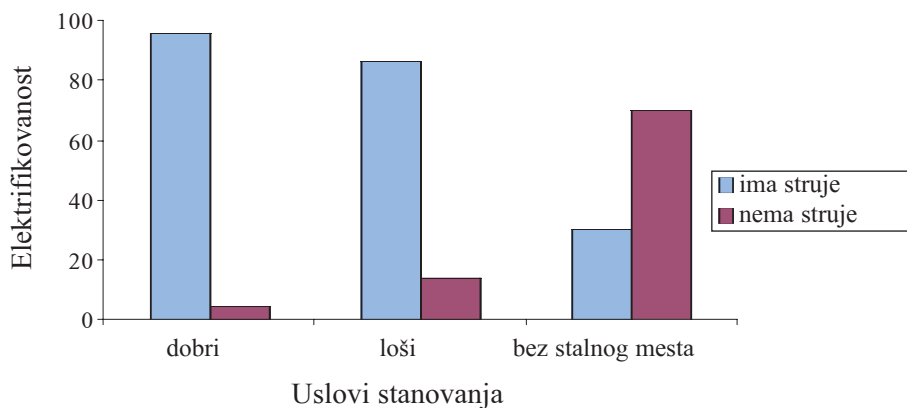
je da broj higijenskih prostorija u stambenim objektima konstantno raste, ali je neophodno preći dugi put do standardizovane kulture stanovanja. U generalizovanju činjenica i podataka neophodno je biti oprezan: pitanjem šta se sve, na primer, podrazumeva pod kupatilom i kakav je kvalitet kupatila, anketari se nisu bavili. Kao karakterističan primer uslova stanovanja može se navesti odnos između tih uslova i podataka o tome da li postoji WC u stanu, odnosno kući.

ROMSKE PORODICE: USLOVI STANOVANJA I WC U STANU

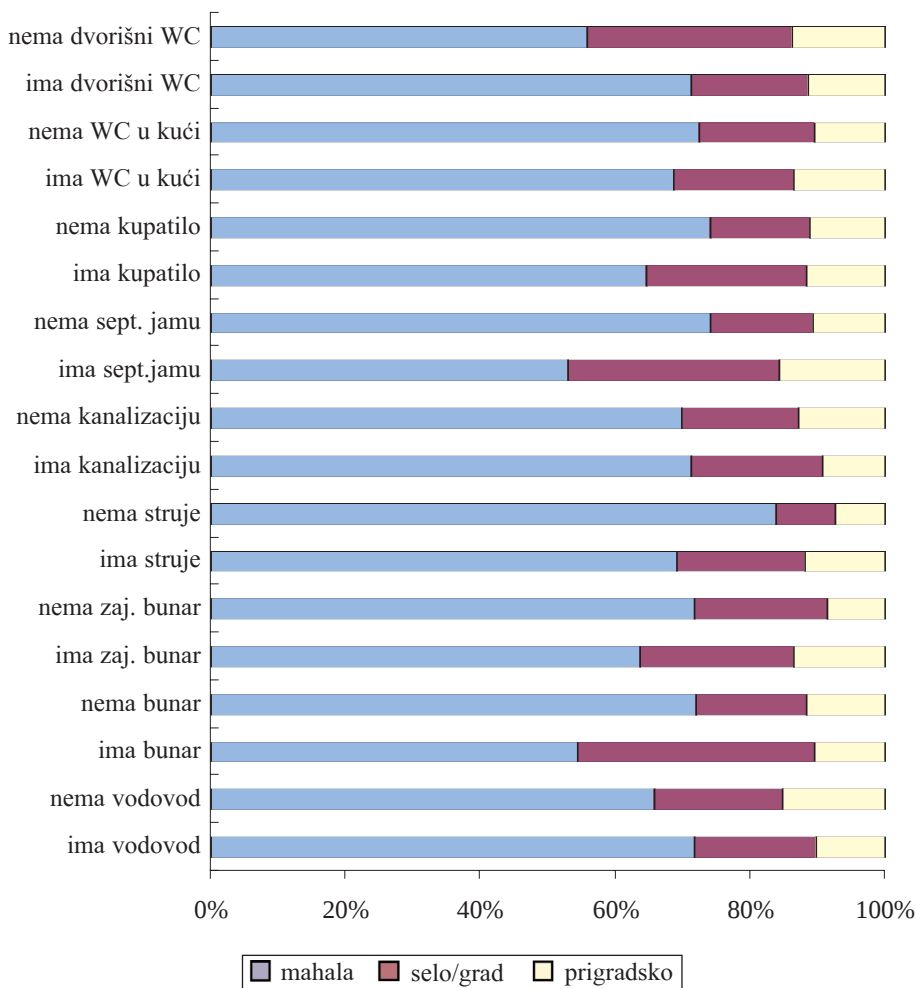
Kvalitet električne energije koju koriste romska domaćinstva je najčešće loš. Veliki broj priključaka na električnu mrežu je ilegalan, sporan, a rasprostranjena je pojava „vuče struje od komšija“. Zbog lošeg kvaliteta električnih instalacija i slabog napona stradaju kućni uređaji. Ipak treba imati u vidu da 91,4% ispitivanih romskih porodica imaju kakav-takav priključak na električnu mrežu. Postavlja se, međutim, pitanje, postoji li u Evropi narod ili regija u kojoj 10% stanovništva nema nikakve mogućnosti da koristi električnu energiju.

ROMSKE PORODICE: USLOVI STANOVANJA– ELEKTRIFICIRANOST

Pažljivo poređenje podataka o *tipu naselja* u kojima žive romske porodice sa stepenom opremljenosti naselja ne ukazuje da postoje značajne razlike; oni koji nemaju vodovod imaju bunar, na primer, ali je proporcionalno približan broj porodica i u selu i u gradu i u mahali i u prigradskom naselju koje se nalaze u sličnoj situaciji.

**ROMSKE PORODICE:
TIP NASELJA I OPREMLJENOST NASELJA**

Pažljivi posmatrač ne može se oteti utisku da se infrastruktura naselja u Srbiji često zaustavlja pred prvom romskom kućom. Ako se, na primer, rekonstruiše i asfaltira ulica, posao se često završava kod prvih romskih kuća na kraju ulice. Sličan je slučaj sa vodovodom, kanalizacijom, električnom energijom. Štaviše, moglo bi se reći da ova praksa nije rezultat smišljene politike investitora

ili organa upravljanja u lokalnim zajednicama. Srbija kao društvo pokazuje sklonost ka „lickanju“ strogog centra, grada, varoši, sela i zapuštanja periferije, bez obzira da li na periferiji žive Romi ili ne! Takav pristup se višestruko sveti: zapuštenost i prljavština sa periferije se veoma brzo prenosi u centar i stvara se začarani krug zapuštenosti i obnove centralnih delova naselja u Srbiji.

Zvali ih „romske enklave“, „geto naselja“, „mahale“, „slamovi“ itd., nesumnjivo je da se „nešto“ mora poduzeti da se uslovi stanovanja romske porodice poprave. Vladimir Macura je u članku „Jedan način sanacije fizičkog okvira romskih enklava“, kao i u radu o Orlovskom naselju u Beogradu, pokušao da ponudi fleksibilan model unapređenja romskih naselja. Probleme s kojima se suočava svaki pokušaj unapređenja autor deli u tri grupe: urbanističko-arhitektonske, sanitarno-higijenske i pravno građevinske. Skala postupaka sa romskim i drugim nehirigijenskim naseljima je široko zamišljena: sanacija i doradivanje, zadržavanje naselja u stanju *status quo*, nova planska izgradnja, rekonstrukcija, svesno sprečavanje razvoja, rušenje naselja i preseljenje, uništavanje naselja, iščekivanje rekonstrukcije, prepuštanje naselja spontanom razvoju. U pokušaju da se prevaziđe stambena beda romskih naselja, autor smatra da je „nužno pronaći odgovarajuće mesta susreta jednog državnog uređivačkog pristupa i romske samograditeljske sposobnosti. Kooperacija društva kao celine, sa svom njenom opremom i procesurama, znanjima i finansijama, na jednoj strani i romske lokalne zajednice sa svojim vrednosnim sistemima, kulturnim identitetom, svakako i neprobuđenim potencijalima, može da bude osnova za sanaciju stambenih prilika ovih ljudi“.¹⁵

Problem s ovim pristupom je u tome što je dobar ali neprimenjiv. Društvo kao celina je u poslednjih petnaestak godina doživelo sunovrat u materijalno siromaštvo, duhovnu bedu i beznade. Romi su samo najčešći i stalni stanovnici „devetog kruga pakla“. Oporavak Srbije biće dugotrajan, protivrečan, težak i bolan proces. Generacijama naviknuti na sve tegobe života i neimaštinu, Romi su samo građani koji su sposobni da prežive i u najtežim uslovima. Granice njihove izdržljivosti ne bi trebalo ispitivati, jer i njihova sposobnost preživljavanja nije beskonačna.

¹⁵ Vladimir Macura, „Jedan način sanacije fizičkog okvira romskih enklava“, u *Društvene promene i položaj Roma*, SANU, Beograd 1993, str. 67–78. Citirano mesto je sa strane 73. Macura se zalaže za izjednačavanje Roma u obavezama i pravima sa ostalim građanima, a naročito za aktivno učešće Roma u uređenju naselja.

ZAČARANI KRUG BEDE – SIROMAŠTVO

Biti siromah bilo gde u svetu nije nimalo prijatno; biti siromah u siromašnim društvima, kakva su većinom balkanska društva, posebno je teško, a biti na dnu lestvice siromaštva u takvim društvima i održavati se u životu ravno je podvigu. Taj podvig svakodnevno ponavlja ogromna većina od preko tri miliona balkanskih Roma. U pravu je Rahim Burhan kada kaže: „Razmere stradanja u nekom društvu uvek možete da proverite na manjinskim zajednicama, a Romi su svuda manjina. U Nemačkoj je naravno drukčije, ali ni tamo kao ni bilo gde u Evropi, ne postoji jedan model rešavanja romskog pitanja. Sve se nekako odgađa za sutra, iako u Evropi živi oko 12 miliona Roma. To su ljudi koji ne mogu da nestanu, ne mogu ići nazad u Indiju, niti mogu svi stati u neki novi konc logor. S time se moraju pomiriti evropski političari i konačno ponuditi neki model kako da se taj narod integriira, emancipira“.¹

Postoji jedna čudna *igra brojevima* kada su Romi u pitanju. Motivi za tu *igru* su veoma različiti. Jedan od tih motiva je da bi se uveličale ili smanjile razmere siromaštva balkanskih društava, najčešće u zavisnosti od trenutnih političkih potreba i oblika manipulacije. Procene o rasprostranjenosti i broju romskog naroda u svetu su, naime, uglavnom nepouzdate i veoma se međusobno razlikuju, kao što se zvanični statistički podaci u pojedinim državama znatno razlikuju od realnog stanja. Prema jednoj od ambiciozno urađenih procena, u novonastalim državama bivše Jugoslavije u Sloveniji je živelo 8.000–10.000 Roma, u Hrvatskoj 30.000–40.000, u Bosni i Hercegovini 40.000–50.000, u Srbiji i Crnoj Gori 400.000–450.000, a u Makedoniji 220.000–260.000 Roma. Prema toj proceni od ostalih balkanskih zemalja najveći broj Roma živio je u Rumuniji, 1,800.000–2,000.000, zatim u Bugarskoj 700.000–800.000, Grčkoj 160.000–200.000 i u Albaniji 90.000–100.000.² Zoltan Baranji (Barany) u svojoj veoma dokumentovanoj knjizi *Istočnoevropski Romi (The East Euro-*

¹ Rahim Burhan, „Previše je lažnih i površnih slika o Romima“, *Danas*, subota-nedelja, 23–24 avgusta 2003, str. VII. Rahim Burhan je inače reditelj i osnivač Romskog pozorišta *Pralipe* (Bratstvo) u Skopju (Makedonija) koji više od deset godina živi i radi u Nemačkoj.

² Uporedi, specijalni dosje „Cigani, rađanje jedne nacije“ u reviji *Courier International*, N° 364, 23–29. oktobra 1997. Za svaku od država dosje prezentira i podatak koliko ljudi govori romski, kao i podatke o vremenu naseljenja Roma u pojedinim zemljama ili regionima sveta. Tako naseljavanje Roma na Balkanu smeštaju u period od XII–XIV veka. Među balkanskim zemljama jedino u Rumuniji Romi čine više od 5% stanovništva. Napokon, autori dosjea ističu da su fašisti u Hrvatskoj za vreme Drugog svetskog rata ubili 26 od 28.000 Roma, da su u periodu 1960–1990. hiljade Roma otišlo u Nemačku na rad, te da je u vreme rata i neposredno posle rata, u periodu 1991–1997. više hiljada Roma emigri-

pean Gypsies, Regime Change, Marginality and Ethnopolitics),³ pozivajući se na različite izvore, pruža sledeće podatke za devedesete godine prošlog veka:

Tabela 5. – Procena rasprostranjenosti Roma u balkanskim zemljama – izvedena

Zemlja	Zvanični podatak	Romske procene	Mogući broj	Procenat u populaciji
Albanija	/	120.000	55.000	1,65
Bosna	7.000	Nema podataka	35.000	1,04
Bugarska	313.000	1.000.000	700.000	8,50
Hrvatska	7.000	150.000	35.000	0,75
Makedonija	47.000	220.000	60.000	2,89
Rumunija	409.000	3.000.000	1.500.000	6,59
Slovenija	2.000	Nema podataka	7.000	0,35
Jugoslavija (SCG)	112.000	140.000	537.000	4,79

Zvanični podaci se znatno razlikuju od stručnih procena, a naročito od procena romskih aktivista i vođa u pojedinim balkanskim zemljama. Tako rumunska zvanična statistika beleži samo 1,8% Roma u ukupnom stanovništvu Rumunije, Bugarske 3,7%, Makedonije 2,3%. U Crnoj Gori, na primer, zvanična statistika je popisom obavljenim 1991. godine zabeležila 3.282 lica romske nacionalnosti, dok su organi Crvenog krsta registrovali samo u Podgorici 7.500 Roma, a stručne procene⁴ za Crnu Goru se kreću oko 20.000 lica romske nacionalnosti. U ovaj broj nije uključeno oko 6.500 Roma i preko 900 Egipćana sa Kosova koje su registrovali Komesarijat za raseljena lica Vlade Republike Crne Gore

ralo, kao izbeglice. Da je i ova procena o broju Roma u balkanskim zemljama nepouzdana svedoči očigledno precenjen broj Roma u Makedoniji!

³ Uporedi, Zoltan Barany, *The East European Gypsies, Regime Change, Marginality and Ethnopolitics*, Cambridge University Press 2002, p. 160. Iz opsežne Baranjijske tabele koja obuhvata više zemalja i podataka, ovde je dat samo izvod s osnovnim podacima za balkanske zemlje. Baranjijsu su očigledno bile nedovoljno poznate procene romskih aktivista u Srbiji i Crnoj Gori, koje su daleko iznad njegovog uvida. Takođe je za popis iz 1991. godine za Srbiju i Crnu Goru neprecizan i podatak zvanične statistike. Autor u svoju tabelu nije uključio podatke za Grčku, članicu Evropske unije. Maja Štambuk u svom radu „Romi u društvenom prostoru Hrvatske“, (*Društvena istraživanja*, God. 9/2000, br. 2–3/46–47, str. 197–210, preuzima procenu iz 1993. godine po kojoj je u Rumuniji živelo 2.500.000 Roma, u bivšoj Jugoslaviji, 900.000, Bugarskoj 800.000, Grčkoj 150.000 i Albaniji 80.000.

⁴ Istraživanje koje je obavio Živorad Tasić.

i organi Ujedinjenih nacija.⁵ U Sloveniji je zvanična statistika u popisu 1991. godine zabeležila samo 2.293 Roma, u Hrvatskoj u popisu iz iste godine je zabeležila 6.695 Roma, a u Bosni i Hercegovini oko 9.000.

Pošto su Romi prostorno veoma disperzirana etnička zajednica razumljivo je da se i procene o njihovom broju razlikuju. Prema zvaničnim podacima popisa stanovništva iz 1991. godine u Srbiji živelo 140.237 lica romske nacionalnosti.⁶ Rezultati popisa stanovništva iz 2002. godine pokazuju da je broj Roma u poslednjoj deceniji dvadesetog veka opao za 32.044 lica, jer se samo 108.193 građana Srbije izjasnilo kao Romi.⁷

Ako su zvanični statistički podaci o broju Roma iz različitih razloga svakako značajno ispod realnog broja, procene romskih aktivista najčešće značajno precenjuju stvarno stanje.⁸ Prema nekim procenama iz romskih krugova, veruje se da u Jugoslaviji živi između 700.000 i 900.000 Roma, ali su te cifre očigledno nerealne, dok se procene istraživača i demografa kreću između 400.000 i 450.000 Roma. Štaviše, pojedini romski aktivisti procenjivali su broj Roma u Srbiji i Crnoj Gori na milion građana! Neki pisci koji su se bavili problemima Roma, u želji da što snažnije izraze simpatije sa Romima nekritički prihvataju nerealne procene, pa se tako može naići na „podatak“ da je u Bosni i Hercegovini pre poslednjeg rata živelo 300.000 Roma!⁹

⁵ Izvor: Government of the Republic of Montenegro, Commissariat for Displaced Persons and UN High Commissioner for Refugees, *Census of Refugees and Internally Displaced Persons in Montenegro*, Podgorica, March 2002.

⁶ Do koje mere su podaci zvanične statistike nepouzdati najbolje govori pregled popisa stanovništva u Jugoslaviji posle Drugog svetskog rata: Popis 1948 – 72.736; 1953 – 84.713; 1961 – 31.674; 1971 – 78.485 i 1981 – 168.197. Posebno je zanimljiv podatak iz Popisa 1961. godine. Navedeno prema, Vladimir Stanković, „Romi u svetlu podataka jugoslovenske statistike“ u *Razvitak Roma u Jugoslaviji – problemi i tendencije*, SANU, Beograd 1992.

⁷ Romi su veoma disperzirana etnička zajednica, tako da su tek nedavno registrovani kao nacionalna manjina. Zakon o nacionalnim manjinama iz 2002. godine ispravio je tu nepravdu prema Romima. Naime, ako se uzme u obzir realna činjenica da nad većinom Albanaца građana Kosova, država realno nema jurisdikciju – u ovom trenutku jedna od brojnijih nacionalnih manjina u Srbiji su Romi.

⁸ Pitanje da li romski aktivisti žele na taj način da steknu značajniju ulogu kao „vođe“ brojnog romskog naroda ovde će biti ostavljeno po strani. Interesantno je ipak napomenuti da među romskim aktivistima nije bilo mnogo protesta protiv očigledno potcenjenog broja Roma u zvaničnom popisu 2002. godine u Srbiji.

⁹ Videti, Katarina Luketić, „Apartheid za 12 milijuna Roma“, *Zarez*, God. V, N°101, 27. ožujka 2003, str. 17. Ti oblici pristrasnosti koji za realizaciju interesa Roma mogu biti kontraproduktivni, nisu neuobičajeni među neromima koji pišu sa nekritičke distance prema Romima. Tako je i Srđan Vukadinović „pronašao“ u Crnoj Gori preko 41.000 Roma sa Kosova. Uporedi, Vukadinović, Srđan, 2000. „Položaj Roma u Crnoj Gori“ (The Status of Gypsies in Montenegro), *Romi*, Sv. 1, str. 43–50, Pelikan Print, Niš. Na engleskom u *Facta Universi-*

A kakvo je zapravo realno stanje? Na to pitanje su članovi istraživačkog tima socijalnog istraživanja *Romska naselja, uslovi života i mogućnosti integracije Roma u Srbiji* pokušali da nađu odgovor. Istraživanje su izvršili u 593 naselja u kojima živi više od 100 stanovnika Roma ili više od 15 romskih porodica. Ustanovili su da je u tim naseljima nastanjeno ukupno 201.353 Roma starosjedelaca. Takođe su registrovali u tim naseljima i 46.238 Roma raseljenih sa Kosova, što je broj daleko ispod onog podataka s kojima se često u javnosti operiše kada su u pitanju Romi sa Kosova.¹⁰

Odakle tako značajne razlike? Jedno od mogućih objašnjenja svakako leži i u činjenici da je odavno zapažen fenomen „etničke mimikrije“, ili „etničkog egzodusa“ koja je široko rasprostranjena kada su u pitanju balkanski, i ne samo balkanski, Romi. Veliki broj romskih porodica koje su uspele da se istrgnu iz začaranog kruga bede, promene životnu sredinu, ili na bilo koji drugi način uspeju u životu, veoma često prestaju da se identifikuju kao romske. Poznata je takođe i prilagodljivost Roma većinskom stanovništvu u sredinama u kojima žive. Promene porodičnih prezimena, verske pripadnosti, brzo savladavanje jezika većine, otvorenost „romske duše“ prema drugima u borbi za preživljavanje su činioci koji često opredeljuju Rome da se „zvanično“ izjašnjavaju kao pripadnici većinskih naroda. Ako se ovim činionicima doda i smišljena politička akcija, kakva je, na primer, sprovedena decenijama u Bugarskoj, „bugarizacije nebugarskog stanovništva“,¹¹ onda razlike koje se pojavljuju između realnog stanja, podataka zvanične statistike i želja romskih aktivista sasvim razumljive, mada ne i opravdane.

Uz uvažavanje značaja navedenih činilaca, ova „igra brojevima“ svakako ima i druge daleko ozbiljnije dimenzije. Pre svega upućuje na zaključak da su Romi u Balkanskim zemljama – naravno, ne samo u balkanskim – „građani drugog reda“, ma koliko da i taj izraz može biti eufemizam za označavanje stvarnog stanja. Ogromna većina romskog naroda su jednostavno u tim društvima

tatis, Series Philosophy and Sociology, Vol. 2, N° 8, 2001, pp. 517–526. Predrasuda je verovanje da su samo Romi skloni preuveličavanju brojki!

¹⁰ Naravno da ni ovaj podatak ne treba uzimati kao apsolutno tačan. Cilj istraživanja nije bio neki novi, korigovani „popis“ Roma, nego je to bio skroman pokušaj da se stekne realnija slika o disperziji romskog naroda u Srbiji. Takođe treba imati u vidu i činjenicu da romske porodice ne žive uvek u romskim naseljima, tako da je broj Roma u Srbiji svakako značajno veći i da bi realna procena mogla da se kreće oko 400.000.

¹¹ Ta politika je krajem osamdesetih i početkom devedesetih godina u Bugarskoj odbacena, ali je vredno zabeležiti jedan skoriji utisak iz Hrvatske: „Istina o 'ljubavi' države prema Romima leži negdje u osjećanju da država ne čini ništa bolje za Rome zato što za njih ne želi zamisliti ništa bolje“. Uporediti, Bojan Munjin, „Kako odgojiti odgojitelje ili Romi ne spadaju u Lepoglavu“, *Zarez*, God. V, N° 102, 10. travnja 2003, str. 14.

„ljudi sa dna“ o kojima niko na sistematičan i kontinuiran način ne vodi računa, a oni sami su upućeni na borbu za preživljavanje. Ako se ostave po strani romantične predstave o Romima kao posebno muzički obdarenom narodu, ili negativni stereotipi kao o „prljavim ljudima“ „sklonim sitnim prevarama“ i „kradama“,¹² onda se za ogromnu većinu Roma može reći da im je svakodnevica satkana iz beskrajne borbe za preživljavanje. Pisci koji, na primer, insistiraju na inkriminisanju „sklonosti“ Roma prema tuđoj imovini“, kao što je Vladimir Stanković, ipak shvataju: „Vinovnici bilo koje domaće privredne afere mogli su samo jednim krivičnim činom da proizvedu takve privredne štete kakve svi učinioci krivičnih dela romske narodnosti (i punoletni i maloletni) nisu mogli da naprave od trenutka dolaska Roma na Balkan“.¹³

Da u ovoj „igri brojevima“ nisu u pitanju ljudska bića bila bi ta „igra“ farsična ili irelevantna. Međutim, u pitanju su ljudi, Romi, i osnovni izvor ove „igre“ leži u činjenici da je ogromna većina romskog naroda siromašna, da je, kao siromašna, „teška i Bogu i ljudima“. Da su Romi bogati, tačno bi se znao njihov broj do poslednjeg pojedinca!¹⁴

¹² U toku svojih istraživanja u Crnoj Gori 1999. i 2000 i Srbiji 2002. godine sam u pojedinim opštinama tražio od organa unutrašnjih poslova (policije) podatke o kriminalitetu među Romima. Prema policijskim saznanjima broj „sitnih krađa“ i drugih prestupa među Romima je proporcionalno manji nego za većinsku populaciju. Takođe među Romima nisu zabeleženi slučajevi kriminala velikih razmera u privredi i finasijama, a broj ubistava u kojima su izvršiocima Romi je takođe daleko ispod opšteg proseka. S druge strane, s obzirom na razmere siromaštva, higijenski uslovi života većine romskih porodica su zaista nepodnošljivi. Ali, i u takvim siromašnim uslovima nije nikakvo iznenađenje naići na romsku porodicu u kojoj je higijena na izuzetno visokom nivou.

¹³ Vladimir Stanković, *Op. cit.*, str. 177. Mada to danas ne zvuči kao „sasvim razumljivo“, Stanković svoj stav obrazlaže na sledeći način: „Sasvim je razumljivo što su Romi, kao socijalno deklasiran etnos u čitavoj svojoj, viševjekovnoj, istoriji na evropskom tlu, potpuno indolentni prema 'svetosti' svake svojine, a naročito privatne. Za njih je krađa samo jedan od vidova održavanja gole egzistencije, tj. jedan od sporadičnih oblika 'privređivanja', kao što su u istoriji to, nekad, bile oružane pljačke radi zadobijanja ratnog plena, koji je bio osnovni motiv (ekonomski) preduzetog pohoda. Zbog, prevashodno, egzistencijalno-opkrbne funkcije krađe i izopštenosti iz zvanične društvene zajednice, odnos Roma prema privatnoj i svakoj drugoj imovini je, uglavnom, etički indiferentan“. *Ibid.*, str. 174–175.

¹⁴ Istina, veoma retko, među Romima postoje i bogate porodice. U pravilu se te porodice odriču svog romskog identiteta, što je njihovo pravo. Ali je i pravo istraživača da zapaze da bogati ljudi, poreklom Romi, u pravilu, nisu spremni da pomažu siromašni narod iz kojeg su potekli. S druge strane, među romskim aktivistima je dosta onih koji nisu siroćinja, ali se uporno zalažu za poboljšanje životnih uslova svog naroda. U žaru njihove borbe za bolji život svog naroda, što je sasvim legitimno, primećena je, nažalost i „profesionalizacija zvanja Rom“ i „...odbojnost prema ne-romima kao i romski nacionalizam i netolerancija prema drugima“. Uporedi, Anžej Mirga i Leh Mruz, *Romi, razlike i netolerancija*, Beograd: Akapit 1997, str. 190.

Pored objektivne slike o uslovima života prema kojoj Romi predstavljaju visoko depriviranu socijalnu grupu (nepodnošljivo loši stambeni uslovi,¹⁵ visoka nezaposlenost radno sposobnog stanovništva, nedovoljna uključenost dece u obrazovni sistem, slabe komunikacije sa većinskim stanovništvom, loša higijenska i zdravstvena situacija), važan deo celovitije slike o njihovom životu predstavljaju i subjektivna osećanja. Neki istraživači smatraju čak da je subjektivno osećanje znatno važniji pokazatelj kvaliteta života od niza objektivnih kriterijuma.¹⁶ Romi su sa obe pomenute strane ipak specifična populacija koja pokazuje tipičnu sliku niskih aspiracija i izuzetno brzih adaptacionih sposobnosti. Isto tako, često njihovi subjektivni iskazi nisu u skladu sa objektivnim uslovima života.¹⁷

Zapanjujuće je visok stepen siromaštva Roma, konstatuje se u *Nacrtu studije Svetske banke* o siromaštvu: „Procenat siromaštva Roma u Bugarskoj, Mađarskoj i Rumuniji je od četiri do deset puta veći od siromaštva ne-Roma. Koristeći USD 2,15/glavi stanovnika/dan kao apsolutnu granicu siromaštva, 41% Roma u Bugarskoj je siromašno, u poređenju sa 4,1% ne-Roma u toj zemlji. U Rumuniji se na ovom nivou siromaštva nalazi 38% Roma u poređenju sa 7,3%

¹⁵ Sreten Vujović smatra da ni perspektive za poboljšanje stambenih uslova Roma praktično ne postoje: „Kada je reč o stambenom siromaštvu i sirotinjskim romskim naseljima naše je polazište da u meri u kojoj društvo reprodukuje uslov za postojanje romskog siromaštva i bede iluzoran je napor da se njihov stambeni i komunalni standard znatnije poboljša ili prikrije arhitektonsko-urbanističkim zahvatima. Drugim rečima, ako postoji marginalizacija i diskriminacija Roma u zapošljavanju, školovanju i političkom životu ona će postojati i u stanovanju“. Uporedi Sreten Vujović, „Romi i stanovanje“, u: *Društvene promene i položaj Roma*, SANU, Beograd 1993, str. 63.

¹⁶ Uporedi takođe, *Romsko naselje „Mali London“ u Pančevu*, Društvo za unapređivanje romskih naselja – Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Beograd 2000, str. 26. A u zborniku *Javno mnjenje Srbije*, (Udruženje za unapređivanje empirijskih istraživanja, Beograd 1999) jedan od saradnika, Dragan Popadić, konstatuje: „Subjektivno osećanje je znatno važniji pokazatelj kvaliteta života od niza objektivnih kriterijuma kao što su visina primanja, imovina i slično. Tako je u upitniku kojim svetska zdravstvena organizacija nastoji da meri kvalitet života, uz opštu ocenu vlastitog zdravstvenog stanja i života u celini, dat niz pitanja koja se odnose na depresivnost, anksioznost i neurasteniju. Ovi simptomi su poznati kao simptomi stresa, tj. kao tipične reakcije na kratkotrajne ili stresne životne okolnosti. Subjektivno osećanje zadovoljstva (subjective well-being) predmet je stalnog praćenja i u istraživanjima 'Eurobarometra', koja se od 1973. godine rade u većini zemalja Evropske unije“, Vidi, str. 91.

¹⁷ Ovaj istraživač je u toku zime obilazio u više navrata jednu romsku porodicu u Nikšiću koja je živela u nemoguće lošim uslovima stanovanja. U jednom od ponovljenih susreta sa sedamdesetogodišnjim domaćinom, izuzetno starim za prosečni životni vek romske populacije, pitao se da li će ta porodica uopšte da preživi jaku zimu. Na pitanje kako su, domaćin je odgovorio: „Kako bi bili! Odlično!“

ne-Roma“.¹⁸ Prema podacima *Integralnog pregleda domaćinstava* iz 1997. godine u Rumuniji je 79% romskih domaćinstava živelo u siromaštvu, prema 31% domaćinstava u ukupnoj populaciji. U Bugarskoj je stopa nezaposlenosti Roma 1998. godine bila između 80–90%, a broj nezaposlenih Romkinja kretao se do 98%. U to vreme između 50–60% korisnika socijalne pomoći u Bugarskoj su bili Romi, pri proceni udela romskog stanovništva u ukupnom broju stanovnika od 3,7%. U Makedoniji je 1996. godine, na primer, stopa nezaposlenosti Roma bila 80%, a procenat nezaposlenih Romkinja iznosio je 97,7%. Slična situacija je i u drugim balkanskim zemljama.¹⁹

Ta situacija se krajem dvadesetog veka počela menjati, zahvaljujući pre svega delovanjem samih Roma na javnoj sceni balkanskih društava, ali i merama vlada balkanskih zemalja, uticaju međunarodnih institucija, kao i donacijama usmerenim u tom pravcu. Istraživanje koje smo moje kolege i ja obavili u Srbiji 2002. godine otkrilo je više okolnosti značajnih za ovo razmatranje.

Romi Srbije žive u siromašnom društvu. Autori/ke jedne studije o siromaštvu u Srbiji kažu: „U prvom polugodištu 2000. godine nešto više od trećine stanovništva u Srbiji bilo je siromašno budući da su njihovi prihodi bili u proseku manji od 30 US dolara mesečno. Od toga 18,2% stanovništva živelo je u apsolutnom siromaštvu sa mesečnim prihodima manjim od 20 US dolara“.²⁰

Siromaštvo velike većine Roma je hendikep i u formalnoj – institucionalnoj i u neformalnoj mreži privređivanja. Paradoksalno je ali tačno: nezaposleni su zato što su siromašni i bez kvalifikacija, a siromašni su jer su nezaposleni ili obavljaju najniže plaćene poslove. Krug njihove bede je potpun. Tu činjenicu ne negira iskorak pojedinih porodica iz vrtloga siromaštva. Velike deponije kraj gradova i kontejneri sa smećem u gradovima kao da su baza ekonomske aktivnosti Roma. Tu „ekonomsku vezu“: organi vlasti – i da imaju političku volju – ne

¹⁸ Navedeno prema *Biltenu Ministarstva za ljudska i manjinska prava Srbije i Crne Gore*, God. I, avgust 2003, br. 2, str. 30. Tekst izvoda iz Nacrta objavljen je pod naslovom „Romi u Evropi koja se širi: kako rešiti problem siromaštva“.

¹⁹ Prethodni podaci preuzeti su iz knjige *On the Margins, Roma and Public Services in Romania, Bulgaria and Macedonia* (ed. by Mark Norman Templton), Open Society Institute, N.Y. 2001. Relevantne stranice su 27–28, 43–44. i 67.

²⁰ Biljana Bogičević, Gordana Krstić i Boško Mijatović, *Siromaštvo u Srbiji i reforma državne pomoći siromašnima*, Centar za liberalno-demokratske studije, Beograd 2002, str. 36. Imajući u vidu činjenicu da su Romi među nezaposlenima najzastupljeniji značajan je sledeći stav autora/ica: „Siromaštvo je najviše pogodilo domaćinstva čiji je domaćin nezaposleno lice. Više od polovine stanovništva iz takvih domaćinstava nalazilo se ispod linije siromaštva, a 41,7% živelo je u apsolutnom siromaštvu... Njima je nedostajalo oko trećine dohotka da bi se izjednačili sa višom linijom siromaštva, odnosno, 29,8% dohotka da bi dostigli liniju apsolutnog siromaštva“, *Ibid.*, str. 30.

moгу prekinuti: niti mogu Rome dislocirati daleko od deponija, niti Romi sami hoće da se udalje. Privređuju uglavnom u sferi sive ekonomije, baveći se sitnom trgovinom, preprodajom na crnom tržištu i otvorenim pijacama, radeći fizičke slabo plaćene poslove na nadnicu i slično. Neke romske porodice žive samo od humanitarne i socijalne pomoći. Reč je o *strategiji preživljavanja, o preživljavanju kao stilu života*. Neophodno im je omogućiti da rade ono što znaju, mogu i vole da rade.²¹

Nizak nivo obrazovanja Roma odražava se nepovoljno na socio-profesionalnu strukturu. Veoma mali broj žitelja romskih naselja ima prepoznatljivo zanimanje. Većina pripada neizdiferenciranoj grupi radnika „bez zanimanja“. Među onima koji „imaju zanimanje“ preovlađuju veštine stečene radom a ne zanimanja koja su stečena formalnim obrazovanjem. Neizdiferencirana socio-profesionalna struktura je indikator niskog društvenog položaja i začaranog kruga siromaštva. Time su potvrđeni nalazi prethodnih istraživanja života Roma u Jugoslaviji koji su ukazivali na okolnost da je Roma najviše u onim zanimanjima za koja nije potrebna nikakva stručnost, kao što su radnici na održavanju objekata i čistoće, nosači, skladišni radnici, građevinski radnici itd.²² U uslovima opšteg osiromašenja, visoke nezaposlenosti i rastuće bede u društvu, smatraju Aleksandra Mitrović i Gradimir Zajić, „Stopa ekonomske aktivnosti je bitan indikator isključenosti Roma iz osnovnih društvenih i ekonomskih tokova. Niska ekonomska aktivnost stanovništva, veoma mlada starosna struktura romske populacije i veliki udeo izdržavanog stanovništva predstavljaju ključne činioce održavanja i produbljivanja razlika i, može se reći, socio-ekonomskog jaza između Roma i većinskog naroda“.²³

Stoga nije čudno što su i raniji istraživači primetili dramatičnu povezanost nivoa (ne)obrazovanosti i lošeg materijalnog statusa romskih porodica. Tako Milutin Prokić smatra podatke o obrazovanju Roma najdramatičnijim vidom „ispoljavanja njihove profesionalne i socijalne inferiornosti“, jednom od „najtamnijih tačaka životne stvarnosti Roma“. Njegov zaključak je precizan i sumoran: „Zatvoreni u svoje etničke okvire, Romi reprodukuju jedni druge. Polupismeni i neobrazovani, oni ne mogu uputiti svoju decu u tajne boljeg uspeha u školi ili profesionalnog napredovanja. Kao slabo plaćeni i potcenjeni radnici, oni ne mogu, ni sebi ni svojim porodicama, da obezbede pristojan život,

²¹ Prethodno je slična zapažanja imao i Gradimir Zajić.

²² Uporedi, Milutin Prokić, „Socijalno ekonomske karakteristike Roma u Jugoslaviji“, u: *Razvitak Roma u Jugoslaviji – Problemi i tendencije*, SANU, Beograd 1992, str. 107.

²³ Aleksandra Mitrović i Gradimir Zajić, „Društveni položaj Roma u Srbiji“, u *Romi u Srbiji*, Centar za antiratnu akciju i Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Beograd 1998, str. 29.

niti kome mogu služiti za ugled“.²⁴ Ni praksa da se romska deca zbog nepoznavanja jezika, siromaštva, stambene i urbane segregacije, šalju u specijalne škole u kojima u pravilu postižu dobre rezultate u krajnjoj liniji nije rešenje za romsku decu.

Opremljenost porodičnog domaćinstva

Stereotipne predstave o romskoj kući ili stanu sastoje se od gomile čađavog suda, posteljine po podu, razbacanih odevnih predmeta, starog šporeta u kojem veselo pucketa vatra, gomile dečurlije i pokojeg miša koji protrči uza zid. Ma koliko se, površnim posmatranjem, taj utisak u prethodnim decenijama zasnivao i na nekim realnim pretpostavkama, danas je u osnovi pogrešan, bez obzira na činjenicu da većina romskih porodica živi u siromaštvu. Svakodnevni život savremene romske porodice u Srbiji ne razlikuje se mnogo od svakodnevnice porodica većine građana. Nije posebno istraživano da li je reč o ekonomskom napretku dela romskih porodica, naročito u periodu dok je Srbija bila pod međunarodnim sankcijama, ili je reč o opštem osiromašenju svih građana Srbije i jednačenju u siromaštvu.

Opremljenost romskog domaćinstva savremenim kućnim aparatima jedan je od značajnih pokazatelja njihovog životnog standarda i ekonomskog statusa savremene porodice. U kakvoj se situaciji nalaze ispitivane romske porodice? Najbrojnije su one koje poseduju televizore – 86%, električne šporete i frižidere poseduje dve trećine porodica (66%), mašine za veš jedna trećina (33%), automobile – jedna šestina (17,7%), a mašine za pranje posuđa svega 1,4%. Mašina za pranje posuđa je najređa u kući.²⁵ Naravno, treba imati u vidu da je najčešće reč o starim televizorima, frižiderima i drugim stvarima, tako da i sami Romi veoma naglašavaju loš kvalitet i zastarelost tih aparata. Radio, uključen često po ceo dan, poseduje praktično svaka romska porodica, a televizija im je

²⁴ Milutin Prokić, „Socijalno ekonomske karakteristike Roma u Jugoslaviji“, u: *Razvika Roma u Jugoslaviji – Problemi i tendencije*, SANU, Beograd 1992, str. 112. Slično tvrdi Aleksandra Mitrović i Gradimir Zajić: „Školovanje dece za Rome je mogući kanal socijalne promocije koji je, međutim, isuviše dug, neizvestan i skup, zahteva mnogo strpljenja i rada... Školovanje dece je napor koji romska porodica ne može sama da savlada“. „Društveni položaj Roma u Srbiji“, u *Romi u Srbiji*, str. 43, Centar za antiratnu akciju i Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Beograd 1998.

²⁵ Situacija se znatno promenila u odnosu na prethodne decenije. Vukanović navodi podatke za Kikindu iz 1979. godine. Prema tom istraživanju 31,74% porodica je imalo televizor, 30,59% električni šporet, frižider 15,68%, mašinu za pranje rublja 4,31, automobil, 3,14%, a najređa je bila šivaća mašina u domaćinstvu 0,39%. *Op. cit.*, str. 346.

najjeftinija kućna zabava. Gledaju filmove, snimaju svoje rođendane i druge porodične proslave, slušaju muziku.

Tabela 6. – Posedovanje kućnih aparata u porodičnom domaćinstvu

	Posедује	%	Ne posedује	%	Bez odgovora	%
Električni šporet	468	66,9	224	32,0	8	1,1
Frižider	466	66,6	231	33,0	3	0,4
Televizor	602	86,0	95	13,6	3	0,4
Muzički stub	184	26,3	512	73,1	4	0,6
Mašina za veš	234	33,4	461	65,9	5	0,7
Mašina za suđe	10	1,4	669	95,6	21	3,0
Video rekorder	187	26,7	509	72,7	4	0,6
Automobil	124	17,7	571	81,6	5	0,7

Bilo bi pogrešno izvoditi opštije zaključke na osnovu podataka dobijenih na uzorku od 700 romskih porodica. Naime, opremljenost porodičnog domaćinstva se ne može meriti samo brojem pojedinih savremenih aparata. Šta, na primer, znači posedovati mašinu za pranje veša u domaćinstvu koje ne može da *koristi* tekuću vodu, ili frižider, pa i televizor, ako je napon električne struje tako slab, da se takvi aparati često kvare i dugo su van upotrebe. Posedovanje automobila (i u onih 17,7% slučajeva porodica koje ih poseduju) je, s obzirom na starost i kvalitet, više san nego realnost za ogromnu većinu romskih porodica. To nikako ne znači da ne postoje pojedine romske porodice koje čak i po međunarodnim standardima mogu da se svrstaju u višu srednju klasu, pa i među bogate.

Radni status domaćina/ce i izvori prihoda romske porodice

Za procenu uslova života romskih porodica, nisu značajni samo (ne)uređenost naselja ili (ne)opremljenost domaćinstva. Važnu ulogu igra takođe i radni status domaćina/ce. Uvid u osnovne podatke dobijene ovim istraživanjem ostavlja sumornu sliku svakodnevnog života romske porodice, kao borbe za preživljavanje. Skoro bi se moglo reći da je borba da preživi „stil života“ savremene romske porodice u Srbiji. Svega 18,6% domaćina/ca je stalno zaposleno. Ako se pri tome ima u vidu i činjenica da je reč o zanimanjima na dnu lestvici kvalifikovanosti i najlošije plaćenim stalnim radnim mestima, onda je osnovni utisak o materijalnoj bedi u kojoj živi romska porodica još snažniji. Na drugoj strani broj nezaposlenih domaćina/ca je ogroman – 479 ili 68,4% su van radnog odnosa, a

povremeno radi, kao sezonski radnici, 58 ili 8,3%. Broj onih koji su na „prinudnom odmoru“ (izraz koji je porodila ekonomska katastrofa Srbije) i penzionera je praktično zanemarljiv. Prvih je svega jedanaest (1,6%), a penzionera je 18 ili 2,6%, što govori da zapravo većina romskih domaćina/ca nije ni bila u prilici da ima stalno zaposlenje na osnovu kojeg bi mogla da stekne penzije.

Ma koliko podaci zvanične statistike imali samo orijentacionu vrednost, zanimljivo je navesti neke pokazatelje. Tako, prema podacima koje navodi Milutin Prokić „Roma je najviše u onim zanimanjima za koje nije potrebna nikakva profesionalna stručnost: radnici na održavanju objekata i čistoće – 4.400, nosači, skladišni radnici – 3.330, građevinski radnici – 2.650, itd.“²⁶

Posebno je dramatičan broj nezaposlenih, 68,4%. Zbirna stopa povremeno zaposlenih, na plaćenom odsustvu i nezaposlenih je 78,3%. U zavodima za tržište rada stalno je prijavljeno u evidenciji nezaposlenih 57% domaćina/ca. Tom procentu treba dodati i 6,9% onih koji se povremeno prijavljuju zavodima kao nezaposleni. Koji je razlog da se ovaj podatak smatra izuzetno dramatičnim? Jednostavno, nezaposlenost se odnosi na domaćine/ce koji su u pravilu u porodicama najvitalniji i najodgovorniji za život ostalih članova.

Postoji još jedan podatak značajan za ovo razmatranje. Kvalifikaciona struktura Roma se sporo i neznatno popravља, ali se zaposlenost smanjuje. U posebno teškoj situaciji su Romi raseljeni sa Kosova. Za njih se može reći da su žrtve diskriminacije u zapošljavanju.²⁷ Ispitivani Romi zapošljavanje osećaju kao ključni problem za život porodice. Dosledno se izjašnjavaju i u prvi plan ističu zapošljavanje, u 51,6% slučajeva i naglašavaju da bi bilo šta radili u 38,3% slučajeva. Stalno zaposlenje nekog od članova porodice se vidi kao ključni problem romskih porodica u skoro 90% slučajeva.

²⁶ Milutin Prokić, „Socijalno-ekonomske karakteristike Roma u Jugoslaviji“, u *Razvitak Roma u Jugoslaviji – problemi i tendencije*, SANU, Beograd 1992, str. 107. Reč je o podacima iz popisa stanovništva iz 1981. godine. Prema tom popisu 42% Roma se bavilo raznim radničkim, manuelnim zanimanjima, dok je od 153.745 građana u rubrici „rukovodeće osoblje“ zabeleženo svega 17 (sedamnaest) Roma ili 0,05%. Takođe je značajan podatak da je od ukupno popisano broja Roma u Jugoslaviji (159.931) radno aktivno bilo 26,85%, lica sa ličnim prihodom 5,04%, dok je procenat izdržavanih lica bio veoma visok – 68,12%.

²⁷ Romi su, kao što pokazuje sledeći slučaj, diskriminisani ne samo u zapošljavanju nego i u načinima gubljenja stalnog zaposlenja. Karakterističan je primer jednog broja Roma sa Kosova koji su bili stalno zaposleni „na železnici“. Izbegli su u centralnu Srbiju, na primer u Kraljevo, zajedno sa Srbima takođe zaposlenim „na železnici“. I dok Srbi nisu izgubili status stalno zaposlenih, Romi su taj status izgubili. Srbi, zaposleni u pravosudnim organima, prosveti i zdravstvenim institucijama dobijaju redovno izvesne mesečne „plate“, dok su Romi dobili rešenja o otkazu. Objasnjenje da se u Kraljevu nisu prijavili na posao i da su zato dobili otkaze, zamenjeno je naknadnim, da je reč uglavnom o nekvalifikovanim radnicima „za kojima ne postoji potreba“.

Stalno zaposlenje se, dakle, percipira i kao želja romske porodice da popravi svoj status i stavlja se na prvo mesto. O bavljenju švercom izbegavaju da se izjašnjavaju (11%), a ponekad umanjuju značaj humanitarne pomoći (1,7%).

Posebno je delikatno pitanje učešća Roma u jednoj od zona „sive ekonomije“, najtransparentnijoj, ali nikako najznačajnijoj. Reč je o bavljenju švercom. Ta je pojava zapažena od početka sedamdesetih godina, mada šverc ima daleko dužu tradiciju – naročito ratnu i neposredno poratnu! Tako u jednoj informaciji Centra za socijalni rad iz Kraljeva, pisanoj u duhu policijskog izveštaja 1987. godine, prema navodu Jasminke Marković stoji i ovo: „Ovim nedozvoljenim radnjama koje su postale svakodnevica bave se razne socijalne kategorije, nezaposleni, penzioneri, ali je najizraženije kod Roma. Možda je to i razumljivo, kada se ima u vidu da se oni nalaze na vrlo niskoj socijalnoj lestvici, zbog niskog stepena obrazovanja, loše materijalne situacije, nekvalifikovanosti i nezaposlenosti. Nedozvoljena trgovina – šverc uključuje sve veći broj Roma i u mnogim porodicama predstavlja osnovnu delatnost svih članova. Dešava se, ne retko, da se veliki broj romske dece uključuje u *porodični posao*. Učenici prekidaju školovanje da bi učestvovali u nabavci i prodaji robe. Romi od nedozvoljene trgovine imaju neslućeno velike dobiti. Ovaj oblik trgovanja doprineo je bogaćenju Roma i jasnom raslojavanju na bogate i siromašne. Obogaćeni Romi svoje stanove i kuće opremili su modernim i skupocenim stvarima, tehničkim uređajima, takođe obilato se hrane i luksuzno se oblače. Ovako obogaćeni Romi ne javljaju se kao korisnici novčanih usluga Centra za socijalni rad i drugih humanitarnih ustanova, nisu na teretu društva i kod njih su rede asocijalne pojave (krađe, razbojništvo, maloletnička delikvencija i sl.) pa je to jedan od razloga zašto nadležni organi ne preduzimaju ništa za suzbijanje ove pojave“.²⁸ Šta bi tek saradnici Centra za socijalni rad u Kraljevu rekli za period velike inflacije i međunarodnih sankcija kada su se i „nadležni organi“ uključivali u ovaj „biznis“! Šta bi se desilo s njihovim pravedničkim gnevom protiv „neopravdanog bogaćenja Roma“ kada su se u tragičnim okolnostima opšte društvene propasti u Srbiji Romima pridružili, profesori, inženjeri, lekari i mnogi drugi pripadnici propale srednje klase – s ciljem da prežive, a ne da se obogate. I dok su ratni profiteri stvarali ogromna bogatstva, Romi i ne samo Romi su preživljavali zahvaljujući sitnom švercu osnovnih potrepština kao što su brašno, ulje, šećer (popularni BUŠ), deterdženti i sapuni, benzin, cigarete, krpice²⁹ i obuća.

²⁸ Jasminka Marković, „Zanimanja i način sticanja sredstava za život Roma u Kraljevu (1945–1992)“, u, *Društvene promene i položaj Roma*, SANU, Beograd 1993, str. 134–135.

²⁹ Drugi je problem što i danas policija i inspekcije jure Romkinje koje na ulici prodaju pet pari čarapa za 50 dinara i na taj način popunjavaju uvek prazan „kućni budžet“, dok veliki broj privatnih radnji, restorana, lekarskih i zubarskih ordinacija, „konsultantskih“

Može se zapravo reći da su Romi u tom „biznisu“ bili učitelji većinskom stanovništvu Srbije i, što je značajnije, bili nenadmašni učitelji u veštini preživljavanja u siromaštvu! U toj „borbi za preživljavanje“ kao „stilu života“ osiromašeni građani Srbije su učili od Roma i imali su šta naučiti.

Zaposlenje većina ispitivanih romskih porodica vidi kao prvi uslov integracije. Suočene sa izazovima svakodnevnog života i u svakodnevnoj borbi za preživljavanje, romske porodice u prvi plan, dakle, ističu problem zapošljavanja, za razliku od „eksperata“ i predstavnika državnih organa koji u prvi plan ističu – obrazovanje dece. Očigledno je daleko lakše upisati romsko dete u školu, nego odraslom građaninu Romu naći pristojno stalno radno mesto. A detetu u školi – kako bude! Niti mora, niti će je u najvećem broju slučajeva završiti.

Stope zaposlenosti u porodicama suseda ne-Roma su drastično različite u odnosu na romske porodice; 41,1% ih je zaposleno u državnim firmama, čemu treba pridodati 13,4% zaposlenih u privatnim firmama, što ukupno iznosi 54,5%, u odnosu na stopu zaposlenosti Roma 18,6%. Susedi ne-Romi su nezaposleni u 15,7%, a Romi u 68,4% slučajeva. Penzionera je u porodicama suseda ne-Roma 19,4%, prema 2,6% Roma, što potvrđuje prethodni zaključak da Romi nisu ni bili zaposleni niti su bili u prilici da steknu penzije.

Ma koliko to na prvi pogled izgledalo neobično, izvori prihoda ispitivanih romskih porodica su raznovrsni. Odgovori na ovo pitanje se kreću od izjava da je osnovni prihod porodice plata nekog od članova koji je stalno zaposlen do karakterističnog, ali paradoksalno preciznog odgovora u svojoj neodređenosti – „ni sami ne znamo“. Način sticanja prihoda odnosi se na članove porodice koji mogu privređivati, a ne samo na domaćina/cu, pa se pojavljuju razlike u odnosu na podatke o zaposlenosti. Pred istraživačima i anketarima u romskim porodicama se nerado govorilo o švercu i „crnom tržištu“ kao izvorima prihoda, a sagovornici su umanjivali i značaj humanitarne pomoći, verovatno zato što je nivo te pomoći bio ispod njihovih očekivanja.³⁰ U 50% slučajeva

privatnih firmi u kojima se dešavaju najčudnije, a ponekad i za život opasne stvari „prolaze“ bez odgovarajućih državnih sankcija. Tako je u Beogradu 2003. godine zabeležen slučaj smrti studenta od sepse koju je „zaradio“ u privatnoj zubarskoj ordinaciji, a nedavno, 2004. u jednoj od lekarskih organacija je u telu pacijentkinje ostala gaza. O restoranima, trafikingu ljudskih bića i sličnim vrstama „biznisa“ da se ne govori. U Srbiji može, prema izveštajima javnih glasila, ilegalno proći 140.000 tona šećera a da odgovarajući organi o tome „nemaju saznanja“, ali će zato policija i inspekcija loviti ulične prodavače, Rome, kao zečeve!

³⁰ Možda i u strahu da neko ko donosi odluke na osnovu rezultata ovog istraživanja ne „zaključuje da su i vrste i količina pomoći prevelike“. Iz istog razloga su ponekad prikrivali i podatke o tome ko sve u porodici privređuje. Nije bila reč samo o nepoverenju prema istraživanju i anketarima nego jedno nataloženo životno iskustvo koje je radalo strepnju pred saznanjem „da se država interesuje za Rome“, a „sa državom se nikad ne zna“.

nisu davali podatke o drugom zanimanju. Najčešći modaliteti dobijeni u preko 1000 odgovora bili su: zaposlenje 18,5%, poljoprivredni radovi 1,7%, zanati 3,2%, šverc 9,5%, prošnja 0,6%, prodaja otpadaka 9,1%, sezonski radovi 18,2%, socijalna pomoć 18,3%, penzija 5,6%, pomoć rođaka 1,0%, humanitarna pomoć 4,3%. Odgovor „ni sami ne znamo“ navelo je 1,9% ispitivanih romskih porodica, a „nešto drugo“ 7,4%. Kao što se može primetiti skoro deset posto romskih porodica bavi se sakupljanjem sekundarnih sirovina, odnosno otpadaka. Procenat onih kojima je to jedino zanimanje je nešto viši. To je nesumnjivo za Rome značajna mogućnost zapošljavanja i samozapošljavanja, ali bi bilo dobro da se „sakupljanje sekundarnih sirovina“ ne pretvori u „biznis rezervisan za Rome“, jer bi na taj način bio potvrđen princip segregacije romskog stanovništva u Srbiji.

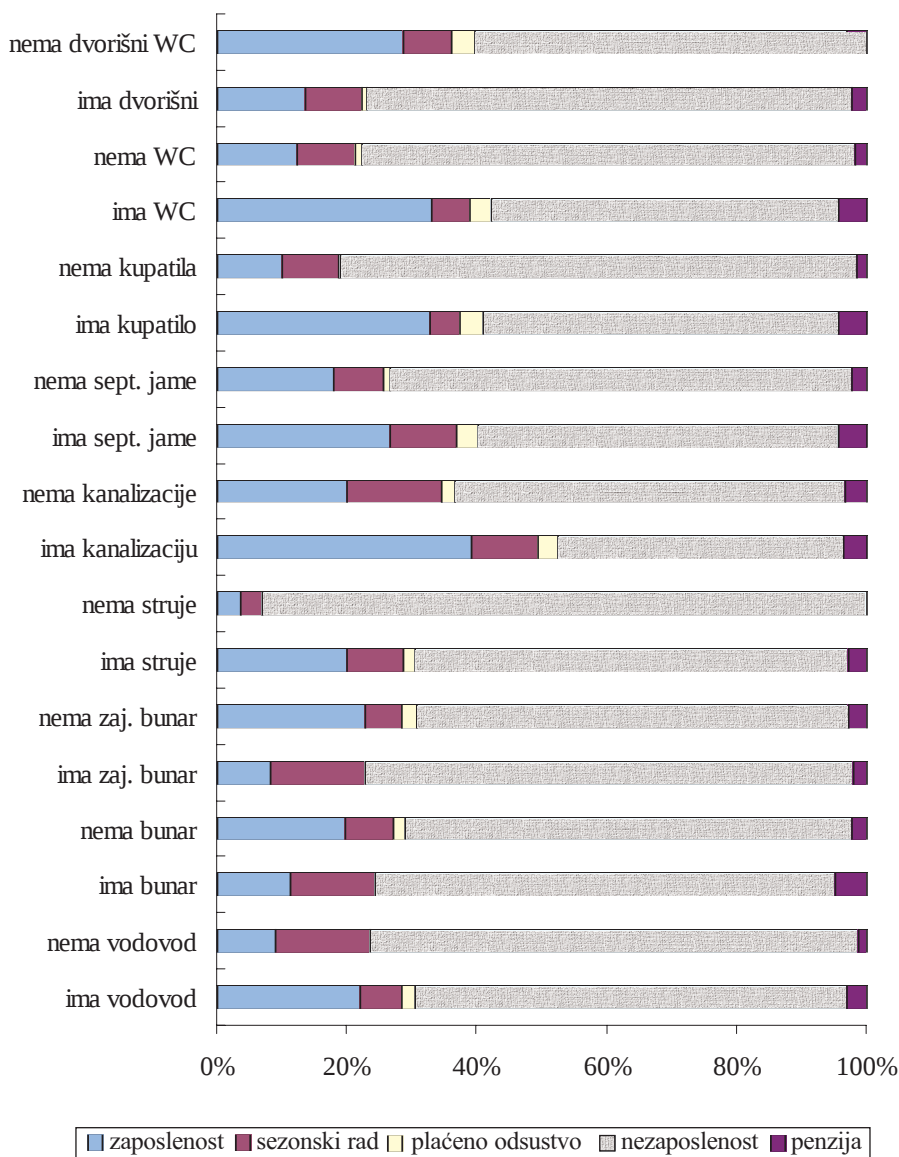
Tabela 7. – Način izdržavanja romske porodice

Izvori prihoda	%	Zbirni %
Bez odgovora	0,4	0,4
Zaposlenje	18,4	18,8
Poljoprivreda	1,7	20,5
Razni zanati	3,2	23,7
Trgovina/šverc	9,5	33,2
Prošnja	0,6	33,8
Prodaja otpadaka	9,1	42,9
Sezonski poslovi	18,2	61,1
Soc. pomoć/dečji dodatak	18,3	79,4
Penzija	5,6	85,0
Pomoć rođaka i prijatelja	1,0	86,0
Humanitarna pomoć	4,7	90,7
Ni sami ne znamo	1,9	92,6
Nešto drugo	7,4	100,0
Ukupno	100,0	100,0

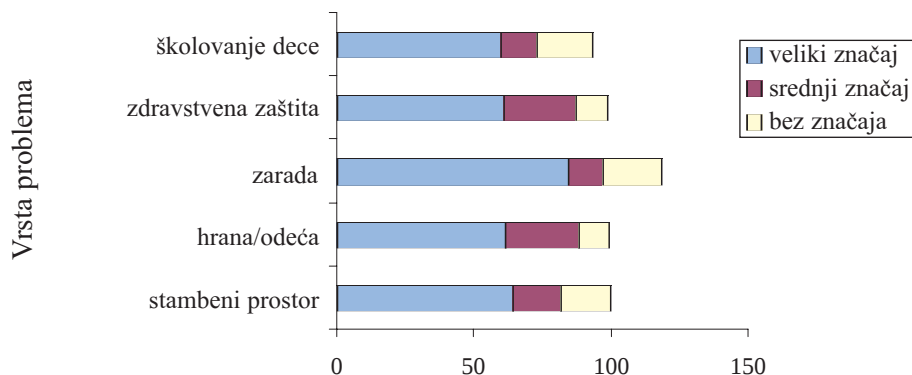
Već je konstatovano da je među Romima najmanje penzionera, a najviše nezaposlenih, da je tek svaki šesti domaćin/ca porodice zaposlen, ali je ipak zanimljivo uporediti radni status sa opremljenošću naselja. Broj nezaposlenih je najveći i u apsolutnim brojevima i procentualno, ali su takođe najbrojniji i među onima koji nemaju mogućnosti da koriste električnu energiju. I obrnuto, među onima koji su priključeni na kanalizacionu mrežu ili poseduju kupatilo i WC u stanu najveći je broj stalno zaposlenih domaćina/ca. Ostali podaci se mogu videti u grafičkom prikazu odnosa radnog statusa i opremljenosti naselja u kojima žive Romi. Ako se ima u vidu odnos između radnog statusa i opremljenosti naselja, nesumnjivo je zašto Romi u prvi plan ističu problem

zapošljavanja, a tek zatim obrazovanja. Za njih „školoavanje dece“ kao značajan ili veoma značajan problem dolazi posle zdravlja, zaposlenja, hrane, odeće i obuće, pa i stambenog prostora. Porodice suseda ne-Roma će obrazovanju kao „veoma značajnom problemu“ dati prvenstvo nad svim ostalim problemima romske porodice. Taj stav će biti korigovan ocenom da su i drugi problemi „važni“, ali je to sasvim razumljiv i logičan zaključak. Na ovaj zaključak upućuju grafički prikazi koji slede:

ROMSKE PORODICE: RADNI STATUS I OPREMLJENOST

ROMSKE PORODICE: KOLIKO SU VAM ZNAČAJNI SLEDEĆI PROBLEMI

Istraživanje u pet naselja u Hrvatskoj (1998) na nešto skromnijem uzorku dalo je slične rezultate: bez stalno zaposlenih bilo je 73,0% romskih porodica, sa jednim zaposlenim 20,6%, sa dva zaposlena 5,6%, a sa tri i više zaposlenih 0,8% romskih porodica. Gotovo polovina romskih porodica (45,2%) bila je bez povremeno i sezonski zaposlenih članova, dok je bez penzionera i osoba sa trajnim ličnim prihodom bilo je čak 82,5% anketiranih porodica. Opremljenost domaćinstava je, prema rezultatima tog istraživanja nešto bolja nego u Srbiji, ali su razlike neznatne, naročito ako se uzme u obzir da je anketiran znatan deo urbane romske populacije. I među Romima u Hrvatskoj televizor je najčešći aparat koji poseduje domaćinstvo (od 75% do 95,7%, u zavisnosti od naselja).³¹

Svi pokazatelji do kojih smo došli ovim istraživanjem ukazuju na to da je bitni izvor svih životnih teškoća Roma siromaštvo i do stvarne promene njihovog ekonomskog, socijalnog i kulturnog statusa ne može doći dok se Romi trajno ne oslobode siromaštva. I ovo istraživanje je, dakle, potvrdilo da su Romi vekovima deprivirana, čak i satanizovana socijalna grupa. Žive u izuzetno lošim uslovima, najčešće su neškolovani, nepismeni. Higijenski uslovi njihovog života i zdravlja su često poražavajući. Nedostupna su im tzv. bolja zanimanja. Marginalizovani su i prostorno i ekonomski i kulturno.

Otuda se postavlja pitanje kako menjati takvo stanje. Jedan od puteva je razvijanje strategije integracije Roma u balkanska društva, *mada se čini da bi primerenije bilo govoriti o strategiji emancipacije, nego o strategiji integracije*. Važno je da sva romska deca pohađaju i uspešno završavaju škole, da se poboljšavaju infrastrukturni, a naročito higijenski uslovi života u romskim naseljima,

³¹ Uporedi, Maja Štambuk, „Romi u Hrvatskoj devedesetih“, *Društvena istraživanja*, God. 9/2000, br. 2–3/46–47, str. 291–315.

da se poveća obuhvat romske dece radom predškolskih ustanova, da se romskim ženama obezbedi zaposlenje i obrazovanje, naročito zdravstveno. Od izuzetnog značaja je da se sačuva autentičnost romske kulture, da se standardizuje romski jezik itd. Sva ova pitanja nužno je rešavati – što pre to bolje!

Polja rada na poboljšanju uslova života Roma na Balkanu su nepregledna. Državne institucije, međunarodne organizacije, lokalne zajednice, nevladine i humanitarne organizacije, ali i svaki građanin u balkanskim zemaljama mogu i treba da daju svoj doprinos poboljšanju uslova života Roma. Ali pre svih i iznad svih – sami Romi! Pri tome treba imati u vidu upozorenje koje upućuju Anžej Mirga i Leh Mruz: „Egzistencija romske grupe svuda je zavisna od mogućnosti koje pruža ovaj većinski kontekst, dominantna populacija. Ekonomski razvoj, dobrobit, obično zavise od dobrobiti okoline. Pri tome ekonomska nesamostalnost Roma, takođe krije u sebi opasnost za grupu. Opasnost predstavlja i atraktivnost kulturne okoline“.³² Balkanska društva su, naime, uglavnom siromašna. U delovima Balkana koje je opustošio „treći balkanski rat“ došlo je do izrazitog pada životnog standarda i značajnog osiromašenja većinskog stanovništva. Brz i jednostavan oporavak i „beg“ iz zone siromaštva je iluzorno očekivati. Jedina šansa za sve građane Balkana je da svojim radom izbore sebi povoljnije uslove života. To je jedina šansa i za Rome, naše ravnopravne sugrađane.

³² *Op. cit.*, str. 82.

OBRAZOVANJE I ŠKOLOVANJE DECE

Srbija, nažalost spada u red onih evropskih zemalja koje nisu iskorenile nepismenost: „Po popisu iz 2002. godine u Srbiji (bez Kosova i Metohije) je bilo 232.925 nepismenih lica, što je 3,5% od ukupnog stanovništva starijeg od deset godina“.¹ Nepismenost je skoro iskorenjena u najrazvijenijim opštinama Srbije, ali je u najnerazvijenijim još uvek veoma visoka (opština Bojnik, 15,4%) Sever, naročito Vojvodina, i Beograd su „pismeniji“ od juga, a u 12 opština na jugo-zapadu Srbije živi preko 10% nepismenog stanovništva. Posebno je zabrinjavajuća činjenica da je u ukupnom broju nepismenih 2,7% mladih od 10–19 godina. Neka ovde ostane po strani pitanje koliko je stanovnika osiromašene Srbije funkcionalno nepismeno, koliko ih ništa niti čita niti piše i čija „pismenost“ se sastoji u tome da se znaju potpisati. Daleko je značajnije konstatovati da je nepismenost u vrlo čvrstoj korelaciji sa siromaštvom i nerazvijenošću. To praktično znači da su Romi, kao najsiromašniji, takođe zajednica u kojoj je nepismenost najrasprostranjenija.² O tome najuverljivije svedoči podatak da među nepismenim mladima od 10 do 14 godina 50% romskih dečaka i devojčica, a među mladima od 30 godina 44%, mada je popisom stanovništva registrovano svega 109.000 Roma naspram preko sedam miliona stanovnika Srbije. Ako se posebno posmatra problem nepismenosti manjinskog stanovništva u Srbiji, Romi su proporcionalno, takođe, na prvom mestu po broju nepismenih.³

Romi su narod različitog stila života, kulturnih obrazaca, običaja i jezika, u odnosu na većinsko, srpsko, albansko, bošnjačko ili mađarsko stanovništvo u lokalnim zajednicama, kao i na globalnom društvenom planu. Te razlike, koliko god da ponekad mogu da predstavljaju izvore nerazumevanja i nepoverenja, čine bogatstvo jednog demokratskog društva. Anžej Mirga i Nikolae Georgi u inspirativnom radu „Romski narod u istorijskom kontekstu“ ukazuju na svu

¹ Izvor *Demografski pregled*, Beograd, God. IV, br. 16/2003, str. 1.

² Prema iskazu programskog direktora Romskog informativnog centra u Kragujevcu, gospodina Slavoljuba Đorđevića, 70% Roma je nepismeno ili polupismeno i da „sa tako rasprostranjenom nepismenošću Romi teško nalaze izlaz sa margine društva“. Navedeno prema dnevnom listu *Danas*, 5–6. jul 2003, str. 5.

³ U drugom odeljku Zbornika „Strategije i pristupi“, u kome daju podatke u desegregaciji „romskih škola“ nalazi se podatak za Bugarsku iz 1992. godine: samo 4,9% odgovarajuće romske populacije ima srednje obrazovanje, dok 0,1% ima univerzitetske diplome, što praktično znači da je samo svaki hiljaditi Rom u Bugarskoj u to vreme imao akademsku diplomu. Procenti za većinsko bugarsko stanovništvo bili su: 36,5% poseduje srednjoškolsku diplomu, a 4,9% univerzitetsku. Uporedi, *Roma Rights: Race, Justice, and Strategies for Equality*, ed. by Claude Cahn, International Debate Education Association, New York, Amsterdam, Bruxelles 2002, p. 82.

složenost problema obrazovanja Roma: „U tradicionalnoj romskoj zajednici, nije bilo intelektualaca: bez pisane reči i kulture obrazovanje se nije smatralo kao osnovna vrednost. Štaviše, u strahu od asimilacije, mnoge romske porodice su se opirale obrazovanju dece“.⁴

Razlike u jeziku kao osnovnom sredstvu razumevanja među ljudima se naglašavaju naročito ako je reč o lošijem uspehu romske dece u školama ili njihovoj apstinenciji od škole. Neke nijansiraniye analize bi mogle pokazati koliko (ne)poznavanje jezika sredine može biti i jeste prepreka uspehu romske dece u školi, a koliko se „nepoznavanje jezika“ koristi kao izgovor da bi se prikrili neki drugi problemi u procesu školovanja romske dece.⁵ Ogromna većina – 500, odnosno 71,4% ispitivanih romskih porodica u svakodnevnom porodičnom životu govori romski. Na drugom mestu je srpski (srpsko-hrvatski) kojim govore u 95 porodica (13,6%), a na trećem „mešavina jezika“, u 81 porodici (11,8%). U veoma malom broju porodica se govori mađarski, albanski ili neki drugi jezik (2,7%). Od romskih dijalekata najzastupljeniji je arlijski (292 porodice ili 41,7%), a zatim gurbetski (164 porodice ili 23,4%). Drugim romskim dijalektima govori se u 127 porodica (18,1%), a u 18 porodica ne znaju kojim dijalektom govore (2,6%).

Kako su romske zajednice veoma prilagodljive okruženju, to se na osnovu ovih podataka ne bi moglo reći da je jezik osnovna prepreka školovanju romske dece. Uzroke takođe treba tražiti u tradiciji, a naročito ekonomskom stanju porodice i nivou obrazovanja roditelja. S druge strane, uzroci leže i u nerazu-

⁴ Anžej Mirga i Nikolae Georgi, „Romski narod u istorijskom kontekstu“, *Romološke studije/Romology Studies*, Serija I, Tom I. aug.-dec. 1997, str. 11. Taj osnovni stav autori objavljuju na sledeći način: „Romi se suočavaju sa osnovnom dilemom da li da održe tradicionalne razlike, koje doprinose njihovom različitom i nejednakom tretmanu, ili da prihvate potrebu za promenom i modernizacijom, koja im može pomoći da dobiju jednakost, ali isto tako može da promeni njihov identitet. Većina romske političke i kulturne elite je svesna da je obrazovanje ključ modernizacije. Međutim, obrazovanje, naročito danas, zahteva materijalna sredstva i obaveze. U slučaju mnogih romskih zajednica nedostaje im oboje. S obzirom da preovlađuju uglavnom pogoršani i ponižavajući životni i stambeni uslovi, kao i to da Romi nemaju naviku školovanja, a imaju veliki procenat nepismenosti među roditeljima, mnogi podozrivo gledaju na investicije koje zahteva obrazovanje. Štaviše, tradicionalne porodice i grupe su ubeđene da bi obrazovanje dovelo do iskorenjivanja romskog identiteta. Stoga se opiru obrazovanju svoje dece. Prema tome, to je i srž problema: kako se izboriti za jednakost a ostati različiti“. *Ibid.*, str. 39–40.

⁵ To je jedna strana problema. Druga je koliko romska deca znaju romski. Na ovaj aspekt problema je ukazao Marsel Kurtijade na skupu „Romi u centralnoj i jugoistočnoj Evropi“, održanom u Beogradu 17. maja 2002. godine: „Da bi romski jezik bio živ, roditelji Romi u porodici moraju sa svojom decom da govore romski. Takođe nastavnik u školi mora da ohrabri roditelje da u kući s decom govore romski – 'to je vaše pravo, vaša čast i vaša obaveza'“.

mevanju šire sredine za specifičnosti romskog života, a posebno u odbijanju školskih vlasti i učitelja da romskoj deci posvete adekvatnu pažnju. „Problem uključenosti Roma u obrazovni sistem“, pišu Aleksandra Mitrović i Gradimir Zajić, „jedan je od najaktuelnijih problema, posebno sa stanovišta integracije Roma u društvo. Romi se nalaze u 'začaranom krugu bede': nisu uključeni u rad zato što nisu školovani, a nisu školovani zato što nemaju uslove za školovanje“.⁶

Zanimljivo je da su se praktično istovetni problemi sa upisom i organizacijom nastave za romsku decu početkom školske 2002/03. godine pojavili u Međumurju u Hrvatskoj i u okolini Subotice u Vojvodini. Ta vrsta problema bi se mogla tretirati, ako ne kao rasistički otpor šire sredine školovanju romske dece, onda sigurno kao zahtev za segregaciju Roma još od školskog uzrasta.⁷ Tako je skupština opštine Subotica septembra 2002. godine prema navodima

⁶ Aleksandra Mitrović i Gradimir Zajić, „Društveni položaj Roma u Srbiji“. Uporedi *Romi u Srbiji*, Centar za antiracnu akciju i Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Beograd 1998, str. 43. Ovaj stav autora treba uzeti *cum grano sali*. Naime, Srbija je zemlja u kojoj je veoma velika nezaposlenost upravo visoko obrazovanih ljudi: lekara, profesora, pravnika, inženjera itd. Broj nezaposlenih u Srbiji kreće se na nivou od oko 40% ukupnog broja radne snage! Nizak nivo obrazovanja svakako je hendikep u konkurenciji za bolje plaćene poslove i u tome su autori u pravu. Ali, Srbija je zemlja u kojoj posla nema za bilo koga, pa i za Rome. U zemlji u kojoj cveta „crno tržište“, pa i „crno tržište rada“ (takozvana siva ekonomija) Romi se, štaviše, bolje snalaze od većine stanovništva.

⁷ Aleksandra Mitrović upozorava: „Školovanje kao mogući kanal socijalne promocije za Rome je suviše skup i dug. Pored toga, romska deca za učenje nemaju skoro nikakvih uslova. Život u skučenom prostoru, najčešće u jednoj sobi, koja služi svim članovima porodice za sve, sigurno nije povoljan 'milje' u kome se mogu razviti radne navike, završavati školske obaveze i sl. U školi deca ne postižu zadovoljavajući uspeh, rano napuštaju školu, što je posledica nekoliko međusobno povezanih činilaca, od kojih faktor obrazovanja roditelja nije od malog značaja. Naime, romska deca već posle 4. razreda osnovne škole nadmašuju svoje roditelje po 'stepenu obrazovanja' jer su im roditelji najčešće nepismeni. Ne manje važnosti je i činjenica da romska deca u školi doživljavaju niz neprijatnosti jer su loše obučena i obučena, nekada i vašljiva jer žive u krajnje nehigijenskim naseljima i kućama. Pored toga, nastavno osoblje, opterećeno zahtevima školskih programa, nije dovoljno stimulirano ni motivirano da radi sa decom koja u svakom pogledu neravnopravno startuju u odnosu na decu većinskog naroda. Dešava se zato da se romska deca šalju u specijalne škole jer nastavno osoblje je takođe opterećeno i brojnim predrasudama prema Romima. Očigledno je da je školovanje dece napor koji romska porodica ne može sama da podnese. Sasvim je sigurno da je to jedan od razloga ranog napuštanja škole romske dece. Dakako, ranom napuštanju škole doprinose i običaji Roma da se rano žene i udaju ili potreba da i deca nešto zarade“. Uporedi, Aleksandra Mitrović, „Integracija dece iz romske etničke grupe u obrazovni sistem“, u *Cigani/Romi u prošlosti i danas*, str. 163–164. Praktično istu formulaciju autorka navodi u koautorskom radu sa Gradimirom Zajićem „Društveni položaj Roma u Srbiji“. Uporedi *Romi u Srbiji*, Centar za antiracnu akciju i Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Beograd 1998, str. 43.

Fonda za humanitarno pravo, donela „zaključak o pokretanju inicijative za formiranje posebnih odeljenja za decu Roma – raseljenih sa teritorije AP Kosovo i Metohija“.⁸ Štaviše, jedan od članova Izvršnog odbora opštine Subotica je u izjavi predstavnicima Fonda rekao: „Romi koji tvrde da njihova deca ovako izolovana neće naučiti jezik sredine, što ja smatram tačnim ali mi nismo mogli naći drugo rešenje“.⁹

Jedno istraživanje o stigmatizaciji i međuetničkim odnosima, izvedeno početkom 2002. godine u Hrvatskoj pokazuje da se u svim zemljama zapadnog Balkana romska populacija susreće sa sličnim problemima.¹⁰ Školske vlasti, naime, „specifičnosti“ romskih učenika uočavaju isključivo u njihovim hendikepima (slabo ili nikakvo poznavanje hrvatskog jezika, slabo razvijene kulturne i higijenske navike, slaba govorna i motorička razvijenost, te nedostatak radne discipline i osećaja odgovornosti). Stigmatizacija i segregacija romske dece, svedoči Marta Vidaković-Mukić, koja je prezentirala rezultate tog istraživanja, počinje od vrtića (ako ga romska deca uopšte pohađaju, a postaje izrazita od prvog razreda osnovne škole: u 97,1% slučajeva najbolji prijatelj romskog deteta je takođe Rom, 86,9% učenika Roma žele imati prijatelje Hrvate, ali se za vreme školskog odmora 92% romske dece ne igra s drugom decom što škole čak stimuliraju određujući posebno mesto u školskom dvorištu za igre romske dece. Nije onda ni čudo što se 89% ispitivane romske dece oseća neprihvaćenim u školskoj sredini, a 79% učenika Roma navodi kako ih deca vćinskog stanovništva vređaju, rugaju im se i odbijaju svaki socijalni kontakt.¹¹

Ni situacija u zemljama centralne i istočne Evrope nije mnogo drukčija. Tako u radu grupe pisaca (Claude Cahn, David Chirico, Cristina McDonald, Viktória Mohácsi, Tatjana Perić and Ágnes Székely) "Roma in the Educational Systems of Central and Eastern Europe" se tvrdi da su vlade upotrebljavale

⁸ Videti izveštaj Fonda za humanitarno pravo *Romi u Srbiji*, Beograd 2003, str. 125.

⁹ *Ibid.*, str. 128.

¹⁰ Dovoljno je napomenuti da je u Sloveniji, na primer, 1994. godine 18% romske dece pohađalo školu. Uporedi, Mladen Tancer, „Primarna deficitarnost u odgoju i obrazovanju dece Roma u Sloveniji“, u *Cigani/Romi u prošlosti i danas*, SANU, Beograd, 2000, str. 153.

¹¹ Marta Vidaković Mukić, „Stigmatizacija i međuetnički odnosi – primjer Roma u Međumurju“, prilog za znanstveni kolokvij „Stigmatizacija i identitet marginalnih grupa u procesu globalizacije kulture“, nastao na osnovu istraživanja koje je proveo Ured pučkog pravobranitelja i Hrvatski helsinški odbor u toku 2001. i prva tri meseca 2002. godine. Navedeni podaci nalaze se na str. 4. Priloga. U svetlu rezultata do kojih je došla autorica skoro cinično zvuči neupitni stav Nevena Horvatića: „Osnovna škola je za učenike Rome imanentno odgojna i integracijska institucija“. Uporedi, Neven Horvatić, „Odgoj i izobrazba Roma u Hrvatskoj“, *Društvena istraživanja*, Zagreb, God. 9 (2000), br. 2–3 (46–47) str. 280.

školu da pospeše politiku asimilacije. Pisci tvrde da propast komunizma u centralnoj i istočnoj Evropi karakteriše *ekonomska kriza i dramatični porast rasizma*: Romi doživljavaju zloupotrebe u normalnom školskom sistemu a učitelji fizički, verbalno ili emotivno kinje Rome. Učenici i njihovi roditelji takođe kinje Rome, a školske vlasti, učitelji i direktori propuštaju da spreče i kazne takva ponašanja. Posebno zabrinjava činjenica da je u mnogim zemljama Centralne i Istočne Evrope školski sistem segregacioniran: Romi se obrazuju u posebnim razredima i posebnim školama. Ovakvo stanje, tvrde ovi pisci, nema veze sa obrazovanjem manjina za koje se zalažu neki romski aktivisti. Postojeći posebni razredi i škole su neminovno lošijeg kvaliteta nego razredi koje pretežno čine učenici ne-Romi. Ova efektivna segregacija je ni manje ni više kodifikovana u nekim zemljama u instituciji takozvane „specijalne škole“, što praktično znači *škole za mentalno zaostale*. U takvim školama Romi su do te mere prekomerno zastupljeni da su opravdane sumnje da – kao i u prethodnoj istoriji Roma – školske vlasti romsku etničku grupu vide kao sinonimnu za društvenu i mentalnu zaostalost. Napokon, ovi pisci ponavljaju opštepoznatu istinu da u mnogim zemljama Romi ne pohađaju škole uopšte ili jednom upisani brzo napuštaju školski sistem.¹² Ovi autori takođe tvrde da mnogi mladi Romi trpe zloupotrebe u školi uključujući fizičko zlostavljanje od strane učitelja. Neromska deca se takođe smeju i muče romsku decu, a učitelji ne intervenišu efektivno, te zaključuju: „Zloupotrebe u normalnom školskom sistemu vode ka segregaciji“.¹³

Rezultati našeg istraživanja mogu da zvuče optimistički, ali pri tome treba imati u vidu da je reč o nedovršenom školovanju.¹⁴ Romske porodice upisuju decu u školu, ali to ne znači da deca pohađaju školu redovno, a još manje da završavaju razrede ili školu u celini. Školovanje dece najčešće se završava u okvirima nepotpune osnovne škole.¹⁵ Porodice često iz raznih razloga šalju pa

¹² Claude Cahn, David Chirico, Cristina McDonald, Viktória Mohcsi, Tatjana Perić and Ágnes Székely, "Roma in the Educational Systems of Central and Eastern Europe", u *Roma Rights: Race, Justice, and Strategies for Equality*, ed. by Claude Cahn, International Debate Education Association, New York, Amsterdam, Bruxelles 2002, str. 71–72.

¹³ *Ibid.*, str. 73.

¹⁴ Slično i Aleksandra Mitrović: „Neambicioznost Roma u pogledu školovanja dece ogleđa se u kasnom polaženju dece u školu i ranom napuštanju školovanja... Školovanje od strane roditelja dvostruko se negativno percipira: samo po sebi formalno obrazovanje nema neku određenu vrednost i ne ceni se mnogo u romskoj populaciji, a s druge strane, ono se sagledava u kontekstu mogućnosti socijalne mobilnosti i socijalne promocije“. *Op. cit.*, str. 44–45.

¹⁵ Claude Cahn i njegovi saradnici i saradnice konstatuju izvestan pritisak na romsku decu da napuštaju škole i navode podatak profesora Georgiu Saraua (Gheorghe Sarau) za Rumuniju da 65% romske dece napušta školu u trećem i četvrtom razredu osnovne škole. Takođe navode podatak da u Velikom Ritu kod Novog Sada većina kuća nema električnu

odmah „izvade“ dete iz škole. Ni praksa da se romska deca zbog nepoznavanja jezika, siromaštva, stambene i urbane segregacije, šalju u specijalne škole u kojima u pravilu postižu dobre rezultate u krajnjoj liniji nije rešenje za romsku decu.¹⁶

Država bi mogla da „spusti“ školu u romsko naselje. Nekad je dovoljno zaposliti jednog romskog učitelja, da školovanje romske dece dobro funkcioniše. To sada rade NVO, ali kada završe svoje programe oni se povlače. Neophodno je da državni organi promovišu učenje romskog jezika i kulture, ne samo za Rome i romsku decu. Naravno, problem su kadrovi koji bi mogli da rade sistematično i na duži rok. Psiholozi često romsku decu šalju u specijalne škole. U tim školama romska deca postižu uspeh, ali ostaju stigmatizirana. Svi tu imaju nekakav interes, ali od zadovoljenja tih interesa stradaju romska deca. Dok druga deca uče gradivo romska deca uče srpski jezik. Dok romska deca nauče srpski jezik, druga deca su toliko odmakla u gradivu da romska deca opet pokazuju loš uspeh. Specijalne škole su zadovoljne jer romska deca podižu nivo opšteg uspeha tih škola, mnogi direktori i nastavnici ostalih škola su zadovoljni jer su se „oslobodili Cigančadi“. Psiholozi su zadovoljni jer su „spasili romsku decu“, „sklonili ih sa ulice“ i „zaštitili ih od mogućeg šikaniranja i diskriminacije u redovnim školama“.¹⁷ Napokon, nisu nezadovoljni ni roditelji romske dece jer im deca

energiju, što romskoj deci stvara poteškoće u učenju i izradi domaćih zadataka tako da padaju na ispitima i uopšte gube interes za školu. To što romska istorija i kultura nisu zastupljene u školskim programima je takođe značajan faktor. *Ibid.*, p. 77–78.

¹⁶ U jednoj anketi o svakodnevnom životu Instituta za filozofiju i društvenu teoriju iz Beograda, starija Romkinja na pitanje „Da li Tvoja kćerka ide u školu?“ odgovara „Završila je osmogodišnju školu, tu specijalnu i sad nisam bila u mogućnosti da je dajem dalje u školu“. A na pitanje „Jeste li se vi školovali?“ odgovara „Pa imam samo dva razreda, te specijalne, za živčanu decu“. A njena kćerka spontano izjavljuje „Završila sam osam razreda mentalno zaostale škole. Znači, šta oni imaju od života. Jedino tako malo kad bi negde otišli da obrišu prozore, da nekome obričaju. Ali danas će svako sam da uradi, zato što je jako skupo i ne može. Eto sada smo morali da se borimo i u socijalno...“ Čini se da dvosmislenost izraza „mentalno zaostala škola“ dobro pogađa suštinu problema, a ceo iskaz životnu stigmatizaciju Roma koji završavaju specijalne škole i njihovu životnu dramu. (Podatak dobijen zahvaljujući kolegijalnoj ljubznosti dr Ivane Spasić.)

¹⁷ „Prema školskom psihologu u specijalnoj školi u Novom Sadu, gradu na severu Jugoslavije, Romi su prekomerno zastupljeni među učenicima koji se smatraju srednje mentalno hendikepiranim jer 'Ako oba roditelja nemaju završenu osnovnu školu ili su sami bili u specijalnoj školi, ako su nezaposleni i ako dobro ne govore srpski, razlike se pojavljuju kada takva deca dolaze u školu'. Takva deca su bila prema ovom školskom psihologu 'pseudoretdirana: iako nisu bila hendikepirana u razvoju, školski sistem ih smatra takvim'.“ Claude Cahn, David Chirico, Cristina McDonald, Viktória Mohcsi, Tatjana Perić and Ágnes Székely, "Roma in the Educational Systems of Central and Eastern Europe", u *Roma Rights: Race, Justice, and Strategies for Equality*, ed. by Claude Cahn, International Debate Education Association, New York, Amsterdam, Bruxelles 2002, p. 75.

pohađaju kakvu-takvu školu. „Jedini“ problem sa ovim opštim zadovoljstvom što romska deca, učenici specijalnih škola, ulaze u jedan mračni tunel bez izlaza i životne perspektive. Na taj aspekt problema ukazuje Sulejman Hrnjica: „Od svih roditelja čija deca moraju da napuste redovnu školu i pređu na školovanje pod posebnim uslovima (specijalne škole za lako mentalno zaostalu decu) pokazuju najmanje upornosti da to speče i kada nema dovoljno opravdanih razloga za ovaj postupak predlagača (najčešće učitelja koji vrše pritisak na pedagoško-psihološku službu). U specijalnim školama romska deca pokazuju znatno bolji uspeh (vrlo često postižu odličan uspeh iz prostog razloga što su zahtevi znatno ispod njihovih mogućnosti). U ovim školama romska deca su znatno prihvaćenija od strane vršnjaka. I nastavnici im poveravaju niz zaduženja (glavni učesnici programa na školskim priredbama). Međutim, prelaskom u specijalnu školu izostaju odgovarajući podsticaji za njihov razvoj. Ulaskom u specijalnu školu za romsku decu se definitivno gasi šansa za kasnije školovanje na višim nivoima i time se zatvara krug. Specijalna škola i uslovi života u romskim enklavama 'garantuju' siromaštvo i nizak socijalni i kulturni status budućeg odraslog Roma“.¹⁸

Nemaju sve ispitivane romske porodice decu školskog uzrasta. Od 700 ispitivanih romskih porodica, 405 ima decu školskog uzrasta (57,9%), 275 ili 39,3% ih nema, a 20 porodica nije odgovorilo na to pitanje (2,9%). Na uopšteno pitanje zašto romska deca ne pohađaju škole, 26 porodica (3,7%) navelo je jezičku barijeru (nepoznavanje jezika većinskog naroda), četiri porodice su se, u skladu sa tradicijom, izjasnile da deci i ne treba škola (0,6%), u 27 porodica su odgovorili da deca „neće da idu u školu“ a roditelji ih ne mogu naterati (3,9%), 29 porodica je navelo da u školama „nerado primaju romsku decu“ (4,1%), a najveći broj, 135 ili 19,3% ih nije naveo specifikovan razlog zbog kojeg deca ne pohađaju školu, ili je veoma brzo napuštaju. Domet školovanja romske porodice zaustavlja se uglavnom na nezavršenoj ili završenoj osnovnoj školi. Romska deca uglavnom do petog razreda napuštaju osnovnu školu.¹⁹ Stigmatizacija i segregacija romske dece u školama, koju često tolerišu, pa i podržavaju i školske

¹⁸ Sulejman Hrnjica, „Izrada kompenzatornih programa obrazovanja za učenike romske etničke grupe“, u *Društvene promene i položaj Roma*, SANU, Beograd, 1993, str. 183.

¹⁹ Marija Vidović piše: „Školovanje romske dece kao kanal društvene promocije je blokiran iz već poznatih ekonomskih i sociokulturnih razloga: deprivirana sredina, nedostatak elementarnih ekonomskih uslova za učenje, odsustvo podrške roditelja i šireg socijalnog okruženja, nisko vrednovanje obrazovanja, nepoznavanje jezika sredine, nepohađanje predškolskih ustanova. Prekid osnovnog obrazovanja je tada skoro neminovan, a oni uporniji koji završe osnovnu školu, često se upućuju u škole za decu lako ometenu u razvoju, kao pseudo-retardirani ili 'granični slučajevi'“. Uporedi, Marija Vidović, „Romi i srednje stručno obrazovanje“, u *Cigani/Romi u prošlosti i danas*, SANU, Beograd, 2000, str. 177.

vlati i roditelji dece većinskog stanovništva, dovode romsku decu do razočarenja, tako da vrlo brzo gube inače snažnu motivaciju da pohađaju školu.²⁰

Romska deca su izložena vredanjima i ponižavanjima od svojih vršnjaka, a u uslovima ekonomske krize siromašni i neobrazovani nemaju šansu da nađu zaposlenje i žive od svog rada, kaže Marta Vidaković Mukić „Školski sistem koji obuhvata romsku decu na isti način kao i decu većinskog stanovništva i koji ne trpi etnički čiste razrede, svakako je jedan od značajnih kanala eliminacije diskriminacije, stigmatizacije i segregacije romskog stanovništva. Integracijom djece u društvo, njihovim samopoštovanjem i sviješću da su jednako vrijedna svim drugima i da imaju šanse živjeti na način kako živi većina, sličnim standardom i sa sličnim problemima, kroz stanovito vrijeme može se postići da stigmatizacija Roma ne počne već rođenjem, da odrasli ne budu diskriminirani kod zapošljavanja, i da nikada više Hitna pomoć ne odbije doći u romsko naselje pomoći roditelji“.²¹

U odnosu na rezultate prethodnih istraživanja, pa i podatke zvanične statistike, broj romske dece koja redovno pohađaju školu se povećao na 48,4%.²² Znatno je manji broj onih koji povremeno pohađaju nastavu, 6,6%, a broj onih koji nisu uključeni u sistem obaveznog osnovnog školovanja je još uvek visok – 17,1%. Visok je i procenat dece, prispele za školu (27,9%) za koju nije moglo biti ustanovljeno da li pohađaju ili ne pohađaju školu.

Škola je za svako dete, a za romsko dete koje dolazi iz drukčijeg socijalnog i kulturnog miljea posebno, novo životno iskustvo koje izaziva pomešana osećanja radosti i straha. Stoga je posebno značajno pitanje kako će romska deca biti primljena i prihvaćena u školskim klupama. Većinom siromašna, nesigurna u novoj sredini, lošije obučena, sa poteškoćama u komuniciranju zbog nedovoljnog poznavanja jezika, u školi su romska deca često suočena sa arogancijom uprave, bezdušnom ravnodušnošću nastavnika, odbijanjem drugih učenika/ca da ih prihvate kao svoje „drugare“. Obično sede u poslednjim klupama, izvrgnuta su podsmehu i nastavnika i ostalih učenika, a na odmorima su praktično izolovana od učešća u dečijim igrama. Naravno, nije u svim školama

²⁰ „Vekovi diskriminacije su otuđili Rome od savremenog sistema obrazovanja u regionu kao što su na sličan način otuđeni od drugih sfera društva. Diskriminacija u obrazovanju reprodukuje efekte međugeneracijske diskriminacije. Vlade i ostale vlasti ne pokazuju volju da iskreno deluju u kažnjavanju zloupotreba u školi ili da desegregiraju škole... tako da većina romske dece u školskom sistemu centralne i istočne Evrope su još na nuli (na početku) u borbi da ostvare jednak uspeh u kvalitetu obrazovanja.“ *Ibid.*, str. 80.

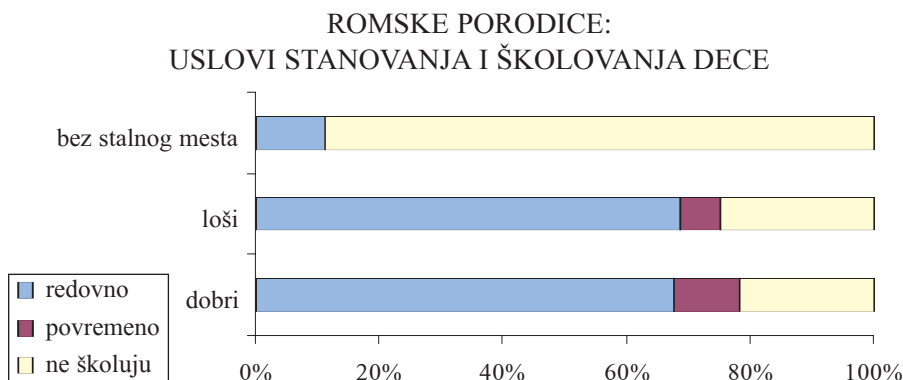
²¹ Marta Vidaković Mukić, *Op.cit.* str. 6.

²² Prema popisu stanovništva iz 1981. godine 78% Roma je imalo nezavršenu osnovnu školu, a samo 0,4% je steklo više i visoko obrazovanje, dok je broj romske dece koja su pohađala školu početkom devedesetih godina bio – 27%.

ovakvo stanje niti se svi nastavnici i učenici ponašaju na ovaj način, ali je to opis jednog opštijeg stanja.

Pomoć romskim učenicima da savladaju prepreke i barijere na koje nailaze u školi je često minimalna i u svakom slučaju nedovoljna. Podaci iz ovog istraživanja koji se odnose na 2001–02. školsku godinu, pokazuju da je u celini ili delomično 9,6% romske dece dobilo knjige, sveske i drugi školski pribor, dakle svako deseto romsko dete. Besplatnu odeću i obuću je dobilo 4,7%, a oko 5% romske školske dece dobilo je pomoć za ekskurzije ili neki drugi vid pomoći. Zahvaljujući naporima humanitarnih i romskih organizacija, akcijama državnih institucija kao što su Ministarstvo prosvete Srbije i Savezno ministarstvo nacionalnih i etničkih zajednica, situacija u ovoj školskoj godini se znatno promenila u korist romskih učenika, kao što je to učinjeno i u Sloveniji. Međutim, kada dvoje rade isto to nije isto, kaže narodna mudrost. Da iza dobrih namera „pozitivne diskriminacije“ mogu stajati, svesno ili nesvesno, primarni stereotipi, pa i, u osnovi, rasistički stav, pokazuje izjava ministra prosvete Vlade Srbije dr Gaše Kneževića u Skupštini Srbije u raspravi o poverenju Vladi 3. XI 2003. godine: „Romi, uvedena je pozitivna diskriminacija. Pazite, niko na svetu nije uspešno, nažalost, rešio problem obrazovanja Roma. Romi kao socijalna grupacija se protive svakom kalupljenju, oni su takvi, takvi su genetski, mi pokušavamo da im pomognemo, mi pokušavamo da podignemo obrazovni nivo Roma, jer stepen obrazovanja je upravo suprotan stepenu siromaštva“.²³

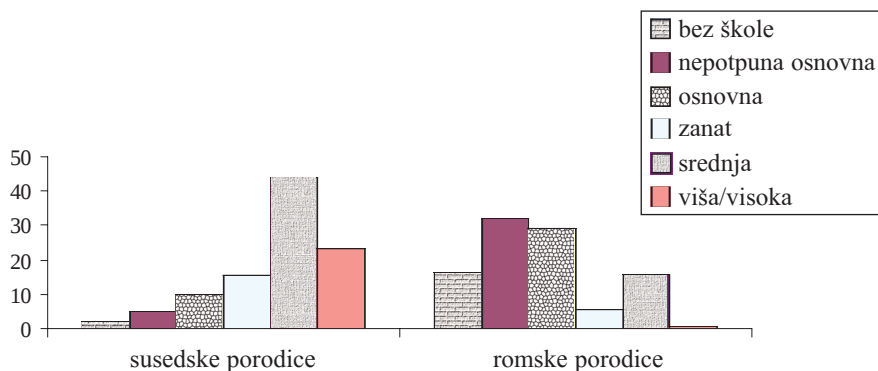
Iako još uvek više od polovine romske dece ne pohađa školu redovno i rano napušta školovanje, zanimljivo je da romske porodice, bez obzira da li su njihovi stambeni uslovi loši ili dobri u podjednakom broju šalju decu u školu, dok je apstinencija romske dece školskog uzrasta iz porodica bez stalnog nastanjenja izrazito visoka, što je vidljivo iz sledećeg pregleda:

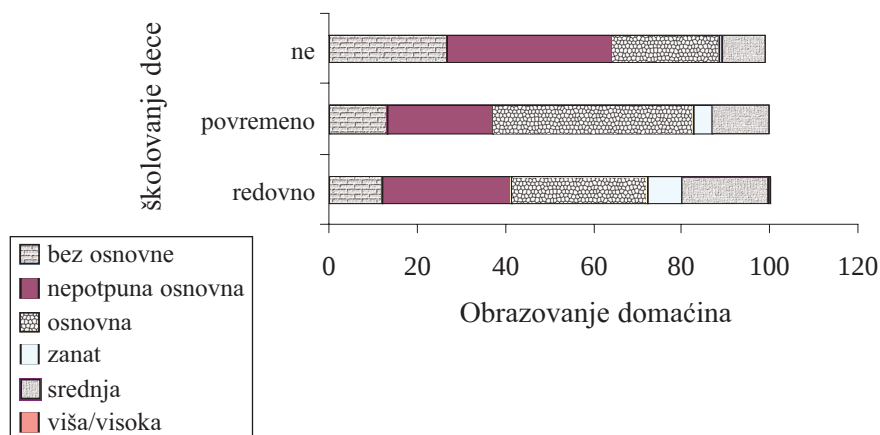
²³ Gašo Knežević, *Izjava u Skupštini Srbije, 3. 11. 2003.* kada je branio politiku vlade povodom rasprave o poverenju.

Obrazovna struktura domaćina/ca romskih suseda ne-Roma je u osnovi bolja nego domaćina/ca romskih porodica. Procenat onih neromskih domaćina/ca sa srednjom, višom i visokom škole je neuporedivo viši nego kod romskih domaćina-ca (44,3% i 23,4%).

OBRAZOVANJE DOMAĆINA/CE

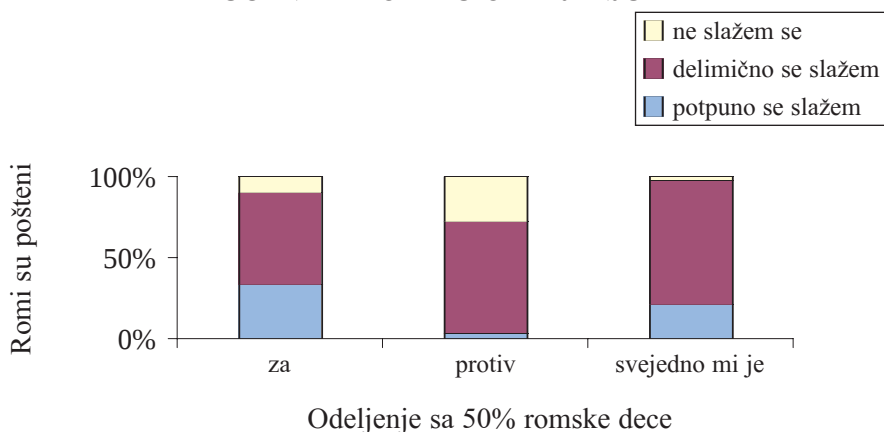
ROMSKE PORODICE: OBRAZOVANJE DOMAĆINA/CE I ŠKOLOVANJE DECE

Stupanj tolerancije roditelja ne-Roma prema broju učenika Roma u odeljenju koje pohađaju neromska deca opada srazmerno njihovom učešću. Tako da „nekoliko romske dece pohađa isto odeljenje“ saglasno je 79,7% suseda, a ako bi bilo „preko polovine romske dece“, taj procenat opada na 52,3%. Odbijanje zajedničkog pohađanja škole u odeljenju sa „nekoliko romske dece“ od 4,9% raste na 31,4% za odeljenja „sa preko pola romskih učenika“. Ovu sliku raspoloženja roditelja ublažava kategorija onih kojima je „svejedno“ koliko romske dece pohađa razred sa neromskom decom, jer 13,7% u oba slučaja odgovara

„isto“. Možemo zaključiti, s obzirom na sve modalitete odgovora o ovom pitanju, da je anketirano neromsko stanovništvo daleko tolerantnije nego u mnogim drugim zemljama.

STEPEN TOLERANCIJE NE-ROMA PREMA VEĆEM BROJU UČENIKA ROMA U ODELJENJU

Obrazovanje Roma je po mišljenju neromskih suseda važnije od zaposlenja (54,3%), dok je za Rome, za svakodnevni život romske porodice, važnije zaposlenje (84,3%) od školovanja dece (59,7%). Tako porodice suseda ne-Roma smatraju da je obrazovanje vrlo važan problem romskih porodica (62,0%), a 18% ih smatra to važnim problemom.

Stav da je obrazovanje važnije može – pored dobronamernog (ne)razumevanja uslova života romskih porodica – da krije u sebi izvesnu rasističku notu: „Treba ih obrazovati da budu kao i mi“. Iz na taj način intoniranih odgovora izbija izvestan paternalizam, naročito kada se obrazovanje stavi na prvo mesto. U osnovi tog stava stoji ideja – kada se Romi, prošavši kroz sistem obrazovanja „civilizuju“, sve će biti u redu. Paternalizam je vođen i sopstvenim interesom onoga koji ima paternalistički stav, a proizlazi iz njegovog/njenog egoizma. Šovinizam ima hiljadu lica i tako se dobro prikriva! Šta nas briga ako Rom umre od gladi, važno je da nama ne zagađuje okolinu. Neka se obrazuju po našim programima! Pitanje: šta ako su ti programi često loši i za „nas“ i za Rome, u tom logičkom sledu razmišljanja nema mesta. Romi treba da se ponašaju kao i „mi“, da i sami prihvate šovinistički stav, koji je stran njihovoj tradiciji, pa će im biti „dobro“ kao i „nama“. Sve ćemo da im omogućimo da budu kao „mi“! Mada ovaj dosledno nacionalistički stav koji prelazi u šovinizam ne preovlađuje, često se krije iza mišljenja „eksperata“ o obrazovanju kao dominantnom problemu romske porodice.

ZDRAVSTENO STANJE I LEČENJE ČLANOVA ROMSKE PORODICE

Možda bi uvide u zdravstveno stanje Roma u Srbiji bilo dobro početi jednom slikom iz susedne Rumunije koju daje Valeriu Nikolae (Nicolae), u svom radu "Life in My Hometown: Romani Poverty in Craiova, Romania". Nikolae, naime, opisuje ekstremno siromaštvo među Romima u Krajovi u kojoj romski dečaci na deponijama traže hranu i igraju se! Autor opisuje dečaka koji iza neke prodavnice nalazi i jede već potpuno zelenu salamu, a zatim nastavlja: „Čak i na deponijama deca se igraju. Kada kamion doveze smeće iz grada, oni čekaju i nastoje da uhvate pacove koji su upali u kamion zajedno sa smećem. Onda nastoje da ih ubiju. To je opasna igra: Nekoliko dečaka je premlaćeno. U maju 2001. dvoje romske dece je umrlo, jedno od tetanusa a drugo od septiceamie“.¹

Pre nego što bi se nešto određenije reklo o zdravstvenom stanju romske porodice, čini se korisnim pomenuti jednu okolnost na koju skreće pažnju Tatomir Vukanović: „Higijena stanovanja kod Roma u Jugoslaviji, stoji u tesnoj vezi sa ekonomskom moći romskih etničkih grupa, skupina i pojedinih familija. Tome treba dodati i patrijarhalno nasleđe higijenskih prilika i njihovo čuvanje, kroz brojne običaje i verovanja. Svemu tome treba dodati veliku romsku sirotinju, nasleđenu iz minule prošlosti, što se odražava na prvom mestu u higijeni stanovanja, ishrani, odeći i obući i sanitarnim prilikama u kući i okućnici, te šire u mahali i naselju“.²

Tužna i tragična slika iz Rumunije i nevesela slika iz Jugoslavije su, nažalost, deo svakodnevnice romskog života u Srbiji, i ne samo u Srbiji.³ U zemlja-

¹ Valeriu Nikolae, "Life in My Hometown: Romani Poverty in Craiova, Romania", u *Roma Rights: Race, Justice, and Strategies for Equality*, ed. by Claude Cahn, International Debate Education Association, New York, Amsterdam, Bruxelles 2002, p. 49.

² Tatomir Vukanović, *Op. cit.*, str. 118. Za južnu Srbiju kaže: „Kod Roma u južnoj Srbiji higijena stanovanja, a s njom u vezi i lična higijena, tesno su povezane sa stambenim uslovima života. Tako u gradovima sa mnogoljudnim stanovništvom, kao što su Niš, Piroć, Leskovac, Prokuplje, Vranje, Bujanovac, slaba lična higijena počiva na lošoj higijeni stanovanja, a ova pak na lošim stambenim uslovima“. Autor će isto tako primetiti da su u Bavaništu u Banatu red i čistoća „besprekorni“. *Ibid.*, str. 119.

³ Jedno istraživanje položaja Roma u Hrvatskoj, izvedeno 1998. godine, pokazuje da je za romsku porodicu pored slabog materijalnog položaja i loših stambenih uvjeta, slabo zdravlje članova porodice na trećem mestu među najvećim problemima porodice. Istraživanje je izvedeno u pet romskih naselja u Hrvatskoj. Uporedi, Maja Štambuk, „Romi u Hrvatskoj devedesetih“, *Društvena istraživanja*, God. 9 (2000), br. 2–3 (46–47), str. 291–315.

ma u okruženju, na primer u Rumuniji, Bugarskoj i Makedoniji, zdravstvena zaštita građana je ustavno načelo. Surova stvarnost je drukčija: Romi u zdravstvene ustanove „nisu dobro došli“, „Romi su teški pacijenti“, kaže jedan izveštaj iz Rumunije.⁴ Porodični lekar kao centar rumunskog sistema zdravstva nedostupan je za 30% romskih porodica, ili oko pola miliona građana Rumunije. Kako nemaju novac da plaćaju zdravstvene usluge, za Rome su zatvorene i privatne klinike.⁵ U Bugarskoj se zdravstveno stanje romske porodice može označiti kao teško: 44% romskih domaćina izjavljuje da ima jednog bolesnog člana, a 20% da ima dvoje i više bolesnih članova. U Slivenu je 90% Roma nezaposleno, ali je samo polovina registrovana kao nezaposleni. Neregistrovani nemaju pravo na bilo kakvu zdravstvenu zaštitu. I oni koji je imaju najčešće moraju da plate, a nemaju novac.⁶ U Makedoniji je dostupno jako malo podataka o zdravlju Roma. Zna se da Romi žive znatno kraće od ostalih građana Makedonije, a da je smrtnost dece dvostruko viša. Ispitivane Romkinje kažu da 15,3% dece nije vakcinisano, a 39,3% izjavljuje da ne poseduje kartone za vakcinaciju. U najvećem skopskom romskom naselju Šuto Oziri 30% stanovnika nema nikakvu zdravstvenu zaštitu. U Štipu se taj procenat penje do 90%, a u malim i zabačenim romskim naseljima 100% Roma nema zdravstvenu zaštitu. A i oni Romi koji su korisnici zdravstvene zaštite nisu ponekad dobro došli u bolnice: „Oni koriste bolnice samo zato što imaju besplatan smeštaj i tri obroka dnevno... Kada su zaista bolesni ne ostaju dovoljno dugo da se završi njihov tretman...“⁷

Pa ipak, ne može se reći da postoje brojna sistematska istraživanja zdravstvenog stanja romske porodice. Jedno akciono istraživanje (2001) i projekt unapređenja zdravstvene zaštite Roma „Zdravlje Roma“ (2003) za potrebe britanske humanitarne organizacije OXFAM, daju nešto šire i preciznije uvide za Beograd i nekoliko obližnjih gradova u Srbiji. Tako je prvim istraživanjem utvrđeno da većina romske dece u Beogradu i Kragujevcu (a kako li je tek u drugim gradovima i selima u Srbiji!) ne pere ruke redovno ni pre jela (64%), ni posle upotrebe nužnika (79%) niti po ulasku u kuću (91%), dok tri četvrtine romske dece nikada ne peru zube (75%). Autori projekta navode podatak da je

⁴ Uporedi, Templton, Mark Norman (ed.), *On the Margins – Roma and Public Services in Romania, Bulgaria, and Macedonia*, Report to the Open Society Institute, New York 2001, p. 82.

⁵ Jedna medicinska sestra u Rumuniji ima ideju za „konačno rešenje“ romskog pitanja: „Dodavola sa Ciganima, najviše bi voleli da ih sve vidimo mrtve“. *Op. cit.*, p. 84.

⁶ Načelno, zdravstvena zaštita dece u Bugarskoj je besplatna, ali bolnice nalaze načine da svoje usluge naplaćuju. Tako je roditelju – Romu koji je doveo bolesno dete u bolnicu rečeno: „Idi, nadi novac i onda dovedi dete nazad“. *Op. cit.*, p. 93.

⁷ *Op. cit.*, p. 102, 104, 105.

skoro trećina ispitivane romske dece do pet godina (30,1%) imalo dijareju u periodu od dve nedelje pre anketiranja, dok je taj procenat kod dece većinskog stanovništva bio 9%. Unatoč svemu, najveći broj ispitivane romske dece i omladine svoje zdravlje ocenjuje kao dobro (85,3%). Prema rezultatima ovog istraživanja svoje zdravlje kao relativno dobro i dobro procenjuje 41%, kao loše i prilično loše 31%, a kao prosečno 28% anketiranih odraslih Roma.

Autori/ce Oxfamovog projekta „Zdravlje Roma“ ovako opisuju globalnu situaciju romske zajednice u Srbiji: „Zdravlje, kao veoma slaba tačka u lancu romske borbe za izgradnju boljeg života, od najvećeg je značaja za budućnost romskog stanovništva u Srbiji i regionu. Život u daščarama, bez vode, struje i sanitarija, ozbiljno ugrožava njihovo zdravlje. Usled nedostatka brige javnih komunalnih kompanija, romska zajednica živi okružena gomilama smeća, pored brojnih glodara koji ugrožavaju zdravstveni status zajednice. Sa, u proseku, preko petoro dece u porodici, romske žene su posebno izložene zdravstvenom riziku budući da često nose trudnoću bez zdravstvenog nadzora dok je njihovo znanje reproduktivnog zdravlja nisko. Uprkos čestim hroničnim bolestima, Romi retko posećuju zdravstvene ustanove kako bi potražili zdravstvene usluge. Otud samo 1% Roma može očekivati da živi preko 60 godina u poređenju sa 30% ukupne populacije“.⁸

U tradicionalnoj romskoj porodici bolest je nešto stidno. Jedino ako legne u krevet, čovek/žena/dete je bolestan/a/no, a sve ostalo se ne smatra bolešću.⁹ U udaljenijim romskim naseljima nema mogućnosti da se bolesni i deca vode kod lekara, jer to košta, a oni nemaju novaca.

⁸ U odeljku „Neposredni razlozi za projekt“, str. 12. Odmah zatim nastavlja: „Sistem zdravstvene zaštite u Srbiji funkcioniše u vidu modela opšteg osiguranja koji je prvobitno uveden radi pružanja zdravstvenih i drugih usluga ukupnom stanovništvu. Pristup zdravstvenoj zaštiti u Srbiji uopšte je narušen decenijom sankcija, sukoba i privrednog opadanja. Visoka nezaposlenost i niski dohotak doveli su do neodgovarajućeg priliva resursa u budžet zdravstvenog osiguranja dok neefikasna i centralizovana organizacija sistema javnih zdravstvenih usluga doprinosi neprimernim troškovima i niskom kvalitetu osnovnih usluga. Ukupna ekonomska situacija takođe je dovela do toga da su zdravstveno osoblje i medicinske ustanove slabo motivisane da se pozabave pitanjima izvan svog svakodnevnog posla. Nacionalna zdravstvena politika koja bi dala širi okvir za staranje o zdravstvenim problemima stanovništva predviđa se u bliskoj budućnosti kao rezultat nacionalnih i socijalnih reformi u Srbiji“.

⁹ Slično i autori/ce Oxfamove studije (2003), pozivajući se na Saterlanda (Sutherland, 2003): „Samoprocena zdravlja može biti značajan pokazatelj zdravstvenog stanja i u opštoj populaciji ona visoko korelira sa objektivnim zdravljem. U romskoj populaciji se u njenoj interpretaciji moraju uzeti u obzir specifični etno aspekti, gde se ozbiljno shvata samo ona bolest koja onemogućava da se ustane iz kreveta. To bi zapravo značilo da je procenat sa lošim zdravljem veći od onoga koji se registruje samoprocenom“.

U anketnom istraživanju u kome je zdravstveno stanje romske porodice samo jedan od indikatora o njenom socijalnom položaju, ne mogu se očekivati potpuno precizni uvidi, mada se može dobiti relativno pouzdana slika realnog stanja. S obzirom na veoma loše uslove života, kao i na činjenicu da pojam „bolest“ među Romima ima suženo značenje, a takođe i lošu zdravstvenu zaštitu, pa i kulturu, podaci dobijeni istraživanjem o bolestima među Romima pokazuju da su Romi relativno zdrava populacija. U *Tabeli 8* dat je pregled učestalosti nekih od hroničnih bolesti u ispitivanim romskim porodicama. Procenti koji su iskazani u tabeli odnose se na broj romskih porodica (700), a ne na ukupan broj članova porodičnog domaćinstva (3.723).

Tabela 8. – Hronične bolesti u romskim porodicama

<i>Vrsta hronične bolesti</i>	<i>Odrasli</i>	<i>%</i>	<i>Deca</i>	<i>%</i>
Oštećen vid, sluh, govor	14	2,0	4	0,6
Fizička oštećenja i invalidnost	10	1,4	2	0,3
Distrofija, paraliza	40	5,7	7	1,0
Mentalna zaostalost	4	0,6	9	1,3

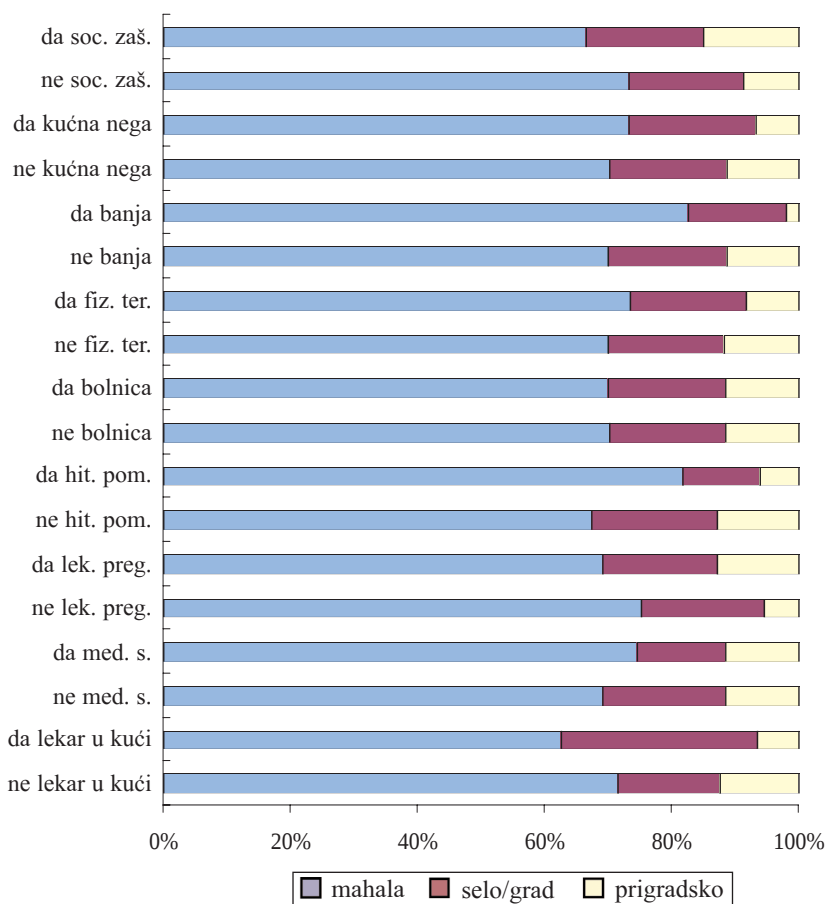
Bar jednom godišnje neko od članova romske porodice zatraži lekarsku pomoć u domu zdravlja – u 83,1% ispitivanih slučajeva. Niko od članova 111 romskih porodica u toku poslednjih dvanaest meseci nije zatražio bilo koji oblik medicinske zaštite ili nege (15,9%). Iz nekih porodica Romi često idu u ambulantu, a iz nekih ne idu uopšte. Iz porodica čiji članovi idu na preglede u domove zdravlja, do deset puta u toku godine bilo je 37,2%, a preko deset puta još 29,7%. Usluge stanica hitne pomoći u poslednjih dvanaest meseci koristili su članovi 132 porodice ili 18,9%, a bolničke usluge članovi 276 porodica ili 39,4%. Dostupnost zdravstvenih usluga prema tim osnovnim podacima nije zabrinjavajuća.¹⁰ Istraživanjem, nažalost, nije ustanovljeno koliko je po mišljenju Roma medicinska nega bila neophodna, ali je izostala. U domovima zdravlja pruža im se najniži nivo medicinskih usluga, ali je to slučaj i sa svim drugim građanima kojima je potrebna medicinska pomoć. Koliko je to i realna ocena stanja nije sasvim izvesno. Verovatno je da većina Roma nema odgovarajuću medicinsku negu ali to nije samo izraz slabosti organizacije zdravstvene službe, nego

¹⁰ Populacija mladih Roma, kada ima neki zdravstveni problem, prema Oxfamovoj studiji iz 2001. godine, većinom se za pomoć obraća prijatelju ili rođaku (54,5%), dok se 37,4% obraća lekaru. Svog lekara ima samo 7,1% romske dece i omladine, što je značajno manje u odnosu na opštu populaciju (30%). Prema istoj studiji, odrasli Romi se najpre obraćaju lekaru (62%), a zatim drugom licu (23%), dok se 14% leči samo. Svog lekara opšte prakse imalo je 22% ispitivanih Roma i uglavnom su njime bili zadovoljni.

i pitanje kulturnog obrasca.¹¹ To potvrđuju i nalazi ovog istraživanja po kojima je zdravstvena zaštita Roma veoma važan problem za 44,9% porodica njihovih suseda ne-Roma.

Što su medicinske usluge specifičnijeg tipa to Romi do njih teže dolaze. Najmanji broj porodica, šesnaest ili 2,36% koristilo je usluge kućne nege, dok su pojedinačne posete lekara i medicinskih sestara bile nešto češće, ali se tu radilo o hitnim intervencijama. „Neće lekari da dolaze do 'Cigana'!“, izjavljuju

ROMSKE PORODICE: TIP NASELJA – MEDICINSKA NEGA

¹¹ Autori/ce Oxfamove studije iz 2003. ističu: „Jedan deo studija koji se bavi romskim zdravljem operiše pritom konvencionalnom mudrošću da je njihov stil života ono što određuje njihovo zdravstveno stanje. No, kao i u opštoj populaciji stil života nije samo individualni izbor. On je mnogo više određen socijalnim odnosima i strukturom društva koji kreiraju kontekst za razvoj tog stila (Plafner, 2002; Mustard 1998). U tom svetlu se mora tumačiti nizak nivo bazičnih higijenskih navika, kako kod dece tako i kod odraslih Roma“.

romski ispitanici.¹² Banjsko lečenje je koristilo 7,6%, a fizikalnu terapiju 7,9%! Šta sve ovo znači za integraciju! Predlog: da domovi zdravlja najviše rade na preventivi i zdravstvenom prosvetivanju. Stoga i zdravstvene ustanove treba „spustiti“ do udaljenih romskih naselja.¹³

Na kraju, može se zaključiti da su rezultati ovog istraživanja kompatibilni sa rezultatima istraživanja u zemljama u okruženju i sa prethodnim studijama u Srbiji. No, opšti zaključak koji se može izvesti iz svih dosadašnjih istraživanja romske porodice ukazuje na to da je romska zajednica, usled bednih materijalnih uslova, posebno uslova stanovanja, ekstremnog siromaštva izazvanog opštom besposlicom, niskog nivoa opšte higijene¹⁴ koji je najčešće posledica prethodnih faktora, da je ta zajednica, posmatrano u celini, marginalizovana i u

¹² Autori/ce Oxfamove studije iz 2003. posebnu pažnju posvećuju direktnoj i indirektnoj diskriminaciji prema Romima u zdravstvnim ustanovama: „Fizičke, ekonomske, socijalne, informativne i druge barijere sa kojima se Romi sreću u nameri da koriste zdravstvenu službu rezultat su niza faktora. Prenebegavanje specifičnih potreba romskog stanovništva, nedostatak informacija na njihovom jeziku, nepoznavanje državnih institucija generalno, a zdravstvenih posebno, nedostatak kadra dovoljno senzitivnog na njihovu kulturu i verovanja, nedostatak zdravstvenih radnika romskog porekla – su sve vidovi indirektno diskriminacije. Ovde bi trebalo dodati i insistiranje na tvrdnji da Romi imaju ista prava kao i svi ostali građani“. A o direktnoj diskriminaciji kažu: „Direktna diskriminacija ispoljava se u situaciji kada zdravstveni radnik odbija da pruži pomoć Romu. Ovde spada i verbalno nasilje, degradirajući tretman, odvajanje od drugih pacijenata. Ne postoje relevantni podaci kojima bi mogla da se izmeri veličina ove pojave“.

¹³ Podaci o stanju zdravlja romskih porodica su prikupljeni bez prisustva stručnog lica i uvida u zdravstvenu dokumentaciju tako da bi ih trebalo proveriti dodatnim istraživanjima. Ovom prilikom zahvaljujemo se prof. dr. Viktoriji Cucuč koja je na predlog OXFAM-a formulisala pitanja o problemu zdravlja Roma.

¹⁴ Prema Oxfamovom istraživanju iz 2001. godine na sistematskom zdravstvenom pregledu odraslih Roma, starijih od 19 godina čak u 96,3% slučajeva ustanovljen je nezadovoljavajući stepen higijene. Čak ni ovaj drastični podatak ne bi smeo da zavede istraživače na put stereotipa o Romima kao „prljavom“ narodu. Prvo, uslovi njihovog života su takvi da je ponekad potreban nadčovečanski napor da bi se postigao zadovoljavajući stepen higijene. Drugo, članovi ovog istraživačkog tima su obilazili veoma siromašne romske porodice i u tim porodicama nailazili na besprekorni red i čistoću. Čovek se pita u kakvom bi stanju zaticao pripadnike većinskih evropskih naroda da žive generacijama bez vode, kanalizacije, električne energije, bez ijednog elementa opšte infrastrukture! Kao što kažu autori/ce Oxfamovog projekta 2003. godine: „Najveći broj istraživača koji se bavi romskim zdravljem ističe dobro utemeljenu povezanost koja postoji između njega i opšte dobrobiti, odnosno uslova života u kojima Romi žive, zatim nejednake distribucije resursa (obrazovanja, zapošljavanja, zarada) i drugih tzv. determinanti zdravlja“. U pravu su Mirga i Mruz kada pišu: „Egzistencija romske grupe svuda je zavisna od mogućnosti koje pruža... većinski kontekst, dominantna populacija. Ekonomski razvoj, dobrobit, obično zavise od dobrobiti i razvoja okoline“. *Op. cit.*, str. 82.

sferi zdravstvene zaštite. Stambenoj, ekonomskoj i kulturnoj segregaciji, pridružuje se i zdravstvena. Kao i u drugim sferama života i u zdravstvenoj su Romi deprivirana socijalna grupa.¹⁵ Čini se da su autori/ce Oxfamove studije iz 2003. godine duboko u pravu kada kažu: „Obezbediti poboljšanje zdravlja romske populacije podrazumeva pokretanje i implementiranje čitavog niza intervencija usmerenih ka socioekonomskim faktorima kao i ka drugim determinantama zdravlja (hrana, vodosnabdevanje, bazična sanitacija, sigurna okolina bez nasilja i diskriminacije, prepoznavanje i respektovanje specifičnih kulturalnih karakteristika sredine, i slično), koje treba da pomognu ljudima da vode zdrav život. Sprovođenje *Strategije za borbu protiv siromaštva* u Srbiji biće verovatno najznačajniji doprinos zdravlju romske populacije. Svi naponi usmereni ka poboljšanju zdravlja i uslova koji do njega dovode mogu dati rezultate samo uz punu participaciju romske zajednice, zašta je nju potrebno pokrenuti, motivisati, angažovati. Zdravstvena služba ima u tome značajnu ulogu“.¹⁶

¹⁵ U Oxfamovom projektu se u jednoj, reklo bi se stidljivoj formi, ukazuje na opštu propast društva devedesetih godina koja se manifestovala i u sferi zdravlja ljudi i zdravstvene zaštite: „Pritisnuta svojim brojnim problemima, sa početkom krize 90-tih, zdravstvena služba se udaljila od stvarnih problema zdravlja zajednice i time postala nedovoljno senzitivna za potrebe opšte populacije, a posebno za onaj deo stanovništva koji se, i u boljim vremenima nalazio na marginama zajednice“. A nešto dalje će naglasiti posebno težak položaj Roma: „Specifični problemi romske populacije nisu nikada posebno akcentirani, niti je obrazovanje sestara sadržalo bilo koje etnički specificirane teme. Ovo isto važi za ukupan kadar zaposlen u zdravstvu. Pod izgovorom da svi imaju jednaka prava, ili bez ikakvog izgovora, negovana je nedovoljna senzitivnost za specifične probleme određenih grupacija stanovništva, posebno Roma“.

¹⁶ *Ibid.*

PREDRASUDE, STEREOTIPI, DISTANCA I DISKRIMINACIJA

Predrasude

Nema naroda koji o sebi i drugima nema predrasude. U pravilu sebe vidi u „ružičastom“, a druge u „iskrivljenom“ ogledalu. Malo je, međutim, naroda o kojima drugi narodi imaju tako jasno izražene loše predstave, snažne predrasude i negativne stereotipe kao što je to slučaj sa Romima. Žan Pol Kleber (Jean-Paul Clebert) u delu u kome izlaže tradicionalni, građanski, pogled na Rome je zapisao: „Iznad svega, ljudi ih se boje. Da kažemo istinu, ne vole ih. Cigane gotovo isključivo drže skitnicama, prosjacima, lopovima i vješticama. Ni same vlasti još ne gledaju u njima poštene građane“.¹

Romi su, dakle, veoma rano u Evropi označeni kao degradirani i odbačeni ljudi. Mirga i Mruz navode izvod iz *Hronike* Marčina Bjelskog iz 1564. godine: „Prvo se kod nas i u Nemačkoj pojavio rod Roma, narod koji besposlički, lukav, tajnovit, mrzak, divlji i crn, koji vere i odlučnosti nema, gde se dovuku tu uzimaju veru kako im se davalo, izmislili su jezik pogodan za krađu kako ih niko ne bi razumeo – jedino oni sami, otuda su spretni lopovi, naročito njihove žene od čije krađe žive muževi, kako bi imali bolji pristup njima (...) a sami muževi ponašaju se podrugljivo (...) a nikada ništa nisu radili, ni služili, sa svojom decom se vuku od grada do grada, od sela do sela, po svima krajevima sveta“.² Čak ni u dvadesetom veku stav prema Romima koji su u Drugom svetskom ratu doživeli velika stradanja nije se bitnije promenio. Pošto naglašavaju ta stradanja Roma u Drugom svetskom ratu, Mirga i Mruz pišu da kraj tog rata za Rome nije značio mir. Proces pacifikacije Roma u Evropi bio je pedesetih godina veoma snažan, posebno nastojanje da se Romi stalno nastanjuju: „Čak i ako bismo se složili da se iz dobrih namera želeo rešiti jedan društveni problem, njegova realizacija je izrazito pokazala da se stvarno radilo o tome kako bi oni prestali da putuju, da bi mogli biti kontrolisani od organa reda, da bi prestali da iritiraju svojim načinom života. Za uzvrat, ponuđeno im je malo – uglavnom zabrana

¹ Clebert, Jean-Paul, *Cigani*, Stvarnost, Zagreb 1967, str.7–8. Čak i kada su omiljeni, predstava o njima je negativna. Tako Kleber citira Servantesa: „Čini se da su Gitani i Gitane samo zato na svijetu da bi krali. Radaju se od očeva kradljivaca, odgajaju se za krađu, uče se na krađi i, napokon, postaju okorjeli lopovi. Želja za kradom i prijevarom ne napušta ih do smrti“. *Ibid.*, str. 114.

² Mirga Andžej i Mruz Leh, *Romi, Razlike i netolerancija*, Akapit, Beograd 1997. str. 34.

putovanja i nalog da se prihvate stalnog posla, što je sve bilo praćeno akcijama prosvjećivanja. Ponovo su, dakle, pobedili stereotipi, odbojnost i etnocentričko uverenje o kulturnoj nadmoći, savršenstvu neromskih institucija, načina života, mišljenja. Za dugotrajnu delatnost na kojoj bi se izgrađivala platforma za sporazumevanje, koja bi vodila uzajamnom poznavanju i iskorenjivanju stereotipa i predrasuda, nije bilo ni volje, ni mudrosti, nije smatrana potrebnom“.³ U domaćoj literaturi, zalažući se za razbijanje predrasuda, Rozalija Ilić piše „Mnogobrojne su predrasude o Romima, ma gde se oni našli. Takve predrasude predstavljaju ukorenjene stereotipe – i to tako vekovima, a posledice su nažalost katastrofalne“.⁴ Sociolog Bogdan Đurović s pravom upozorava da „Među Srbima postoji široko rasprostranjena predrasuda da su oni, kao nacija, izuzetno tolerantni prema pripadnicima drugih etničkih zajednica s kojima su u kontaktu, bilo da je reč o onima unutar ili izvan granica njihove države. Realsociološka situacija je nažalost sasvim drukčija“.⁵

Ocena međusobnih odnosa

Za bilo koje razmatranje problema integracije Roma, ma kako taj pojam bio shvaćen, analiza odnosa između Roma i njihovih neposrednih suseda ne-Roma je od izuzetnog značaja. Nikakve deklaracije i svečane izjave, politički zaključci ili dobra volja pojedinaca ne mogu mnogo da doprinesu stvarnim procesima integracije ako neposredni odnosi između Roma i neromskih suseda nisu dobri i ne zasnivaju se na načelima međusobnog poverenja i razumevanja. Kakve indikacije o tome daju rezultati ovog istraživanja?

Male su razlike u stavovima ako je reč o odnosima romsko-romsko, romsko-neromsko i neromsko-romsko stanovništvo, što pruža odličnu podlogu za procese integracije. Procenti slaganja sa susedima su veoma visoki. Na osnovu rezultata ovog istraživanja može se zaključiti da postoji visok prag tolerancije bez obzira na pojedinačne ispade, da nema značajnijih sukoba širih razmera. S obzirom na teške uslove života ne može se, ipak, sa sigurnošću tvrditi da su odnosi zaista dobri. Često se „dobrim odnosima“ smatra to da ne postoje zapravo nikakvi odnosi sa susedima, da su odnosi svedeni na minimum ili da „ne smetaju jedni drugima“.

³ *Ibid.*, str. 189.

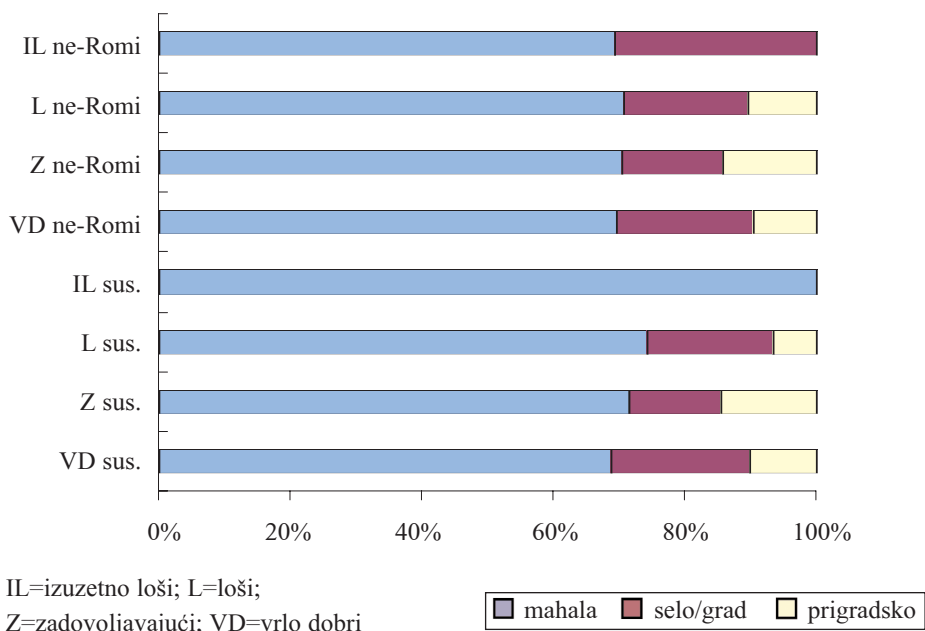
⁴ *Dokle?* Priredila Rozalija Ilić, Romski informativni centar, Kragujevac 2001, str. 12.

⁵ Bogdan Đurović, „Socijalna i etnička distanca prema Romima u Srbiji“, *Kultura, časopis za teoriju i sociologiju kulture i medija*, 103/104, 2002, str. 78. U vreme ratnih sukoba na etničkoj osnovi normalno je da je socijalna distanca prema „drugima“ povećana. Đurović konstatuje da je netrpeljivost prema Romima nastajala spontano „ali ne i s gnevom“. U poređenju s drugim društvima ta netrpeljivost je nešto slabije izražena.

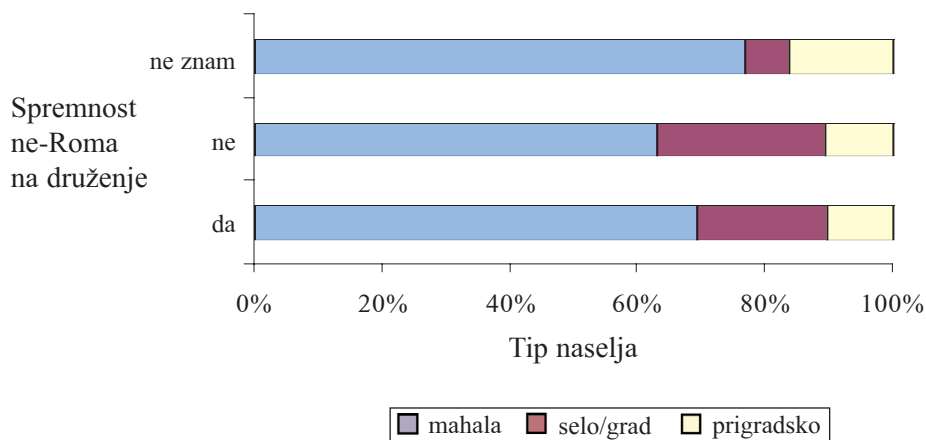
Ispitanici Romi procenjuju da je veća distanca ne-Roma prema Romima nego obratno. Da su odnosi korektni smatra 88,7% romskih ispitanika, ali znatno manji broj ispitanika Roma (71,1%) smatra da su susedi ne-Romi spremni da se druže s njima. To je još uvek visok procenat, ali приметно manji (17,6%).

Ne-Romi, susedi Roma, daju izrazito visoke ocene o spremnosti Roma na saradnju. Više od dve trećine se tako izjašnjava – 70,9%. Ovaj stav ne mora biti samo izraz tolerancije, nego i osećanja nadmoći. U odgovorima ispitanika osećao se i prizvuk shvatanja: „Mi smo dobri, pa zašto Romi ne bi sarađivali s nama“. Odgovori „ne znam“ (22,0%) mogu da znače nepostojanje stava ali i nezainteresovanost. Ako i ne-Romi misle da su Romi otvoreni za saradnju, otvorenost je obostrana. Procenat onih koji smatraju da su Romi nespremni na saradnju je vrlo nizak 6,6%. Na osnovu analize dobijenih podataka može se zaključiti da nema bitne razlike u odnosima između romskih porodica sa svojim susedima Romima i ne-Romima. Štaviše, jedina značajna razlika se pokazuje u životu u mahali. U mahalama je najveći broj romskih porodica koje svoje odnose sa susedima Romima ocenjuju kao izuzetno loše, za jednu trećinu u većem procentu nego sa susedima ne-Romima. Međutim, kada je reč o spremnosti ne-Roma na druženje sa Romima, onda su romske porodice daleko opreznije. Distribucija pozitivnih i negativnih odgovora, kao i odbijanja da se izjasne relativno ujednačena. To se vidi i iz sledećih prikaza:

ROMSKE PORODICE: TIP NASELJA I ODNOSI SA SUSEDIMA, ROMIMA I NE-ROMIMA

ROMSKE PORODICE: TIP NASELJA I SPREMNOST NE-ROMA NA DRUŽENJE

Ne-Romi susedi visoko vrednuju svoje odnose prema Romima – vrlo dobar 20,6% i dobar 59,4%; ukupno 80,0%. Na sličan način i Romi procenjuju odnos ne-Roma prema njima (vrlo dobar 45,0% zadovoljavajući 43,7%, ukupno 88,7%). Tako je na deklarativnom nivou slaganje veoma visoko u stavovima Roma i ne-Roma kada je reč o međusobnim odnosima. U uslovima sankcija i još težem periodu vazdušnih napada zemalja NATO na Jugoslaviju, Romi su ostajali sa Srbima i uz Srbe, bili su lojalni, delili njihovu sudbinu i otuda je moguće da je slaganje u stavovima tako visoko. Kada su u pitanju presudne situacije, *Romi su uvek lojalni i odatle proističe solidarnost*. Romi su naročito lojalni državi koju, kako kažu, doživljavaju kao svoju. Pa ipak, ovo slaganje ne treba idealizovati. Ocene Roma o ne-Romima i ne-Roma o Romima, s obzirom na životno iskustvo u poslednjoj deceniji dvadesetog veka,⁶ govore o izvesnom stupnju zazora i nepoverenja jednih prema drugima, tako da nije jasno šta je stvarni stav, šta izraz mimikrije i koliko ispitanici govore ono što pretpostavljaju da istraživači žele da čuju.

Otvorenost je veća u spoljašnjim odnosima, mada se ne zna koliko je samo deklarativna. Međutim, ulazjenje u porodicu je druga stvar i tu je zatvore-

⁶ Dve osnovne sukobljene strane na Kosovu su, svaka na svoj način, iskorišćavale i zloupotrebljavale Rome za svoje političke i propagandne potrebe. Zloupotrebe Roma na Kosovu koje su vršile srpske političke vlasti, policijske, vojne i „paravojne“ formacije, pre i u toku vazdušnih napada NATO, bile su često bezobzirne i mnoge Rome su koštale života. Ni albanska strana nije bila ništa manje obzirna posle završetka vazdušnih napada NATO i uvođenja međunarodnog protektorata na Kosovu. Može se slobodno tvrditi da su Romi sa Kosova najveći, najčešće nedužni stradalnici „srpsko-albanskog rata za Kosovo“.

nost nešto izraženija. Romi su tradicionalno prema „gadžama“⁷ pokazivali viši stupanj nepoverenja nego što pokazuju rezultati ovog istraživanja. Možda je reč o stvarnom pomaku ka smanjenju distance, a možda je reč i o mimikriji. Uobičajeno je da se smatra da je u kriznim situacijama distanca izraženija, ali su, izgleda, tragični događaji u višegodišnjem procesu raspada bivše Jugoslavije ponešto zbližili Rome i Srbe kao većinsko domaće stanovništvo. Pri tome ne bi trebalo gubiti iz vida mogući obrat u ovoj sferi. Romi sada dolaze do nacionalnog osveščivanja, pa je moguće očekivati povećanje stepena etničke distance. Kod nekih današnjih romskih lidera postoji *latentni nacionalizam*, koji ukazuje na takvu mogućnost. Kod mladih Roma je takođe došlo do porasta nacionalizma, što se na neki način i moglo očekivati, s obzirom da je reč o prvim generacijama nacionalno osvešćenih Roma. Ma koliko da su stari kao narod, Romi su u Srbiji mlada, nova nacija. Istini za volju, može se konstatovati da država i njeni organi nekim svojim aktima „guraju“ Rome u etnonacionalizam, koji u svojoj dosadašnjoj istoriji nisu iskazivali. *Reaktivni etnonacionalizam* manjina može biti agresivan kao i etnonacionalizam većinskog naroda. Etnonacionalizmi se međusobno hrane i pothranjuju mržnjom! Ideje o ugroženosti vlastite nacije i žrtve u sukobima, sa drugim, agresivnim i jakim susednim narodima ili narodima s kojima se već živi u državnoj zajednici su osnovne političke propagandne poluge kojima se hrane reaktivni etnonacionalizmi. Tako se razbuktavaju nacionalne mržnje i sukobi koji dovode do tragičnih posledica, kao što je to slučaj u poslednjoj deceniji dvadesetog veka na Balkanu. Otuda je jednostavno zaključiti: da se na jedan srpski, albanski ili mađarski šovinizam ne sme odgovoriti drugim, romskim, šovinizmom. Politika koja je u Paktu za Jugoistočnu Evropu i uopšte u zemljama jugoistočne Evrope usvojena o ovom problemu ne vodi dovoljno računa.

Stereotipi

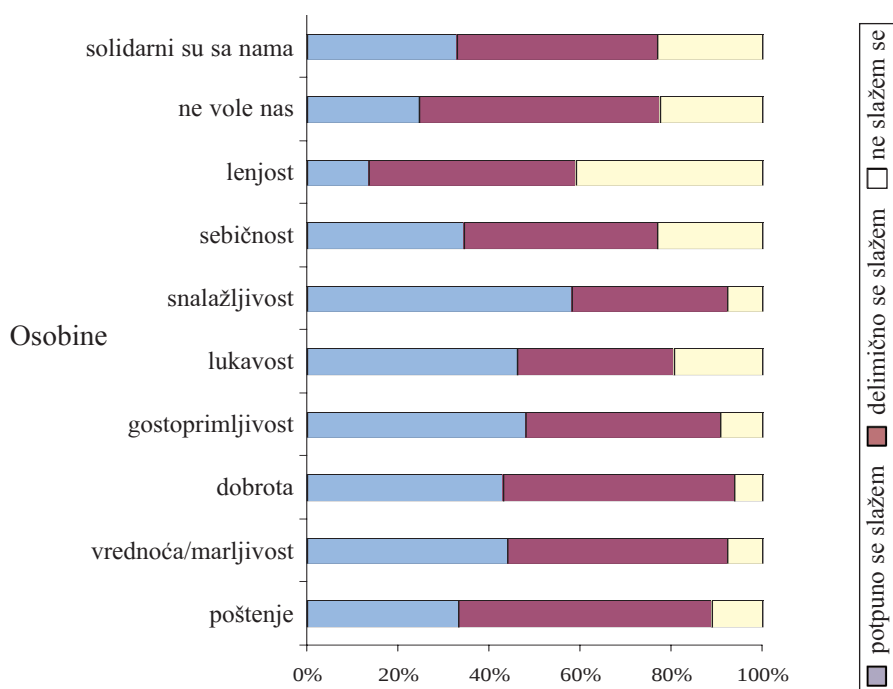
Kada je reč o *stereotipima* jednih o *drugima*, rezultati našeg istraživanja pokazuju da slične stavove zastupaju Romi i ne-Romi. Ispostavlja se da je za Rome najmanje sporno ili su najmanje izraženi stereotipi da su ne-Romi „dobri ljudi“. Za samo 5,9% ispitivanih takav iskaz nije tačan; smatraju da je netačan. Da je netačan iskaz da su snalažljivi smatra 7,4% ispitanika, na drugom mestu da su vredni i marljivi 7,6%, gostoprимljivi 9,0, poštteni 11,0%. Što se tiče „negativnih osobina“ Romi se slažu sa stavom da su ne-Romi neradnici u 13,3% slučajeva. Da ne-Romi ne vole Rome smatra 24,0%, ispitanika, a da su ne-Romi sebični 33,6%.

⁷ Romi nerome imenuju zajedničkim imenom „gadže“. Gadža je praktično svaki ne-Rom, izuzev onog kojeg su Romi primili kao člana svoje zajednice.

Bitna odlika ovog istraživanja je da su, možda, prvi put istraživani stereotipi Roma o ne-Romima. Modaliteti „ne vole nas“ i ne-Romi „nisu solidarni sa nama“, Romima, približni su podacima dobijenim Bogardusovom skalom za merenje socijalne i etničke distance. Rezultati dobijeni na osnovu ovih modaliteta ukazuju na realne mogućnosti razvoja interetničke zajednice. Razloga za sumnju ipak ima u tome da se iskazani stereotipi baziraju na nepotpunom i ograničenom iskustvu (odgovori su često sadržavali ograničenje u stilu „ovi koje znam nisu, a za druge ne znam“).⁸

Ako su odgovori „delimično se slažem“ unutar sfere socijalnog komformizma i tradicionalne prilagodljivosti Roma uslovima šire socijalne zajednice, odgovori „potpuno se slažem“ i „ne slažem se“ pokazuju nijansiranu osetljivost romske populacije na ponašanja suseda ne-Roma. Zanimljivo je da ispitanici najviše ističu „snalažljivost“ kao osobinu svojih suseda ne-Roma, a najmanje „lenjost“. „Gostoprimljivost“, „marljivost“, „lukavost“ i „dobrotu“ Romi kod svojih suseda zapažaju u značajnoj meri, u preko 40% slučajeva, a oko jedne trećine smatra da su njihovi susedi „pošteni“, „sebični“ i „solidarni sa nama“, Romima.

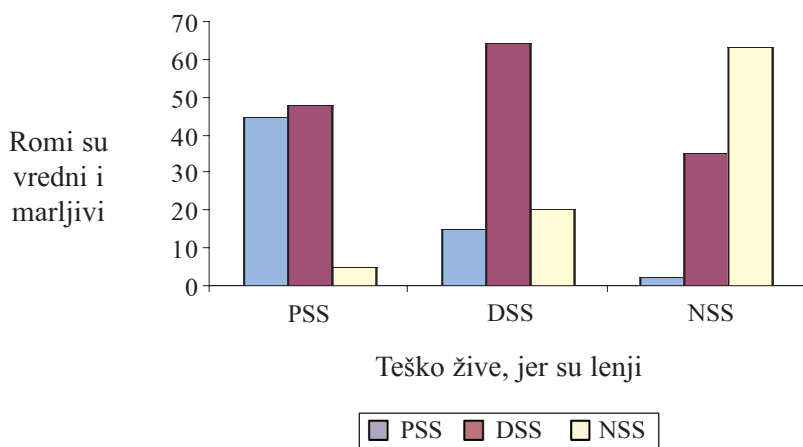
KOJE OSOBINE PRIPISUJETE SUSEDIMA NE-ROMIMA

⁸ Mogući problem je i učešće neromskih anketara. Pred njima su ispitanici relativizirali svoje odgovore iz različitih razloga. Moguće i zbog toga što su anketari u nekim slučajevima bili Srbi. Otuda visoki postoci iskaza „delimično se slažem“.

Na drugoj strani, ima nečeg paradoksalnog u stereotipima suseda ne-Roma prema Romima. Tako se oni potpuno slažu sa stavom da su Romi „pošteni“ 21,7%, „vredni i marljivi“ u 23,4% slučajeva i u 26,9% slučajeva da su neradnici. Zanimljivo je da i oni, kao i Romi njima, na prvo mesto ističu „snalažljivost“ kao bitnu osobinu Roma (79,4%), „gostoprимljivost“ kao osobinu im pripisuje 71,7%, a 50% ispitanika „lukavost“. Da su zapravo neromski susedi Roma zbuñnjeni pred bogatstvom i raznovršnošću romskog života pokazuje jedno poređenje njihovih iskaza o tome da su Romi „vredni i marljivi“ i da „teško žive jer su lenji“. Možda su Romi u pravu kada kažu da „gadže“ teško mogu da razumeju Rome i njihov život.

STAVOVI SUSEDSKIH PORODICA

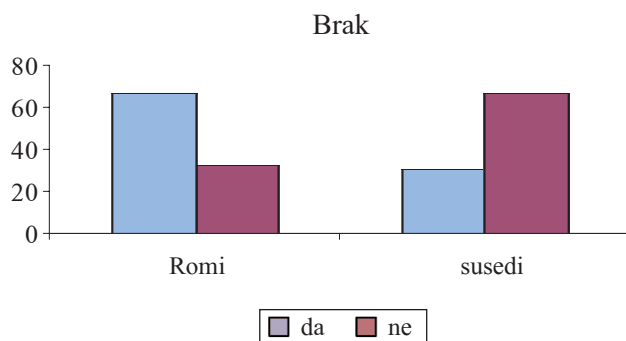
Distanca

Socijalna i etnička distanca su mereni Bogardusovom skalom. Podaci govore o izuzetnoj otvorenosti Roma prema ne-Romima. Nizak je procenat etničke distance. Zanimljivo je da rezultati pokazuju vrlo slične stavove Roma i ne-Roma u svim modalitetima i odstupaju od rezultata istraživanja u nekim sličnim društvima, kao što su crnogorsko i bugarsko.⁹ Jedino kad je reč o braku odnos stavova Roma i ne-Roma se značajnije razlikuje i u saglasnosti je sa

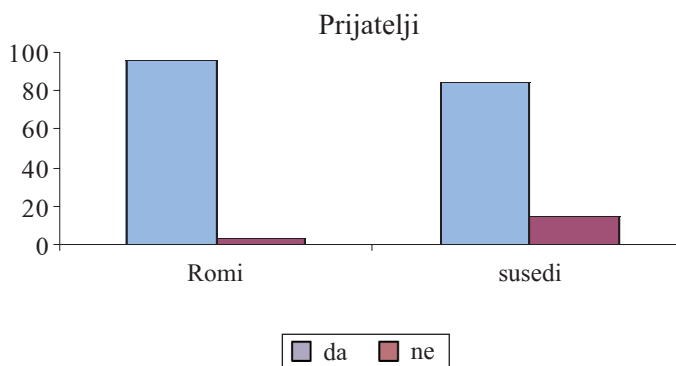
⁹ Prema rezultatima istraživanja koje sam obavio u Crnoj Gori, građani Crne Gore, ne-Romi, teže da uspostave snažno izraženu socijalnu distancu prema Romima. Tako 97% ispitanika ne-Roma ne bi stupilo u brak sa Romom/Romkinjom, za prijatelje ih ne želi 59%, a za pretpostavljene na poslu 61% ispitanika. Božidar Jakšić, *Ljudi bez krova/Rootless People*, Republika, Beograd 2002. str. 116. Na osnovu tih i nekih drugih podataka sam konstatovao: „Poražavajuće je da većina ispitanika koji bi živeli sa Romima u istoj državi ne žele njihovu integraciju u crnogorsko društvo (69%)“. *Ibid.*, str. 117.

rezultatima drugih istraživanja. Romi prihvataju brak sa ne-Romima u dve trećine slučajeva (66,3%), a ne-Romi manje od jedne trećine (30,6%). Kada su u pitanju drugi modaliteti razlike se znatno smanjuju. Tako na primer, ne-Romi u 78,0% prihvataju Roma za pretpostavljenog, što je u odnosu na ranija istraživanja veoma visok procenat prihvatanja. Romi su još otvoreniji: u 97,9% slučajeva prihvataju ne-Roma za pretpostavljenog. Naravno, otvoreno je pitanje koliko je današnja vrednost merenja dobijenih Bogardusovom skalom, jednim instrumentom nastalim pre više decenija, kada se zna da su, naročito, elektronski mediji stvorili kod ljudi želju da se prikažu tolerantnijim nego što jesu i da javno izražavaju pretpostavljene poželjne stavove. Ipak, to je posle stava prema braku najniži procenat prihvatljivosti. Otvorenost ne-Roma prema Romima je iznad očekivanja, a i Romi osećaju prema sebi otvorenost iznad očekivanja.

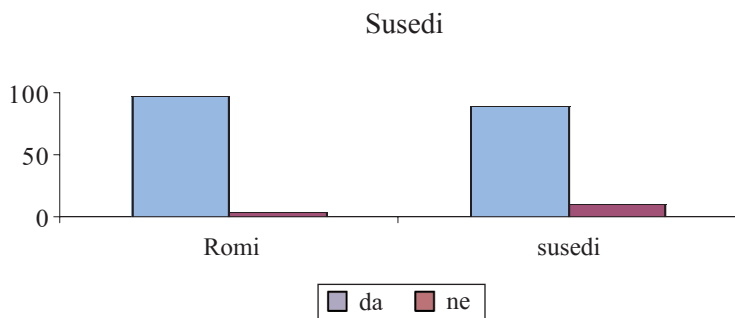
Spremnost na brak sa ne-Romom/kinjom odnosno sa Romom/Romkinjom

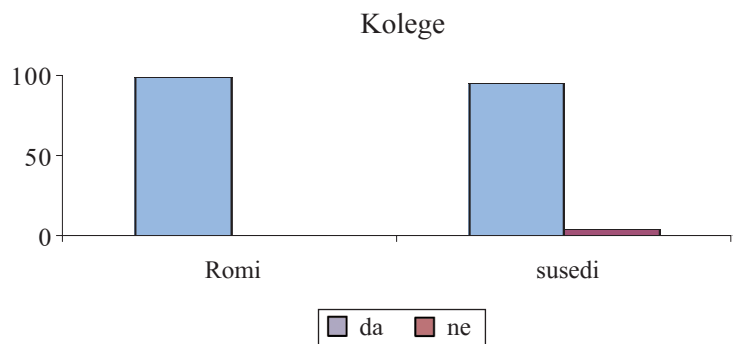
*Da li prihvataju Rome odnosno ne-Rome
kao prijatelje – uporedni podaci*

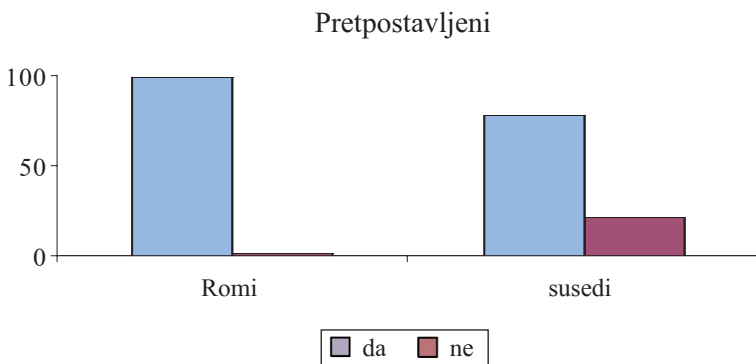
Da li prihvataju Rome odnosno ne-Rome kao susede – uporedni podaci

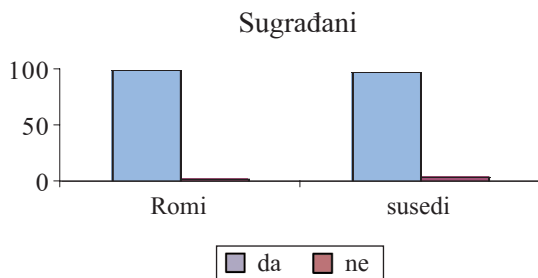
Da li prihvataju Rome odnosno ne-Rome kao kolege – uporedni podaci

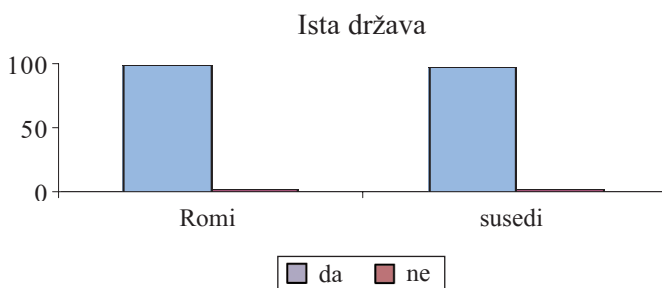
*Da li prihvataju Rome odnosno ne-Rome kao
pretpostavljene – uporedni podaci*

*Da li prihvataju Rome odnosno ne-Rome
kao sugrađane – uporedni podaci*

*Da li prihvataju Rome odnosno ne-Rome da žive
u istoj državi – uporedni podaci*

Ako je reč o životu u istoj državi, istom gradu, kolegijalnim odnosima na poslu i susedstvu, kao što se vidi iz prethodnih grafičkih prikaza, stavovi ne-Roma i Roma praktično ne pokazuju značajne varijacije. Zajednički život u istoj državi odbilo bi 2,0% ne-Roma i 1,3% Roma, u istom gradu 2,3% ne-Roma i 0,4% Roma, korektne kolegijalne odnose na poslu ne bi prihvatilo 4,4% ne-Roma i 0,6% Roma, a dobrosusedske odnose 9,4% ne-Roma i 2,0% Roma. Razlike su nešto su izraženije ako je reč o prijateljstvu i pretpostavljenim na poslu. Prijateljstvo bi izbegavalo 15,4% ne-Roma i 4,0% Roma, a kao pretpostavljenog na poslu Roma ne bi prihvatilo 20,9% ne-Roma, dok svega 1,7% Roma ne bi prihvatilo ne-Roma za pretpostavljenog. Najveće razlike se pokazuju kada je u pitanju brak, kao najbliskija veza ljudi koji nisu u krvnom srodstvu. To je i jedini elemenat Bogardusove skale prema kome je – i to samo kada su u pitanju ne-Romi – stepen odbijanja viši od stepena prihvatanja. Da ponovimo: u brak sa ne-Romima stupili bi članovi 66,3% romskih porodica, dok bračnu vezu sa ne-Romima načelno odbijaju članovi 32,3% romskih porodica. U neromskim porodicama odnos je praktično obrnut: u brak sa Romom-

-Romkinjom stupili bi članovi 30,8%, a takav brak odbijaju članovi 67,1% neromskih porodica.

Iako Bogardusova skala svakako nije ni najfiniji ni najpogodniji instrument za ispitivanje distance, a u uslovima života građana savremene Srbije nije ni najprimereniji, njome je, ipak, bilo moguće ustanoviti bitnu činjenicu – *distanca prema Romima u Srbiji je daleko manja nego u bilo kojoj drugoj evropskoj zemlji*,¹⁰ a otvorenost Roma prema građanima Srbije koji nisu Romi izuzetno visoka. Upravo ta otvorenost ne-Roma prema Romima i Roma prema ne-Romima u Srbiji je jedan od bitnih uslova emancipacije i integracije Roma. Naravno, to je neophodan, ali ne i dovoljan uslov integracije.

Opšta ekonomska, politička, kulturna i moralna katastrofa u kojoj se u poslednjoj deceniji dvadesetog veka našlo srbijansko, kao uostalom i neka druga balkanska društva, svakako je približilo nerome Romima i obratno. To je, za sada „jednačenje u ništavilu“. Da li će i Srbi i Romi, kao i pripadnici ostalih naroda koji žive u Srbiji naći u sebi snage da se iz te katastrofe zajedničkim naporima izvuku, ostaje da se vidi.

Diskriminacija

Različiti, prikriveni ili otvoreni oblici diskriminacije su, uz različite vidove segregacije, glavne prepreke procesima integracije Roma. Mirga i Mruz ističu da se „... negativan odnos prema Romima vekovima racionalizuje njihovim tobožnjim ili stvarnim nedostacima koji su u stvarnosti najčešće bili izraz različitih ponašanja, etičkih normi, stila života“.¹¹ Tako se, kažu ova dva pisca, izraz „cigančiti“ upotrebljava da označi glagol „varati“, a negativni stereotip je „Romi su lopovi“. Oni pišu o sve dubljoj provaliji između Roma i ne-Roma. Na drugoj strani, isticanje romskih vrlina kojem pribegavaju naučnici i pisci romskog porekla, može se „preobratiti u romski nacionalizam, protivtežu neromskom nacionalizmu“,¹² ali se nadaju da neće: „Imajmo nade da će Romi to izbeći, da će im inteligencija, razum, veština, koje su toliko puta

¹⁰ Još je Kleber zapazio: „Od samog početka njihovog boravka u Francuskoj i ostalim evropskim zemljama, osim na Balkanu, Cigane nisu rado primali“. Clebert, J-P., *op. cit.*, str. 75. Ne treba ići u drugu krajnost i zatvarati oči pred problemima, pa i stradanjima Roma u Srbiji. Lista incidenata je veoma duga i trebalo bi da brine svakog građanina, a ne samo državne organe. Videti, na primer, publikaciju *Dokle?*, koju je priredila Rozalija Ilić (Romski informativni centar, Kragujevac 2001) Rozalija Ilić s pravom postavlja pitanja „**Dokle** ćemo tolerisati stradanja Roma? **Dokle** ćemo bežati od realnosti?“ (str. 9)

¹¹ Mirga Andžej i Mruz Leh, *Romi, Razlike i netolerancija*, Akapit, Beograd 1997. str. 3.

¹² *Ibid.*, str. 7.

ispoljili u dobru i u zlu, i ovom prilikom pokazati put koji je najispravniji i naj-samosvojniji“.¹³

S druge strane, otpor diskriminaciji, a naročito pojedinim diskriminatorским ispadima, može da doprinese jačanju samosvesti Roma i njihovoj emancipaciji. A ako osude diskriminatorских postupaka ustalasaju sve segmente javnog mnjenja, kao što je to bio slučaj kada su dvojica skinhedsa počinili veliki zločin i iz obesti 18. oktobra 1997. godine ubili malog Roma Dušana Jovanovića u centru Beograda,¹⁴ onda je to znak jačanja građanske demokratske svesti u društvu kao celini. Iz perspektive ispitivanja mogućnosti integracije i procesa emancipacije Roma, veoma je značajno da otpori diskriminaciji Roma budu pod budnim okom sredstava javnog mnjenja i deo svesti svakog građanina, a ne samo Roma.

Mnoge postupke koje većinsko stanovništvo doživljava kao diskriminator-ske, Romi ne doživljavaju kao *diskriminaciju*. Osetljivost na diskriminaciju drugih i drukčijih ispoljava se na različit način u kulturi većinskog stanovništva i Roma. Moguće je da su Romi „oguglali“ na hiljade raznih načina diskriminacije i sitnih provokacija. Objektivno diskriminacija je daleko veća nego što je Romi percipiraju, ali je ispod stopa zabeleženih u nekim drugim razvijenijim ili susednim zemljama, kao što su Češka, Nemačka ili Bugarska. Diskriminacija je značajna tema u procesu demokratizacije društva i zahtevala bi posebna istraživanja. Diskriminacija je ispitivana na osnovu subjektivnih iskaza dobivenih u romskim porodicama. Na pitanje da li ste imali probleme zato što ste Romi: na javnim mestima, u sudu, u policiji, kod socijalnih službi, kod lekara, u školi, pri zapošljavanju, prvi odgovor je bio da su diskriminator-ske postupke najviše doživljavali pri zapošljavanju, u 24,9% slučajeva, a najmanje na sudu (7,1%) i u policiji (10,3%). U školama je osetilo diskriminator-ske postupke 16,6%, kod lekara 12,9%, u socijalnim službama 15,0%, na javnim mestima 16,3%, a „negde drugde“ 11,0%. Ova slika tačno izražava stavove Roma, ali je ipak nepotpuna. Naime, Romi se, na primer, svakodnevno nalaze na javnim mestima, a sa sudskim organima se susreću jako retko. Odatle subjektivni iskazi mogu da zavaraju. Diskriminator-ski postupci u sudu i u policiji nisu samo značajno opasniji i važniji od ispada na ulici, u kafani ili na stadionima, nego su učestaliji, mada su formalno uzeto procentualno niži.

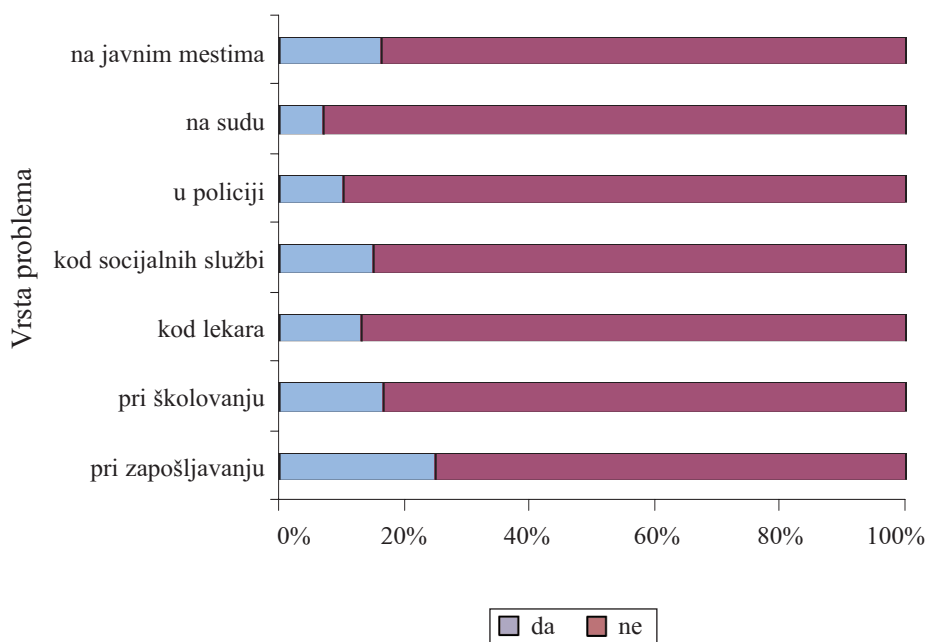
¹³ *Ibid.*, str. 7. Predrasude su možda samo malo potisnute, ali nisu iskorenjene, kažu ova dva pisca i konstatuju da sami Romi pokušavaju da aktivnije oblikuju svoju istoriju i sudbinu, posebno ističući značaj Trećeg kongresa Roma u Getingenu 1981. godine. Taj proces prati i često ispoljavana odbojnost prema ne-Romima „kao i romski nacionalizam i netolerancija prema drugima“ (190). Autori svoju knjigu završavaju time što se nadaju da „neće biti potrebe pisati sledeću koja će apelovati na Rome da tolerišu ne-Rome“, str. 191.

¹⁴ Videti Dragoljub Acković (priredio), *Oni su ubili njegove oči*, Rrominterpress, Beograd 1997, str. 605.

Sredstva javnog informisanja ponekad objave kratku vest o tome da neko romsko dete nije moglo biti upisano u školu, jer po rođenju nije bilo upisano ni u matične knjige rođenih. Danas su takve vesti sve ređe. U 619 od 700 ispitivanih romskih porodica svi članovi porodičnog domaćinstva imaju uredne dokumente. To je ogromna većina od 88,4%. Većina članova porodice ima uredne dokumente još u 54 slučaja (7,7%), a manjina u dodatnih 14 slučajeva, 2,0%. S problemom dokumenata suočavaju se uglavnom Romi sa Kosova. Ovo je važno zbog boljeg razumevanja problema segregacije i diskriminacije.

Drukčija je situacija kada se radi o skrivenoj ili otvorenoj diskriminaciji. Posebno treba imati u vidu da je diskriminacija u policiji i sudu uglavnom skrivena i da ispitanici ponekad nisu imali hrabrosti da iskažu stvarno osećanje. Stiče se utisak da sami Romi ponekad ne prepoznaju skrivene, lukavo podmetnute, oblike diskriminacije. S druge strane, ima i obrnutih situacija. Tamo gde nema diskriminacije, na primer, kada je reč o intervenciji bilo kog državnog organa koji reaguju u skladu sa zakonskim propisima, Romi smatraju da su diskriminisani. Često je, naime, nepoznavanje formalnih mehanizama prakse javnih državnih organa, indikator niskog stupnja integracije Roma u život šire zajednice. Viši je stupanj diskriminacija neinstitucionalne prirode – „gledanje popreko“.

DA LI STE IMALI PROBLEME ZATO ŠTO STE ROMI

Sistematski sređeni podaci o nasilju i diskriminatorskim postupcima prema Romima, s navođenjem pojedinačnih slučajeva nalaze se u dokumentaciji Fonda za humanitarno pravo iz Beograda i objavljeni su u knjizi *Romi u Srbiji*.¹⁵ Tu su predstavljeni rezultati istraživanja 250 pojedinačnih slučajeva (incidenata) u periodu 2000–2002. godine u kojima su Romi bili žrtve policije, rasističkih napada i diskriminacije. Naravno da je najosetljivije pitanje nasilničko ponašanje policije prema Romima. Prema saznanjima autora Izveštaja u policiji su „... redovno malteretirali i fizički zlostavljali Rome“.¹⁶ Maltretiranjima u policiji nisu pošteđena ni romska deca. Policajci i sami ne znaju mnogo o romskoj kulturi i životu i sami su žrtve predrasuda i stereotipa o Romima, pa kada se desi neka sitna krađa u njihovom „rejonu“, kradljivce traže prvo među Romima i nasilno iznuđuju priznanja, čak i u slučajevima kada Romi nemaju veze s tom krađom. Naravno, teži slučajevi su kada su pojedini policajci ne samo nasilnički, nego i fašistoidno nastrojani: „Ja sam gori od Hitlera za Cigani i Jevreji“.¹⁷ Prema izjavama Roma, žrtava policijskog nasilja, uz torturu redovno idu psovke i pretnje tipa: „propevaćeš, majku ti cigansku“, „da si mene tužio, ja bih ti u kuću ušao i ubio bih te, mogu ovde da te ubijem od batina, a to nećeš nikad dokazati“.¹⁸ Što je najgore, viši organi i predstavnici policije koji daju izjave za javnost u pravilu negiraju ovakve slučajeve,¹⁹ tvrdeći da ih uopšte nemaju evidentirane. Postoji, istina, širi problem koji pisci Izveštaja Fonda nisu razmotrili: šta je u slučajevima koje su evidentirali rasistički ispad, nasilje i netrpeljivost prema pripadnicima jedne etničke zajednice zato što pripadaju toj etničkoj zajednici, a šta je deo nasilničkog i arogantnog ponašanja policije prema građanima uopšte, bez obzira na nacionalnu pripadnost.

Policijsko nasilje nije jedini oblik nasilja nad Romima. Brojni su napadi „skinheda“ u svim delovima Srbije, a naročito u Beogradu, Nišu i Novom Sadu. „Skinhedsi“, nažalost, nisu jedini nasilnički nastrojani prema Romima. I mnoga druga privatna lica su nasilnički raspoložena, a Izveštaj Fonda beleži i slučajeve nasilja nad romskom decom u školama. „Duboko ukorenjene predrasude prema

¹⁵ *Romi u Srbiji*, Edicija „Pod Lupom“, Fond za humanitarno pravo, Beograd 2003. godine. Zašto edicija nosi naslov „Romi u Srbiji“ iako se bavi samo napadima, nasiljem i diskriminacijom nad Romima nije jasno. Romski život u Srbiji je ipak daleko raznovrsniji i bogatiji i ne može se svesti samo na probleme nasilja i diskriminacije.

¹⁶ *Romi u Srbiji*, str. 7. Neki od tih slučajeva su i sudski procesuirani, pa su tako neki policajci „za krivično delo zlostave u službi“ pravosnažno osuđeni, istina blagim (uslovnim) kaznama. Treba primetiti da su kažnjavanja policajaca ipak retkost.

¹⁷ *Op. cit.*, str. 50.

¹⁸ *Op. cit.*, str. 56–57.

¹⁹ *Op. cit.*, str. 58.

Romima često su jedini motiv za fizičko nasilje i verbalnu agresiju prema njima. Nasilnici su najčešće mladi muškarci koji pripadaju marginalnim subkulturnim grupama sa izrazitim nacionalističkim ili rasističkim obeležjima (skinhedsi, navijači itd). Nasilje se sastoji u sistematskom maltretiranju, pretnjama, vredanju, ponižavanju, fizičkim napadima, uništavanju imovine. Nasilju su izložena i romska deca“, zapisano je u Izveštaju Fonda.²⁰ Tako, na primer, u Beogradu koji se ne može pohvaliti osobitom čistoćom brojni su napadi na Rome, čistače ulica. Zaštita tih ljudi koji rade jedan značajan posao za grad je slaba, a podrška vlasti „uglavnom deklarativna“. Retki su slučajevi nasilja „skinhedsa“ nad Romima koji su sudski procesuirani, jer se, između ostalog, prethodno policija prema njima neodgovorno odnosi, a reakcije vlasti i javnog mnjenja su više nego mlake.

Autori Izveštaja Fonda za humanitarno pravo zabeležili su slučajeve diskriminacije Roma u različitim sferama života: obrazovanju, stanovanju, zapošljavanju, socijalnoj zaštiti, na javnim mestima, kao i diskriminatorska ponašanja stanodavaca. Sastavljači izveštaja ukazuju na „nebrigu državnih organa u postupcima iseljavanja“.²¹ Često dolazi do vrlo dramatičnih situacija koje rezultiraju time da Romi pod pritiskom policije napuštaju svoja staništa i preseljavaju se na nova, takođe nelegalna, odakle ponovo budu terani.²² Tako se beznađe romskog života, kada je u pitanju stanovanje periodično, ali stalno, obnavlja. O ovoj činjenici bi mogli da vode računa svi oni koji daju zabrinute javne izjave o neuvedenosti romskih naselja.

Ni u drugim sferama života situacija nije puno bolja. Ni Romkinja lekarka ne može da dobije posao, a namesto objašnjenja biva izložena uvredama. Ovaj istraživač je zabeležio u Vranjskoj Banji, turističkom mestu koje nagrđuje devastirani, praktično razoreni, betonski mastodont pretenciozno započetog i nikada završenog ogromnog medicinskog centra i hotela, da ni jedna Romkinja ne može da dobije bilo kakav posao u turizmu, uključujući i posao čistačice u hotelima. Romima je često zabranjen pristup na neka javna mesta, kao što su diskoteke, otvoreni bazeni, restorani itd. Ima ipak i drukčijih primera. Tako je u Šapcu izrečena sudska presuda Sportsko rekreativnom centru zbog diskriminacije Roma. Iako početni, to je veliki korak u suzbijanju diskriminatorskog odnosa prema

²⁰ *Op. cit.*, str. 81.

²¹ *Ibid.*, str. 129.

²² Načini na koje Romi bivaju proterivani sa svojih staništa često su praćeni vulgarnim i ciničnim izjavama tipa: „Što si pravio decu kad ne možeš da im obazbediš normalan život“. Mogućoj perspektivi humanijeg odnosa prema Romima ne pridonosi ni činjenica da u osiromašenoj Srbiji ni mnoge porodice većinskog stanovništva ne mogu svojoj deci da „obezbede normalan život“.

Romima. „Usko grlo“ brže promene stanja su svakako policija i organi tužilaštva: prvi svojim činjenjem, drugi svojim nečinjenjem.

Pa ipak, diskriminacija prema Romima koji generacijama žive u Srbiji nije ni izdaleka tako snažno izražena kao prema Romima raseljenim sa Kosova. Ti nesretni ljudi bili su žrtve raznih oblika manipulacije, diskriminacije i nasilja na Kosovu, kako sa srpske, tako i sa albanske strane. Kada su zajedno sa Srbima posle ulaska NATO trupa na Kosovo bežali u Srbiju pred terorom UČK, oružanih bandi i kriminalaca iz Albanije, u Srbiji nisu uvek dobijali odgovarajući tretman raseljenih lica. U Izveštaju Fonda za humanitarno pravo piše: „Tokom raseljavanja Romi su, u većoj meri nego Srbi, bili izloženi maltretiranju od strane organa Republike Srbije. Od uskraćivanja humanitarne pomoći do prinudnog vraćanja na Kosovo“.²³ Pre dolaska NATO trupa su primoravani sa „srpske strane“ da prenose i pretovaraju ukradene predmete, da nasilno ulaze u kuće ili prodavnice Albanaca i da ih pljačkaju, da skupljaju stoku, da sahranjuju ubijene Albance. Lokalni policijski funkcioneri su ih terali na takve „poslove“, a najviše su strepeli od paravojnih formacija. Osvetnički gnev s „albanske strane“ bio je veoma snažan prema Romima: Romi su otimani, mučeni, ubijani, pljačkani, kuće su im paljene. Živi su goreli u svojim kućama. Silovanja Romkinja vršena su u prisustvu ostalih članova porodice. O svemu tome Fond za humanitarno pravo je prikupio obimnu dokumentaciju. S druge strane, u kolektivnim centrima u Srbiji u koje su se Romi sklonili pred „albanskim“ nasiljem,

²³ *Ibid.*, str. 174. U publikaciji *Dokle?* nalazi se i sledeći deo Izveštaja Fonda za humanitarno pravo za period 24. mart – 1. septembar 1999. godine: „Drastična zloupotreba Roma na Kosovu događa se u vreme NATO vojne intervencije. Srpske policijske snage i lokalne vlasti primoravale su romske civile da sahranjuju tela stradalih albanskih civila i pripadnika OVK, kopaju rovove za potrebe vojske i policije, kao i da vrše krivična dela pljačke i uništavanja albanske imovine. Prinuda na rad se vršila nad maloletnim licima. U raspodeli hrane Romi su bili diskriminisani. Hranu u vidu humanitarne pomoći dobijali su Srbi, Romi povremeno i selektivno. Romi pravoslavne vere imali su veću šansu da dobiju hranu nego Romi muslimanske vere. Nakon potpisivanja mirovnog sporazuma, sa pripadnicima srpske policije, Vojske Jugoslavije, njihovim familijama, srpskim rezervistima, i paravojnim formacijama iz Srbije, Kosovo napuštaju srpski i romski civili koji su učestvovali u nedelima nad Albancima. Ostaju Romi, pored Srba i pripadnika drugih nealbanskih zajednica, koji smatraju da nemaju razloga da strahuju od povratka albanskih izbeglica jer nisu učestvovali u zločinima protiv Albanaca. Međutim, ti Romi, kao i Srbi, postaju žrtve osvete i nasilja OVK, naoružanih kosovskih Albanaca i kriminalnih grupa iz Albanije. Napad na Rome se organizuje pod izgovorom da su svi Romi saradivali sa srpskom policijom i lokalnim srpskim vlastima u sprovođenju represije i proterivanju Albanaca sa Kosova, i da za njih nema mesta na Kosovu. Prema Romima se primenjuje ista matrica nasilja koju su srpske vlasti primenjivale prema Albancima: fizičko maltretiranje, zatvaranje, otmice, ubistva, seksualno zlostavljanje, pljačke i uništavanje imovine, prinudan rad, i proterivanje sa Kosova“. Uporedi, *Dokle?*, str. 65–66.

Romi su ponekad bili izloženi policijskom maltretiranju i nasilju. Zapanjuje činjenica da je ponekad to nasilje bilo izvedeno iz čiste obesti. Romi koji su se vraćali na Kosovo i tamo nisu mogli opstati, pa ponovo bežali u Srbiju gubili su status raseljenih lica – kao i Srbi, uostalom! A oni koji su se trudili da na Kosovu opstanu, pa su posle više godina ipak prešli u Srbiju nisu uspevali da dobiju status raseljenih lica. Napokon, zabeleženi su i akti nasilja i diskriminacije (kod Novog Sada) prema Romima sa Kosova kao „Šiptarima“! Dakle, ljudska bića izbegnu pred nasiljem „Šiptara“ da bi u novoj sredini bila izložena nasilju kao „Šiptari“!

Ako je reč o diskriminaciji, značajan pokazatelj stvarnog stanja međusobnih odnosa Roma i njihovih suseda ne-Roma je vrlo osetljivo pitanje odnosa prema umrlim, odnosno podaci o mestu sahranjivanja.²⁴ Ako su prostorna, kao i neki drugi oblici segregacije izraženi, ne postoji izrazita segregacija Roma u pogledu mesta sahranjivanja. Ma koliko to cinično zvučalo, izgleda da je stupanj ravnopravnosti Roma sa drugim građanima najpotpuniji kada umru. U smrti su Romi ravnopravni građani. Preovlađuje sahranjivanje na zajedničkim grobljima. Sahranjivanja izvan mesta stanovanja zabeležena su samo u sedam slučajeva. U zabacnim mestima beleže se slučajevi – i među Romima i u porodicama većinskog stanovništva – sahranjivanja u blizini kuće u kojoj se živi, na okućnici. U Vojvodini je, u udaljenim naseljima, salašima sahranjivanje uslovljeno životom na salašima. Groblja u Vojvodini su odvojena verski, ali ne i nacionalno.

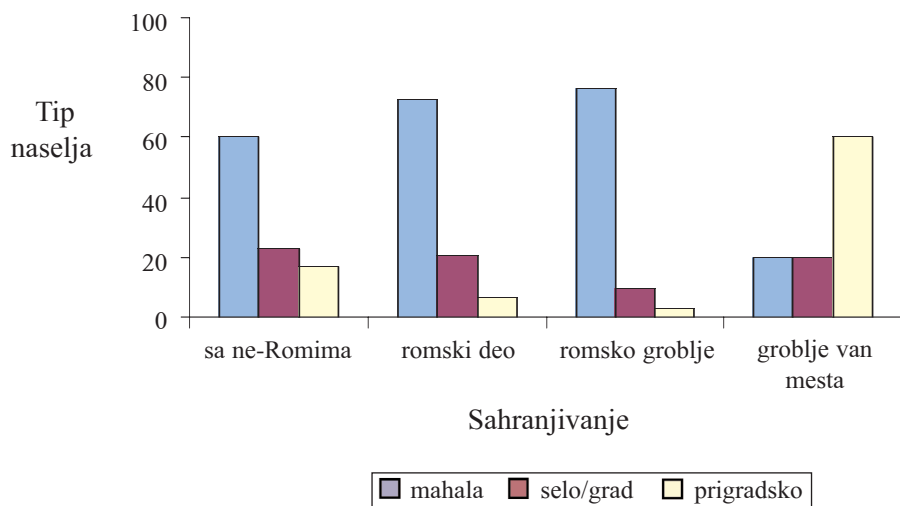
Postoje i regionalne razlike u načinu i mestu sahranjivanja. Diferencijacija je verska, a ne nacionalna. U Apatinu se Romi sahranjuju na katoličkom groblju. U Vojvodini se Romi sahranjuju na grobljima zajedno sa pripadnicima drugih naroda, iste veroispovesti. U Južnoj Srbiji (Bujanovac, Preševo, na primer) Romi se sahranjuju na posebnim grobljima. Te pojave, ipak, nisu pravilo. U Novom

²⁴ Dr Dragoljub Đorđević sa saradnicima se sistematično i dugoročno bavi ovim pitanjima. Dr Đorđević i njegovi saradnici su objavili više radova o religioznosti, običajima i tipu sahranjivanja Roma. Uporedi, na primer, Đorđević, Dragoljub B. i Todorović, Dragan, *Javor iznad glave*, Komrenski sociološki susreti, Niš 1999. Đorđević, Dragoljub B. „Srpsko pravoslavlje – Klasična religioznost seoskih Roma“ (Serbian Orthodox Faith – Classic Faith of the country's Roma), JUNIR godišnjak VI, Niš, 1999. pp. 89–110. Đorđević, Dragoljub B. (ed.) 2003, *Roma Religious Culture*, JUNIR, Yuroma Center, Punta, Niš. Đorđević, Dragoljub B. i Dragan Todorović (priređivači) *Religija i verski običaji Roma*, JUNIR, Sven, Niš, posebno str. 70–90. Rajko Đurić ukazuje na jednu značajnu okolnost: „Romi su, inače, prihvatili religiju sredine u kojoj žive, jer je to bio način da izbegnu religiozne progone. No, pored zvanične religije, oni su zadržali i svoja verovanja“. Uporedi, Rajko Đurić, *Seobe Roma, Krugovi pakla i venac sreće*, BIGZ, Beograd 1987, str. 233. Danas je siromaštvo zamenilo progone, pa je rasprostranjena evangelizacija Roma i pristupanje crkvama koje daju najveću pomoć.

Pazaru Romi se sahranjuju na grobljima na kojima i Bošnjaci jer su i jedni i drugi muslimanske veroispovesti.

Kad su u pitanju pravoslavni Romi u većini slučajeva groblje je zajedničko, ređe poseban deo u okviru zajedničkog groblja, a postoji i tradicija sahranjivanja na posebnim romskim grobljima.²⁵ To, naravno, ne znači da ne postoje i da nisu zabeleženi pojedinačni ispadi. U pogledu sahranjivanja Roma na zajedničkom groblju susedi Roma iskazuju visok stepen tolerancije. Romi se sahranjuju na zajedničkom groblju ili u posebnom, romskom, delu zajedničkog groblja u 89,4% slučajeva. Samo mrtav Rom je ravnopravan Rom, rekli bi cinici! Mi smo tolerantni, Rom može da bude sahranjen među nama! Ako je reč o posebnom romskom groblju, uglavnom se u tim posebnim grobljima sahranjuju Romi muslimani. Veoma je malo izrazito rasističkih slučajeva prema sahranjivanju, tako da se sahrane moraju obavljati van lokalnog groblja i mesta boravka (5 – 0,7% slučajeva).

ROMSKE PORODICE: TIP NASELJA I NAČIN SAHRANJIVANJA

²⁵ „Romi su se u bliskoj i, ponegde i vekovima, dalekoj prošlosti svagda sahranjivali na odvojenom i od boravišta udaljenom terenu iz, najmanje, tri razloga: a) *opšte segregacije i stigmatizacije većinskog okruženja*; b) *unutrašnjih odlika sopstvene kulture i kulture smrti*; v) *burnih društveno-istorijskih dešavanja*.“ Uporedi: Đorđević, Dragoljub B. i Todorović, Dragan, *Javor iznad glave*, Komrenski sociološki susreti, Niš, 1999, str. 72. U istom radu autori daju opsežnu dokumentaciju pod naslovom „Smrt Cigančeta“, o incidentu prilikom sahrane romskog dvogodišnjeg deteta 1983. godine koji je izazvao veliku pažnju javnosti i ostao zabeležen u literaturi (str. 99–111).

Problem diskriminacije Roma svakako je daleko ozbiljniji i širi nego što to mogu da pokažu rezultati terenskih istraživanja. To je problem koji zadire u samu srž svakog društva i mnogo govori o njegovom karakteru i demokratskim potencijalima. Budući da nemaju svoju državu, pa ni precizno definisanu teritoriju, da su u svim državama manjinska grupa, Romima je, kažu Andžej Mirga i Nikolae Georgi „nametnut identitet“, žigosani su, definisani su kao lutalice, preprodavci i marginalci, „oni su konstantno podvrgnuti predrasudama i diskriminaciji“. „Ovi duboko ukorenjeni negativni stereotipi korišćeni su da se održi i opravda generalno neprijateljstvo društva prema njima.“²⁶

Da opšti diskriminatorski stav prema Romima može da prožme javno mnjenje jednog društva u celini i to povodom jednog praktično marginalnog slučaja pokazalo je izvanredno dobro izvedeno istraživanje u Sloveniji. Reč je o istraživanju *We about the Roma, Discriminatory Discourse in the Media in Slovenia*, (*Mi o Romima, Diskriminatorski diskurs u medijima Slovenije*) koje su obavile Karmen Erjavec, Sandra B. Hrvatin, Barbara Kelbl za Open Society Institute – Slovenia.

Autorice opisuju kako su slovenački mediji reagovali povodom zbivanja nastalih kada je romska porodica u jesen 1997. godine kupila kuću u selu Maline. Polazeći od stava da su Romi „različiti od nas“, mediji su unisono govorili i pisali o „romskom problemu“, predstavljajući Rome kao „agresivne i opasne“, lenje ljude koji žive na socijalnoj pomoći. Za slovenačke medije i javno mnjenje uopšte Romi su ljudi mentaliteta i ponašanja koji nisu u skladu sa normama većinskog stanovništva, a ako se nešto neprihvatljivo desi a Romi su među nama – oni su van sumnje krivci. A stvar je bila jednostavna: meštani sela Maline nisu dozvoljavali Romima da se usele u kuću koju su kupili i koja je bila njihovo vlasništvo.²⁷

²⁶ Mirga, Andžej and Nicholae Georgi, „Romski narod u istorijskom kontekstu“, *Romološke studije-Romology Studies*, Series I, Vol. I, No. III–IV, Aug.-Dec. 1997, pp. 3. Zaneseni željom za što bržom političkom emancipacijom Roma, autori ipak preteruju kada, navodeći Berlinsku (romsku) rezoluciju ističu da Romi „i u današnje vreme doživljavaju holokaust, nasilje, pogrome i genocid kao u Drugom svetskom ratu“ (str. 26) Sigurno je da nasilja i pogroma Roma u savremenoj Evropi ima, ali da se može govoriti o holokaustu u genocidu kao u Drugom svetskom ratu, svakako je preterivanje koje nema osnova u realnosti evropskih država. Autori su daleko bliže realnosti kada pominju slučajeve „verbalne mržnje u medijima većinskog naroda, nasilno preseljavanje, deportaciju izbeglica i onih koji traže azil, oduzimanje državljanstva i prava boravka, nemogućnost zapošljavanja, stanove i olakšice etničkog identiteta, napade i nasilja rasističkih grupa, kao što su neonacisti i skinhedsi ili pljačkaški napadi na različitim mestima. Posebno područje diskriminacije čine slučajevi policijske okrutnosti, masovni prepadi i neuspeh u zaštiti Roma od nasilja i napada“ (str. 37).

²⁷ U toku svog istraživanja položaja romske porodice u Srbiji čuo sam nešto vedriju priču o romskoj kući i susedima. Priča kazuje da su Rom i lekar zidali dve „komšijske“, potpuno istovetne kuće. Kada su završili gradnju, lekar se uselio u svoju kuću a Rom nije. Na

Ljubljanski list *Dnevnik* je pisao „'Ciganski' ključ ne otvara vrata u Malinama“. Retko su se čuli disonantni tonovi – „Naši problemi neće biti rešeni mržnjom prema različitim“. Podela u javnom mnjenju je bila striktna – „dobri Slovenci“ i „loši Romi“! Mediji su se služili jezikom mržnje počinjući u naizgled benignom stilu „Nemam ništa protiv Roma, ali...“ Romi su tamne kože i tamnokosi, oni su kriminalci, lopovi i švindleri (prevaranti). „Romi su kao bolest i kao katastrofa za sredinu u kojoj žive. A kada dođe do infektivnih bolesti društvo ima na raspolaganju specijalne mere: izolaciju (nasilnu, ako je neophodno) i odvojen život na posebnim mestima.“²⁸ Novinari su se koristili i nekim „pozitivnim“ predrasudama o Romima kao pasioniranim muzičarima, egzotičnim, divljim i Romkinjama kao lepoticama koje rano ostare. Sukob u selu Maline ni na koji način nisu provocirali Romi, nego seljani Malina, ali su mediji dokazivali da odgovornost leži na obe strane. Generalizacije u medijima služile su da dokažu tezu: ako svi drugi imaju probleme sa Romima, onda je nešto pogrešno u Romima, a ne u nama. Tako autorice citiraju *Delo* (17. 09. 1997) „Ljudi *svugde* imaju probleme sa romskim susedima“ i „Niko ne želi Rome kao svoje susede“ (*Dnevnik*, 15. 10. 1997).²⁹ Mediji, pa i organi vlasti, su na svaki način pokušavali da dokažu kako seljani Malina imaju pravo samozaštite od novopridošlih suseda koji su drukčiji: *mogu* biti agresivni i *mogu* ugroziti ustaljeni život sela. Zapravo, prikazivali su seljake sela Maline koji ne dozvoljavaju *pravo na život Romima u selu u kome imaju kuću u svojini* – kao žrtve. Krajnji rezultat strategije kontra-napada na Rome je „Nismo mi netolerantni, nego oni koji nas optužuju za netoleranciju“.³⁰

U pogovoru za publikaciju *Dokle?* dr Vladimir Ilić, s pravom ukazuje na izvesne specifičnosti Srbije u odnosu na druge postkomunističke istočno-evropske zemlje: „Srbija je deprivilegovan član međunarodne zajednice; Srbi, u svetu, podsećaju na Rome u Srbiji. Ovi drugi nisu birali svoju etničku pripadnost, ovi prvi su svojim ponašanjem bar delom pridoneli sopstvenoj stigmatizaciji. Bilo bi gotovo neprimislo da se deprivisani, stigmatizovani, uplašeni Srbi ne ponašaju na predočen način, aktivnim zlostavljanjem ili pasivnim saučestvovanjem,

pitanje suseda-lekara zašto ne useljava u novu kuću Rom je odgovorio da je dobio izvanrednu ponudu za prodaju. „Ako je ponuda zaista tako dobra, prodao bih i ja svoju“, kazao je lekar. „E, ti ne možeš dobiti tako dobru ponudu“, reče Rom. „Zašto ne, pa ti bar znaš da su nam kuće iste“, insistirao je lekar. „Ne možeš nikako. Ja prodajem kuću a prvi komšija mi je doktor, a ti prodaješ kuću, a prvi komšija ti je Ciganin“, nasmešio se Rom.

²⁸ Karmen Erjavec, Sandra B. Hrvatin, Barbara Kelbl, *We about the Roma, Discriminatory Discourse in the Media in Slovenia*, Open Society Institute – Slovenia, Ljubljana 2000, p. 25.

²⁹ *Ibid.*, p. 32.

³⁰ *Ibid.*, p. 36. Slovenački zvanični predstavnici u svojim izveštajima i dokumentima na ovaj aspekt problema, čini se, ne obraćaju dovoljno pažnje.

prema onima koji su još ugroženiji od njih... Romi traže lek za svoj problem, a stanovništvo Srbije novu drogu: neuspeh realne militarističke i etnonacionalističke politike nastoji se prividno prekriti različitim kulturnim poduhvatima: klerikalizacijom, retradicionalizacijom, re-patrijaralizacijom Srbije³¹. Ako je Ilić svoj prilog pisao 2001. godine, kada je objavljen, onda u njemu svakako ima nekog preterivanja. Očigledno je, naime, da je to upravo godina velikog „otvaranja sveta“ prema Srbiji. Drugo je naravno pitanje koliko su oni koji su nosili političke promene u Srbiji bili u stanju da prate i iskoriste to otvaranje! Još veću konfuziju izaziva podela na Rome i stanovništva Srbije. Romi su ne samo stanovnici, nego i građani Srbije, ni manje ni više nego što su to Srbi. Upravo mera građanske ravnopravnosti Roma je pokazatelj demokratskog potencijala zemlje i bitna prepreka bilo kom obliku diskriminacije nad Romima.

³¹ Vladimir Ilić „Romi u Srbiji: pod udarom dvostruke stigme“, u *Dokle?*, str. 154. Ilić zaključuje da Srbija „objektivno, nije dorusla da se pozabavi svojim bolestima, ponajmanje onima za koje je niko sa strane ozbiljno ne prisiljava da ih leči“ (str. 155).

ROMI: RAVNOPRAVNOST, SAMOPOMOĆ I POMOĆ

Jedna od velikih ideja Francuske revolucije je bila ideja o jednakosti svih ljudi. Prošlo je od tog vremena više od 200 godina, ali nije nađeno rešenje kako postići jednakost bogatih i siromašnih, ne samo ljudi, nego naroda, zemalja, pa i kontinenata. Čak i u društvima u kojima su svi građani jednaki pred zakonima, ekonomska nejednakost čini da su neki, Orvelovskim jezikom rečeno, „jednakiji od drugih“. U siromašnim društvima u kojima većina stanovništva živi ispod normi egzistencijalnog minimuma, ekonomske nejednakosti su izraženije i lakše uočljive. U tim društvima nije olakšavajuća okolnost što je broj izrazito bogatih građana veoma mali, dok je na drugoj strani ogromna masa siromašnih ili osiromašenih, kao što je to slučaj u Srbiji i nekim susednim zemljama. U takvim društvima koja pokazuju sve sindrome „divljeg kapitalizma“ latinoameričkog tipa,¹ skoro je nemoguće rešiti pitanje jednakosti i ravnopravnosti bogatih i siromašnih. A ako je reč o Romima, najsiromašnijim među siromašnima, onda traganje za rešenjem tog pitanja podseća na „kvadraturu kruga“.

Neposredna budućnost će veoma brzo pokazati u kom pravcu će ići razvoj ovog društva. Status naših sugrađana Roma će biti fini lakmusov papir za ocenu stanja. Odgovornosti za poboljšanje ili pogoršanje uslova života Roma neće se nalaziti samo na jednoj strani, mada je nesumnjivo da neće biti ni jednako podeležene. Po prirodi stvari državni i predstavnički organi, centri društvene, političke i ekonomske moći imaju veći stupanj odgovornosti, ali ni angažman svakog čoveka, svakog građanina ove države bio on Rom ili ne bio, za poboljšanje uslova života Roma neće biti beznačajan.

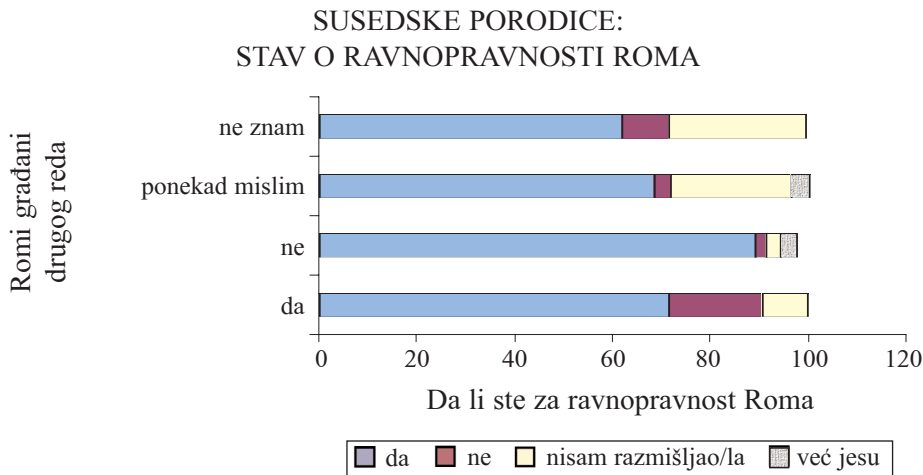
Šta pokazuju rezultati našeg istraživanja? U velikom procentu, 83,1% susedi Roma smatraju da Romi treba da budu ravnopravni građani, 3,7% smatra da Romi ne bi trebalo da budu ravnopravni građani, 8,6% nije o tome ni razmišljalo, a 2,9% smatra pitanje o ravnopravnosti irelevantnim zbog toga što Romi već jesu ravnopravni građani. Samo jedna četvrtina ispitanika ne-Roma (26,6%) ima realnu percepciju stanja ravnopravnosti Roma jer smatra da su njihova prava manja nego što bi trebalo da budu, dok 50,6% suseda ne-Roma drži da su prava Roma ista kao i prava većinskog naroda. Pri tome treba imati na umu, da ima i onih neromskih susedskih porodica koje smatraju da su prava Roma u SRJ prevelika. Takvih je 11,4%, dok je onih koji smatraju da Romi već uživaju ista prava kao i većinsko stanovništvo 50,6%. Pri tome je ohrabrujuća već pome-

¹ Nažalost, niko nije ispitivao povezanost ogromnog interesovanja stanovništva siromašnijih balkanskih zemalja za latinoameričke „TV sapunice“ sa tipom kapital-odnosa u tim zemljama.

nuta činjenica da ne-Romi, susedi Roma u ogromnoj većini smatraju da Romi treba da budu naši ravnopravni sugrađani (83,1%), ali je, ipak, obeshrabrujuće da je 11,4% onih koji smatraju da su Romima data prevelika prava.

Nema nikakve sumnje da Romi žele da su ravnopravni građani i da nastoje da ostvare to svoje pravo. Broj romskih društava i udruženja, najšireg spektra, pa i političkih partija Roma o tome najbolje svedoči. Iz odgovora dobijenih u romskim porodicama na više pitanja, stiće se utisak da su Romi svesni poteškoća na putu sticanja ravnopravnog položaja u društvu. Tako više od jedne petine Roma smatra da većinsko stanovništvo nije solidarno s njima, a više od jedne četvrtine, skoro jedna trećina, da ne-Romi nisu spremni da se druže s njima, Romima.

Preko dve trećine ispitanih neromskih porodica, suseda Roma smatra da Romi nisu građani drugog reda (71,7%). Iz ovoga stava, ipak ne bi trebalo izvući suviše optimistički zaključak. Stara je, naime, istina, da će retko koji diskriminator svoj stav jasno iskazati i reći da su Romi građani drugog reda. Štaviše, oni susedi koji prema Romima imaju pozitivan stav će kao činjenicu – a ne kao svoj stav – konstatovati da su Romi građani drugog reda. Među onima koji ne misle da su Romi građani drugog reda, najviše je onih koji su za ravnopravnost Roma a najmanje ih je među onima koji ne znaju za kakav stav bi se opredelili.

Stavovi prema Zakonu o zaštiti prava i sloboda nacionalnih manjina

Krajem februara 2002. godine Skupština SRJ usvojila je *Zakon o zaštiti prava i sloboda nacionalnih manjina* kojim je romskoj nacionalnoj zajednici i formalno priznat status nacionalne manjine. Taj korak svakako predstavlja prekretnicu u stavu države prema romskoj zajednici. Ako se tome dodaju veoma

jasne zakonske odredbe protiv diskriminacije, otvaranje mogućnosti da manjinske zajednice učestvuju i utiču na proces donošenja odluka na svim nivoima vlasti, zagarantovana prava na upotrebu maternjeg jezika i službenu upotrebu jezika i pisma, negovanje kulture i tradicije, pravo školovanja na maternjem jeziku, jednaka prava pri zapošljavanju u javnoj službi, pohvale koje je usvajanje ovog zakona dobilo svakako nisu neosnovane. Drugo je, naravno, pitanje da li se u ovim uslovima moglo učiniti nešto više i bolje.

Bilo bi, međutim, pogrešno ovaj nesumnjivo pozitivan korak države pripisivati samo dobroj volji političkih činilaca i institucija, a ne videti da iza tog akta stoje i višedecenijski naponi romske i ostalih manjinskih zajednica. Romi su zapravo svojim višedecenijskim aktivnostima i apelima izborili status nacionalne manjine. Pa ipak, pri proceni vrednosti ovog *Zakona* trebalo bi imati u vidu i sledeću činjenicu: postoji velika iskustvena evidencija da su u prethodnoj, a i sadašnjoj jugoslovenskoj zajednici donošeni neki solidni zakonski propisi, ali su ostajali „mrtvo slovo na papiru“. Problem se može jednostavno formulisati; doneti dobar zakon je samo neophodan ali ne i dovoljan uslov za poboljšanje uslova života pripadnika romske zajednice. Da bi *Zakon* bio zaista dobar, izuzetno je važna njegova dosledna primena u svakodnevnom životu, jer taj proces neće zavisiti samo od dobre volje i delatnosti državnih organa na svim nivoima vlasti, nego i od upornog rada svih romskih činilaca – udruženja, društava, političkih organizacija i pojedinaca. Dakle, ozbiljnije ocene *Zakona*, ma koliko bio dobro uređen, mogu se dati tek nakon ocene procesa njegove primene u svim domenima.

Čak i kada bi se *Zakon* dosledno primenjivao i funkcionisanje institucija njime predviđenih počelo blagovremeno² sa stanovišta rešavanja najznačajnijih problema, status romske zajednice bi se sporo menjao. Sadržaj *Zakona* jasno upućuje na zaštitu kolektivnih prava nacionalnih manjina u domenu kulturne autonomije. Ovaj deo u potpunosti korespondira sa postojećim međunarodnim standardima zaštite manjina i u tom smislu *Zakon* pruža solidne mogućnosti za razvoj kulture, obrazovanja, informisanja, službene upotrebe jezika manjina. Kada je reč o Romima neke od odredbi *Zakona* su teško primenjive, posebno one koje su uslovljene izvesnim procentom homogenosti stanovništva koje živi na teritoriji zemlje. Romi su disperzirani i malobrojne su sredine gde mogu ispu-

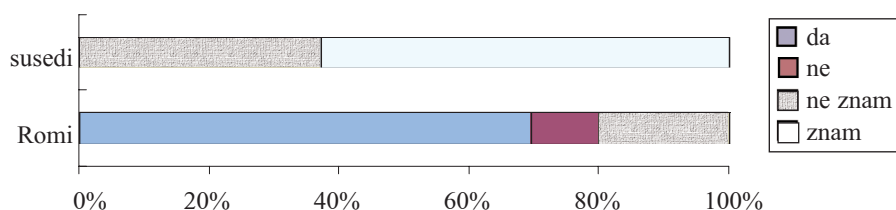
² Podsetimo da godinu dana posle usvajanja *Zakona* ni jedna institucija njime predviđena nije valjano „proradila“. Nacionalne savete su osnovali samo pripadnici manjina u Vojvodini gde je to manje više u praksi funkcionisalo kroz Matice i druga udruženja manjina. Romi su uz izuzetne napore i posle iscrpljujuće rasprave i nelojalne političke borbe 2003. formirali ovu instituciju. Savezni savet za nacionalne manjine ne postoji i sve je manje šansi da se i osnuje na način predviđen *Zakonom*. Takođe, nije poznato da je osnovan ni zakonom predviđen Savezni fond za nacionalne manjine. Vlada Srbije je tek nedavno formirala svoj Savet za nacionalne manjine.

niti census od 15% potreban za uvođenje jezika u službenu upotrebu. Istini za volju *Zakon* ostavlja mogućnost da opštine svojim statutima, a u skladu sa *Zakonom* o lokalnoj samoupravi Srbije i načelima pozitivne diskriminacije, mogu u službenu upotrebu uvesti jezik manjine iako ona ne čini 15% na teritoriji opštine. Ovim se međutim ne podstiče pravna sigurnost i zaštita prava manjina nego se to ostavlja dobroj volji lokalnih vlasti.

Međutim, iako je pojam kulturne autonomije jedan od ključnih za očuvanje i razvoj nacionalnog identiteta svake, pa i romske zajednice, on prema istraživanju nije i najznačajniji problem sa kojim se suočavaju romske porodice. Svoje probleme porodice vide, pre svega u socijalnoj, ekonomskoj, a zatim i u prosvetnoj sferi. Na prvom mestu je problem zapošljavanja, odnosno ekonomskog osnaživanja porodica, potom se izdvajaju problemi socijalne zaštite, prehranjivanja porodica i obezbeđenja iaoale pristojnih uslova stanovanja, da bi najzad sledio problem školovanja dece. Rešavaje ovih problema je *Zakonom o zaštiti sloboda i prava nacionalnih manjina* istina pomenuto u stavu 2 člana 4, ali nažalost bez osmišljavanja i usvajanja celovitih mera za njihovo sprovođenje ova zakonska inicijativa nema smisla.

Analitički podaci pokazuju da je na tim pitanjima neophodno još mnogo raditi. Tako rezultati ovog istraživanja pokazuju da dve trećine oko (66%) ipitanika Roma zna da su Romi *Zakonom o pravima i slobodama nacionalnih manjina* priznati kao nacionalna manjina, dok još uvek jedna trećina o tome nema saznanja. Ta visoka obaveštenost je relativna, jer znaju samo da postoji *Zakon*, ali ne znaju njegovu sadržinu i svoja prava. Romi su još uvek nedovoljno informisani, ili su informisani površno, a ponekad i namerno pogrešno. Svaki deseti izričito kaže da ne zna uopšte da li *Zakon* postoji. Pri tome treba imati u vidu činjenicu da je reč o domaćinima porodica. Poznavanje, odnosno nepoznavanje *Zakona o nacionalnim manjinama* slično je i kod Roma i ne-Roma. Susedi romskih porodica su još slabije obavešteni o *Zakonu* nego Romi (62,0% su znali za postojanje zakona a 36,6% je bilo neobavešteno). Neinformisanosti se pridružuje nezainteresovanost. Takođe se može zaključiti da prava Roma koja imaju kao nacionalna manjina nisu dovoljno promovisana i da je put do njihovog ostvarenja dug.

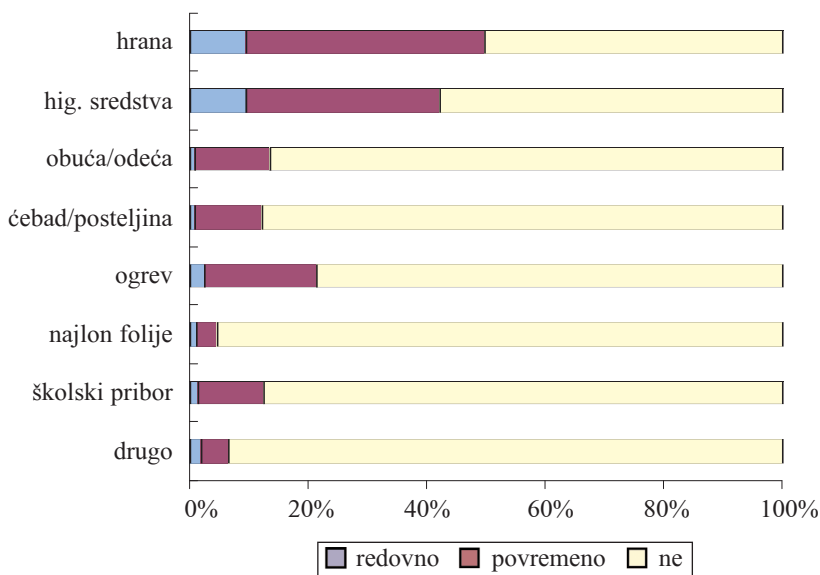
ROMI I SUSEDI: POZNAVANJE ZAKONA O MANJINAMA

Obim i učestalost zaštite i pomoći

Socijalna zaštita je širi pojam od socijalne pomoći. Preko 40% ispitivanih romskih porodica je korisnik različitih oblika socijalne zaštite i pomoći. Pruženim merama zaštite i pomoći Romi su „zadovoljni“ i „delimično zadovoljni“ u 14,8% slučajeva, a nezadovoljni su u 33,8% slučajeva. Ozbiljniji je problem, međutim, da su tražili a nisu dobili pomoć u 29,9% slučajeva. Zanimljivo je da se samo jedna šestina, 18,6% romskih porodica izjasnila da im uopšte ne treba pomoć. U razmatranju podataka o stupnju zadovoljstva i nezadovoljstva različitim vidovima socijalne zaštite i pomoći treba biti krajnje oprezan. Ponekad izražavanje zadovoljstva ne znači da su zaista zadovoljni, niti suprotan stav znači da su zaista nezadovoljni. Ti stavovi su češće povezani s njihovim trenutnim potrebama i očekivanjima, nego što su realna procena socijalne zaštite i humanitarne pomoći. Kada su njihove potrebe urgentne i katkad povezane pitanjem preživljavanja, romske porodice izražavaju nezadovoljstvo, bez obzira na obim i kvalitet pomoći. i obratno, kada su u boljoj situaciji, oni su zadovoljni ma koliko objektivno pomoć bila neznatna.

ŠTA JE PORODICA DOBIJALA KAO POMOĆ

Najčešća i najobimnija pomoć romskim porodicama bila je u hrani. Redovno ili povremeno je tu pomoć dobijalo 45,1% romskih porodica. Pomoć u sredstvima za higijenu dobijalo je redovno ili povremeno 38,0%, u ogrevu 19,0% i u odeći i obući 12%. Drugi oblici pomoći su bili daleko manje zastupljeni.

Uloga romskih vođa

U spontanim razgovorima u romskim porodicama, sa romskim aktivistima, saradnicima domaćih i međunarodnih humanitarnih organizacija, predstavnicima centara za socijalni rad i Crvenog krsta došao sam do saznanja da je sfera humanitarne pomoći podložna *višestrukim manipulacijama*. Zabeležio sam slučajeve fiktivnog deljenja romskih porodica da bi se umnožilo učešće u deobi pomoći, prijavljivanje članova iste porodice u više mesta, preprodaju humanitarne pomoći da bi porodice zadovoljile neke svoje druge potrebe. S druge strane, primetio sam i različite oblike manipulacije u procesu distribucije pomoći. U poslednje vreme romske organizacije se trude da imaju monopolski položaj u distribuciji različitih vidova pomoći, a zabeleženi su i slučajevi da neki romski aktivisti naplaćuju svoje troškove za „besplatnu pomoć“. Indikativno je mišljenje ispitanika da je pomoć uvek bila korektnije distribuirana kada su pomoć delili stranci ili Srbi nego romski aktivisti. To je problem korektne distribucije.

U pristupu ovom izuzetno delikatnom problemu – na koji način deluju romski aktivisti i vođe – nije loše malo pogledati „preko plotu“ i videti kakvo je stanje u susednim društvima, jer je tek potom moguće objektivnije oceniti situaciju u Srbiji. Van svake je sumnje da i među romskim aktivistima ima i onih (kao uostalom i među javnim radnicima većinskih naroda) koji su korumpirani i spremni da korumpiraju, koji svojim aktivizmom žele da ostvare neke usko lične interese. Najoštiji stav prema delatnostima romskih aktivista izrazio je u Hrvatskoj Bojan Munjin u članku „Kapitaliziranje bijede i romsko reketarenje“. Autor polazi od stava da „najslabiju kariku za bilo kakav smisleni posao kada je riječ o pravima Roma ne predstavlja niko drugi doli lideri romskih udruga“. ³ Romske vođe u Hrvatskoj optužuje da za svoju zajednicu suštinski ne traže ništa, da samo nariču da je romska zajednica u Hrvatskoj izgubila sve i, što je najgore, da to čine iz vrlo prizemnih ličnih interesa, da su „rak koji izjeda zajednicu iznutra“, da svojim štetočinskim radom „pridonose trajno lošem imidžu Roma u javnosti“. Njegova kritika je veoma oštra, preoštra: „Većina lidera romskih udruga paraziti su vlastite zajednice koji koriste nesreću i podređeni položaj vlastitih sunarodnjaka za promicanje svog privatnog biznisa. Njihova uvijek ista kuknjava o Romima kao najmarginalizovanoj skupini u Hrvatskoj istina je koja se prometnula u svoju vlastitu laž, jer je to zapomaganje jedini marketinški slogan kojim ti *bossovi* romske nesreće prodaju romsko pitanje kao svoj kućni proizvod“. Romske vođe imaju najbolje i dobro opremljene kuće, a svoje „udruge“

³ Bojan Munjin „Kapitaliziranje bijede i romsko reketarenje“, *Zarez* (Zagreb) VI 134–135, 15. srpnja 2004, str. 7.

registruju na svojim privatnim adresama. Autor tvrdi da je u Hrvatskoj stvoren „besprijekoran, ali mračan i zločinački sistem onih koji posuđuju i onih koji daju novac“. To je sistem „*reketa* i kamatarenja poznat svima“, a da javnost nikada nije čula „nijednog od tih romskih dušobrižnika da je ozbiljno digao glas protiv tog zla“, nego „godinama do nepodnošljivosti slušamo njihovu međusobnu svađu i razmjenu otrovne pljuvačke“. Munjin je takođe oštar prema državnim organima i humanitarnim organizacijama, ali u daleko manjoj meri: „Bilo koja zajednica puna siromaštva, nepismenosti i patologije svake vrste idealno je tlo za mešetare humanitarne pomoći koji, kombinacijom obaćanja i ucjena, drži pripadnike zajednice u nekoj vrsti ovisnosti koja je nužna za nastavak *biznisa*... Možda je otužna priča o romskim liderima samo radikalna grimasa u ogledalu hrvatskih prilika“.⁴

Vraćajući se u zaključnom delu teksta romskim liderima Munjin je ponovo krajnje oštar: „trajno loš položaj Roma i jest strateški cilj ovih *trgovaca kišom*: bez njega oni gube razlog postojanja, mogućnost demonstracije vlastite važnosti i najvažnije od svega – izvor zarade... oni neće napraviti ništa, tražit će da *nešto napravi država*, jer niti hoće niti znaju bilo što suvislo predložiti za stvar svoje zajednice“. Munjin govori o „borbi za goli novac bez ikakvih skrupula“ u jednoj „rasistički nastrojenoj javnosti“.⁵

Čitalac Munjinovog članka se i nehotice pita nije li sadržina tog teksta izraz „jedne rasistički nastrojene javnosti“. Nesumnjivo je tačno da postoji, istina različit, nivo korupcije i među romskim liderima u balkanskim zemljama.⁶ Car Kiro u Bugarskoj je skoro postao paradigma visokog nivoa korumpiranosti romskih vođa. Međutim, činjenica je da su razmere korupcije među romskim vođama daleko *skućenije* nego među pripadnicima političkih elita u novostvorenim balkanskim državama. Treba pogledati samo statističke podatke o tzv. privrednom kriminalu. U toj oblasti Roma praktično nema, čak ni romskih lidera. Izgleda da je Munjin oštricu svoje kritike usmerio u pogrešnom pravcu. Trebalo bi ipak uvažavati činjenicu da položaj romskih vođa nije nimalo lak. Romski lideri se prvo vide kao Romi i govoreći u ime Roma izloženi su velikim rizicima.⁷

⁴ Svi prethodni navodi su preuzeti iz Munjinovog članka.

⁵ Na istom mestu.

⁶ Jedan od najboljih savremenih poznavalaca romskog života i odnosa među Romima, ličnost koja je jako mnogo uradila i radi za svoj narod, Marsel Kurtijade, je na skupu „Romi u centralnoj i jugoistočnoj Evropi“, održanom u Beogradu 17. maja 2002. godine izjavio da su romske vođe u 90% slučajeva pokvareni ljudi, fasada i maskerada, te da su komplementarni u pokvarenosti ljudima iz državnog aparata.

⁷ Uporedi, Alexandra Nacu and Lamia Zaki, "Marginality and Political Apathy Bulgarian Roma, Moroccan Slum-Dwellers: Transcontinental Comparison", p. 16 (mimeo).

Izloženi su pritisku i nepoverenju onih kojima su vođe,⁸ sumnjama predstavnika međunarodnih i domaćih institucija i organizacija da „nešto mute“, a i njihov međusobni rivalitet je često otežavajuća okolnost u njihovim delatnostima. U lancu moći romske vođe su na poslednjem mestu i nije čudo što pribegavaju „trikovima slabih“.⁹

Moj je zaključak, na osnovu istraživanja uslova života Roma u Crnoj Gori i Srbiji, znatno različit od Munjinovog. Ne sporim da je i među romskim liderima rasprostranjena korupcija.¹⁰ Međutim, daleko je značajnije da su Romi i njihove vođe u mnogim sferama života uspeali da postignu zavidne rezultate. Obuhvat dece predškolskim i školskim vaspitanjem i obrazovanjem je značajno porastao u odnosu na proteklu deceniju. Romi su postali politički relevantan faktor. Osposobljena je jedna generacija Roma, romskih aktivista u različitim sferama kulturnog, političkog, pa i ekonomskog života koja unosi značajne promene u romsku svakodnevnicu. Deo projekata koje stvaraju romski aktivisti ni po čemu ne zaostaje za projektima „eksperata“ i zvaničnih institucija. Romi u Srbiji su pokazali da hoće i umeju da se bore za svoje interese. Svi ovi rezultati su još uvek daleko od *poželjnih*, ali su nesumnjivi. Romi su još uvek najbrojnije žrtve diskriminacije i najrazličitijih oblika političke i svake druge manipulacije. Tradicionalna međusobna svadljivost romskih vođa se i dalje oseća,¹¹ ali u manjoj

⁸ Zabeležio sam izjavu jedne otresite mlade Romkinje o romskim vođama: „Vi nas zovete samo kada treba da vas uzdignemo“. A drugi Rom kaže: „I Romi snose odgovornost za svoj položaj, a najveću odgovornost snose oni koji postignu nešto i onda prestanu biti Romi“. Napokon, jedan od ozbiljnih romskih vođa iz Niša, Osman Balić, konstatuje da su „moćnici u malim romskim zajednicama često siledžije i da je dilema lokalnih vlasti da li se s njima sukobljavati ili ih potkupljivati“.

⁹ Alexandra Nacu and Lamia Zaki, *op. cit.*, 16–19.

¹⁰ Ima nečeg duboko rezigniranog u stavu Dragoljuba Ackovića: „Državni, kulturni, politički i policijski žbiri, nisu imali mnogo problema da 'uđu' u suštinu romskih želja i htenja. Kako sami žbiri ne mogu da 'razreše' nagomilane probleme naroda romskog, a pritisak romskih 'probuđenika' bivao je sve glasniji, žbiri i čauši predložile svojim pretpostavljenima da 'zakupe' nekoliko najlakše potkupljivih romskih 'probuđenika'. To rekoše i učiniše. Uostalom 'cena' tih romskih 'probuđenika' i nije bila previsoka. Prodadoše se kukavci za sitne krajcare. Što se oni prodadoše ni po jada, ali što narod svoj, dadoše u bescenje? E, to je već teži zločin.“ Uporedi, Dragoljub Acković, *Nacija smo a ne cigani*, Rromiinterpress, Beograd 2001, str. 3. U toj knjizi autor je skupio dokumenta o genezi procesa nacionalne emancipacije Roma u Jugoslaviji od 1969. do 2001. godine.

¹¹ Dragoljub Đorđević takođe uočava: „romske političke vođe razjedinjene su do neizdržljivosti. One egoistički brinući samo svoju brigu, promovišući sebe zarad sopstvenog, golog materijalnog interesa, lako potkupljivane od strane vladajućih elita kojekakvim namještenjem, nisu sposobne niti žele da izraze i nametnu autentične romske interese. Romske političke vođe jesu samozvanci: množina Roma, čak, sumnja i dovodi u pitanje svoje

meri i, čini se, ulazi u neke kolotečine racionalnog dijaloga. To naravno ne znači da korupcije među njima neće biti, ali će biti od manjeg značaja nego korupcionaški skandali pripadnika političkih elita Srba, Hrvata, Bošnjaka, Bugara, Crnogoraca itd.

Unutar oslobođenih energija romske zajednice koje su usmerene ka dobrobiti Roma, postoje i neke tendencije koje u perspektivi mogu da budu kočnica u bržem razvoju te zajednice. Naime, razumljivo je da je romskim aktivistima dosta „tutorstva sa strane“ i sveznalaštva o romskom životu, ali je takođe, pod uticajem nacionalizama većinskih naroda uočljiva tendencija jedne vrste romskog etno-nacionalizma (što nikada do sada nije bila karakteristika Roma). Ta tendencija se ispoljava u više pravaca, pre svega na političkom planu. Ovde će biti pomenuta dva, možda ne najbitnija, pravca. Prvo, među romskim vođama može se čuti stav da se romskim pitanjima mogu i treba da bave samo Romi. Taj stav je veoma uskogrud i kontraproduktivan. Drugo, neki romski aktivisti vole da optužuju nerome, uključene u procese odlučivanja o donacijama, humanitarnoj pomoći i projektima, da rade na štetu Roma i za vlastitu korist.¹² Da nesavesnih ljudi ima i u toj sferi je sasvim moguće, ali takve apriorne tvrdnje veoma štete romskoj zajednici.

Uključenje ovog diskursa o ulozi romskih vođa i aktivista imalo je na ovom mestu samo jednu svrhu – da pokaže da se bez tih ličnosti ne može doći do strateških uvida u mogućnosti i karakter pomoći Romima. Samo u zajedničkom radu Roma i ne-Roma u sferi pomoći romskoj zajednici moguće je naći najracionalnija rešenja.

Ko treba da pomaže Romima

Rezultati istraživanja pokazuju da su mereno obimom, učestalošću i korektnošću u distribuciji, najviše ocene dobile inostrane institucije i humanitarne organizacije. Osnovna primedba upućena tim institucijama odnosila se na nerazumevanje potreba romskih porodica i ponude onih vidova pomoći koji nisu najneophodniji. U slobodnim iskazima romske porodice i aktivisti su pokazali visoku dozu benevolentnosti i tolerancije i izražavali su zahvalnost za

sadašnje predstavnike u vlasti – nešto odbornika u skupštinama opština i gradova i po koji savetnik u saveznim i republičkim ministarstvima – niti su ih birali niti oni zastupaju njihove izvorne zahteve“. Uporedi, Dragoljub Đorđević, „Romi Srbije (Prošlost, sadašnjost, budućnost)“, *Zbornik radova Filozofskog fakulteta*, XXXIII/2003, Kosovska Mitrovica 2004, str. 217.

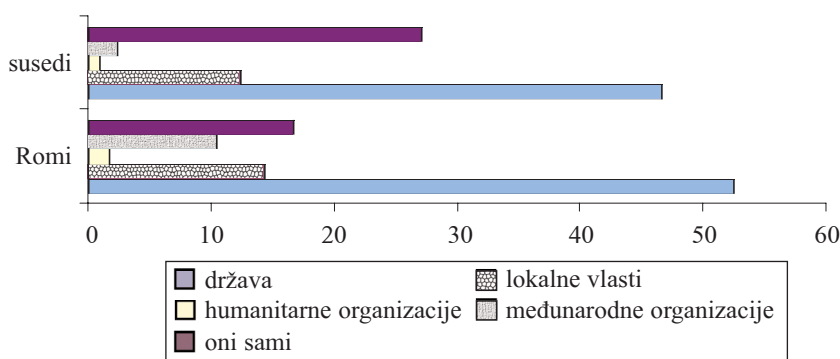
¹² Jedna značajna inostrana institucija je povukla svoje projekte za pomoć Romima u Srbiji nakon takvih apsolutno neutemeljenih glasina širenih među Romima.

bilo kakvu pomoć koju su dobili, u skladu sa narodnim verovanjem da se „poklonjenom konju u zube ne gleda“.

Pored ovih iskaza i primedbi potrebno je obratiti pažnju na učestalost. Dominiraju povremeni oblici pomoći. A povremeno znači da mnogi dobiju pomoć samo jedanput. O nezadovoljstvu govori i broj ispitivanih porodica koje nisu odgovorile na ova pitanja. Za pojedine vidove pomoći procenat upitnika bez odgovora se kreće od osam do jedanaest posto. Romske porodice veoma jasno razlikuju materijalnu pomoć koju dobijaju iz centara za socijalni rad od drugih oblika pomoći, posebno pomoći humanitarnih organizacija. Postoji široko rasprostranjeno uverenje da je *država dužna i mora da im pomogne*. Otuda se često prema predstavnicima centara za socijalni rad, čije su mogućnosti ograničene, ponašaju s izvesnom dozom arogancije. Tu pomoć oni zahtevaju, bez obzira da li ispunjavaju kriterije ili ne, dok za pomoć humanitarnih organizacija pokušavaju da zainteresuju njihove predstavnike. Ma koliko ovo dvostruko ponašanje može ponekad da izgleda neprimereno, ono je u osnovi i izraz dosta visoke građanske svesti romskog stanovništva u Srbiji.

Na pitanje „Ko treba da rešava probleme Roma?“ ispitivane romske porodice izjavljuju da najviše pomoći očekuju od institucija države i lokalnih vlasti, pa međunarodnih institucija, ukupno 70,1%. Tu je reč o permanentnoj institucionalnoj pomoći. Više se očekuje od države (52,4%)¹³ nego od lokalnih vlasti koje su podložnije korupciji (14,3%). Na trećem mestu su sami Romi sa 16,6%, a međunarodne organizacije su takođe značajan činilac (10,4%).

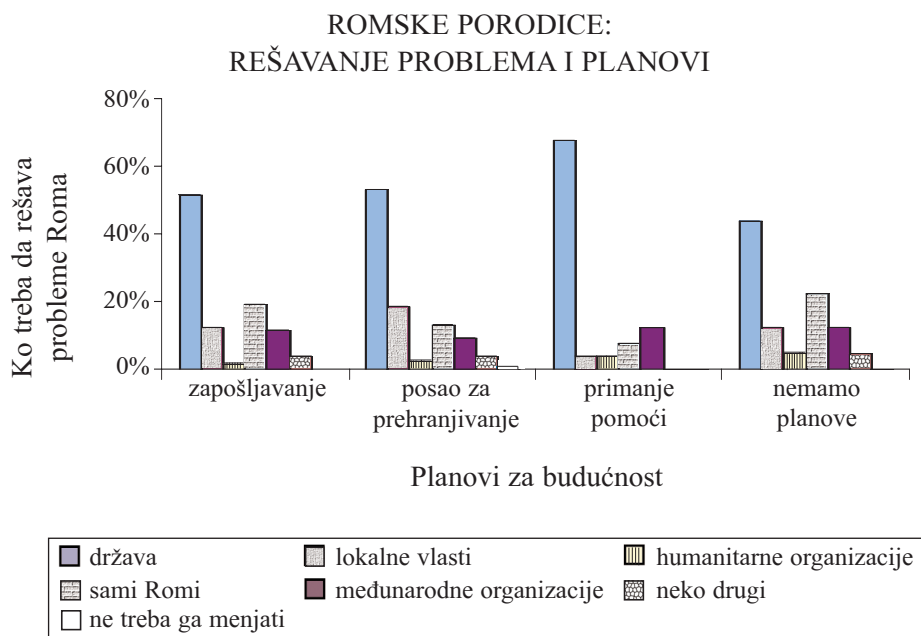
ROMI I SUSEDI: KO TREBA DA REŠAVA PROBLEME ROMA

¹³ Mirga i Georgi takođe zapažaju da Romi očekuju da država reši njihove društvene i ekonomske probleme i naglašavaju da je malo učinjeno „u oblasti nezaposlenosti, obrazovanja, zdravstvene zaštite i stanovanja. Romi nisu ni grupa koja vrši pritisak, niti se političari koriste njima u potrazi za političkim glasovima, ali oni ipak zahtevaju određenu pažnju u političkoj areni raznih zemalja“, *op. cit.*, str. 18. Autorima je očigledno nedovoljno poznata situacija u Srbiji u kojoj političari itekako računaju na romske glasove i manipulišu romskim problemima.

Među Romima vlada uverenje da država trpi pritisak međunarodnih organizacija da pomogne Romima i oni taj pritisak ocenjuju kao pozitivan. Da sami Romi treba da rešavaju svoje probleme izjašnjava se 16,6% ispitanika. To govori o svesti i spremnosti na samoorganizovanje. O tome ispitanici govore sa više žara i emocija. Sve veći teret pada na Rome, bez obzira šta država radila.

Istraživanje pokazuje spremnost romske populacije na angažman. Prioritetno je državno angažovanje, ali *i sami Romi moraju da rade*. Ni jedna pozitivna akcija države prema Romima neće uspeti bez učešća samoorganizovanih Roma i njihovog stalnog aktivizma. Prioritetno je državno angažovanje, ali su Romi svesni da moraju da učine sve kako bi se emancipovali i izašli iz siromaštva.

Susedi ne-Romi su u 66,0% slučajeva saglasni sa stavom da Romima treba pomoći, a 51,7% suseda bi učestvovalo u organizovanju i sprovođenju neophodnih mera za pružanje različitih vidova pomoći. To znači da spremnost na učešće opada ako se od opšteg iskaza ide prema ličnom angažmanu. Više od jedne petine (22,9%) odbija mogućnost aktivnog učešća u merama za zaštitu Roma, a skoro jedna četvrtina (24,3%) je potpuno nezainteresovana. Većina ne zna kako bi trebalo i moglo pomoći Romima (55,1%), a o tome nejasne ideje imaju 44,9%. Zanimljivo je da ispitanici ne-Romi misle da je reč uglavnom o materijalnoj pomoći. Stiče se osnovan utisak da većina ljudi nije ni razmišljala o tom problemu. Često su *Romi naši nevidljivi sugradani* pa ljudi i ne zapažaju svu muku njihovog života, niti imaju ideju kako im treba pomoći. Tek kada i

ako ih neko podseti da Romi uopšte postoje i da žive u teškim uslovima, većina ljudi pokaže dobru volju i solidariše se sa Romima.

Za razliku od Roma, susedi ne-Romi smatraju da sami Romi, romske organizacije i udruženja treba da budu aktivni nosioci akcija za pomoć Romima, praktično da romski problem pripada Romima (27,1% suseda ima takvo mišljenje, a tom procentu treba dodati i 2,3% onih koji ovom stavu priključuju i udruženja Roma). Takođe je zapaženo da susedi ne-Romi koji su antiromski raspoloženi, smatraju da Romi moraju sami sebi da pomognu. Visoka je saglasnost između Roma (država – 52,4%, lokalne vlasti – 14,3%) i ne-Roma (država – 46,6% lokalne vlasti – 12,3%), da bi država i lokalna vlast trebalo da budu glavni nosioci akcija za zaštitu i pomoć Romima.

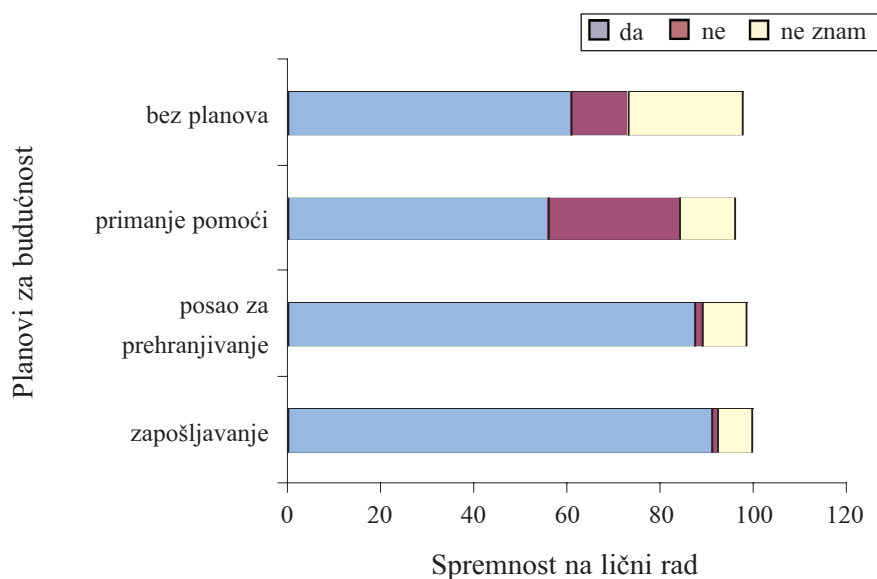
Videnje budućnosti

Stereotipna slika o Romima predstavlja ih kao tradicionalno optimističan i vedar narod. Romi, građani Srbije, ne vide, međutim, svoju „svetlu budućnost“ i pokazuju zabrinutost za budućnost svojih porodica. Kao i ostale građane Srbije, tragična događanja u poslednjoj deceniji dvadesetog veka, naterala su ih da budućnost vide kao prilično neizvesnu. Manje od jedne polovine, 43,3% romskih porodica pretpostavlja da će u budućnosti živeti bolje, više od jedne petine (21,3%) da će im biti lošije, a svaka deseta porodica smatra da će im biti isto i u budućnosti. U najvećem broju slučajeva, iskaz „biće nam isto“ znači „biće nam jednako loše kao i do sada“. Posebno je zabrinjavajući podatak da jedna petina romskih porodica nema uopšte predstavu o tome kakva će im biti budućnost. Neromski susedi uglavnom dele bojazni svojih romskih komšija. Najveći broj neromskih porodica smatra da će Romima u budućnosti „biti bolje“ (42,6%), da će biti „isto“ izjašnjava se 21,7%, da će biti gore 7,4%, a neodlučno je u pogledu izjašnjavanja o budućnosti romskih porodica 26,3%. Razlika u iskazima je najizrazitija u proceni da će romske porodice u budućnosti živeti lošije. Takav iskaz dalo je 21,3% romskih i svega 7,4% neromskih porodica. Ova razlika može se protumačiti i kao izraz solidarnosti i želja neromskih porodica da njihovim susedima Romima bude bolje.

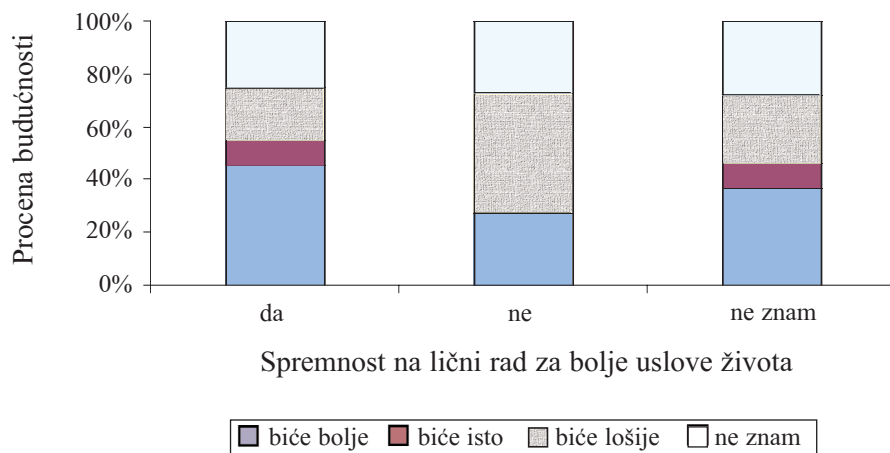
Uprkos teškoćama života u siromaštvu Romi nemaju fatalistički odnos prema budućnosti. Najviše ih zanima kako će ubuduće da održe i prehrane svoje porodice. U brizi za budućnost porodice Romi se konsekvntno izjašnjavaju i u prvi plan ističu svoje namere da se zaposle – u 51,6% slučajeva – ili da nađu bilo kakav posao za prehranjivanje porodice – da rade bilo šta – u 38,3% slučajeva. Zanimljivih 3,6% „kroje“ svoju budućnost računajući i oslanjajući se na primanje pomoći sa strane, a 5,9% nema nikakve planove, što govori o rezignaciji i frustraciji. Podaci o planovima za budućnost i spremnosti da Romi

ličnim radom obezbede svoje porodice, o proceni materijalnog položaja, uslovima stanovanja i mogućnostima da budućnost porodice bude bolja ako bi im neko pomogao, daju sledeće slike:

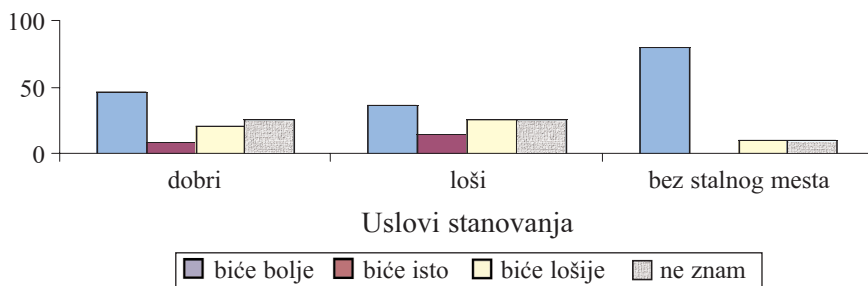
ROMSKE PORODICE: SPREMNOST NA LIČNI RAD I PLANOVI

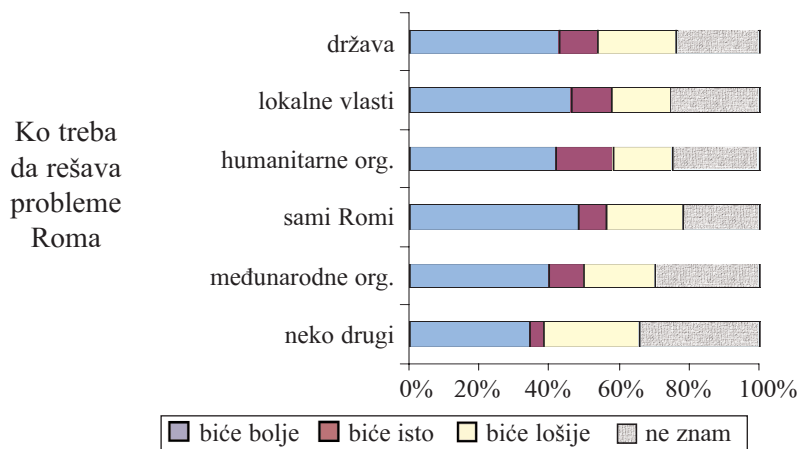
ROMSKE PORODICE: SPREMNOST NA LIČNI RAD I PROCENA BUDUĆNOSTI

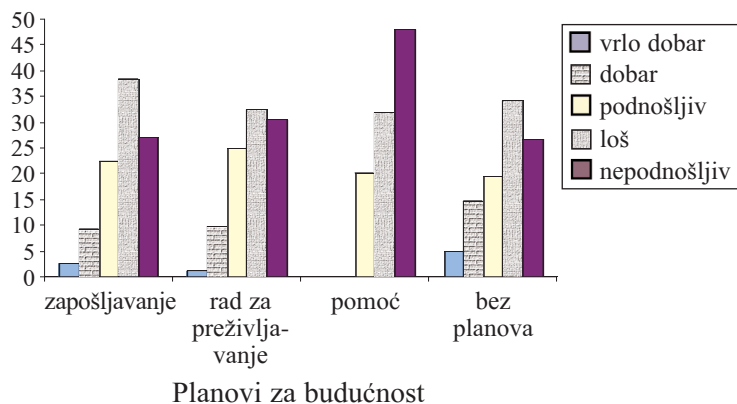
ROMSKE PORODICE: USLOVI STANOVANJA I PROCENA BUDUĆNOSTI

ROMSKE PORODICE: BUDUĆNOST

ROMSKE PORODICE: PROCENA MATERIJALNOG POLOŽAJA I PLANOVI ZA BUDUĆNOST

U prethodnim prikazima viđenja budućnosti romskih porodica dva momenta privlače posebnu pažnju. Prvo, najviše vere u bolju budućnost porodice imaju oni koji su u najtežoj situaciji, bez stalnog mesta stanovanja. Može se ironično i pomalo cinično reći: „Njima je toliko loše da im ne preostaje ništa drugo nego da veruju u 'bolju budućnost'“. Čini se, ipak, da bi ovaj podatak da oni kojima je najteže najviše veruju da će im budućnost doneti neki boljitak, treba protumačiti kao prirodnu ljudsku težnju za promenom nepodnošljivog stanja u kojem se nalaze te porodice i pomoći im da svoje snove ostvare. Drugo, kao što je prethodno pokazano, romske porodice najveću pomoć očekuju od države, ali među onima koji smatraju da će njihovim porodicama biti bolje u budućnosti najveći broj je onih koji smatraju da sami Romi mogu sebi najviše pomoći. Ta vera u snagu sopstvenih napora i spremnost da svojim vlastitim radom menjaju svoju sudbinu svakako je pouzdan indikator da Rome očekuje bolja budućnost nego što bi i sami u ovom trenutku mogli sebi da predoče.

Treći deo

Integracija Roma u Srbiji

Integracija Roma u Srbiji

Programi integracije Roma u susednim zemljama

U poslednjoj deceniji dvadesetog veka većina država u regionu jugoistočne i centralne Evrope je preduzela mere pomoću kojih bi trebalo da se poboljša položaj Roma. Ove mere su bile utemeljene odlukama državnih organa i na odgovarajućoj organizaciji državne uprave za njihovo sprovođenje. Iskustva u vezi s programima unapređivanja položaja Roma su različita, a države su, uglavnom, već po okončanju prve faze programa rekonceptualizovale njegov sadržaj.

Slabosti dosadašnjih programa uglavnom su proizilazile iz: a) nerealnih ambicija, kako državne uprave, tako i romskih lidera u pogledu tempa i opsežnosti integracije; b) nedovoljnog poznavanja regionalnih i lokalnih prilika u romskoj zajednici – specifičnosti njihovog socijalnog, ekonomskog i kulturnog položaja; i c) činjenice da je većina država, oslanjajući se na podatke zvanične statistike, program unapređivanja položaja Roma koncipirala na nerealnim demografskim pokazateljima. Određene probleme zadavala je i neodgovarajuća zastupljenost predstavnika romske zajednice u realizaciji programa, zatim nedostatak sredstava za realizaciju planiranih mera i loša koordinacija aktivnosti aktera programa, a izostali su i neophodni efikasni mehanizmi za implementaciju usvojenih mera i nadzora nad tim procesom. Takođe su tokom osmišljavanja i realizacije integracionih procesa u državama u okruženju bile uočljive političke nagodbe državne uprave i najuticajnijih romskih lidera. Programi integracije bili su onoliko uspešni koliko su ih prihvatili pripadnici većinske populacije i pripadnici drugih manjinskih etničkih zajednica. Poslednja grupa problema koja je uočena u dosadašnjim programima odnosi se na široke ingerencije državnih institucija u pogledu kulturne politike i političke participacije romske zajednice.

O iskustvima drugih država u vezi s programima uključivanja Roma u normalne životne tokove i suzbijanje siromaštva kod pripadnika ove etničke zajednice postoje obimna literatura i zvanični podaci. Pre osmišljavanja vlastitog programa valjalo bi ih dobro proučiti i nastojati, na osnovu uspešnih primera, da se koncipira optimalni i održiv program. Naravno, pre svega ostalog, trebalo bi jasno utvrditi šta se želi postići procesom integracije. Naime, integracija se može koncipirati bar u dva osnovna pravca. Prvi podrazumeva studiozni rad na

osmišljavanju relevantnog programa koji ima za cilj dugoročne mere društvene integracije Roma da bi se osnažili socijalno-ekonomski potencijali pripadnika ove zajednice i bili osnova učvršćivanja kohezivnih unutar-grupnih veza; drugi koncept podrazumeva usvajanje programa koji će kontrolisati formalni i neformalni centri moći i koji će se tokom primene neminovno korigovati. Prvi koncept podrazumeva prihvatanje ideja koje se u literaturi shvataju kao *integracija bez asimilacije*, a drugi dalju marginalizaciju grupe i produbljivanje već postojećih problema. U vezi sa tim ukazaćemo na neke od mogućih pristupa rešavanju problema Roma u susednim državama.

Program integracije Roma u Hrvatskoj osmišljan je u dosta nepovoljnim društvenim uslovima. Ne samo zbog toga što su problemi Roma bili manje vidljivi od glavnog manjinskog pitanja u Hrvatskoj – pitanja statusa srpske nacionalne manjine, već i zbog društvenog otpora na koji je ovaj proces nailazio. Međutim, obaveza države da ovaj program osmisli i sprovodi je ispunjena u oktobru 2003. godine kada je Vlada Republike Hrvatske usvojila nacionalni program za Rome koji su pripremili stručnjaci, predstavnici državne, regionalne i lokalne uprave i predstavnici romskih organizacija. Osnovni problem sa kojim su se suočili prilikom osmišljavanja odgovarajućeg programa bio je razlika između broja Roma popisanih 2001. godine i realnog broja Roma nastanjenih u Hrvatskoj. Naime, prema popisu stanovništva u Hrvatskoj je 2001. godine živelo 9.463 Roma što je činilo 0,21% ukupnog stanovništva, a procenjeno je da se stvarni broj pripadnika romske populacije kreće između 30.000 i 40.000. Razlika između utvrđenog i procenjenog broja Roma u najvećoj je meri posledica odluke samih Roma da se prilikom popisa stanovništva izjašnjavaju kao pripadnici neke druge narodnosti, a ne kao Romi, ali i zbog nerešenih statusnih pitanja. U vezi sa rešavanjem ovog problema zauzet je stav da se program integracije zasnije na pretpostavljenom broju pripadnika romske zajednice.

Po razjašnjavanju ove osnovne, ali ne beznačajne dileme konstatovano je da su Romi u Republici Hrvatskoj ekonomski, prostorno, kulturološki, i politički marginalizovani. Položaj Roma i uslovi njihova življenja su godinama bili na marginama društvenog interesa, što je uslovalo značajno zaostajanje kvaliteta uslova njihovog života u odnosu na prosečni kvalitet uslova života većinskog stanovništva. Ova konstatacija se odnosi na njihov status u društvu, način na koji je organizovano obrazovanje, zdravstvena i socijalna zaštita, mogućnosti očuvanja nacionalnog identiteta, rešavanje statusnih pitanja, zapošljavanje, medijska prezentacija, politička zastupljenost i drugo. Smatrajući da postojeći jaz Romi sami ne mogu prebroditi Vlada Republike Hrvatske donela je Nacionalni program za Rome koji je utemeljen na Ustavu i pravnom sistemu zemlje.

Osnovni cilj programa je da se na sistemski način pomogne Romima u vezi sa poboljšanjem životnih uslova, uključivanja u društveni život i procese odlu-

čivanja u lokalnoj i široj zajednici, a da pri tom ne izgube vlastiti identitet, kulturu i tradiciju.

Vlada je predvidela da će u sprovođenju Programa učestvovati tela državne uprave, lokalne i regionalne samouprave, druge vladine i nevladine institucije, domaće i strane nevladine organizacije, međunarodne organizacije, Romi i romska udruženja i drugi zainteresovani građani Hrvatske. Sredstva za ostvarivanje Programa osigurana su prvenstveno iz državnog budžeta, budžeta jedinica lokalne i regionalne samouprave, a tek potom iz donacija i drugih izvora.

Vladin Program pomoći Romima je koncipiran u vezi sa sledećim područjima delovanja: uključivanje Roma u društveni i politički život; očuvanje tradicijske kulture Roma; statusna pitanja; suzbijanje diskriminacije i pravna pomoć; odgoj i obrazovanje; zdravstvena zaštita; zapošljavanje; socijalna skrb; zaštita obitelji, materinstva i mladeži; prostorno uređenje.

Na predlog Ureda za nacionalne manjine, Vlada Republike Hrvatske osnovala je Povjereništvo za praćenje ostvarivanja Nacionalnog programa za Rome. Osim potpredsednika Vlade, koji je i predsednik ovog tela, članovi su i osam predstavnika resornih ministarstava, predstavnici vladinih ureda za nacionalne manjine i ljudska prava, predstavnici Međimurske županije¹ i grada Zagreba, predstavnik nevladinih organizacija iz područja ljudskih prava i sedam predstavnika iz reda romskih samouprava, na lokalnom i regionalnom nivou i romskih udruženja. Osnivanjem ovog tela ustanovljen je ne samo mehanizam kontrole nad implementacijom aktivnosti već i međuresorna koordinacija neophodna za racionalan pristup raspoloživim resursima.

Za svaku od pomenutih aktivnosti utvrđeni su mere implementacije i rokovi, određeni su nosioci poslova i predviđena sredstva. Jedna od osnovnih karakteristika vladinog Programa je da se odgovornost za sprovođenje mera koncentriše na javni servis. Nevladine organizacije i romske organizacije imaju značajnu ulogu u vezi s ostvarivanjem programa, ali je akcenat za ostvarivanje programa stavljen na vladina tela i lokalne samouprave. S tim u vezi interesantno je da Program ne pravi razliku između socijalno ekonomske integracije i emancipacije Roma. Naprotiv stvaranjem odgovarajuće infrastrukture Program nastoji da pruži potporu očuvanja etno-kulturnog identiteta grupe.

Ohrabrenje Programu integracije Roma u Hrvatskoj došlo je nekoliko meseci pre njegovog usvajanja. Naime, mere koje su preduzimane u poslednjih

¹ U osam opština Međimurske županije, prema popisu stanovništva iz 2001. godine nastanjeno je 2.887 Roma, a u četiri zagrebačke opštine živi 1.949 Roma. Međutim procenjuje se da samo u ove dve županije živi oko 15.000 Roma.

nekoliko godina u vezi s normativnom zaštitom nacionalnih manjina² uslovile su da su se među svim nacionalnim manjinama Romi u najvećem broju oда-
zvali na izbore za članove veća nacionalnih manjina u jedinicama lokalne i re-
gionalne samouprave. Čak 36% romskog stanovništva izašlo je na ove izbore
na kojima su birali svoje samouprave u opštinskim i županijskim centrima. Iz-
bori za manjinske samouprave su takođe sprovedeni na osnovu *Zakona o izboru*
članova predstavničkih tijela jedinica lokalne i područne (regionalne) samoupra-
ve³ i odluke Vlada Republike Hrvatske od 30 aprila 2003. godine o raspisivanju
izbora za članove vijeća nacionalnih manjina u jedinicama lokalne i regionalne
samouprave. Ostalo je na neposredno izabranim predstavnicima romske samo-
uprave da podele odgovornost sa državnom upravom za implementaciju pro-
grama i njegove eventualne dopune.

Vlada Rumunije je 2001. godine usvojila *Nacionalnu strategiju za una-
pređenje položaja Roma*.⁴ Ovim inicijalnim korakom izražena je spremnost
države da preuzme odgovornost u vezi s rešavanjem brojnih problema Roma.
Uvodni deo Strategije utvrđuje principe na kojima je ona osmišljena, a u koji-
ma se ističe spremnost države da u saradnji sa romskim organizacijama pod-
stiče i sprovodi program integracije Roma u društvo. Sprovođenje strategije je
zasnovano na resorskoj raspodeli odgovornosti i decentralizaciji javnog servisa
i saradnji sa nevladinim organizacijama i romskim udruženjima. Najzad, stra-
tegija je zasnovana na principu građanske jednakosti i afirmaciji identiteta
Roma u Rumuniji.

Među ciljevima strategije posebno su istaknuti oni koji se odnose na odgo-
vornost javnog servisa u vezi sa sprovođenjem programa integracije Roma u
Rumuniji i suzbijanju predrasuda, stereotipa i diskriminacije prema pripadni-
cima romske manjine. Primarni cilj je uključivanje Roma u javni život, odnosno
njihovo ekonomsko osnaživanje, bolja socijalna i zdravstvena zaštita, obrazo-
vanje i edukacija romskih lidera. Za svaku od ovih oblasti predviđeni su načini
i planovi aktivnosti koji bi trebalo da se sprovedu do 2015. godine, ali i način
kontrole ostvarenih rezultata, uočavanje problema i propusta kako bi se institu-
cionalno reagovalo na njih. Ovakav pristup ukazuje na zainteresovanost države
da vodi brigu o preuzetim obavezama. U ovom sistemu centralno mesto zauzi-

² Ustavni zakon o pravima nacionalnih manjina, Narodne novine, br. 155/2002; *Zakon o uporabi jezika i pisma nacionalnih manjina u Republici Hrvatskoj*, Narodne novine, br. 5/2000; *Zakon o odgoju i obrazovanju na jeziku i pismu nacionalnih manjina*, Narodne no-
vine, br. 51/2000.

³ Narodne novine, br. 33/2001, 10/2002, 155/2002 i 45/2003.

⁴ *Resolution no. HG 430/2001 on the Strategy for the Improvement of the Situation of the Roma Population.*

ma Zajednički odbor za implementaciju i monitoring kojim predsedava državni sekretar za interetničke odnose, a članovi su državni sekretari iz resornih ministarstava uključenih u implementaciju Strategije, predstavnici romskih organizacija i državni podsekretar za romska pitanja. Odbor je zadužen za organizaciju, planiranje, koordinaciju i kontrolu aktivnosti i mera koje čine jedinstven glavni plan Strategije. Odbor se sastaje jednom mesečno, a u međuvremenu poslove izvršava Nacionalna kancelarija za Rome ustanovljena u Odeljenju za interetničke odnose u Ministarstvu javnog informisanja.

Osim Nacionalne kancelarije Vlada je ustanovila i Ministarsku komisiju za Rome čiji cilj rada je da poveže i bolje organizuje resorna ministarstva u vezi s poslovima integracije Roma. Na regionalnom nivou organizovane su Kancelarije za Rome, koje se staraju o planiranju, organizaciji i izvršenju mera predviđenih Strategijom, uočavaju specifične probleme romskih porodica u različitim delovima Rumunije i upozoravaju na njih. Najzad na lokalnom nivou, pri kancelarijama gradonačelnika formiraju se ekspertske grupe za romska pitanja koje vode računa o implementaciji konkretnih aktivnosti i vrše kontrolu nad njima.

Sistem implementacije i kontrole Strategije je formalno decentralizovan i prepušten lokalnim organima vlasti, uz učešće regionalnih i centralnih vlasti. Ocena uspešnosti Programa je prepuštena Komisiji za evaluaciju koju sačinjavaju predstavnici javne uprave, romskih organizacija i donatora.

Kreiranjem ovakvog Programa Vlada Rumunije je stvorila pretpostavke za rešavanje socijalno-ekonomskih problema Roma. U odnosu na ranije stanje kada je izostajala institucionalna reakcija na probleme Roma u vezi sa zadovoljavanjem osnovnih životnih problema i otvorenu diskriminaciju sa kojom su se Romi suočavali, situacija je bitno unapređena, ali ne u meri koja bi zadovoljila evropske standarde u ovoj oblasti. Evropska komisija je Rumuniji uputila konkretne primedbe u vezi s ostvarivanjem strategije unapređenja položaja Roma. Većina primedbi se odnosi na nedovoljno razvijene mehanizme sprovođenja i kontrole strategije, nedovoljnu uključenost Roma u ovaj proces, nezadovoljavajuće korišćenje mogućnosti koje pružaju međunarodni i nacionalni standardi u sprečavanju diskriminacije, spori napredak u vezi s unapređenjem stanja u oblastima obrazovanja i ekonomskog osnaživanja i neispunjavanje obaveze premijera da organizuje sastanak sa predstavnicima romske nacionalne manjine.

Međutim, bez obzira na tempo ostvarivanja strategije i razliku između predviđenih mera i implementiranih aktivnosti neosporno je da je u većini segmenata integracije ostvaren izvestan napredak. Ne treba zanemariti činjenicu da je tokom prošle decenije u Rumuniji ispoljavano neraspoloženje prema Romima,

da su u pojedinim delovima organizovane valpurgijske noći u kojima su velike grupe Roma proterane iz svojih naselja, te da građani Rumunije imaju brojne predrasude prema romskim susedima. U vezi s prevazilaženjem ovakvog stanja trebalo bi pomenuti primere dobre prakse koji se kontinuirano sprovode od 1991. godine i koji su bitno doprineli otvaranju „romskog pitanja“ u Rumuniji. Doslednom primenom mera afirmativne akcije sve manjine, pa i Romi su zastupljeni u Parlamentu, a na lokalnom nivou, iako ne ostvaruju uticaj koji bi mogli da imaju na osnovu svog populacionog potencijala, predstavnici romskih političkih partija zauzimaju gradonačelničke funkcije i osvajaju na izborima približno 150 predstavničkih mesta u lokalnim samoupravama. Na lokalnim izborima 1992. godine Romi su osvojili 104 predstavnička mesta, a dva Roma su sa lista romskih političkih partija izabrani za gradonačelnike. Četiri godine kasnije jedan Rom je izabran za gradonačelnika, a 173 Roma je dobilo mandate u skupštinama lokalnih samouprava. Najzad, 2000. godine 164 pripadnika romske manjine je izabrano za odbornike.

Predrasude prema Romima su smanjene u odnosu na stanje kakvo je bilo 1993. i 1997. godine kada 71,8%, odnosno 59,7% ne Roma u Rumuniji nije želelo Rome za susede. Već 1999. godine ovaj procenat je pao na 49%.⁵ Nepismenost je smanjena među odraslima muškim delom romskog stanovništva za oko 4% u periodu od šest godina, a u istom periodu među Romkinja za čak 10%. Povećan je broj dece obuhvaćen predškolskim i osnovnoškolskim obrazovanjem, a sve veći broj mladih Roma upisuje i završava fakultete. Još od 1992. godine Romi uče maternji jezik u osnovnim školama četiri časa nedeljno u odeljenjima od prvog do četvrtog razreda i tri puta nedeljno u starijim razredima. Od 1991. godine u Bukureštu i Trgu Murešu su ustanovljena odeljenja u kojima se nastava izvodi na romskom jeziku.⁶ Školske 1999/2000. godine nastavu na romskom jeziku pohađalo je 4.200 dece u 210 škola. Nastavu na romskom jeziku predavalo je 60 profesionalnih nastavnika.⁷ Pet godina kasnije čak 11.000 dece uči na romskom jeziku,⁸ a prema podacima Evropskog centra za prava Roma 4,2% svih učenika u Rumuniji su romska deca.⁹ Razvoj obrazovanja na romskom

⁵ Podaci su prezentirani prema komparativnim istraživanjima Instituta za kvalitet života Rumunske akademije nauka sprovedenim od 1992. do 1998. godine.

⁶ *The Education System in Romania Tuition in the Languages of National Minorities*, The Council for National Minorities.

⁷ Stevan Bugarski, *National Minorities in Romania*, in: Goran Bašić, *Multiculturalism and National Minorities in SEE*, Centar za istraživanje etniciteta, Beograd, 2003, str. 239.

⁸ Poliana Stefanescu, *Ethnicity and Education Policies in Romania*, in: Nikola Genov, *Ethnicity and Educational Policies in SEE*, Friedrich Ebert Stiftung, Berlin–Sofia, 2005, p. 165.

⁹ Mihai Surdu, *The Quality of Education in Romanian School with High Percentages of Romani Pupils*, Roma Rights 3–4, 2002.

jeziku usledio je zahvaljujući dobro osmišljenom programu predškolskog i ostalih nivoa obrazovanja koji je počeo pre no što je Vlada usvojila Strategiju. Uspeh ovog dela strategije trebalo bi tražiti i u opredeljenju Ministarstva obrazovanja da u osmišljavanje programa uključi predstavnike romskih organizacija i da ceo sistem postavi kao razvojni, otvoreni program koji se u svakom trenutku može prilagoditi konkretnim prilikama.

Prvi od nekoliko programa razvoja obrazovanja Roma je ustanovljen još 1998. godine kada je Uredbom br. 33.577¹⁰ Ministarstvo obrazovanja predviđelo da se po preferencijalnom tretmanu 150–200 romskih kandidata može upisati na univerzitete u Bukureštu, Jašiju, Temišvaru, Klužu, Krajovi, Brašovu i drugim univerzitetskim centrima.¹¹

Iz Strategije koju je usvojila Vlada nejasno je kolika sredstva su potrebna da bi se ona ostvarila i ko će ih obezbediti. Visoki državni funkcioneri izneli su podatak da je za realizaciju Strategije potrebno oko 100 miliona eura, od čega bi 68% trebalo da obezbede Evropska komisija, Svetska banka, UN i druge međunarodne organizacije.¹² Nejasno je i to koliko je Roma obuhvaćeno aktivnostima Vladine strategije. Naime, prema Popisu stanovništva u Rumuniji je 2002. godine živelo 532.250 ili 2,5% Roma. Međutim procenjuje se da u zemlji živi čak 1.600.000 pripadnika romske populacije ili oko 8% od ukupnog stanovništva. Razlika je velika i očigledno je da je program osmišljen za trećinu romske populacije što će znatno umanjiti njegove efekte. Da procene o broju Roma u Rumuniji nisu preterane potvrđuje i razlika od 120.000 građana koji se 1992. godine nisu izjasnili da pripadaju romskoj etničkoj grupi. Dalja liberalizacija društva i otklanjanje posledica represija i diskriminacije iz prošlosti doprineće da će se sve veći broj građana izjašnjavati o svom romskom poreklu, a onda bi usvojeni koncept strategije mogao da upadne u ozbiljnu krizu.

Vlada Republike Mađarske se takođe potrudila da institucionalizuje aktivnosti u vezi sa unapređenjem položaja romske nacionalne manjine. Prve mere su usledile 1993. godine kada su *Zakonom LXVII o pravima nacionalnih i etničkih manjina* Romi priznati za nacionalnu manjinu sa ravnopravnim statusom kao i ostale istorijske manjine koje u Mađarskoj žive duže od 100 godina.¹³ Na osnovu ovog Zakona Romi su formirali svoje lokalne samouprave kojih je već 1998.

¹⁰ Ova Uredba je dopunjavana više puta uredbama Ministarstva obrazovanja: br. 5083/26.11.1999; br. 3294/01.03.2000. i br. 4542/18.09.2000.

¹¹ Još 1992. godine deset romskih studenata upisano je na osnovu mera afirmativne akcije na Katedri za socijalnu zaštitu Univerziteta u Bukureštu.

¹² *Roma of Romania*, Center for Documentation and Information on Minorities in Europe – Southeast Europe (CEDIME-SE), p. 29.

¹³ *Act LXXVII of 1993. on the Rights of National and Ethnic Minorities* od 7. jula 1993.

godine bilo 768, a preko 3.000 Roma je u njima aktivno učestvovalo u procesu unapređenja položaja zajednice. Lokalne samouprave su samostalne i autonomne, ali na nivou države formira se nacionalna samouprava koja je nosilac aktivnosti u vezi s pitanjima koja su od interesa za zajednicu u celini. Manjinske samouprave se biraju na osnovu *Zakona o izborima za lokalnu samoupravu i manjinsku lokalnu samoupravu*,¹⁴ a njihov osnovni cilj je da zastupaju interese manjine.

Nakon prvih izbora Romi su formirali manjinsku samoupravu u kojoj je bilo zastupljeno dve trećine romskih organizacija iz 19 županija koje su uz pomoć samouprava drugih nacionalnih manjina nastojali da na odgovarajuće načine predstave položaj sunarodnika i da izdejstvuju sredstva neophodna za formiranje mreže institucija za zaštitu prava Roma. Cilj osnivanja mreže bio je da posebnim programom ublaži posledice asimilacije Roma u prošlosti i stvori uslove njihove brže nacionalne i društvene emancipacije.¹⁵ Napori Romske centralne samouprave imali su pozitivnog odjeka jer je mađarska Vlada preduzela konkretne aktivnosti u pogledu unapređenja socijalnog statusa Roma. Uredbom br. 1125¹⁶ Vlade Republike Mađarske o najhitnijim zadacima koji se odnose na romsku zajednicu obavezana su resorna ministarstva da, u saradnji sa Zemaljskom samoupravom Roma u Mađarskoj preduzmu aktivnosti u oblasti obrazovanja, zapošljavanja, poboljšanja uslova stanovanja i zaštite prava. U smislu konkretizacije ovog ambicioznog plana vlada je donela još dve uredbe 1120/1995.¹⁷ i 1121/1995.¹⁸ koje se odnose na ustanovljavanje institucija pri vladi Republike Mađarske zaduženih za ostvarivanje vladinog programa.

U vezi sa brojem Roma koji su obuhvaćeni Vladinim programom važno je pomenuti da je on zasnovan na realnom broju od 600.000 Roma nastanjenih u zemlji,¹⁹ a ne na podacima dobijenim Popisom stanovništva u kojem je evidentirano 142.683 Roma.²⁰ U vezi sa brojem Roma utvrđena je i njihova re-

¹⁴ *Acts on the Election of the Local Governments and Local Minority Self-governments*, 1994.

¹⁵ Predlog za formiranje Mreže institucija za zaštitu prava Roma, sadržan je u pismu trinaest predsednika manjinskih samouprava u Mađarskoj Predsedniku države. (Srpske narodne novine, Nova serija, g. V, br. 26, Budimpešta, 29. jun 1995.

¹⁶ *Government Decree 1125/1995 (XII.12) on the Most Urgent Tasks Concerning the Gypsy Community*, Hungarian Gazette, No. 107/1995.

¹⁷ *Government Decree 1120/1995 (XII.7) on the Establishment of the Coordination Council for Gypsy Affairs*, Hungarian Gazette, No. 106/1995.

¹⁸ *Government Decree 1121/1995 (XII.7) on the Establishment of the Public Foundation for Hungarian Gypsies*, Hungarian Gazette, No.106/1995

¹⁹ <http://www.meh.hu/nekh> i <http://www.mfa.gov.hu>.

²⁰ *Report No. J/3670 of the Government of the Republic of Hungary to the National Assembly on the Situation of the National and Ethnic Minorities Living in the Republic of Hungary*, Office of the Prime Minister, Budapest 1997.

gionalna rasprostranjenost: najveći broj Roma, oko 120.000 naseljava tri severne županije Boršod, Haveš i Nograd; oko 100.000 Roma naseljava nekoliko županija na istoku Mađarske; u podunavskom delu Baranje, Tolne, Jale, Vešprema i Somodija živi 115.000 Roma; u takozvanoj Mađarskoj ravnici još 60.000; Budimpešti oko 90.000, a malobrojni su, oko 15.000, u zapadnim županijama Vaš i Šopron.²¹

Već 1997. godine Vlada je usvojila sistem srednjoročnih mera za unapređenje položaja Roma (medium-term package). Ovaj program osmislili su predstavnici romske samouprave, nezavisni eksperti. I predstavnici resornih ministarstva Vlade. U naredne dve godine ovaj program je više puta menjan, dopunjavan i modifikovan tako da ga je u konačnoj formi Vlada usvojila u maju 1999. godine.²² Suština aktivnosti predviđenih ovim dokumentom odnosila se na stvaranje uslova za socijalnu jednakost građana, suzbijanje predrasuda, stereotipa i diskriminacije i unapređenje uslova za očuvanje identiteta i kulture Roma u društvu. Rešavanje problema Roma je tretirano u jedinstvu etničkih i socijalno-ekonomskih pokazatelja, a cilj je bio da se aktivnosti multilateralno usmere ka rešavanju problema obrazovanja, ekonomskog osnaživanja, stanovanja i očuvanja i razvoja kulture romske zajednice. U Programu su učestvovali predstavnici samouprave Roma u Mađarskoj, nevladine organizacije i vladina tela koje su dobili značajno uporište za implementaciju usvojenih mera ustanovljavanjem Međuresorskog odbora za romska pitanja. U radu ovog tela koji je poneo najveći teret u vezi s realizacijom preuzetih obaveza učestvovali su podsekretari devet ministarstava (zdravlja, prosvete, unutrašnjih poslova, poljoprivrede i regionalnog razvoja, pravde, sporta i omladine, kulture, finansija i socijalne zaštite), kao i predstavnici kabineta Premijera, Parlamentarnog odbora za nacionalne i etničke manjine, Javnog fonda za Rome u Mađarskoj, Gandi Fondacije i najzad, predsednik nacionalne samouprave Roma. Za realizaciju programa sredstva su većim delom obezbeđena kroz državni budžet, a značajan deo sredstava pribavljen je donacijama.²³ U 2000. godini Vlada je iz raznih fondova izdvojila 7,2 biliona forinti, odnosno 28 miliona eura za program integracije Roma.²⁴ Međutim, i pored mera i aktivnosti koje je država preduzela u Mađarskoj, kao i u drugim zemljama, postoje još uvek izraženi problemi u vezi sa položajem Roma.

²¹ *Report on the Situation of the Gipsy Community in Hungary*, Budapest, 1996.

²² *Government Resolution No. 1047/1999*. Videti: www.meh.hu/nekh/Angol/6-1999-1047.htm.

²³ Gabriela Varju, *Government action promoting the social integration of the Roma*, in *Caught in the Trap of Integration*, Budapest, 2000, p. 15.

²⁴ Erno Kadet, *Creative Accounting, State Spending on Programmes for Roma in Hungary*, in *Roma Rights*, No. 2–3, Budapest, 2001.

Nesumnjivo da je u poslednjoj deceniji u centralnoj i jugoistočnoj Evropi učinjen ogroman napredak kako u vezi sa društvenim položajem Roma, tako i u pogledu institucionalnih mera koje su usvojile vlade u regionu i međunarodna zajednica i naročito u pogledu sazrevanja društvene svesti da problemi Roma nisu samo njihovi, već da je reč sistemu mera i aktivnosti podržanih od šire društvene zajednice. Dena Ringold u izveštaju *Romi u centralnoj i istočnoj Evropi – trendovi i izazovi* ukazuje na glavne probleme u vezi s nepovoljnim položajem Roma – stanovanje, obrazovanje, nezaposlenost i zdravstvena zaštita.²⁵ U vezi sa ovim problemima Svetska banka i Institut za otvoreno društvo su pokrenuli regionalnu inicijativu poznatiju kao *Dekada Roma* kojoj je pristupilo osam zemalja sa obavezom da do 2015. godine donesu osnovna dokumenta za uključivanje, integraciju Roma u društvo, obezbede uslove za njihovu implementaciju i sprovedu planirane aktivnosti. Iskustva koja imaju pomenute države, zasnovana na primerima dobre prakse, ali i brojnim razočaranjima, kao i iskustva koje imaju Slovačka, Češka i Bugarska koje su, takođe blagovremeno kreirale odgovarajuće programe rešavanja problema Roma predstavljaju snažnu osnovu za dalji napredak u vezi sa ovim pitanjima.

Nedoumice u vezi s poimanjem integracije Roma u Srbiji

Osmišljavanju relevantnog programa integracije Roma u Srbiji trebalo je da prethodi razjašnjavanje metodoloških i terminoloških nedoumica koje se odnose na sam pojam integracije. Iako se termin integracija ne upotrebljava prvi put u kontekstu unapređivanja položaja marginalnih grupa, u našim društvenim naukama vlada velika zbrka kada se ovaj pojam dovodi u vezu sa programima posvećenim Romima. Naime, još sredinom sedme decenije prošlog veka pojedine države na Zapadu su posegle za ovim terminom kada je bilo reči o rešavanju problema manjinskih etničkih zajednica i radnika migranata.²⁶ Još tada je opisano da integracija može imati različite oblike, odnosno da može biti kulturna, građanska, strukturna, socijalna...²⁷ Prema Miltonu Gordonu integracija može početi sa kulturnim aspektima, ali ona se ne mora s njima bezuslovno i dovršiti. Kulturna integracija uvažava kako vernakularna obeležja kulture,²⁸ tako

²⁵ Dena Ringold, *The Roma in Central and East Europe – Trends and Challenges*, The World Bank, 2000.

²⁶ Arnold Rose, *Migrants in Europe*, University of Minnesota Press, 1960; Van der Berghe, *Ethnic Pluralism in Plural Society: a Special Case, Ethnicity*, 1976; Gordon Milton, *Assimilation in American Life*, Oxford University Press, 1978.

²⁷ Shvatajući integraciju kao način za prevazilaženje siromaštva Aleksandra Mitrović je opisala nekoliko mogućih modela. Videti: *Na dnu*, Beograd, 1990.

²⁸ Will Kymlicka, *Politics in the Vernaculars*, Oxford University Press, 2001.

i njene spoljašnje komponente. Pod prvim pojmom podrazumevaju se religija, etničko poreklo, jezik, svest o zajedničkoj kulturi, a pod drugim obrasci ponašanja – način odevanja, ustaljene navike, ekspresija emocija i drugo. Mnogi teoretičari etniciteta spoljašnje činioce kulture smatraju za ključnu prepreku integraciji, pogotovu strukturalnoj integraciji, koja obuhvata ranu socijalizaciju dece različitog etničkog porekla i prihvatljiv je način za prevazilaženje predrasuda i diskriminacije.²⁹

Andžej Mirga i Nikolae George u radu *The Roma in the Twenty-First Century: A Policy Paper*, upozoravaju da integracija može Rome uvesti u proces asimilacije, odnosno da pripadnici ove etničke zajednice mogu u ovom procesu izgubiti prepoznatljiva nacionalna obeležja. Analizirajući različita mišljenja o budućnosti romskog pokreta Mirga i George zaključuju da su Romima ponudena dva generalna integraciona modela – prvi koji podrazumeva razvijanje principa građanstva u kojem su pravila igre za sve jednaka, a etnicitet tek jedna od komponenti koji čini identitet pojedinca i drugi, koji se oslanja na zaštitu kolektivnih prava i osnaživanje kolektivnog identiteta.³⁰

Međutim, među brojnim autorima ima i onih koji smatraju da Romi osim toga što nisu uspešno integrisani, nisu imali šansu ni za asimilaciju. Naime, prostorno i socijalno segregirani i suočeni sa brojnim predrasudama i stereotipima ostali su izvan ustaljenih društvenih tokova. Akulturacija, kao jedan od oblika socijalne integracije kod Roma je imala dva paralelna toka. Prvi je bio obeležen direktnim i latentnim pritiscima na Rome da prihvataju kulturne obrasce naroda u čijem su okruženju živeli, a drugi se odvijao u zatvorenom kulturnom habitusu romske zajednice koji počiva na eklektičkom jedinstvu vernakularnih i spoljašnjih komponenti kulture i prostornoj segregaciji. U takvim društvenim uslovima, od hrišćanske i islamske tradicije Romi su preuzimali tek deo vrednosti, ali im se zbog voljnih, unutar grupnih i nevoljnih, spoljašnjih faktora nikada nisu u potpunosti prilagodili. U tom smislu ostali su izvan procesa modernizacije, a postali su čuvari tradicionalizama, kako onih koje su poneli iz prapostojbine, tako i onih koje su preuzeli iz drugih kultura. Rezultat, ranog suočavanja sa diskriminacijom, je dugotrajna socijalna segregacija Roma u Evropi. Sa velikom sigurnošću može se zaključiti da ne postoji država u kojoj su Romi uključeni u uvreženi društveni model. Nastojanje da se ovakvo stanje prevaziđe i da se stvore jednaki uslovi za život romskih porodica i razvoj njihove zajednice predstavlja proces njihove socijalno-ekonomske integracije koji ne podrazumeva odricanje od etno-kulturnog identiteta. Skok iz strukturalnog siromaštva u čizme od sedam

²⁹ Zoran Šućur, *Romi kao marginalna skupina*, Društvena istraživanja, Zagreb, 2000.

³⁰ Videti: Goran Bašić, *Položaj Roma u centralnoj i jugoistočnoj Evropi*, u Miloš Macura, *Romi/Cigani u prošlosti i danas*, SANU, Beograd, 2000.

milja Romi svakako ne mogu ostvariti bez pomoći država u kojima su nastanjeni i podrške šire društvene zajednice. Proces socijalno-ekonomske integracije može biti uspешan samo ukoliko postane primarni društveni cilj, odnosno ukoliko počiva na saglasju svih društvenih komponenti.

Ovi problemi su prisutni i u našem društvu, a na njihovu složenost osim ostalog utiče i odsustvo nacionalne strategije unutar romskog pokreta u Srbiji. Unutar romskog pokreta deluju mnogobrojne nevladine organizacije, političke partije, kulturna udruženja i mediji čija misija bi trebalo da je posvećena ka postizanju opšteg dobra pripadnika ove manjinske zajednice. Među njima nije, međutim, postignut dogovor u vezi sa strategijom razvoja romske zajednice, a dugogodišnje razmirice između njihovih lidera doprinose slabljenju kolektivne kohezije. Podele među Romima je lako podstaći jer one proističu iz verskih, kulturnih i jezičkih specifičnosti zajednice. Ukoliko se tome dodaju regionalne specifičnosti i problemi integracije Roma sa Kosova, koji se odnose kako na socijalno-ekonomske i kulturološke aspekte, tako i na to da su nerado prihvaćeni od strane domicilnog romskog stanovništva, onda se mora voditi računa o tome da pojam integracije Roma u Srbiji ima nekoliko slojeva, te da se on mora sprovesti kako spolja, odnosno od strane javnih institucija i uz podršku većinskog javnog mnjenja, tako i iznutra, među pripadnicima romske zajednice kojoj tek predstoji kulturni preporod. Kada govorimo o kulturnom prosvetivanju pripadnika romske zajednice, koje mora biti zasnovano na jedinstvu autentičnih romskih vrednosti (*rromani pen*) približavamo se pojmu emancipacije. Ovaj proces je od krucijalnog značaja za socijalni i kulturni napredak zajednice. Međutim, kao što odgovornost za socijalno-ekonomsku integraciju snosi šira društvena zajednica, tako su Romi, a njihovi lideri ponajviše dužni da prate društvena kretanja i da ukomponuju svoj kulturni identitet u savremene socijalne tokove.

U tom smislu institucionalne mere trebalo bi usmeriti ka aktivnostima čiji je primarni cilj unapređivanje socijalno-ekonomskog položaja Roma. Ove mere se odnose na stanovanje, obrazovanje, ekonomsko osnaživanje, socijalnu i zdravstvenu zaštitu, zabranu diskriminacije i probleme Roma raseljenih sa Kosova. Suština je u tome da bi ove mera trebalo da budu usmerene na rešavanje osnovnih socijalno-ekonomskih problema i da bi ih trebalo sprovesti sve dok se prosečno socijalno-ekonomsko stanje prosečne romske porodice ne izjednači sa prosečnim socijalno-ekonomskim stanjem prosečne porodice većinskog stanovništva. Ovaj deo institucionalnih mera može se definisati kao integracija u užem smislu.³¹ Valjan program integracije počivaće na ravnoteži između što preci-

³¹ U ovom smislu integraciju ne treba shvatiti kao negiranje romskih posebnosti i udar na njihov etno-kulturni identitet. Suština koncepta integracije je prihvatanje i uključivanje u uobičajene procese koji se po utvrđenim pravilima igre odvijaju u široj društvenoj zajednici.

znije definisanih aspekata položaja Roma u našem društvu, jasno vremenski, kadrovski i finansijski utvrđenih institucionalnih mogućnosti da se program sprovede bez znatne pomoći sa strane i na realnoj društvenoj podršci. Ukoliko izostane, ili se zanemari jedna od ovih pretpostavki malo je verovatno da će skup državnih mera dati odgovarajuće rezultate.

S druge strane, mere koje su usmerene na očuvanje i unapređenje identiteta Roma u oblasti kulturne i jezičke politike, informisanja, stvaralaštva, kao i sve druge koje se odnose na očuvanje identiteta zajednice i formiranje čvrstog nacionalnog koncepta trebalo bi prepustiti organizacijama i pojedincima koji uživaju podršku unutar romskog pokreta. Ovaj deo mera, pored toga što je institucionalizovan *Zakonom o zaštiti prava i sloboda nacionalnih manjina*, trebalo bi da se autonomno razvija u romskoj zajednici i pokretu njenog kulturnog razvoja koji je sve snažniji i masovniji. Ovaj deo integracije predstavlja njen širi i suptilniji deo. Ona se mora odvijati u skladu s potrebama i voljom Roma, ali uz učešće i podršku pripadnika većinske zajednice koji bi dosadašnji model kulturne ambivalencije ili odbacivanja morali da zamene adoptivnim modelom koji podrazumeva prožimanja i uticaje kultura. Integracija u užem smislu treba da stvori pretpostavke za razvoj nacionalnog i kulturnog identiteta Roma.

Koordinacija aktivnosti između ova dva paralelna, a u biti jedinstvena i konzistentna programa ostvaruje se kroz aktivnu participaciju Roma u svim fazama i na svim nivoima programa koji preduzima državna uprava, kao i učešćem predstavnika resornih ministarstava, regionalnih i lokalnih organa vlasti i stručnih organizacija u aktivnostima koje autonomno sprovodi romska zajednica. Suština ovako osmišljenih nadležnosti jeste podela odgovornosti između državnih organa i romske zajednice za uspešnost programa. U tom smislu integraciju bi trebalo shvatiti kao otvoren proces u kojem se odgovornost države odnosi na unapređivanje socijalno-ekonomskih uslova kao neophodne osnove za očuvanje i razvoj nacionalnog identiteta romske zajednice za šta su odgovorni isključivo Romi.

U ovom procesu integracije, svoje mesto ali i deo odgovornosti, imaju i regionalne i lokalne vlasti koje bi trebalo da su zainteresovane za eliminisanje siromaštva i ublažavanje socijalnih razlika na svojim područjima. Učešće Roma u procesu integracije u užem smislu, odnosno merama koje preduzimaju državni organi vlasti, ostvarivalo bi se zauzimanjem profesionalnih, konsultativnih i drugih pozicija na svim nivoima na kojima se pored neposrednog učešća u ostvarivanju programa ostvaruju i funkcije njegove kontrole. Dakle, učešće Roma bi trebalo da bude višestepeno i da podrazumeva široku participaciju pripadnika ove etničke zajednice u sprovođenju mera ali i tokom kontrole ostvarenih planova, kvaliteta usluga i obavljenih poslova i distribucije sredstava.

Pojam integracije trebalo bi, dakle da podrazumeva celovit sistem mera koji prema unapred utvrđenom planu sprovode organi državne uprave, lokalnih i regionalnih vlasti i predstavnici Roma. Pored toga što program integracije Roma, smešten u opisanu teorijsku i organizacionu paradigmatu, podrazumeva dvostepeni sistem ovlašćenja i odgovornosti, on dopušta i razvoj integralnog modela integracije koji podrazumeva: poboljšanje socijalno ekonomskih uslova života do granice prelaza iz siromaštva u prosečne uslove života šire društvene zajednice, kao i unapređenje uslova za razvoj nacionalnog identiteta romske zajednice, odnosno isključivanja asimilacije kao posledice preduzetih državnih mera.

Ovako zamišljen program integracije je dugoročnog karaktera i podrazumeva da se neki njegovi segmenti mogu ostvariti tek kroz nekoliko generacija. Integracija u užem smislu, za čije sprovođenje su odgovorni državni organi, podrazumeva i planiranje i sprovođenje delotvornih mera koje u najkraćem roku mogu dati održive i trajne rezultate. U tom smislu pojedini delovi programa integracije mogu dati u kratkom roku očekivane rezultate. Dostignuća država koje su mere za unapređenje položaja Roma preduzele znatno pre no što su usvojile zvanične programe integracije govore u prilog tome da je pored globalnog planiranja i sprovođenja sistemskih mera, moguće ostvariti konkretne rezultate izvan tog okvira.

Pravne i institucionalne osnove integracije u „užem“ smislu

Šta čini osnovu Programa integracije Roma u Srbiji, ko bi trebalo da su njegovi nosioci, koje institucije su nadležne za njegovo sprovođenje, kolika sredstva su izdvojena i planirana za implementaciju Programa ostalo je nejasno i u 2005. godini! Programima integracije u državama u regionu prethodile su donete odluke vlada o tome, ustanovljavanje institucija, decentralizacija sistema sprovođenja programa, uključivanje Roma u ovaj proces, čime je izražena spremnost da se preuzmu određene obaveze i odgovornost. Preduzete mere nisu dale očekivane, a još manje željene rezultate, ali je situacija u vezi sa položajem Roma znatno unapređena, a u pojedinim segmentima proces je dobio održiv i izvesno perspektivan tok. Već susreti sa mladim Romima iz regiona upućuju na zaključak da će u bližoj budućnosti stasati generacija intelektualaca, upravljača spremna i sposobna da iznese proces kulturne emancipacije zajednice i da argumentovano zastupa njihove interese i preuzme odgovornost i za socijalni deo uključivanja Roma u društvo.

U Srbiji je ovaj proces počeo šezdesetih godina prošlog veka, ali je prekinut početkom devete decenije kada je tadašnji establišment otvorio Pandorinu kutiju etničkih ekskluziviteta i grubo etnifikovao političko polje. Ovaj proces je

trajao duže od decenije, a njegove posledice su prisutne i danas. Najveći stradalnici takve politike bili su socijalno ranjive grupe, poput Roma. Proces njihovog uključivanja u društvo, sazrevanja pokreta, stasavanja intelektualne i političke elite grubo je prekinut, a pored toga razorene su osnove društvene osetljivosti za rešavanje ovakvih pitanja. Pauperizovano društvo u kojem je svaki treći građanin nezaposlen, a najveće poverenje uživaju tradicionalne nacionalne institucije i vojska, autistično se zatvaralo u čauru individualnog opstanka i nacionalne samodovoljnosti. U takvi uslovima osetljivost za probleme drugih i solidarnost nisu predstavljali zamajac na osnovu kojih se može graditi relevantan program pomoći Romima. Društvene okolnosti u kojima su razvoj projektovale države u regionu, u Srbiji su kasnile duže od decenije.

Kada je do željenih promena došlo krajem 2000. godine na dnevni počele su da dolaze političke, ekonomske, društvene, kulturne i druge reforme koje bi zemlju trebalo da približe ulasku u Evropsku uniju. Među prvim reformama je obuhvaćeno uređenje položaja nacionalnih manjina. U Parlamentu je ratifikovana *Okvirna konvencija za zaštitu prava nacionalnih manjina* Saveta Evrope, usvojen je *Zakon o zaštiti prava i sloboda nacionalnih manjina*, ustanovljeno je resorno ministarstvo zaduženo prava nacionalnih manjina. Nešto kasnije ustavnim reformama koje su obuhvatile nivo državne zajednice Srbije i Crne Gore usvojena je *Povelja o ljudskim i manjinskim pravima i građanskim slobodama* u kojoj su utemeljeni liberalni principi zaštite manjina u zemlji. U pojedinim zakonima ugrađeni su mehanizmi zaštite individualnih i kolektivnih prava nacionalnih manjina. U tom smislu trebalo bi izdvojiti odredbe *Zakona o lokalnoj samoupravi*³² kojima je predviđeno da jedinice lokalne samouprave, među svojim izvornim nadležnostima, imaju i obavezu da se staraju „o zaštiti i ostvarivanju ličnih i kolektivnih prava nacionalnih manjina i etničkih grupa“ (čl. 18, tačka 28) i da „utvrđuju jezike i pisma nacionalnih manjina koji su u službenoj upotrebi na teritoriji opštine“ (čl. 18, tačka 29).

Sa stanovišta integracije pripadnike romske nacionalne manjine bitan je član 63 istog Zakona, kojim je predviđeno da se u „nacionalno mešovitim opštinama osniva savet za međunacionalne odnose koji čine predstavnici svih nacionalnih i etničkih zajednica“.³³ Dosledna primena *Zakona o lokalnoj samoupravi*

³² *Službeni glasnik RS*, br. 9/2002, 33/2004.

³³ Zakonodavac je precizirao da se „nacionalno mešovitim opštinama smatraju opštine u kojima jedna nacionalna zajednica čini više od 5% od ukupnog broja stanovnika ili sve zajednice čine više od 10% prema poslednjem popisu stanovništva u Republici Srbiji“. Uloga saveta za međunacionalne odnose jeste da prate i inaugurišu pitanja ostvarivanja, zaštite i unapređivanja nacionalne ravnopravnosti, ali u skladu sa Zakonom i statutima. Zakon precizira, takođe, da predstavnike „u savetu za međunacionalne odnose mogu imati zajednice sa više od 1% učešća u ukupnom stanovništvu opštine“. Delotvorna uloga saveta je i u tome

omogućava nacionalnim manjinama da utiču na mnoga pitanja u vezi sa svojim položajem, a u vezi s integracijom Roma čini se da bi oko pravnih resursa koje omogućava ovaj zakon trebalo razvijati mehanizme sprovođenja i kontrole mera i aktivnosti koje budu donete, tim pre što je na osnovu ovog zakona svim građanima, pa i nacionalnim manjinama, omogućeno da zaštitu i ostvarivanje svojih prava iniciraju putem neposrednog građanskog angažovanja, kroz „građansku inicijativu, zbor građana i referendum“ (čl. 65). Takođe, članom 126 Zakona predviđeno je u jedinicama lokalne samouprave osnivanje građanskog branioca, *ombudsmana*, čija je funkcija da „štiti individualna i kolektivna prava i interese građana, tako što vrši opštu kontrolu rada uprave i javnih službi“ (čl. 126). Najzad, na osnovu člana 12 ovog Zakona jedinice lokalnih samouprava se mogu udruživati radi ostvarivanja planova i programa razvoja, kao i ostvarivanja drugih potreba od zajedničkog interesa, a omogućeno im je da osnivaju svoja udruženja, sarađuju sa jedinicama lokalnih samouprava u drugim državama i udružuju se u međunarodne organizacije.

Sa stanovišta integracije Roma pomenimo i da je obrazovanje na jezicima nacionalnih manjina normativno uređeno zakonima Republike Srbije o osnovima sistema obrazovanja i vaspitanja, o društvenoj brizi o deci, osnovnoj, srednjoj i višoj školi i o univerzitetu.

*Zakon o Osnovama sistema obrazovanja i vaspitanja*³⁴ poslednji put je menjan sredinom 2004. godine. Članom 3 Zakona, kojim se utvrđuju ciljevi i zadaci obrazovanja i vaspitanja, predviđeno je da je, pored ostalih, jedan od ciljeva „razvijanje svesti o državnoj i nacionalnoj pripadnosti, negovanje srpske tradicije i kulture, kao i tradicije i kulture nacionalnih manjina“. Članom 4 istog Zakona utvrđeno je da je pravo na obrazovanje i vaspitanje dostupno svim građanima, bez obzira na njihov pol, rasu, nacionalnu, versku ili jezičku pripadnost, ili na neko drugo lično svojstvo. U tom smislu je članom 7 predviđeno da se obrazovanje pripadnika nacionalnih manjina ostvaruje na njihovim materinjim jezicima. Članom 46 su u ustanovama vaspitanja i obrazovanja zabranjene aktivnosti kojima se ugrožavaju, omalovažavaju ili diskriminišu grupe i poje-

što on o svojim stavovima i predlozima obaveštava skupštinu opštine, koja je dužna da se o njima izjasni na prvoj narednoj sednici, a najkasnije u roku od 30 dana. Zaštita kolektivnih prava na nivou opštine ogleda se i u tome što je skupština opštine dužna da bilo koji predlog koji se odnosi na nacionalne manjine dostavi najpre na razmatranje Savetu za međunarodne odnose, koji ima pravo „da pred Ustavnim sudom pokrene postupak za ocenu ustavnosti i zakonitosti odluke ili drugog opšteg akta skupštine opštine ako smatra da su njima neposredno povređena prava nacionalnih i etničkih zajednica predstavljenih u savetu za međunarodne odnose i pravo da pod istim uslovima pred Ustavnim sudom pokrene postupak za ocenu saglasnosti odluke ili drugog opšteg akta skupštine opštine sa statutom opštine“.

³⁴ *Službeni glasnik RS*, br. 62/03 i 64/03.

dinci po osnovu rasne, nacionalne, jezičke ili verske pripadnosti. Za ustanove u kojima se ovakvi incidenti događaju predviđena je novčana kaznena mera, koja se kreće u visini od 30.000 do 100.000 dinara. Kada je reč o udžbenicima, Zakon omogućava pripadnicima nacionalnih manjina da koriste udžbenike na maternjem jeziku, ali to uslovljava usklađivanjem sa posebnim zakonom. Pripadnici nacionalnih manjina mogu da koriste i udžbenike iz matičnih država. Najzad, članom 149 *Zakona o osnovama vaspitanja i obrazovanja* nadležni upravni organ u RS određene poslove prenosi Autonomnoj pokrajini, odnosno Vojvodini, u kojoj je formiran poseban Sekretarijat za obrazovanje koji vodi računa o procesu obrazovanja pripadnika nacionalnih manjina.

Članom 64 *Zakona o društvenoj brizi o deci* predviđeno je da se predškolsko vaspitanje i obrazovanje u Republici Srbiji može ostvarivati i na jezicima nacionalnih manjina, a da načine i uslove ostvarivanja osnova programa vaspitno-obrazovnog rada na jezicima manjina propisuje ministar nadležan za poslove prosvete.

*Zakon o izmenama i dopunama Zakona o osnovnoj i srednjoj školi*³⁵ Republike Srbije već u prvom članu ističe da su „u školi zabranjene aktivnosti kojima se ugrožavaju ili omalovažavaju grupe i pojedinci po osnovu rasne, nacionalne, jezičke, verske ili polne pripadnosti...” Zakonom je propisano pravo pripadnika nacionalnih manjina da nastavni plan i program ostvaruju na maternjem jeziku ili dvojezično, ukoliko se za upis u prvi razred prijavi najmanje 15 učenika, a ovaj broj može biti i manji ukoliko se pribavi saglasnost ministra prosvete. Istim Zakonom utvrđeno je da učenici – pripadnici nacionalnih manjina slušaju predmet *maternji jezik sa elementima nacionalne kulture* ukoliko se nastavni plan i program realizuju na srpskom jeziku. Po članu 73 ovog zakona predviđeno je udaljenje iz nastave nastavnika, stručnog saradnika ili vaspitača, sve do donošenja odluke o disciplinskom postupku, koji u školi svojim ponašanjem ugrožava ili omalovažava grupe i pojedince po osnovu rasne, nacionalne, jezičke, verske i polne pripadnosti. Članovi 129 i 133 obavezuju školu koja organizuje nastavu na jezicima nacionalnih manjina da vodi evidenciju i izdaje javne isprave na tim jezicima.

Republičkim zakonom o srednjoj školi predviđeni su vidovi obrazovanja koji su sadržani u *Zakonu o osnovnoj školi*, a novinu bi predstavljale odredbe sadržane u članu 27, koji predviđa da je nastava jezika sa elementima nacionalne kulture fakultativni oblik obrazovno-vaspitnog rada.

Zakonima o višoj školi i univerzitetu Republike Srbije utvrđen je način organizovanja nastave na jezicima nacionalnih manjina, koji podrazumeva obaveze

³⁵ *Zakoni o izmenama zakona o osnovnoj i srednjoj školi* usvojeni su u Narodnoj skupštini Republike Srbije 17. juna 2003.

osnivača,³⁶ način vođenja evidencije i izdavanja dokumenata, kao i način utvrđivanja odgovarajućeg poznavanja jezika – kako nastavnika tako i studenata.

Službena upotreba jezika i pisma nacionalnih manjina regulisana je republičkim *Zakonom o službenoj upotrebi jezika*,³⁷ a u Vojvodini – i *Statutom Autonomne pokrajine*.³⁸ Opštinskim skupštinama je ostavljena mogućnost da, u mestima gde su narodnosti dominantne u populacionoj strukturi, Statutom regulišu upotrebu jezika narodnosti. Koristeći ovo pravo, pripadnici manjinskih etničkih zajednica u 37 vojvođanskih opština uveli su u službenu upotrebu, pored srpskog jezika, i jezike nacionalnih manjina.³⁹

Sistem zaštite prava nacionalnih manjina u Srbiji je još uvek u izgradnji i u budućnosti svakako će se menjati i unapređivati postojeći ustavno-pravni i institucionalni okvir kojim je ova materija regulisana. Do sada, pomenuti su zakoni koji su bitni za sprovođenje integracije Roma. Osnova za usvajanje Programa integracije Roma i njegovu implementaciju nalazi se među odredbama *Zakona o zaštiti prava nacionalnih manjina*. Osim toga što su članom 4 ovog Zakona, Romi i formalno priznati za nacionalnu manjinu, predviđene su mere afirmativne akcije neosporno potrebne za unapređenje njihovog položaja:

„Organi vlasti u SR Jugoslaviji mogu u skladu sa Ustavom i zakonom da donesu propise, pojedinačne pravne akte i da preduzimaju mere u cilju obezbeđenja pune i efektivne ravnopravnosti između pripadnika nacionalnih manjina i pripadnika većinske nacije.

Organi vlasti će doneti pravne akte i preuzeti mere iz stava 1. ovog člana u cilju popravljavanja položaja lica koja pripadaju romskoj nacionalnoj manjini.

Propisi, pojedinačni pravni akti i mere iz stava 1. ovog člana se ne mogu smatrati aktom diskriminacije“.

³⁶ Član 4, stav 2 i 3 *Zakona o višoj školi RS* i član 23 *Zakona o univerzitetu RS*.

³⁷ Član 1/3 *Zakona o službenoj upotrebi jezika i pisma Republike Srbije* precizira: „Na područjima Republike Srbije na kojima žive pripadnici narodnosti u službenoj upotrebi su istovremeno sa srpskim jezikom i jezici i pisma narodnosti, na način utvrđen ovim zakonom“.

³⁸ Član 10, stav 4 „obezbeđuje službenu upotrebu istovremeno sa srpskohrvatskim jezikom i mađarskog, slovačkog, rumunskog i rusinskog jezika i njihovih pisma i jezika i pisma drugih narodnosti, na način utvrđen zakonom“. Statut AP Vojvodine, Službeni list APV, br. 17/1991.

³⁹ Skupština Autonomne pokrajine Vojvodine je 15. maja 2003. godine donela Uredbu *O bližem uređivanju pojedinih pitanja službene upotrebe jezika i pisma nacionalnih manjina na teritoriji AP Vojvodina* kojom su preciznije uređena pojedina pitanja iz oblasti službene upotrebe jezika i pisama nacionalnih manjina na teritoriji AP Vojvodina. Najzad, Skupština AP Vojvodina donela je i *Odluku o višjezičkim obrascima izvoda iz matičnih knjiga i o načinu upisa u iste*, na osnovu koje se obrasci za upis u matične knjige štampaju dvojezično – na srpskom jeziku i na jezicima nacionalnih manjina.

U našem pravnom sistemu ovo je jedino uporište oko kojeg se institucionalno može utemeljiti i usvojiti program integracije Roma u užem smislu. Ni jednim drugim dokumentom, zakonskim ili podzakonskim aktom Vlade, njene institucije ili druga upravna i predstavnička tela nisu institucionalizovale nastojanja da se bave unapređenjem statusa romske nacionalne manjine. Prvi korak ka integraciji, neophodno je ojačati posebnim pravnim aktima koji obezbeđuju kontinuitet mera i obavezuju javni servis da ih sprovedi.

Nacrt strategije za integraciju i davanje novih ovlašćenja Romima, koje je za potrebe Ministarstva za ljudska prava i nacionalne manjine pripremio tim stručnjaka angažovanih od strane Misije OEBS-a u Srbiji i Crnoj Gori do sada nije usvojilo ni jedno upravno telo. Istini za volju ovaj dokument koji je pripremljen za svega tri meseca ne sadrži elemente strateškog planiranja jer s jedne strane je opterećen mnoštvom aspekata o položaju Roma u Srbiji, a sa druge, izostala je eksploracija i na njoj zasnovano planiranje rešavanja osnovnih probleme Roma – obrazovanje, ekonomsko osnaživanje, socijalna i zdravstvena zaštita i stanovanje. Međutim, slabosti ovoga dokumenta nisu opravdanje za državnu upravu, posebno Ministarstvo za ljudska prava i nacionalne manjine da do polovine 2005. godine nisu predložili predstavničkim i izvršnim vlastima ni jedan akt kojim bi se pomenute mere institucionalizovale. Kancelarija za integraciju Roma koja radi u prostorijama Ministarstva za ljudska prava i nacionalne manjine je osnovana i radi zahvaljujući podršci Misije OEBS-a u Srbiji i Crnoj Gori i nije poznato da li je ovo telo konstituisano na uobičajen način, odnosno da li su odluku o tome donele odgovarajuća tela Saveta ministara Državne zajednice.

Izvesno je međutim, da je Vlada Republike Srbije pred kraj januara 2005. godine usvojila akcione planove na osnovu kojih bi trebalo da se ostvari program unapređenja položaja Roma. Akcione planove su pod pokroviteljstvom Ministarstva za ljudska prava i nacionalne manjine pripremali Nacionalni savet romske nacionalne manjine, romske organizacije i pojedina ministarstva Vlade Republike Srbije i na osnovu njih Vlada Srbije je donela Odluku na osnovu koje se obavezala da će ih sprovoditi. Ova Odluka je do sada jedini zvanični dokumenat na osnovu kojeg se aktivnosti u vezi s integracijom Roma mogu dalje razvijati. Međutim, s obzirom da je i ovaj akt donet nekoliko dana pre održavanja regionalne konferencije na kojoj je osam država u neposrednom okruženju prihvatilo da će do 2015. godine pospešivati proces uključivanja Roma u društvo, može se spekulisati da je Vlada to učinila više zbog učvršćivanja svoje pozicije u međunarodnoj zajednici, a manje zbog jasne vizije o tome kako će sprovoditi kakav takav program rešavanja problema Roma. Na ovakav zaključak upućuju i činjenice da Vlada nije usvojila budžete potrebne za implementaciju akcionih

planova, ali i manir uprave da se problemima manjina bavi samo u situacijama kada je to neophodno.⁴⁰

U vezi sa sprovođenjem integracije u užem smislu važna su i pitanja ovlašćenja institucija koja upravljaju ovim procesom. Nažalost, i u ovom segmentu je vlada konfuzija koja sprečava da proces integracije dobije odgovarajući zamajac. Naime, nakon rekonstrukcije državne uprave Saveta ministara Državne zajednice Srbija i Crna Gora Ministarstvo za ljudska i manjinska prava je u upravnom smislu nadležno je da vrši kontrolu da li se ljudska i manjinska prava ostvaruju u skladu sa međunarodnim standardima. Sve ostale nadležnosti su prepuštene vladama Srbije i Crne Gore i njihovim upravnim organima. U Crnoj Gori postoji ministarstvo zaduženo za prava manjinskih grupa, a od 1992. godine i Savjet za nacionalne manjine. U Srbiji međutim, osim nedavno formiranog Republičkog saveta za nacionalne manjine nema upravnog tela koje se bavi ovim pitanjima.⁴¹ Određene ingerencije imaju resorna ministarstva u kojima nema posebnih odeljenja koja se bave manjinskim pitanjima, već su ovi poslovi sistematizovani u okviru rada nižih činovnika državne uprave. Dakle, ne da do sada nije izvršena podela nadležnosti, nego se o tome, po svoj prilici, i nije ozbiljnije razmišljalo. Umesto da se sistem zaštite prava nacionalnih manjina unapređuje i da dobija konačni okvir, on i dalje počiva na neformalnim zaduženjima i inicijativama i na još manje formalnoj saradnji upravnih tela.

U vezi s nadležnostima u procesu integracije Roma otvoreno je i pitanje uloge Nacionalnog saveta romske nacionalne manjine koji je izabran na legitiman način i na osnovu člana 24 *Zakona o zaštiti prava i sloboda nacionalnih manjina*. Prema istom Zakonu nadležnosti nacionalnih saveta nacionalnih manjina odnose se na samoupravu u sferi kulturne autonomije, a u svim ostalim pitanjima država, teritorijalne autonomije ili jedinice lokalne samouprave, prilikom odlučivanjima o ovim pitanjima, dužne su da dobiju mišljenje nacionalnih saveta. Ovako definisane nadležnosti nacionalnih saveta nacionalnih manjina nisu osnova za delotvorno učešće Nacionalnog saveta romske nacionalne manjine u vezi sa pitanjima integracije Roma. Svaka aktivnost koju je Nacionalni savet u vezi s tim ostvario, pa tako i usvajanje Nacrta strategije i davanje novih ovlašćenja Romima čin je

⁴⁰ Od februara 2002. godine kada je donet *Zakon o pravima i slobodama nacionalnih manjina* trebalo je da se donese niz odluka u vezi sa njegovom implementacijom – osnivanje Saveta za nacionalne manjine, ustanovljavanje Fonda za nacionalne manjine, da se predvide budžetska sredstva za finansiranje delatnosti nacionalnih saveta nacionalnih manjina, predloži i donese zakon o izboru i ovlašćenjima članova nacionalnih saveta nacionalnih manjina, decentralizuje sistem zaštite i ostvarivanja prava nacionalnih manjina prenošenjem ovlašćenja na nacionalne savete, razviju mehanizmi za mere afirmativne akcije i drugo.

⁴¹ Videti Goran Bašić, *Položaj nacionalnih manjina u Srbiji i Crnoj Gori*, u *Perspektive multikulturalizma u državama zapadnog Balkana*, CIE, Beograd, 2004.

dobre volje i traženja puta romskih predstavnika za saradnju sa državom, ali ne i obavezujući upravni postupak. Ako se tome želi dati takav značaj onda je trebalo naći načina da se formira odgovarajuće telo pri Vladi Srbije u kojem bi pored organa uprave učestvovali i predstavnici Nacionalnog saveta Roma čija uloga, nadležnosti i ovlašćenja bi bili uređeni poslovníkom, statutom ili drugim aktom.

U vezi s nadležnostima nacionalnih saveta nacionalnih manjina koje su utvrđena članom 19 *Zakona o zaštiti prava i sloboda nacionalnih manjina* treba istaći da su one čvrsta osnova za sprovođenje mera integracije u širem smislu koju smo izveli iz pojma emancipacije Roma. U njemu su pravno utemeljeni uslovi značajni za očuvanje identiteta i razvoj kulturne politike romske zajednice i date su pretpostavke za osnaživanje kulturne autonomije Roma. Razvijanje ovog segmenta zaštite nacionalnih manjina stvorice povoljnije uslove za razvoj aktivnosti i mera integracije u širem smislu. Na Nacionalnom savetu Roma i drugim romskim organizacijama je da osmisle odgovarajuće programe i da nađu puteve i mehanizme za njihovo institucionalno sprovođenje. U tom pogledu obaveze države su jasno definisane ranije pomenutim i drugim zakonima tako da bi postojeće resurse trebalo koristiti i u njima tražiti osnovu za razvijanje modela saradnje sa upravnim telima. Državnoj upravi tek predstoji senzibilizacija za rad sa manjinskim pitanjima, posebno onim koja se odnose na osnaživanje identiteta i položaja Roma kako bi paternalistički i centralizovan model ustupio mesto kooperativnom, interdisciplinarnom i decentralizovanom modelu rada uprave. Ovaj proces se poklapa sa procesom integracije Roma i verovatno će se uzajamno obogatiti iskustvima i znanjima neophodnim za osmišljavanje održivog pristupa problemima multikulturalnosti.

Buduće pravno i institucionalno utemeljenje programa integracije Roma koje bi trebalo da sprovedu državni organi i organi lokalnih uprava trebalo bi da izbegava deklarativna i opšta mesta u vezi s međunarodnim standardima. Međunarodne institucije su u poslednjoj deceniji usvojile niz preporuka za unapređenje položaja Roma, ali nijedna od njih nije obavezujuća i uglavnom državne strategije mogu da ispune kriterije do sada usvojenih preporuka, a da, pri tome, faktičko stanje ostane daleko od zadovoljavajućeg. U tom smislu preporuke, smernice, principe međunarodnih tela trebalo bi bezuslovno prihvatiti kao minimum koji bi država trebalo da ispuni u pogledu unapređivanja položaja Roma, ali nikako kao nepromenljive standarde. U tom smislu trebalo bi prvo utvrditi ko u organizaciji državne uprave ima ingerencije za sprovođenje ovakvog programa. Ako tražimo analogiju sa drugim programima koji su sprovedeni u poslednje vreme – integracija izbeglih i raseljenih lica ili program suzbijanja siromaštva u Srbiji, sa kojima bi program integracije Roma morao da bude usaglašen, onda je jasno da su ingerencije u smislu socijalno-ekonomskih osnova integracije Roma u organima uprave Srbije. S druge strane, nakon rekonstrukcije državne uprave početkom 2003. godine jasno je da i zaštita ljudskih i manjinskih prava,

dakle i prava Roma, u smislu zaštite i jačanja kolektivnog identiteta zajednica mora biti u ingerenciji državne uprave u Srbiji.

Najzad, paradigma o integraciji i strategija njene realizacije trebalo bi da počiva na univerzalnim principima među kojima su značajni: *solidarnost* – integracija mora biti prihvaćena i podržana od drugih etničkih zajednica koji žive u Srbiji; *jednakost* – građani su jednaki bez obzira na nacionalno, etničko poreklo, religijska uverenja, a razlike među njima proizvod su nejednakih društvenih pozicija; *participativnost* – u svim fazama integracije moraju učestvovati Romi, kako njihovi predstavnici tako i oni kojima su mere namenjene; *otvorenost* – u svim fazama realizacije programa mora postojati otvoren pristup za uključivanje novih aktera; *odgovornost* – odgovornost za ostvarivanje programa je podeljena između državnih organa i romske zajednice; *celovitost* – integracija podrazumeva celovit program mera socijalne, ekonomske, obrazovne, urbanističke i drugih politika koje za cilj imaju trajno rešavanje problema romskih porodica; *transparentnost* – informacije o procesu integracije moraju biti dostupne javnosti; *nediskriminacija* – proces integracije je jednako dostupan svim pripadnicima romske zajednice; *dobrovoljnost* – program integracije se sprovodi samo kod pripadnika romske zajednice koji bez ikakve prinude pristanu da učestvuju u njegovoj realizaciji.

Usvajanje ovih ili njima sličnih principa, uz pretpostavku da će biti poštovani, trebalo bi da doprinese društvenoj koheziji i postepenoj socio-ekonomskoj i kulturno-ekonomskoj integraciji Roma u društvo. Društveno utemeljen program ima realne šanse da opstane i da se realizuje, jer u njemu učestvuje većina članova društva. U takvom procesu mere afirmativne akcije na kojima je zasnovana ideja integracije Roma ostvariće svrhu zbog koje su ustanovljene, da pored formalne ravnopravnosti, obezbede i blagodeti stvarne ravnopravnosti. Usvajanje pomenute paradigme otklanja i sumnje zagovornika ideja da afirmativne mere u sebi prikrivaju paternalistički odnos prema nedominantnoj etničkoj grupi i da se njima pospešuje asimetrija između većine i manjine. Takođe, uvažavanje principa društvene solidarnosti, participativnosti i dobrovoljnosti osporava mišljenja liberala koji smatraju da se samo za manjine stvaraju posebne komisije, upravna tela, potpredsednička mesta i slično, a da se pripadnici većine direktno kao pojedinci inkorporiraju u državu.

Pored ostalog, svrha predloženih principa je da obaveže državu da se ravnopravno ponaša prema svim građanima. U praksi se to često ne dešava, jer je višenacionalna država u rukama većinskog naroda, čiji predstavnici kontrolišu sve glavne državne resurse među kojima je administracija i raspodela budžeta. Zbog toga je politika zaštite manjina često pokriće za dominaciju većine.⁴² Ume-

⁴² Videti: P. L. van den Berghe, *Protection of Ethnic Minorities: A Critical Appraisal*, 1981; Will Kymlicka, *The Rights of Minorities Culture*, Oxford University Press, 1995; Will Kymlicka, *Ethnic Relation in Eastern Europe and Western Political Theory*, 2001.

sto da traže puteve za rešavanje postojećih problema države pribegavaju postizanju kompromisa sa manjinskim liderima. Često, izvan „polja kompromisa“ ostaje većina pripadnika manjinske zajednice čiji pripadnici na taj način ostaju i izvan domašaja celovitih državnih mera koje mogu biti usmerene ka postizanju etno-kulturne pravičnosti⁴³ ili ka ostvarivanju socijalno-ekonomske i građanske jednakosti što je slučaj sa merama integracije Roma.

Strategija integracije Roma u Srbiji i naučna istraživanja

Integracija Roma nije akademsko, već društveno pitanje i odgovor na to pitanje treba tražiti u kompleksu praktičnih mera, aktivnosti i konkretnih odluka. Međutim, ne bi trebalo olako odbacivati ni metode, podatke, iskustva i teorijske okvire koje pruža savremena nauka. Većina programa integracije Roma u državama u regionu zasnovana je na verifikovanim podacima. Razvoj strategije se periodično proverava istraživanjima na osnovu kojih se ažuriraju baze podataka iz različitih oblasti. Aktuelni podaci ukazuju na segmente koji zahtevaju snažniju društvenu ili državnu intervenciju, ali i na primere dobre prakse.

Čini se da bi u tom smeru trebalo postojeći dokument *Nacrt strategije i davanje novih ovlašćenja Romima* redefinisati i dopuniti relevantnim podacima. Ovaj dokument koji ima ambiciju da utemelji politiku prema Romima u Srbiji i da na taj način utiče na njihovu sudbinu u XXI veku nije odgovorio na zahteve strategijskog planiranja pre svega zbog toga što podaci koji su u njemu prezentirani nisu verifikovani i nisu relevantna osnova za projekciju željenih mera. Najzad, ovaj dokument je zasnovan na zvaničnim statističkim podacima o broju Roma u Srbiji koji su približno četiri puta manji od realnog stanja. Na tom broju zasnovaće se većina daljih aktivnosti, pa i planiranje i raspodela sredstava. U najboljem slučaju socijalno-ekonomski napredak osetiće tek četvrtina Roma u Srbiji. Na ovom dokumentu zasnovani su i akcioni planovi za implementaciju mera za unapređenje položaja Roma. Vlada Srbije je usvojila akcione planove i preostalo je još da se utvrdi ko će pokriti troškove integracije. Međutim, upoređivanje sadržaja, mera i aktivnosti predviđenih akcionim planovima ukazuje na to da su stručnjaci i predstavnici državne uprave učestvovali u razradi samo jednog akcionog plana. Uz to, osim pomenute Odluke Vlade Srbije, ne postoji neophodna institucionalna infrastruktura za razvoj i implementaciju strategije. Čini se da se tri godine nakon prvih aktivnosti državne uprave u vezi sa Strategijom, nije daleko odmaklo. Ministarstvo za ljudska prava i nacionalne manjine pokrenulo je još 2002. godine aktivnosti u vezi s kreiranjem programa državnih mera za unapređenje položaja

⁴³ Vil Kimlika, *Multikulturalizam – multikulturalno građanstvo*, CID, Podgorica, 2004; Jirgen Habermas, *Borbe za priznanje u demokratskoj pravnoj državi*, u Ejmi Gatman, *Multikulturalizam*, CMK, Novi Sad, 2003.

Roma. U tom smislu preduzete su izvesne neinstitucionalne, ali ne i nekorisne aktivnosti. U saradnji sa Misijom OEBS-a u Srbiji i Crnoj Gori formirana je Kancelarija za integraciju Roma, naručeno je istraživanje čiji rezultati su saopšteni u ovoj knjizi, formirana je, ali i ubrzo ugašena Interministrarska grupa za koordinaciju poslova, kreiran je kakav-takav dokument integracije Roma i predloženi su i usvojeni akcioni planovi za njegovo sprovođenje.

Da su pomenuti segmenti valjano osmišljeni, da su konzistentno povezani i zasnovani na egzaktnim podacima i da su praćeni odgovarajućim odlukama državne uprave inicijator programa bi zaslužio pohvale. Kako je sve ovo izostalo, ostaje nam samo da konstatujemo da je od maja 2002. godine, kada su aktivnosti Ministarstva za ljudska prava i nacionalne manjine u vezi sa integracijom Roma promovisane na regionalnoj konferenciji *Položaj Roma u centralnoj i jugoistočnoj Evropi*, do maja 2005. godine propuštena prilika da se osmisli i institucionalizuje valjana osnova za rešavanje brojnih problema pripadnika romske nacionalne manjine. Početni neracionalni dinamizam programa, ishitreno kreiranje Strategije i potom dug prazan hod, pa onda opet ishitreno usvajanje dela akcionih planova, ukazuju na nezainteresovanost, neorganizovanost i pre svega neznanje državne uprave u vezi s pitanjima koje je pokrenula.

Polovičnost do sada preduzetih mera upućuje na to da bi ceo proces trebalo obogatiti novim idejama i zasnovati na relevantnim podacima uz neophodno iskazivanje političke volje da se program integracije Roma realizuje. Uostalom istraživanje o siromašnim naseljima Beograda koje je Slobodan Ž. Vidaković sproveo pre Drugog svetskog rata poslužilo je nekoliko decenija kasnije kao osnova raseljavanja beogradskih mala. Metode ovog istraživanja, aktivnosti koje su tadašnje gradske vlasti preduzimale kako bi obezbedile uslove za raseljavanje siromašnih naselja utrle su put raseljavanju nehipijenskih naselja u onom trenutku kada su se za to stvorili povoljni društveni, ekonomski i politički uslovi. Takođe, znanja nije manjkalo ni pre desetak godina kada se uređivalo *Orlovsko naselje* u Beogradu. Međutim, višegodišnja konfuzija u vezi sa opstankom ovog romskog naselja rešena je tek pošto su gradske vlasti donele odgovarajuće odluke o tome.

Nadajmo se, da će i ovoga puta znanje dopreti do onih kojima je preko potrebno. Znanje svakako postoji i ono je među ključnim osloncima kako, svakog razvoja, tako, i onog dela društvenog napretka koji je posvećen aspektima integracije Roma. Isključivanje relevantnih znanja i istraživanja iz ovog procesa, koji inače ne raspolaže snažnim ekonomskim i političkim osloncima, vodi ka njegovom potpunom obesmišljavanju. Zato, ne bi trebalo nikoga da iznenadi ukoliko bi slučajni posmatrač uzviknuo: „*Car je go*“.

Prilozi

Izabrana bibliografija

- Acković, Dragoljub, *Konstitucionalni problemi Roma (Constitutional Problems of Roma)*, Razvitak Roma u Jugoslaviji – Problemi i tendencije (Development of Roma in Yugoslavia – Problems and Tendencies), SANU, Beograd, 1992.
- Acković, Dragoljub, *Problemi obrazovanja Roma (Problems of Roma Education)*, Društvene promene i položaj Roma (Social Change and the Position of Roma), SANU, Institut za socijalnu politiku, Beograd, 1993.
- Acković, Dragoljub, *Istorija informisanja Roma u Jugoslaviji 1935–1994 (A History of Roma Information Media in Yugoslavia 1935–1994)*, drugo izdanje, Društvo Vojvodine za jezik i književnost Roma/ Romski kulturni krug, Novi Sad/Beograd, 1994.
- Acković Dragoljub, *Čitajte ljudi (Ginavnen Romalen – Read People)*, Rrominterpress, Beograd, 1997.
- Acković Dragoljub, *Slušajte ljudi (Ašunen Romalen – Listen People)*, Rrominterpress – Radio B 92, Beograd, 1996.
- Acković Dragoljub, *Oni su ubili njegove oči (They Killed his Eyes)*, Rrominterpress, Beograd, 1997.
- Acković Dragoljub, *Nacija smo a ne Cigani (We are a Nation, not Gypsies)*, knjiga prva, Rrominterpress, Beograd, 2001.
- Acton, Tomas, *Romani Resettlement: Bosnia Refugee Rom in England*, 1996.
- Acton, Thomas, *Gypsy Politics and Traveller Identity*, University of Hertforshire Press, 1993.
- Acton, Thomas, *Romani Culture and Gypsy Identity*, University of Hertforshire Press, 1991.
- Aktuelni problemi Roma u Novom Sadu (*Current Problems of Roma in Novi Sad*), Reč Roma, br. 23, Novi Sad, 1998.
- Andrejić, Ljubomir, *Prilog bibliografiji o Ciganima (A Contribution to Bibliography on Gypsies)*, Glasnik Etnografskog muzeja, 33, Beograd, 1970.
- Banski, Marija, *Porodica kao ekonomska zajednica kod Roma u Novom Kneževcu (Family as Economic Community among Roma in Novi Kneževac)*, u: Društvene promene i položaj Roma, SANU – Institut za socijalnu politiku, Beograd, 1993.
- Baker, Peter, and Kyuchukov, Hristo, *What is the Romani Language*, Interface, 2000.
- Barany Zoltan, *The East European Gypsies, Regime Change, Marginality and Ethnopolitics*, Cambridge University Press, Cambridge, NY, 2002.
- Barjaktarević, Mirko, *Romi u Prizrenu (Roma in Prizren)*, Glasnik Etnografskog muzeja, 43, Beograd, 1979.
- Barjaktarević, Mirko, *Cigani u Jugoslaviji danas (Roma in Yugoslavia Today)*, Zbornik Filozofskog fakulteta, XI-1, Beograd, 1979.
- Bašić, Goran, *Političko pravni položaj Roma u Centralnoj i Jugoistočnoj Evropi (Political and Legal Position of Roma in Central and Southeast Europe)*, Romi, Sv. 1, Pelikan Print,

- Niš, 2000; Na engleskom u: *Facta Universitatis, Series Philosophy and Sociology*, Vol. 2, N° 8, 2001.
- Bašić, Goran, *Položaj Roma u centralnoj i jugoistočnoj Evropi posle 1989. godine*, Romi/Cigani u prošlosti i danas, SANU, Beograd, 2000.
- Bašić, Goran, *The Roma in Yugoslavia*, in: *The Roma Population in South Eastern Europe*, Friedrich Ebert Stiftung, 2002.
- Bašić, Goran, *Položaj nacionalnih manjina u Srbiji i Crnoj Gori*, Perspektive multikulturalizma u državama zapadnog Balkana, CIE, Beograd, 2004.
- Bašić, Goran, *Zaštita prava nacionalnih manjina u SRJ prema standardima Okvirne konvencije za zaštitu nacionalnih manjina saveta Evrope*, Centar za antiratsnu akciju, Beograd, 2002.
- Bašić, Goran, *Identitet i kultura Roma*, Kultura, Beograd, 2002.
- Bašić, Goran, *Role of Religion, language and Other Factors in the Process of the Building of the Roma National Identity*, Roma Religious Culture, JUNIR, Niš, 2003.
- Bašić, Goran, *Političko pravni položaj Roma u Srbiji*, Romi od zaboravljene manjine do manjine u usponu, OGI, Niš, 2004.
- Bečin, Aleksandar, *Socijalni problemi Roma u Vojvodini (Social Problems of Roma in Vojvodina)*, Pokrajinski zavod za socijalna istraživanja, Novi Sad, 1974.
- Berberski, Slobodan, *Prilog pitanju Roma u zapadnoevropskim zemljama (A Contribution to the Roma Question in West European Countries)*, Pregled, LXV, br. 2. Sarajevo, 1975.
- Berberski, Slobodan, *Romi i iredenta na Kosovu (Roma and Kosovo Irredentism)*, Naše teme, XXVIII, br. 5–6, 1984.
- Berghe, Van den, P, *Ethnic Pluralism in Plural Society: a Special Case*, Ethnicity, 1976.
- Berghe, Van den, P, *Protection of Ethnic Minorities: A Critical Appraisal*, 1981.
- Biro, Andraš, *Demokratski deficit i romske građanske organizacije (The Democratic Deficit and Roma Civic Organizations)*, Romološke studije – Romology Studies, Series I, vol. I, No. III–IV, Aug–Dec. 1997.
- Blagojević, Marina, *Stavovi studenata o Romima: širok osmeh i zlatan zub (Students' Attitudes toward Roma: A Broad Smile and a Golden Tooth)*, Društvene promene i položaj Roma, SANU – Institut za socijalnu politiku, Beograd, 1993.
- Blagojević, Marina, *Društvene karakteristike etničkih grupa: Kako meriti diskriminaciju (Social Characteristics of Ethnic Groups: How to Measure Discrimination)*, Položaj manjina u Saveznoj republici Jugoslaviji, SANU, Beograd, 1995.
- Bobić, Miloš i Vujović Sreten (ur.), *Krov nad glavom (A Roof over One's Head)*, Filip Višnjić, Beograd, 1985.
- Bogdanović, Ljiljana, *Zloupotreba i nasilje nad kosovskim Romima*, rukopis iz 1999.
- Bogićević, Biljana, Krstić Gordana i Mijatović Boško, *Siromaštvo u Srbiji i reforma državne pomoći siromašnima*, Centar za liberalno-demokratske studije, Beograd, 2002.
- Bovy, Yannick et Delcourt, Barbara, *Que nos valeurs sont universelles et que la guerre est Jolie – Guerre en Yougoslavie*, Editions du Cerisier, Cuesmes (Mons), 1999.
- Bugarski, Stevan, *National Minorities in Romania*, u: Bašić, Goran, *Multiculturalism and National Minorities in SEE*, Centar za istraživanje etniciteta, Beograd, 2003.

- Cekić, Nikola, *Arhitektura sedam romskih enklava u Nišu*, Cigani/Romi u prošlosti i danas (Gypsies/Roma in Past and Present), SANU, Beograd, 2000.
- Cahn, Claude, (ed. by) *Roma Rights: Race, Justice, and Strategies for Equality*, International Debate Education Association, New York, Amsterdam, Bruxelles, 2002.
- Cahn, Claude, Chirico David, McDonald Cristina, Mohácsi Viktória, Perić Tatjana and Székely Ágnes, *Roma in the Educational Systems of Central and Eastern Europe*, in: Roma Rights: Race, Justice, and Strategies for Equality, International Debate Education Association, New York, Amsterdam, Bruxelles, 2002.
- Clebert, Jean-Paul, *Cigani (Gypsies)*, Stvarnost, Zagreb, 1967.
- Collection of International Instruments Concerning Refugees*, UNHCR, Geneva 1990.
- Crowe, David and Kostly, John (eds), *The Gypsies of Eastern Europe*, New York, 1991.
- Crowe, David, *A History of the Gypsies in Eastern Europe and Russia*, New York, 1994.
- Čirić, Jovan V, *Naselja Roma kao obeležje gradske periferije: Na primeru gradova jugoistočne Srbije*, Leskovački zbornik, 19/1979.
- Деметер Надежда, Бесонов, Николај и Кутенков, Владимир, *Историја Цигана*, Воронеж, 2000.
- Đorđević, Dragoljub, *Romi Srbije (Prošlost, sadašnjost, budućnost)*, Zbornik radova Filozofskog fakulteta, XXXIII/2003, Kosovska Mitrovica 2004.
- Đorđević, Dragoljub B. i Todorović, Dragan, *Javor iznad glave (A Maple Tree above the Head, Classical Faith and Romany-Orthodox Country Cementaries)*, Komrenski sociološki susreti, Niš, 1999.
- Đorđević, Dragoljub B, *Srpsko pravoslavlje – Klasična religioznost seoskih Roma (Serbian Orthodox Faith – Clasic Faith of the country's Roma)*, JUNIR godišnjak VI, Niš, 1999.
- Đorđević, Dragoljub B. (ed.), *Roma Religious Culture*, JUNIR, Yuroma Center, Punta, Niš, 2003.
- Đorđević, Dragoljub B. i Todorović Dragan (priredivači), *Religija i verski običaji Roma*, JUNIR, Sven, Niš, 2003.
- Đorđević, Dragoljub B. and Đurović, Bogdan, *An Opportunity for the Roma: Interculturalism in Education*, Facta Universitatis, Series Philosophy and Sociology, 2 (6/2), 1999.
- Đorđević, Tihomir, *O Ciganima uopšte i o njihovom doseljavanju na Balkansko poluostrvo i u Srbiju (On Gypsies in General and on their Arrival in the Balkans and Serbia)*, Srpski književni glasnik, Beograd, 1904.
- Đorđević, Tihomir, *Die Zigeuner in Serbien*, Budapest, 1903.
- Đorđević, Tihomir, *Ciganski aračluk u Srbiji*, Naš narodni život, knjiga 6, Beograd, 1932.
- Đorđević, Tihomir, *Vrste Cigana u Srbiji*, Naš narodni život, Beograd, 1932.
- Đurić, Rajko, *Kulturni i vrednosni sistem romske zajednice (Cultural and Value System of the Roma Community)*, Sveske, br. 17–18/1986, Sarajevo, 1986.
- Đurić, Rajko, *Seobe Roma (Roma Migrations)*, BIGZ, Beograd, 1987.
- Đurić, Rajko, *Cigani sveta (Gypsies of the World)*, BIGZ, Beograd, 1988.
- Đurić, Rajko, *Bez prava nema demokratije (Without Rights There Is No Democracy)*, Razvitak Roma u Jugoslaviji – Problemi i tendencije, SANU, Beograd, 1992.
- Đurić, Rajko, *Romi u evropskoj književnosti*, Beograd, 1996.

- Đurović, Bogdan i Đorđević B., *Obredi pri velikim verskim praznicima kod Roma u Nišu* (*Rites Performed on the Occasion of Big Religious Feasts by Roma in Niš*), Etno-kulturološki zbornik, 2, Svrlijig, 1996.
- Đurović, Bogdan, *Društvena segregacija i getoizirana svest Roma* (*Social Segregation and Ghettoized Consciousness of the Roma*), Cigani/Romi u prošlosti i danas (Gypsies/Roma in Past and Present), SANU, Beograd, 2000.
- Đurović, Bogdan, *Socijalna i etnička distanca prema Romima u Srbiji*, Kultura, časopis za teoriju i sociologiju kulture i medija, 2003.
- Erjavec, Karmen, Horvatin Sandra B. and Kelbl Barbara, *Mi o Romah – Diskriminatorski diskurz v medijah v Sloveniji* (*We about the Roma – Discriminatorz Discourse in the Media in Slovenia*), Open Society Institute Slovenia, Ljubljana, 2000.
- Findak, Sunčica, *Potreba i stvaranje uvjeta za obuhvat romske djece u predškolske organizacije* (*The Need and Prerequisites for Inclusion of Roma Children in Pre-School Organizations*), Društvene promene i položaj Roma, SANU – Institut za socijalnu politiku, Beograd, 1993.
- Fira, Aleksandar, *Ustavni položaj Roma u Saveznoj Republici Jugoslaviji* (*Constitutional Status of the Roma in Federal Republic of Yugoslavia*), Cigani/Romi u prošlosti i danas (Gypsies/Roma in Past and Present), SANU, Beograd, 2000.
- First-Dilić, Ruža, *Prostorna stabilizacija i udomačivanje Roma* (*Spatial Stabilization and Roma Households*), Sociologija sela, vol. XXIII, No 87–90, 1985.
- First-Dilić, Ruža, *Izbor iz bibliografije o Romima* (*Selected Bibliography on Roma*), Sociologija sela, God. XXIII, No. 87–90, 1985.
- Fraser, Angus, *The Gypsies*, Oxford University Press, Oxford, 1992.
- Genov, Nikolai, *Ethnicity and Educational policies in South Eastern Europe*, Friedrich Ebert Stiftung, Berlin, Sofia, 2005.
- Habermas, Jirgen, *Borbe za priznanje u demokratskoj pravnoj državi*, u Ejmi Gatman, Multikulturalizam, CMK, Novi Sad, 2003.
- Haliti, Bajram, *Romi, narod zle kobi* (*Roma, the People of Ill Fate*), Pergament, Priština, 1997.
- Havelka, Nenad, *Socijalna percepcija* (*Social Perception*), Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd, 1992.
- Hancock, Ian, *The Trend to Minimize the Romani Holocaust*, A review of Guenther Lewy, The Nazi Persecution of the Gypsies, Oxford University Press, 2000.
- Hodžić, Alija, *Životni standard romskih domaćinstava* (*Living Standards of Roma Households*), Sociologija sela, God. XXIII, No. 87–90, 1985.
- Horvatić, Neven, *Odgoj i izobrazba Roma u Hrvatskoj*, Društvena istraživanja, God. 9 (2000), br. 2–3, Zagreb, 2000.
- Hrnjica, Sulejman, *Izrada kompenzatorskih programa obrazovanja za učenike romske etničke grupe* (*Compensatory Educational Programs for Pupils from the Roma Ethnic Group*), Društvene promene i položaj Roma, SANU – Institut za socijalnu politiku, Beograd, 1993.
- Ilić, Rozalija, *Dokle?* Romski informativni centar, Kragujevac, 2001.
- Ionescu, Mariea and Cace, Sorin, *Best Practices In Roma Communities*, Agency for Community Development Impreuna, Bucharest, 2000.

- Jakšić, Božidar, *Life of Displaced Kosovo Roma in Montenegro and Possibilities for Integration*, Filozofija i društvo, XVII, Beograd, 2000.
- Jakšić, Božidar, *Displaced Roma from Kosovo in Montenegro*, u: Dušan Šimko and Heiko Hausmann (eds), *Peace Perspectives for Southeast Europe*, Akademia (Basel University), Basel, 2000.
- Jakšić, Božidar, „Romi na Balkanu: siromaštvo“, u zborniku radova *Demokratija i multikulturalnost u Jugoistočnoj Evropi/Democracy and Multiculturalism in South East Europe*, Beograd: Centar za istraživanje etniciteta 2003, str. 413–424.
- Jakšić, Božidar, „Romi između diskriminacije i integracije“, *Filozofija i društvo*, XIX–XX, str. 333–356.
- Jakšić, Božidar, *Ljudi bez krova/ Roofless People* (Život izbeglica i raseljenih Roma u Crnoj Gori – The Life of Refugees and Displaced Kosovo Roma in Montenegro) Republika, Beograd 2002, str. 327.
- Jakšić, Božidar, „Jedna romska glavobolja. Romi u traganju za ličnim dokumentima, posebno Romi sa Kosova“, *Filozofija i društvo*, 1/XXVI, str. 229–252.
- Jašić, Nenad, *Stari niški Romi*, KSS, Niš, 2001.
- Kadet, Erno, *Creative Accounting, State Spending on Programmes for Roma in Hungary*, in: Roma Rights, No. 2–3, Budapest, 2001.
- Kalamber, Dragica, *Kolektivna osuda skitničkog naroda Roma (The Collective Condemnation of the Nomadic Roma People)*, Naše teme, Vol. XXVIII, No. 7–8, Zagreb, 1984.
- Kallai, Erno, ed., *Gypsies/Roma in Hungarian Society*, Teleki Laszlo Foundation, Budapest, 2002.
- Knežević, Srebrica, *Žene Roma i njihov smisao za adaptaciju u skladu sa ekonomskim promenama (Roma Women and their Capacity for Adaptation to Economic Change)*, Etnološki pregled, br. 17, 1982.
- Kenrick, Donald and Puxon, Grattan, *The Destiny of Europe's Gypsies*, London: Sussex University Press, 1972.
- Kukić, Slavo, *Demografske promjene i položaj manjina u Bosni i Hercegovini (Demographic Changes and the Position of Minorities in Bosnia and Herzegovina)*, ISCOMET, Maribor, 2001.
- Kuzmanović, Bora, *Stereotipije o Romima i etnička distanca (Stereotypes about Roma and Ethnic Distance)*, Društvene promene i položaj Roma, SANU – Institut za socijalnu politiku, Beograd, 1993.
- Kymlicka, Will, *Politics in the Vernaculars*, Oxford University Press, 2001.
- Kymlicka, Will, *The Rights of Minorities Culture*, Oxford University Press, 1995.
- Kymlicka, Will, *Ethnic Relation in Eastern Europe and Western Political Theory*, 2001.
- Kimlika, Vil, *Multikulturalizam – multikulturno građanstvo*, CID, Podgorica, 2004.
- Ladanji Janoš i Selenji, Ivan, *Socialnata struktura na romskija etnos v Bulgarija, Rumjanija i Ungarija vo vreme prehoda km pazarna ekonomika*, u: Ivan Selenji (Sastavitelj), *Bednostta pri postkomunizma*, Institut za socijalni cenosti i strukturi, Sofija, 2002.
- Liegeois, Jean-Pierre, *Roma, Gypsies, Travellers*, Strasbourg: Council of Europe, 1994.
- Luketić, Katarina, *Apartheid za 12 milijuna Roma*, Zarez, God. V, №101, 2003.

- Lutovac, Momčilo, *Romi u Crnoj Gori (Roma in Montenegro)*, Društvo prijatelja knjige, special editions vol. 5, Ivangrad, 1987.
- Macura, Vladimir, *Romska enklava Orlovsko naselje – Koncepcija održive obnove i rezultati*, Publikum, Beograd, 1997.
- Macura, Miloš (ur.), *Razvitak Roma u Jugoslaviji*, Problemi i tendencije, SANU, Beograd, 1992.
- Macura, Miloš, *Društveni položaj Roma u SR Jugoslaviji*, SANU, Beograd, 1993.
- Macura, Miloš, *Romi/Cigani u prošlosti i danas*, SANU, Beograd, 2000.
- Macura, Vladimir, *Jedan način sanacije fizičkog okvira romskih enklava (A Way to Repair the Physical Framework of Roma Enclaves)*, Društvene promene i položaj Roma, SANU – Institut za socijalnu politiku, Belgrade, 1993.
- Macura, Vladimir, *Bedniji od najbednijih ili kratak opis stanja trideset i jedne romske enklave u Beogradu gledano sa urbanističko-geografskog stanovišta*, Cigani/Romi u prošlosti i danas, zbornik radova, SANU Beograd, 2000.
- Macura, Vladimir, Petovar Ksenija i Vujović Sreten, *Siromašna područja Beograda (Poor Areas of Belgrade)*, Institut za arhitekturu i urbanizam Srbije, Beograd.
- Marušiakova, Elena i Popov, Veselin, *Ciganite v Osmanskata imperija*, Interfas, Pariz, 2000.
- Marjanović, Miloš, *U susretu sa etničkim stereotipijama o Romima (Encountering the Ethnic Stereotypes about the Romanies)*, Romi, Sv. 1, Pelikan print, Niš, 2000. Na engleskom u *Facta Universitatis, Series Philosophy and Sociology*, Vol. 2, № 8, 2001.
- Matasović Josip, *Cigani u doba terezijanstva i jozefinizma*, Narodna starina VII, Zagreb, 1928.
- Matras, Yaron, *Tense, aspect and modality categories in Romani*, STUF, Berlin, 2001.
- Milosavljević, Milosav, *Romi i devijacije (Roma and Deviance)*, Društvene promene i položaj Roma, SANU – Institut za socijalnu politiku, Beograd, 1993.
- Milić, Vladimir, *Romi kao marginalna društvena grupa (Roma as a Marginal Social Group)*, Društvene promene i položaj Roma, SANU – Institut za socijalnu politiku, Beograd, 1993.
- Miluckov, Mirjana, *Etnološka građa o Romima – Ciganima u Vojvodini (Ethnological Evidence on Roma – Gypsies in Voivodina)*, Novi Sad, 1979.
- Mirga Andžej i Mruz Leh, *Romi – Razlike i netolerancija*, Akapit, Beograd, 1997.
- Mirga, Andrzej and Gheorghe, Nicholae, *Romski narod u istorijskom kontekstu (Roma People in the Historical Context)*, Romološke studije – Romology Studies, Series I, Vol. I, No. III–IV, Aug.–Dec, 1997.
- Mitrović, Aleksandra, *Socijalno-ekonomski problemi Roma u naselju Masurica (Socio-Economic Problems of Roma in the Masurica Settlement)*, a research of the Institute for Social Policy, Beograd, 1983.
- Mitrović, Aleksandra, *Brak i porodični odnosi kod Roma kao činilac njihovog društvenog položaja (Marriage and Family Relations among Roma as a Factor of their Social Position)*, Yugoslav Conference Porodica i društvena kriza (Family and Social Crisis), Jugoslovenska konferencija za socijalne aktivnosti, Beograd, 1988.
- Mitrović, Aleksandra, *Romi na granicama siromaštva (Roma on the Verge of Poverty)*, Razvitak Roma u Jugoslaviji – Problemi i tendencije, SANU, Beograd, 1992.
- Mitrović, Aleksandra i Zajić Gradimir, *Decenija s Romima u Masurici (A Decade with Roma in Masurica)*, Društvene promene i položaj Roma, SANU – Institut za socijalnu politiku, Beograd, 1993.

- Mitrović, Aleksandra i Gradimir Zajić, *Društveni položaj Roma u Srbiji (Social Position of the Roma in Serbia)*, Centar za antiratnu akciju i Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Beograd, 1998.
- Mitrović, Aleksandra and Zajić Gradimir, *Social Position of the Roma in Serbia (Društveni položaj Roma u Srbiji)*, Centre for Anti-war Action and Institute for Criminological and Sociological Research, Belgrade, 1998.
- Mitrović, Aleksandra, *Karakteristike Romske populacije (The Characteristics of the Romanies Population)* u Romi, Sv. 1, Pelikan print, Niš, 2000. Na engleskom u *Facta Universitatis, Series Philosophy and Sociology*, Vol. 2, N° 8, 2001.
- Mitrović, Aleksandra, *Društveni status Roma (The Social Status of the Roma)*, Cigani/Romi u prošlosti i danas (Gypsies/Roma in Past and Present) SANU, Beograd. 2000.
- Mitrović, Aleksandra, *Integracija dece iz romske etničke grupe u obrazovni sistem (The Possibilities of Integration of Romani Children into Educational System)*. Cigani/Romi u prošlosti i danas (Gypsies/Roma in Past and Present), SANU, Beograd. 2000.
- Mitrović Aleksandra, *Na dnu*, Beograd, 1990.
- Munjin, Bojan, *Kako odgojiti odgojitelje ili Romi ne spadaju u Lepoglavu*, Zarez, God. V, N° 102, Zagreb, 10. travnja 2003.
- Munjin, Bojan, *Kapitaliziranje bijede i romsko reketarenje*, Zarez, VI, Zagreb, 15. srpnja 2004.
- Muhamed Mujuić, *Položaj Cigana u jugoslovenskim zemljama pod osmanskim vlašću*, Prilozi za orijentalnu filologiju i istoriju jugoslovenskih naroda pod turskom vladavinom, sv. 3–4, Sarajevo, 1953.
- Nacu Alexandra and Zaki Lamia, *Marginality and Political Apathy Bulgarian Roma, Maroccan Shum-Dwellers: Transcontinental Comparison*.
- Nacrt strategije za integraciju i davanje novih ovlašćenja Romima*, neobjavljeni rukopis nepoznatog autora, 2003.
- Osmani, Ibrahim, *Pomirenje*, Multikulturni centar Narajan, Preševo, 2003.
- Pavlović, Marina, *Uslovi stanovanja i života u romskim naseljima u Leskovcu (Housing and Living Conditions of Romani Boroughs in Leskovac)*, Cigani/Romi u prošlosti i danas (Gypsies/Roma in Past and Present) SANU, Beograd, 2000.
- Petrović, Đurdica, *Naučna istraživanja Roma u Jugoslaviji (Scientific Research on Roma in Yugoslavia)*, Razvitak Roma u Jugoslaviji – Problemi i tendencije, SANU, Beograd, 1992.
- Petrović, Đurdica, *Cigani u srednjovekovnom Dubrovniku*, Zbornik Filozofskog fakulteta, knj. XIII–1, Beograd, 1976.
- Petrović, Edit, *Stereotipije o romskim zanimanjima i zanimanja Roma (Stereotypes and Reality of Roma Occupations)*, Društvene promene i položaj Roma, SANU – Institut za socijalnu politiku, Beograd, 1993.
- Petrović, Ruža, *Demografske osobenosti Roma u Jugoslaviji (Demographic Properties of Roma in Yugoslavia)*, Razvitak Roma u Jugoslaviji – Problemi i tendencije, SANU, Beograd, 1992.
- Prioritetna pitanja razvitka i modernizacije (Priority Questions of Development and Modernization – panel discussion)*, Razvitak Roma u Jugoslaviji – Problemi i tendencije, SANU, Beograd, 1992.

- Prokić, Milutin, Stanković Vladimir i Janković Jovanka, *Popis stanovništva kao izvor podataka o Romima (Population Census as a Source of Data on Roma)*, Društvene promene i položaj Roma, SANU – Institut za socijalnu politiku, Beograd, 1993.
- Prokić, Milutin, *Socijalno ekonomske karakteristike Roma u Jugoslaviji (Socio-economic Characteristics of Roma in Yugoslavia)*, Razvitak Roma u Jugoslaviji – Problemi i tendencije, SANU, Beograd, 1992.
- Prošić, Luka, *Igra i vreme (Play and Time)*, Gradina 9, vol. VII, 1979.
- Radojević, Miodrag, *Specifičnosti obrazovanja romske dece (Peculiarities of Roma Education)*, Nastava i vaspitanje, vol. XXIII, No. 2, 1984.
- Rakić-Vodinelic, Vesna, *Pravni položaj Roma u SR Jugoslaviji (Legal Position of Roma in FR Yugoslavia)*, Romi u Srbiji (Roma in Serbia), Centar za antiratnu akciju – Institut za sociološka i kriminološka istraživanja, Beograd, 1998.
- Ringold, Dena, *The Roma in Central and East Europe – Trends and Challenges*, The World Bank, 2000.
- Rihtman-Auguštin, Dunja, *People Cheated by History on Both Banks of the Drina River*, in: Exile, Everyday Life: Cultural Perspectives, Institute of Ethnology and Folklore Research, Zagreb, 1996.
- Roma of Romania*, Center for Documentation and Information on Minorities in Europe – Southeast Europe (CEDIME-SE).
- Romi u Srbiji*, Izveštaj Fonda za humanitarno pravo, Beograd, 2003.
- Romsko naselje „Mali London“ u Pančevu – Problemi i moguća rešenja (The "Little London" Roma Settlement in Pančevo – Problems and Possible Solutions)*, Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Beograd, 1999.
- Rot, Nikola, *Psihologija grupa*, Zavod za udžbenike i nastavne sredstva, Beograd, 1999.
- Rose, Arnold, *Migrants in Europe*, University of Minnesota Press, 1960.
- Samardžić, Miroslav, *Položaj manjina u Vojvodini (Position of Minorities in Voivodina)*, second edition, Centar za antiratnu akciju, Beograd, 1999.
- Savić Svenka, Aleksandrović, Marija, Dimitrov, Stanka i Jovanović, Jelena, *Romkinje, biografije starih Romkinja u Vojvodini (Roma Women: Biographies of Old Roma Women in Voivodina)*, Futura publikacije, Novi Sad, 2001.
- Selenji, Ivan, (Sastavitelj), *Bednostta pri postkomunizma*, Institut za socijalni cenosti i strukturi, Sofija, 2002.
- Sikimić, Biljana, *Banjaši u Srbiji iz balkanske lingvističke perspektive*, u: Актуални проблеми на балканскојто езикознание, София, 2003.
- Sikimić, Biljana, *Banyash culture in North Serbia in Roma religious culture*, Niš, 2003.
- Simić, Đuro, *Studija o socijalnoj integraciji Roma (A Study of Social Integration of Roma)*, Savez društava Rom Republike Srbije, Niš, 1993.
- Skyllstad, Kjell, *Music in Conflict Management – New Avenues for Research*, in: War, Exile, Everyday Life: Cultural Perspectives, Institute of Ethnology and Folklore Research, Zagreb, 1996.
- Stajić, Svetozar, *Grejački Romi (Roma of the Grejac Valley)*, KSS, Niš, 2001.

- Stakić, Đurađ, *Modeli socijalnog rada sa marginalnim grupama (Models of Social Work with Marginal Groups)*, Društvene promene i položaj Roma, SANU – Institut za socijalnu politiku, Beograd, 1993.
- Stanković, Vladimir, *Romi u svetlu podataka jugoslovenske statistike (Romanies in Light of Yugoslav Statistical Data)*, Razvitak Roma u Jugoslaviji – Problemi i tendencije, SANU, Beograd, 1992.
- Stewart, Michael, *The Time of the Gypsies*, Westview Press, 1997.
- Stefanescu, Poliana, *Ethnicity and Education Policies in Romania*, in Nikola Genov, *Ethnicity and Educational Policies in SEE*, Friedrich Ebert Stiftung, Berlin–Sofia, 2005.
- STIGMATA – Segregated Schooling of Roma in Central and Eastern Europe*, ERRC, Budapest, 2004.
- Stojaković, Vitomir, *Međunarodna saradnja u društvenoj zaštiti romske dece (International Cooperation in Social Care of Roma Children)*, Društvene promene i položaj Roma, SANU – Institut za socijalnu politiku, Beograd, 1993.
- Stojanovski, A., *Romite na Balkanskiot poluostrv, Prilozi*, VII 1, Makedonska akademija na naukite i umetnostite, Skopje, 1976.
- Stojančević, Vladimir, *Politički i pravni položaj Cigana (Roma) u Srbiji Prvog i Drugog ustanka*, u Miloš Macura, *Razvitak Roma u Jugoslaviji – problemi i tendencije*, SANU, Beograd, 1992.
- Soulis, C. George, *The Gypsies in the Byzantine Empire and the Balkans in the late Middle Ages*, Dumberton Oaks Papers, XV, 1961.
- Surdu, Mihai, *The Quality of Education in Romanian School with High Percentages of Romanian Pupils*, Roma Rights 3–4, 2002.
- Šijaković-Blagojević, Marina, *Društveno ekonomski položaj i kultura Roma (Socio-Economic Position and Culture of Roma)*, Marksistička misao, No 6/1983, Beograd, 1983.
- Štambuk, Maja, *Romi u Hrvatskoj devedesetih*, Društvena istraživanja, God. 9/2000, br. 2–3/46–47, Zagreb, 2000.
- Šućur, Zoran, *Romi kao marginalna skupina*, Društvena istraživanja, Zagreb, 2000.
- Tasić, Živorad, *Romi u Crnoj Gori – Status i perspektive (Roma in Montenegro – Status and Perspectives)*, Istraživanje obavljeno 1999. godine za COOPI (Research conducted in 1999 commissioned by COOPI).
- Templton, Mark Norman (ed.), *On the Margins, Roma and Public Services in Slovakia*, Open Society Institute, New York, 1999.
- On the Margins – Roma and Public Services in Romania, Bulgaria, and Macedonia*, Report to the Open Society Institute, New York, 2001.
- Todorović, Dragan i Đorđević, Dragoljub B, *The Gypsy Cemetery in Donji Komren*, Facta Universitatis, Vol. 2, N° 8, 2001.
- Tomova, Ilona, *The Gypsies in the Transition Period*, IMIR, Sofia, 1995.
- Tsiganes, Naissance d'un nation – Un dossier spécial*, Courier international, N° 364, 23–29, Octobre 1997.
- Uhlik, Rade, *O denominacijama kod Cigana (On Denominations among Gypsies)*, Glasnik Zemaljskog muzeja, XII, Sarajevo, 1957.

- Uhlik, Rade i Beljkašić, Ljiljana, *Neka vjerovanja Cigana čergaša (Some Beliefs Held by Nomadic Gypsies)*, Glasnik Zemaljskog muzeja, XIII, Sarajevo, 1958.
- Valeriu, Nikolae, *Life in My Hometown: Romani Poverty in Craiova, Romania*, Roma Rights: Race, Justice, and Strategies for Equality, ed. by Claude Cahn, International Debate Education Association, New York, Amsterdam, Bruxelles, 2002.
- Vidaković Mukić, Marta, *Stigmatizacija i međuetnički odnosi – primjer Roma u Međumurju*, prilog za znanstveni kolikvij „Stigmatizacija i identitet marginalnih grupa u procesu globalizacije kulture“, nastao na osnovu istraživanja koje je proveo Ured pučkog pravobranitelja i Hrvatski helsinški odbor u toku 2001. i prva tri meseca 2002.
- Vidaković, Ž. Slobodan, *Stambena beda kao uzrok društvene degeneracije*, Svetlost, Beograd, 1935.
- Vidović, Marija, *Romi i srednje stručno obrazovanje*, Cigani/Romi u prošlosti i danas, SANU, Beograd, 2000.
- Vlada Savezne Republike Jugoslavije: *Ed Memoar o problemima izbeglica u SRJ (The Government of the Federal Republic of Yugoslavia: Ed Memoir on Refugee Problem in FRY)*, Beograd, 1993.
- Vlahović, Petar, *Etnoantropološke odlike Roma u Jugoslaviji (Ethnoanthropological Characteristics of Roma in Yugoslavia)*, Razvitak Roma u Jugoslaviji – Problemi i tendencije, SANU, Beograd, 1992.
- Vujović, Sreten, *Romi i stanovanje (Roma and Housing)*, Društvene promene i položaj Roma, SANU – Institut za socijalnu politiku, Beograd, 1993.
- Vukanović, Tatomir, *Romi (Cigani) u Jugoslaviji (Roma (Gypsies) in Yugoslavia)*, Nova Jugoslavija, Vranje, 1983.
- Weyrauch, O, *Gypsy Law*, University of California Press, 1997.
- Živković, Jovan, *Sudbina Roma sa Kosova (The Destiny of Romanies from Kosovo)*, Romi, Sv. 1, Pelikan print, Niš, 2000. Na engleskom u: *Facta Universitatis, Series Philosophy and Sociology*, Vol. 2, N° 8, 2001.
- Zajić, Gradimir, *Položaj i perspektive Roma na tržištu rada (The Changes in Labor Market and Status and Perspectives of the Roma)*, Cigani/Romi u prošlosti i danas (Gypsies/Roma in Past and Present), SANU, Beograd, 2000.
- Zdravlje Roma*, Istraživanje za potrebe britanske humanitarne organizacije OXFAM, 2003.
- Zirojević, Olga, *Romi na području današnje Jugoslavije u doba turske vladavine (Roma in the Territory of Today's Yugoslavia in the Period of Turkish Rule)*, Glasnik Etnografskog muzeja, XLV, Beograd, 1981.

Report from the Field Study

ROMANY SETTLEMENTS, LIVING CONDITIONS AND
POSSIBILITIES OF INTEGRATION OF THE ROMA IN SERBIA

(Translated by dr Ivana Spasić)

Goran Bašić

Settlements and Population Density of the Romanies in Serbia

1.1. The Approach in the Investigation of Romany settlements

All previous attempts to obtain an overall insight into the social and economic position of the Romanies in our society have come across numerous methodological and practical obstacles. Among them were the problems of determining the demographic potential of the Romanies in Serbia and the number of settlements in which they live. The data reported by official statistical institutions, experts and Romany leaders vary and are more likely to create confusion than contribute to a realistic insight into demographic, social and economic indicators on the status of Romany population in Serbia. For any even slightly serious planning of integration or inclusion of the Romanies into normal economic and social life it is necessary to have precise data on all these aspects.

The objective of this investigation was not to make a census of the Romany population, nor to determine the position of each and every of the numerous settlements in which the Romanies in Serbia live, but to contribute to improved records of settlements where more than 15 families or 100 persons live.

Districts and municipalities were taken as the observation units. In Serbia, Kosovo excluded, there are 24 districts, plus the city of Belgrade with the total of 160 municipalities (Appendix 2). The starting point for the determination of Romany population distribution and therefrom their settlements were the results of 1991 Population Census according to which 140,237 Romanies lived in Serbia at the time. Out of that number, 70,126 lived on the territory of Central Serbia, 24,366 of them lived in Vojvodina, and 45,745 lived in Kosovo. Since then, the demographic structure, but especially the distribution of the Romany population

in Serbia has changed. Emigration of the Romanies from Kosovo caused concentration of this population in other parts of Serbia, especially in large cities, so that the deviations of the results obtained by this investigation in relation to the 1991 population census results are evident. It should also be taken into account that Romany settlements, especially in big cities, are highly dynamic, that is, not only do some of family members seasonal work outside their places of residence, but the population of these settlements is also mobile because, mostly due to pressure exerted by local authorities, they move to other settlements.

In identification of Romany settlements, data obtained from local administrations were used, as well as from Romany associations, humanitarian and non-governmental organizations, and in some cases individuals who have knowledge of the distribution of Romany settlements in some parts of Serbia. Information members of the investigation team collected in the field do not significantly deviate from the data obtained from local administrations, so the impression is that municipal services have relevant knowledge of the number and the way of life of the Romanies. However, there are reasons to believe that there are settlements where more than 100 persons or more than 15 families live, that have not been registered on this occasion and therefore have not been processed. In view of the double method of recording settlements – from data obtained from local administrations and local informers, the reasons for this should be sought not just in the dynamism of Romany settlements, but also in the lack of concern of some of the local administrations for the status of Romany population. There are also villages and settlements where more than 100 Romanies or more than 15 Romany families live, but they are not concentrated in a single place or street. Most of such settlements have not been registered, because the investigation was carried out for the purpose of working out a strategy for the integration of the Romanies, which implies that in the realization of a comprehensive program of improvement of living conditions in Romany settlements, families of bad material status would be inclined to move to larger settlements. In some parts of the districts of Southern Banat, Mačva, The Danube River Basin, Braničevo and Southern Serbia, there are settlements where the Romanies live together with the majority population and it can be assumed that the process of their social and economic integration has been completed. In such settlements, Romany families are dispersed and they were not included in the investigation either.

During all phases of the investigation – formulation of the questionnaire, work in the field and data processing and analyzing – it was taken into account that housing is one of the most prominent parameters of family living quality. Even on the grounds of a direct insight into the appearance and organization of a settlement it is possible to get an impression about the social status of its inha-

bitants. Although this is a conclusion that refers to all settlements, it is most impressive when they are poverty stricken, and Romany settlements mostly are.

Poverty stricken settlements are characterized by housing units made of bad material, there are many shacks in them with no lots around them, the infrastructure of public utilities mostly does not exist at all or is dissatisfactory. Many of these settlements point to structural poverty, which directly results from social structure, its organization and institutions, and it is deeply connected with political and legal, social and economic, and ethnic and religious parameters. However, when Romany settlements and population in them are concerned, one should also point out to the indicators of fundamental poverty which is caused by natural disasters and war devastation. Interconnections and intermingling of these parameters point out to the status of extreme misery among majority of Romany population which is drastically manifested in the organization and way of life in their settlements – ghetto-type sections of larger settlements.

Five types of Romany settlements were distinguished in the questionnaire according to the criterion of their position in relation to cities:

- ***Village, hamlet***, which stand for rural settlements which, depending on predominant regional circumstances, differ from each other in terms of space and function. In this sense, some Romany villages are next to the villages of other ethnic communities or they are mixed, others are segregated in space and far away from the main social, health, economic and educational institutions. In literature Romany villages are mostly perceived as poor – houses are dilapidated and non-functional, with small lots around them, with poor infrastructure of public utilities and a sporadic number of modern or reconstructed houses,
- ***Section in a village***, is a traditional Romany settlement in a village mostly populated by members of a different ethnic community. There are differences among such sections because some are comparatively nicely organized and arranged, houses in them are built of solid material with orderly, although mostly not paved streets, water and electric power supply networks. Others resemble slums, by which we mean settlements in which the social and environmental situation is so bad that it is harmful for the health, social and mental state of the inhabitants. Houses are small, built of waste or already used material, but often improvised of metal sheets, nylon or cardboard. Sometimes slums are formed around abandoned workers' barracks, railway carriages or in dugouts and usually turn into permanent settlements which remain without public facilities: water, sewage, street electric lighting. In some cases, slums are swamped with garbage that public services do not remove.

- ***Section within an old city tissue***, is a Romany settlement which once was at the outskirts of a city, but with its expansion it remained in the narrow or broad city core. These settlements show that the Romanies in Serbia have abandoned nomadic way of life quite early in their history, but their preservation despite comparatively favourable municipal conditions in them speaks of territorial segregation of the Romanies in relation to the majority population. A large number of these city sections are in fact slums.
- ***Outlying housing development or part of an outlying city development*** is a Romany section or settlement of a different type which has become a part of suburban settlements of a city. These settlements are numerous and like in section-type of settlements the differences among them are big both regarding quality of living and the state of housing units, and regarding the time of establishment and sustainability. Quite often the infrastructure of public utilities has reached these Romany settlement, but does not exist in it. These are mostly unsanitary settlements where most of the buildings are made of durable material, but not in accordance with prescribed building and city-planning requirements.

1.2. Distribution of Romany Settlements in Serbia

In the investigation it was registered that there were 593 Romany settlements in Serbia where more than 15 families or 100 Romanys lived. Regional distribution of Romany settlements shows that the density of Romany population is the highest in Belgrade, in the Northwestern part of Central Serbia, in Vojvodina and in districts of Southern Serbia. There is also a large number of settlements in the midst of Central Serbia: in Šumadija and Braničevo. The smallest number of Romany settlements is in Sandžak municipalities and Southwestern Serbia. In other parts of Serbia the number of settlements is relatively even, but according to the observations of pollsters, this is not the case with the number of inhabitants, nor the degree of their integration. In different regions differences are also evident regarding the organization of settlements, the quality of housing facilities and the presence of infrastructure of public utilities. Out of 593 registered settlements, 285 are in cities, and the others are suburban or rural.

The greatest concentration of Romany settlements is in Belgrade where 102 quite big Romany settlements were registered. In five outlying Belgrade municipalities there are 30 settlements, most of them in Obrenovac – 14, there are 6 in Mladenovac, 5 in Lazarevac and 4 in Barajevo. Only one Romany settlement was registered in Sopot.

Among city municipalities, the biggest number of Romany settlements are in Palilula – 15. In municipalities of Čukarica, Zemun, Novi Beograd and Vožd-

vac there are 13, 12, 9 and 10 settlements, respectively. Zvezdara and Rakovica municipalities have 5 settlements each, while in each of the central city municipalities – Vračar, Stari grad and Savski Venac – there is one Romany settlement with more than 15 houses.

The only outlying municipality in Belgrade in which there is not a single Romany settlement of more than 15 families is Grocka.

In seven municipalities of Mačva district 81 Romany settlements were registered. The largest number of them are in Šabac municipality where settlements were found in 40 locations, and in Koceljeva municipality there are 12 big settlements. In municipalities of Vladimirci and Bogatić there are 10 and 8 settlements, respectively, and in the western part of the district, in municipalities of Loznica, Ljubovija and Krupanj, there is a much smaller number of Romany settlements: there are 10 in Loznica, and in two in each of the remaining two municipalities.

The central part of Serbia – Šumadija has 25 Romany settlements, 8 of which are in Kragujevac, 5 in the municipality of Lapovo, 4 in Topola, 3 in Gruža and 3 in Knić, and Rača and Batočina have one settlement each.

In the neighbouring district of Braničevo, there are 34 large Romany settlements, 20 of which are in the municipality of Požarevac. In the municipalities of Veliko Gradište and Malo Crniće there are six and three settlements, respectively, and in each of the municipalities of Žabari and Kučevo there are two settlements in which more than 15 Romany families live. Finally, both Petrovac and Žagubica have one large Romany settlement each.

In the following four districts of Central Serbia – Pomoravski, Rasinski, Kolubarski and Podunavski – there is the total of 57 settlements. In the municipalities of Pomoravski district – Čuprija, Paraćin, Jagodina and Despotovac – there are 9 of them, and out of 15 settlements in Rasinski district, 11 are on the territory of Kruševac, and just 3 in the municipalities of Trstenik and Varvarin. In Kolubarski district, 7 settlements are in Valjevo, 4 in Lajkovac, two in Mionica, two in Osečina and two in Ub municipality. One Romany settlement was registered in Ljig municipality. In the district of Podunavlje, 16 Romany settlements were found. Most of them, 7, were found in Smederevo municipality, 5 are located in Velika Plana, and 4 are in Smederevska Palanka.

The districts of Southern Serbia, Nišavski, Toplički, Jablanički, Pirotski and Pčinjski, are also densely covered with Romany settlements. As opposed to the large number of Romany settlements in Belgrade and districts of Central Serbia, the settlements in the South are larger and have a bigger population. The most numerous ones are in Jablanički district where 22 of them

were registered – 12 in Leskovac, 5 in Lebane, two in Bojnik and two in Vlasotinci, and 1 in Medvedja. Out of 20 settlements of Pčinjski district, most of them are in Bujanovac – 8, and in Surdulica and Vranje there are 12 – 6 in each. Nišavski district has 19 large Romany settlements. In Niš itself there are 9, in Aleksinac 7, and one in each of Svrljig, Merošina and Doljevac. In two municipalities of Pirot district, Pirot and Bela Palanka, there is the total of 8 settlements, 6 of which are at the seat of the district – Pirot. And finally, in Toplički district, there are 4 settlements in Prokuplje, and two in Blace and two in Kuršumljia.

In three districts of the Southwestern part of Central Serbia, Zlatiborski, Raški and Moravički, the total of 19 Romany settlements with more than 100 persons or 15 households living in each were registered. In Raški district, large Romany settlements are in the municipalities of Novi Pazar (3), Raška (2), Kraljevo (3) and Vrnjačka Banja (2). Zlatiborski district is the region in Serbia with the smallest number of Romany settlements. There is only one settlement in each of the municipalities of Požega and Prijepolje. In the neighbouring Moravički district, Romany settlement are not numerous either, since only 6 were registered in Čačak municipality and one in Gornji Milanovac.

In two districts of Northeastern part of Central Serbia, Borski and Zaječarski, there are 15 larger settlements populated by the Romanies. In Borski district 7 such settlements are at the seat of the district, and 1 is in the municipality of Negotin. In Zaječarski district 4 settlements are in Boljevac municipality, and 3 are in Knjaževac.

In seven districts of Vojvodina there are 181 Romany settlements each consisting of more than 15 houses, or approximately one third of the total of all Romany settlements in Serbia. Last of all, just 6 of them, are in Severnobački district,¹ and in the neighbouring districts of Western Bačka² and North Banat³ there are 15 and 21 settlements, respectively. In the district of Southern Bačka 50 settlements were registered.⁴ In the district of Srem, there is the to-

¹ Four settlements are in Subotica municipality, one in Bačka Topola and one in Mali Idjoš.

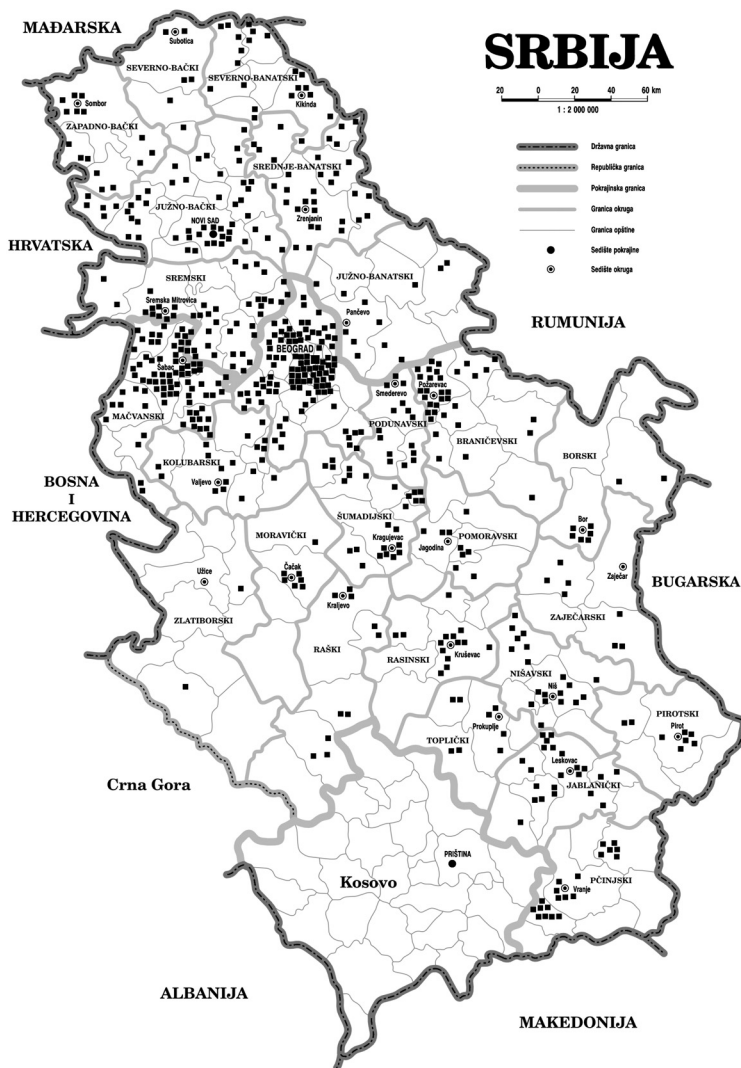
² In Sombor municipality there are 6, and in municipalities of Apatin, Odžaci and Kula there are three Romany settlements in each.

³ In Kikinda municipality 8 settlements were registered, 5 in Kanjiža, 4 in Novi Kneževac, and 2 in both Ada and Senta.

⁴ The biggest number of settlements is in Novi Sad municipality – 15. In Bačka Palanka municipality there are 9, in Žabalj 6, in Bač 5, and in municipalities of Titel, Bečež, Srebobran and Vrbas there are three in each. In Beočin 2 settlements are registered, and one in Temerin.

tal of 45 settlements,⁵ in Central Banat there are 32,⁶ and in Southern Banat there are 12.⁷

*Distribution of Romany settlements of more than 15 families
or more than 100 inhabitants*

⁵ In Sremska Mitrovica there are 12, and in municipalities of Ruma, Pećinci and Stara Pazova there are 9 in each. In Indjija municipality there are 4 settlements, and the remaining two are on the territory of Šid.

⁶ 15 settlements are registered on the territory of Zrenjanin municipality, 5 are in Žitište, and in each of the municipalities of Nova Crnja and Novi Bečej and Sečanj there are 4.

⁷ In the municipality of Pančevo there are 5, two in each of Kovin and Vršac. In each of the municipalities of Opovo, Kovačica and Alibunar there is one Romany settlement.

In 593 settlements of more than 100 inhabitants or more than 15 families there is the total of 210,353 Romany autochthons and 46,238 Romanies displaced from Kosovo. On the average, there are 339 Romany autochthons and 78 displaced Romanys in each settlement.

The data on demographic potentials of the Romany population in Serbia obtained by this investigation differ from the results of the previous and the current population census. It was already mentioned that in 1991 there were 140,237 persons of Romany nationality in Serbia. The results of 2002 census point out that, beyond expectations, the number of the Romanies has decreased by 32,044 persons, in other words that 108,193 citizens of Serbia declared that they belonged to this ethnic community. Data on the number of the Romanies seriously frustrate the estimates of Romany leaders that there are between 450 thousand and one million Romany in Serbia, but also reduce the chances of the Romany to exercise the rights contained in the *Law on the Protection of Freedoms and Rights of National Minorities in FRY* and *Law on Local Self-Administration in Serbia*. The provisions on official use of language included in the Federal Law on the Protection of Freedoms and Rights of National Minorities prescribe that a language of a minority shall be officially used if the statute of the municipality had prescribed it prior to passing of this law or in a new procedure if on the territory of the municipality more than 15% of the population are members of that minority, according to the results of the latest population census.

Article 18 of the Law on Municipal Self-Administration⁸ prescribes:

Municipality, through its agencies, pursuant the Constitution and law:... is in charge of the protection and exercising of personal and collective rights of ethnic minorities and ethnic groups; determines the languages and scripts of national minorities that are officially used on the territory of that municipality...

The same Law prescribes that:

"... ethnically mixed municipalities are the ones in which one ethnic community forms more than 5% of the total number of inhabitants or all such communities form more than 10% according to the latest population census in the Republic of Serbia. Communities that participate in the total population of the municipality with more than 1% may have representatives in the council for interethnic relations..."

It is quite clear that, if the principle of affirmative action is not applied, the Romanies will have problems with exercising this right. Dispersion of the Romany population all over Serbia points out that there is practically no municipality where the members of Romany community would have their representatives pursuant the existing law.

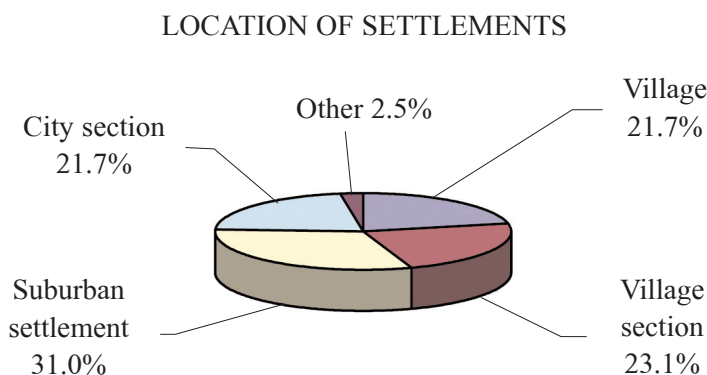
⁸ The Official Gazette of the Republic of Serbia, No. 9, February 26, 2002.

The investigation was not aimed at determining the exact, but just an approximate number of Romany inhabitants in Serbia and only in settlements that exceed 15 families, or the ones with more than 100 inhabitants. In this connection it should be kept in mind that the investigation did not monitor the situation in smaller settlements or mixed ones in which the Romanies are dispersed and not concentrated in a single place. Therefore, it can be assumed that about 30% of the Romany population was not covered by the investigation.

Without entering into the debate about the reasons of the decrease of the number of the Romanies in Serbia, only one of the numerous possible aspects of this phenomenon will be pointed out. It is ethnic mimicry which is spread among the Romanies and conditioned by objective circumstances: the pejorative attitude of the state towards the Romanies, but also of other ethnic communities, which includes all characteristics of discrimination, memories of the suffering during the past wars, hopes for easier social and professional acceptability and other. Open nationalism present in Serbia among the members of majority and certain minority communities and suffering of the Romanies in the past during their conflicts, point out that the members of this ethnic community are very cautious when declaring their ethnic affiliation.

1.3. Position, Size, Time and Manner of Establishment of Romany Settlements

The investigation revealed a slight inclination of the Romany to settle down in cities. Indeed, 44.8% of Romany settlements were registered in rural environments 21.7% of which are in villages and, and 23.1% are sections in villages with mixed ethnic composition. In cities, 52.7% of Romany settlements were built, each consisting of more than 15 families. Out of that number, 21.7% are sections of cities, 31% out of 593 Romany settlements in Serbia are in suburban parts.

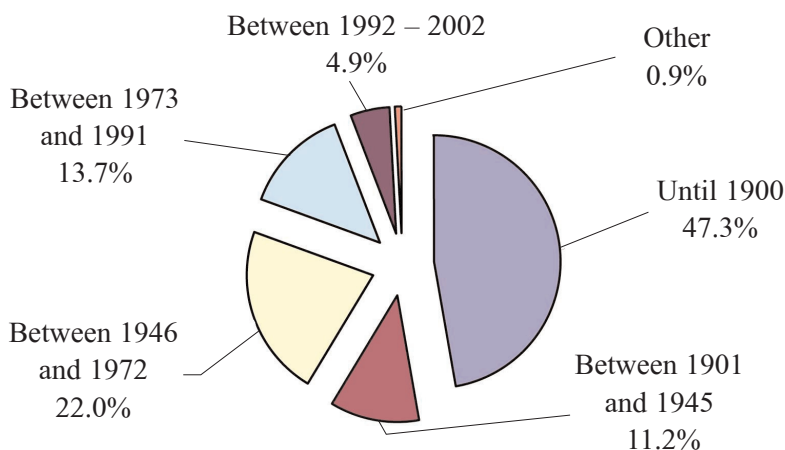

According to size, the biggest number of them, the total of 314, have up to 200 inhabitants. There are 179 settlements in which between 200 and 500 Romanies live, and the population of 62 settlements ranges between 500 and 999 Romanians. The number of larger Romanian settlements, the ones with up to 2000 inhabitants is 22, and 13 settlements have the population of up to 5000 Romanians. There are only 4 settlements of more than 5000 Romanian inhabitants.

Size of Romanian Settlements in Serbia	
100 – 199	314
200 – 99	179
500 – 99	62
1000 – 999	22
2000 – 999	13
5000 –	3

Data on the time of the establishment of the settlements lead to the conclusion that the Romanians in Serbia abandoned the nomadic way of life early in their history. In fact, no less than 47.3% of major Romanian settlements in Serbia were constructed in the beginning of the century. Out of the total of 593 currently existing settlements in Serbia, 11.2% were constructed in the period between 1901 and 1945. By 1972 another 22% were built, and 13.7 settlements were built from that time until 1991. Finally, in the past decade new 4.9% Romanian settlements were built.

TIME OF THE ESTABLISHMENT OF SETTLEMENTS

Romany settlements are evenly dispersed in rural and urban environments, but the settlements in urban environments are more densely populated and the population is more numerous in them. Out of the total of 102 settlements registered by the investigation in Belgrade, 2/3 or 72 of them are in city municipalities. Out of that number, 18 Romany settlements are built in central city municipalities of Palilula, Vračar, Stari Grad and Savski Venac, which is 1/4 of all the Romany settlements registered in city municipalities. In 102 Belgrade settlements there are about 27,000 Romanies.⁹

Out of 15 Romany settlements in Novi Sad municipality, 7 are in the central city core. One of them, Adice, has the population of 6,000. For the sake of comparison, in large settlements of the district of Southern Bačka that Novi Sad is the seat of, there are about 16,000 Romany, and in whole of Vojvodina there are 48,250 of them.

In three city settlements in Niš, there are about 10,780 Romanies according to the results of the investigation. Settlement called Beograd mala is located in the central city core and it belongs in the group of traditional settlements built prior to 1900. Along with 5,000 autochthonous Romanies and 1,500 Romanies displaced from Kosovo, there are almost 2,000 inhabitants of Serb and other ethnic origin. The settlement is mostly organized and urbanized although there are impoverished parts that require intervention. The old settlement called Stocni trg with the population of 4000 Romanies, mostly autochthonous, is also in bad state, but the worst situation is in the settlement called Crvena zvezda with about 300 inhabitants. In the remaining settlements of Nišavski district there are about 4000 Romany inhabitants.

In 85 Romany settlements of Mačvanski district there are about 18,524 Romanies or on the average 218 people per settlement. At the same time, in 20 settlements in Pčinjski district there are no less than 30,000 Romanies, which is 1500 inhabitants of Romany ethnic origin per settlement on the average. Similar is the situation in Jablanički district where about 14,750 Romanies live in 22 settlements, or 670 of them on the average.

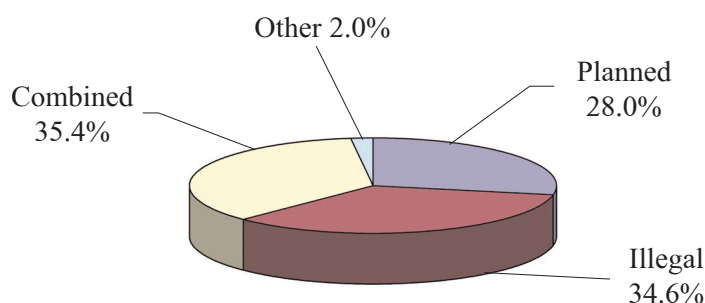
Therefore, it is necessary to be very cautious in the interpretation of the map of distribution of Romany settlements in Serbia, because the density of the number of settlement does not coincide with the number of inhabitants in settlements either according to district or region. In Southern Serbia, the settlements have a larger number of inhabitants that exceeds several thousand, similarly to

⁹ A large number of Romany live in smaller settlements, especially outside settlements in outlying parts of the city and in urban zones, and they are not included in the investigation because families are dispersed.

the settlements in large cities, the largest of which are Adice in Novi Sad with about 6,000 inhabitants, and Beograd mala in Niš with 6,500 inhabitants, as well as a few settlements in Pčinjski and Jablanički district where there are between 1000 and 5000 Romanies.

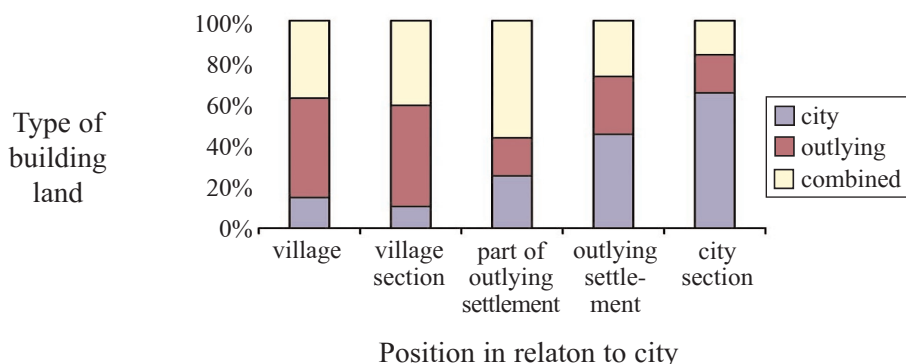
The data on the manner in which Romany settlements were established were collected from relevant city and local authorities whenever it was possible. When it was impossible to provide such data in a regular procedure, in cooperation with a local Romany informer and inhabitants, pollsters tried to find out whether the Romanies built their settlements according to a plan or in some other way. According to the obtained results, 28% of Romany settlements in Serbia were built according to plan, 34.6% were built illegally, and 35.4% spread illegally from an originally planned core settlement.

MANNER OF THE ESTABLISHMENT OF SETTLEMENTS

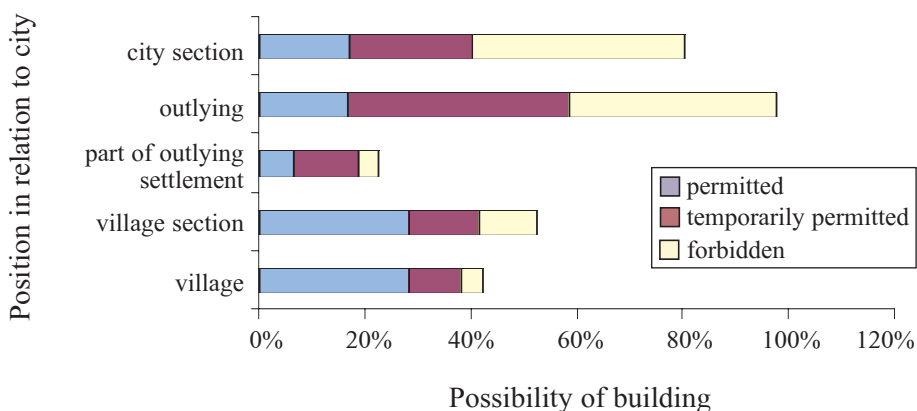
The following data show that 34.1% of Romany settlements were erected on municipal building land, and as many as 51.5% of the settlements are in outlying building areas. Combined type of land was appropriate for the construction of 13.6% of the settlements.

TYPE OF BUILDING LAND ACCORDING TO THE POSITION OF SETTLEMENTS IN RELATION TO CITY

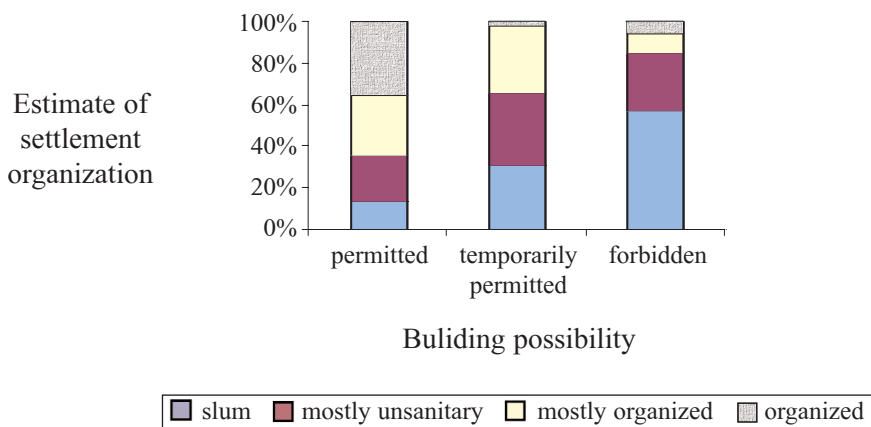
Building is permitted, but this does not mean that the owners of houses and structures have the necessary urbanistic, building and technical permits in 67.6% of the settlements. Temporary building permits are issued in 15.4% of the settlements, and building is forbidden in 16.3% mostly city settlements.

POSSIBILITY OF BUILDING ACCORDING TO THE POSITION OF THE SETTLEMENT

In this connection, the largest number of slums and unsanitary settlements is in areas where building is not permitted, and most of the organized settlements exist where building is permitted. Partly organized and organized settlements are mostly found in the environments where building is housing units is permitted.

THE ESTIMATE OF SETTLEMENT ORGANIZATION IN RELATION TO BUILDING POSSIBILITY

As far as the value of the land where settlements are built is concerned, the results are encouraging, because as many as 67.6% of the settlements are built on suitable land, and 34.45% on conditionally suitable land. Only 8.8% of settlements are on unsuitable land. The Romanies chose suitable land for building their settlements in the attempt to protect themselves from rough circumstances in which they lived.

1.4. Infrastructure of public utilities

The quality of life in a settlement is measured by infrastructure it has at its disposal. Unfortunately, as it was assumed, Romany settlements cannot brag with developed infrastructure of public utilities. There are few settlements that are completely supplied in this sense. Even when public utilities in a settlement are decent, their quality is dubious or they are used without providing the necessary permits. In all parts of Serbia there are different types of Romany settlements, from slums and unsanitary ones which are very numerous (43.5%), across considerably well-organized ones (44%), to the ones that are well organized but few, only 11%. The latter are mostly mixed outlying settlements in which a Romany settlement is just a minor part of an urbanized zone. In rural environments, the level of public utility services is of lower quality.

Most of the settlements have a store, electric power supply and a road network leading to them. However, water, but especially sewage network is not satisfactory. The distance of pre-school and elementary-school institutions is unsatisfactory, too, indeed like all the other parametres which point to the quality of life of the Romany.

From the aspect of integration, on condition that the concept of living in sections of towns and Romany settlements is accepted, this issue is important because only sections in which infrastructure of public utilities at least partly exists can be considered sustainable.

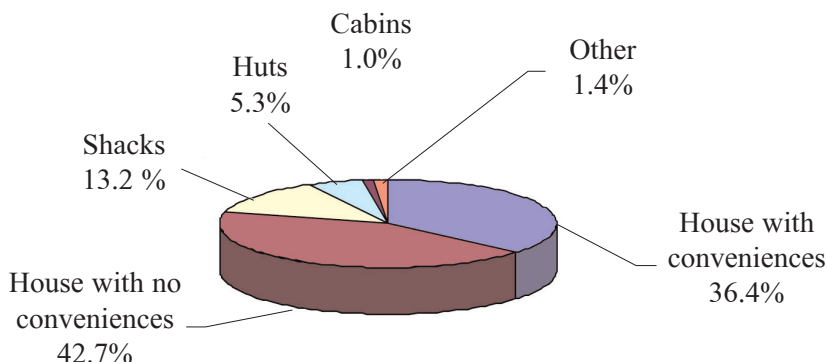
1.4.1. Organization of Settlements

According to the criterion of organization, 43.5% of Romany settlements are unsanitary, i.e. correspond to the notion of slums. These settlements have no infrastructure of public utilities, they were built spontaneously and housing units do not have even the fundamental conditions and they are built of improvised material, mud bricks or plain mud.

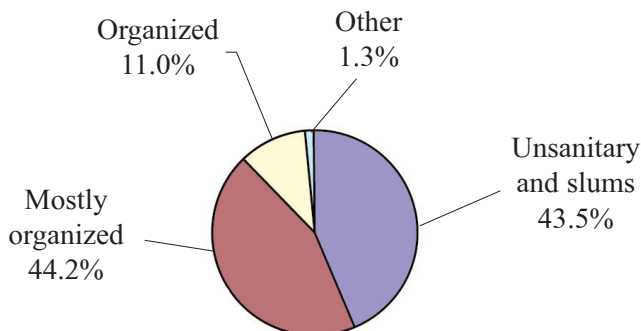
There are 44.2% settlements that are considered to be mostly organized, but there are just 11% of them that are fully organized. Mostly organized are settlements that partly have the infrastructure: most frequently there is water and

power supply which are not always of the best quality, and often households are illegally connected to them. As a rule, there is no sewage system, streets are not paved and there are no accompanying facilities.

ESTIMATE OF SETTLEMENT HOUSING UNITS

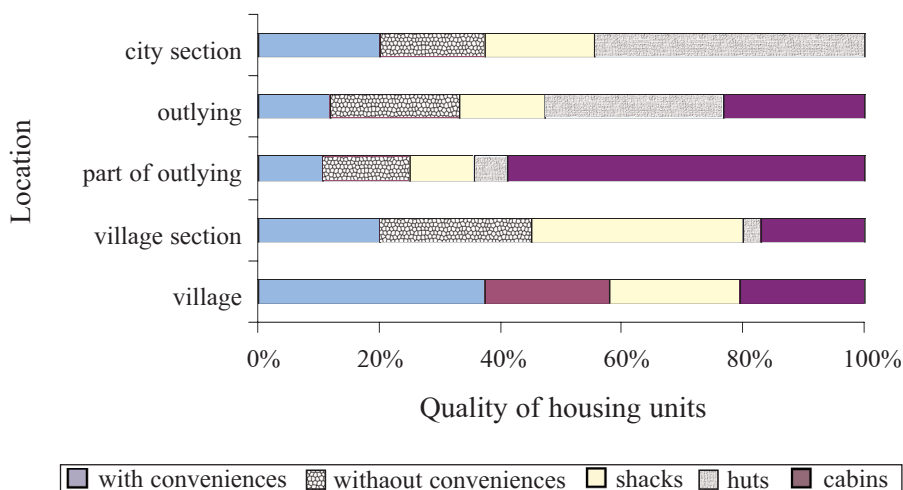
ESTIMATE OF SETTLEMENT ORGANIZATION

There are 36.4% of settlements with mostly comfortable housing units. Comfortable housing units are those built of solid material and with adequate infrastructure of public utilities. There are 42.7% of settlements with house that have no conveniences and this percentage coincides with the percentage of unsanitary settlements in Serbia. Finally, there are 5.3% of settlements with shacks and 1% of them consist of cabins.

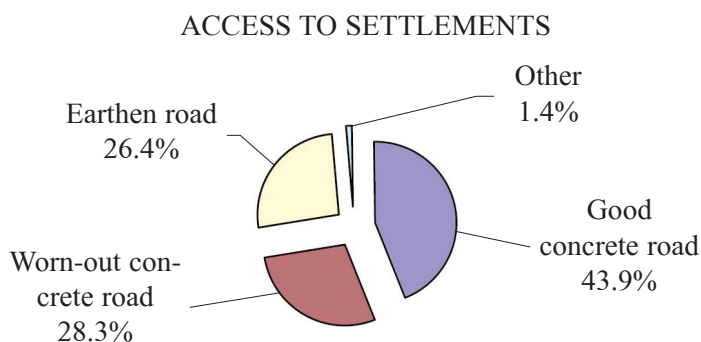
The largest number of housing units with modern conveniences are found in rural environments where there is also the largest number of shacks. In city sections there is the biggest number of huts, and in outlying settlements there is the highest percentage of cabins.

QUALITY OF HOUSING UNITS ACCORDING TO SETTLEMENT

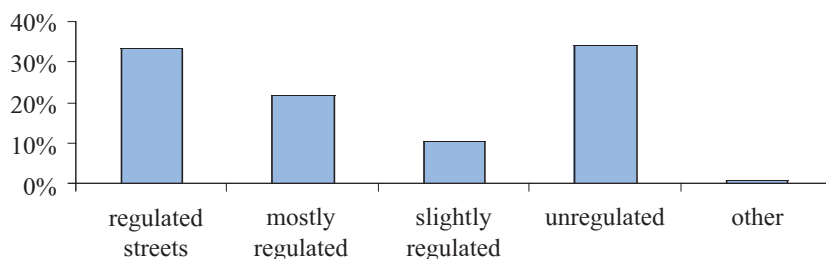
1.4.2. Access to settlements and regulated condition of the streets in them

For the majority of Romany settlements, it is characteristic that the approach to settlements is comparatively easy, but that inside the settlements, the streets are mostly unregulated and unpaved. A good concrete road leads to 43.0% of Romany settlements, and a worn out concrete road leads to another 28.3% of the settlements. An earthen road leads to 26.4% of Romany settlements, and there is no marked road at all to 0.3% of the settlements.

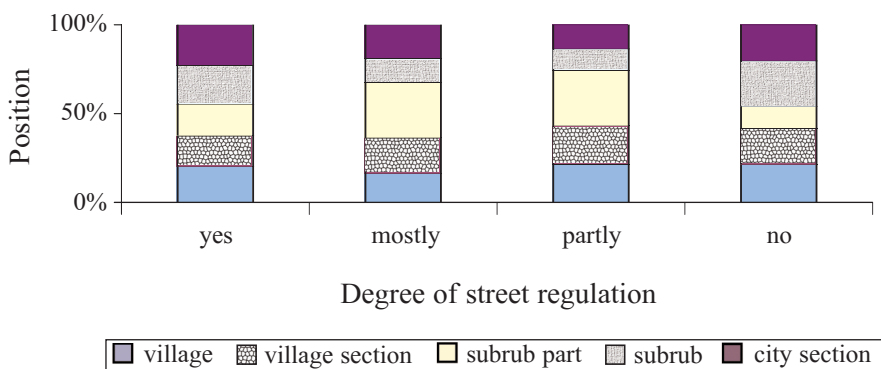
However, just in 33.1% of the settlements, streets are regulated and paved. In the next 21.7% out of the total number of settlements, streets are partly regulated, but in 44.3% street network does not exist at all or is just appearing.

REGULATED STREET IN SETTLEMENT

If we compare the position of a settlement in relation to the degree to which streets are regulated in it, we reach the conclusion that streets are regulated mostly in urban environments.

POSITION OF SETTLEMENTS IN RELATION TO THE DEGREE OF STREET REGULATION

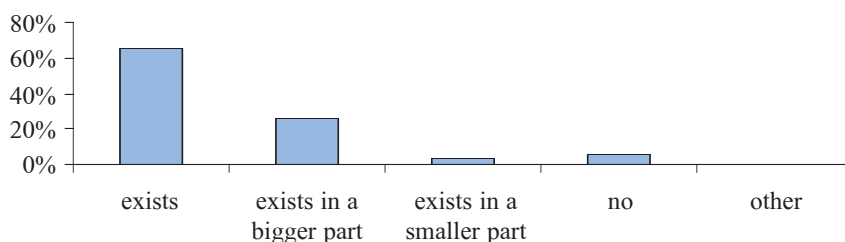
It is indicative that access to Romany settlements is satisfactory, but that the degree to which streets in them are regulated and organized is low, which leads to the conclusion that there is no institutional care for the needs of the Romany population. It is true that a large number of them were built illegally, but this does not mean that the inhabitants in them have no need for emergency services, food supply and other. In a large number of parts of outlying and rural settlements where members of other ethnic communities live this problem was resolved by self-financing. In case of an economically helpless community such as the Romanies, this is not possible, so that public services should regulate and pave at least the main roads in settlements.

1.4.3. Electric power supply network

In 90.3% of Romany settlements an electric power supply network exists. In 64.9% of these settlements electric power supply is accessible to all the families living in them. In 25.4% of the settlements this network is accessible to the majority of inhabitants.

There is no electric power supply in 5.8% of Romany settlements, and in another 3.4% just a small number of families have electric power supply. Therefore, it is possible to conclude that 9.2% of Romany settlements have no electric power supply, which is in relation to other ethnic communities an exceptionally high percentage.

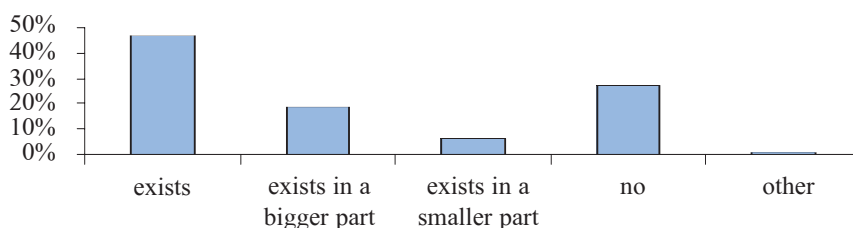
ELECTRIC POWER SUPPLY NETWORK

1.4.4. Water-supply network

Water-supply network has been built in 47.1% of the settlements, and in another 18.6% water supply is accessible to majority of the families living in them. The data about the existence of water-supply network, however, do not necessarily mean that the families living in them have water in their housing units.¹⁰ 27.3% of the settlements have no water-supply, and 6.3% have water-supply network just in their smaller part.

WATER SUPPLY NETWORK

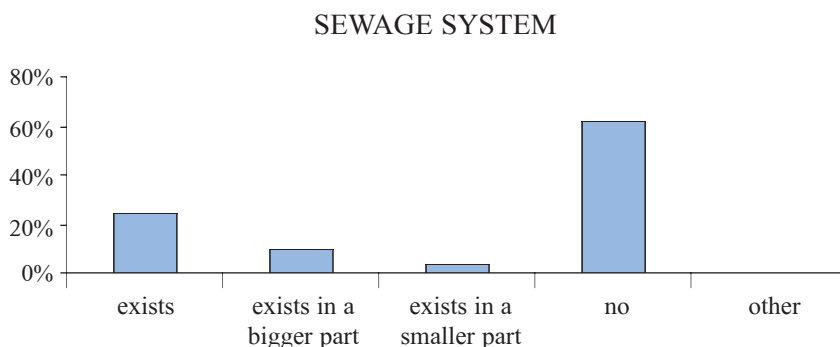

¹⁰ See Chapter 2.2.

1.4.5. Sewage system

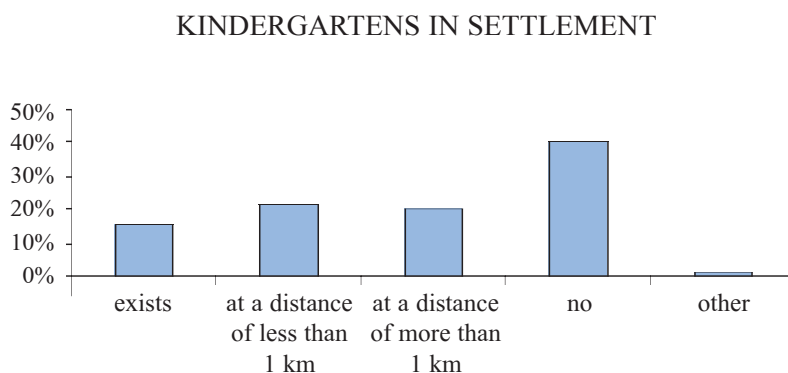
The problem of sewage is present in many parts of Serbia, even in cities. Even a few large Belgrade outlying housing developments mostly populated by members of the majority population have not resolved this problem.

When speaking of Romany settlements, sewage system exists in 25.2% of the total of 593 settlements, and another 10.25% have sewage in their bigger part. But, 65.1% of these settlements have no sewage system at all.

1.4.6. Proximity of pre-school institutions

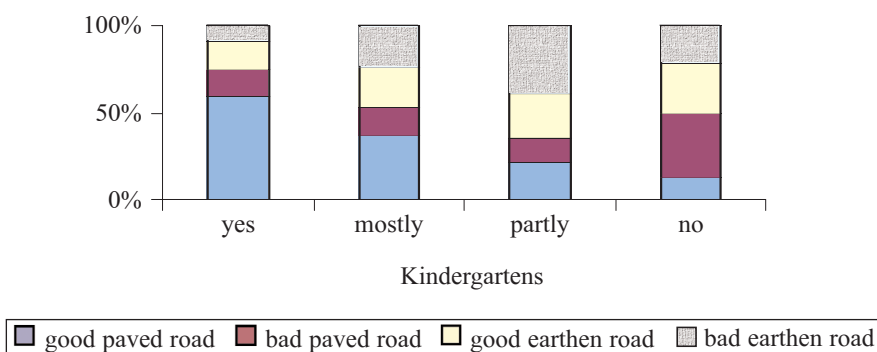
Pre-school institutions are especially significant for Romany children. Apart from their function in education and up-bringing, among Romany children they play a social and enlightening role. Previous investigations have shown that it is easier for those Romany children who have attended pre-school institutions or programs to later join the regular school system. One of the conditions for successful integration of children into normal social processes is that these institutions are accessible.

However, in 41% of the settlements there is no kindergarten, and in another 20% pre-school institutions are more than 1 km away. A kindergarten is at a distance of less than 1 km away from 21.7% of the settlements, and a pre-school institution exists in just 15.9% of them. This investigation did not make a distinction between pre-school institutions within the system of social welfare and programs carried out by NGOs trained for the job, whose contribution in this sphere has been immeasurable in the past decade.

From the aspect of integration, it is important to consider a few problems observed in connection with inaccessibility of kindergartens or NGO programs. First, this investigation did not distinguish between pre-school institutions that are part of the social welfare system and the programs of various NGOs trained for the job. However, pollsters observed that it was pre-school education carried out mostly by Romany organizations. The activities of these kindergartens depend on the possibilities of donors, mostly international NGOs, and the curricula are often adjusted to the ones in regular pre-school institutions. On the other hand, in "state" kindergartens Romany children are often not sufficiently integrated and work with them does not have the effects as in case of work in homogeneous Romany kindergartens. However, in both types of institutions Romany children are prepared for school by learning the language of the majority community. With all due understanding for the methodology, lack of cadre and teaching-aids and the extent of educational neglect of the Romany children, all we can speak about is development of a segregationist and assimilationist, and not integrationist model of social relations.

SETTLEMENTS: ACCESS TO SETTLEMENTS AND KINDERGARTENS

Another disadvantage that results from the investigation refers to the accessibility to settlement and organization of pre-school teaching in kindergartens in these settlements. It is evident that kindergartens are established in better

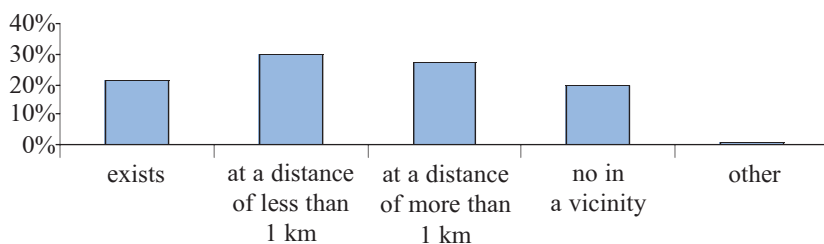
organized settlements that are also better-off and with easier access. Out of 15.9% of the settlements where kindergartens exist, almost 80% are the ones accessed by concrete roads.

1.4.7. Proximity of schools

The problem of school education for their children is one of the most significant ones for Romany families. Apart from the social, economic, psychological, linguistic and educational aspects of the problem of education of Romany children, there is the problem of accessibility of schools.¹¹ In Serbia, especially in mountainous regions, the problem of elementary-school institutions that are removed from the places of residence persists. However, in relation to the number of children who attend school this problem is diminishing because organized transportation exists or parents bring their children to school themselves.

For Romany families it is objectively a financial problem of covering the expenses of monthly transportation of children to schools, so that one of the reasons why children do not go to school is the distance of schools from the settlements.

SCHOOL IN SETTLEMENT

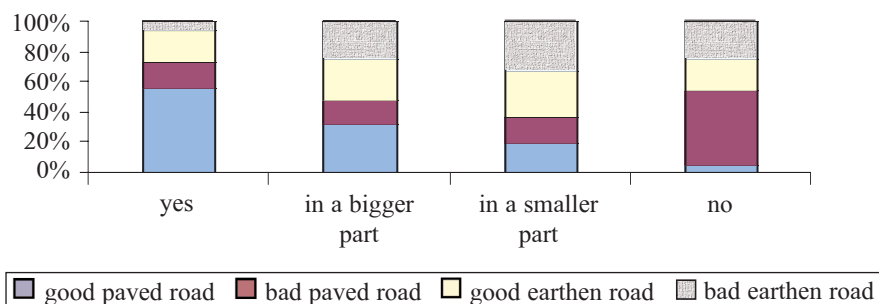

In as many as 20% of Romany settlements, a schooling institution is inaccessible. These are dislocated, segregated settlements with no decent roads leading to them and no regular organized transportation from settlements to schools. A school is at a distance of more than 1 km from 27.3% of registered settlements. Schools are at a distance of less than 1 km from 30% of the settlements. A school is located in the vicinity of almost 21.5% of the settlements covered by this investigation.

Similarly as in the case of pre-school institutions, the accessibility to settlements is directly linked to the existence of a school. The existing schools are in the vicinity of settlements that have urban infrastructure or are part of larger outlying housing developments.

¹¹ See Chapter 2.5.

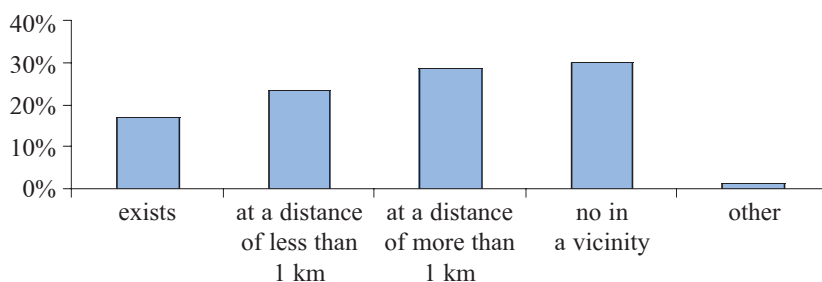
SETTLEMENTS: ACCESSIBILITY AND SCHOOL

1.4.8. Health institution

In the vicinity of 16.8% of the settlements there is a health institution, and a health institution exists at the distance of 1 km for 23.4% of the settlements. A health institution is at a distance of more than 1 km from 28.8% of the settlements, and just in case of 16.8% of the settlements a health institution is in their vicinity.

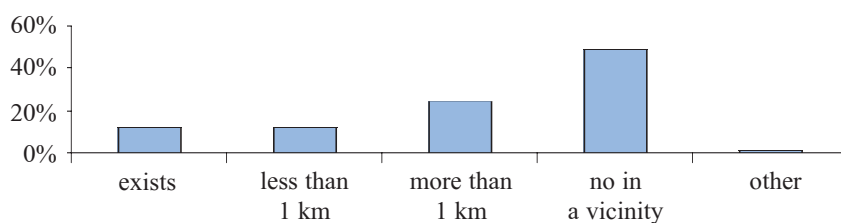
HEALTH INSTITUTION IN SETTLEMENT

1.4.9. Proximity of a police station

A police station is in the vicinity or within the distance of 1 km from 25% of the registered settlements. There is a police station at a distance of more than 1 km or it is not within reach of 73.8% of the settlements.

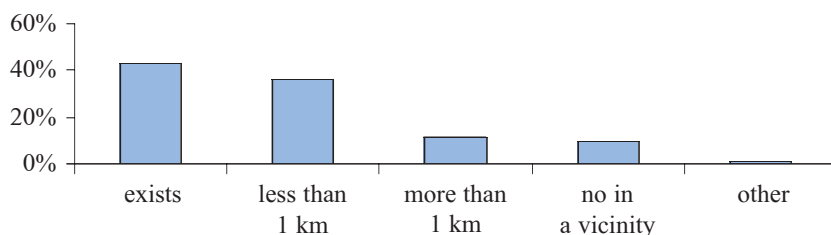
POLICE STATION IN SETTLEMENT

1.4.10. Proximity of a food store

Thanks to the resourcefulness of the private sector, a store exists in 42.3% of Romany settlements covered by the investigation. In 35.6% of them, a store is within the distance of 1 km, and in 11% of the settlements, a store is at a distance of more than 1 km. There is a store in the vicinity of 9.7% of the settlements.

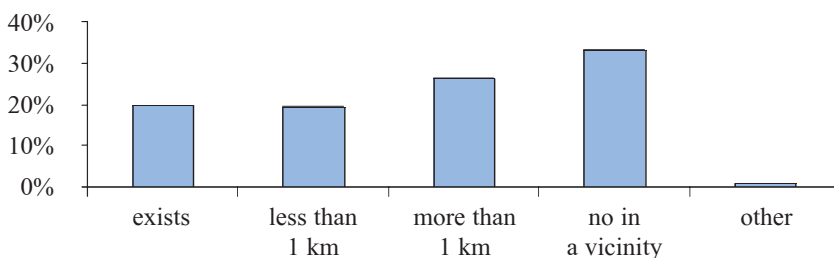
STORE IN SETTLEMENT

1.4.11. Distance from a sports facility (sports ground)

An organized sports ground or other sports facility is found in the vicinity of 19.8% of Romany settlements. For the inhabitants of 19.5% of the settlements sports facilities are found within the distance of 1 km, and for the inhabitants of 26.4% of them they are more than 1 km away. In the case of 45.8% of the settlements there are no sports facilities or organized sports grounds in their vicinity.

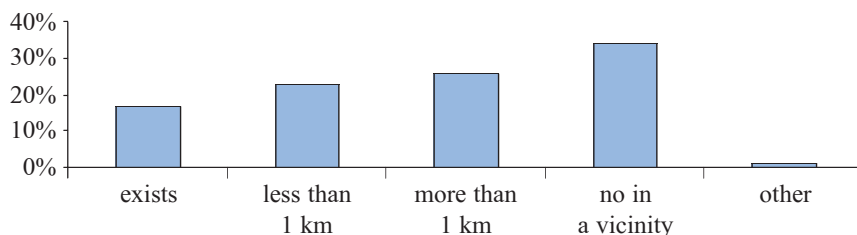
SPORT FACILITY IN SETTLEMENT

1.4.12. Vicinity of cultural institutions

For 59.5% of the registered Romany settlements, an institution of culture (cultural centre, theatre, library, cinema...) is at a distance of more than 1 km.

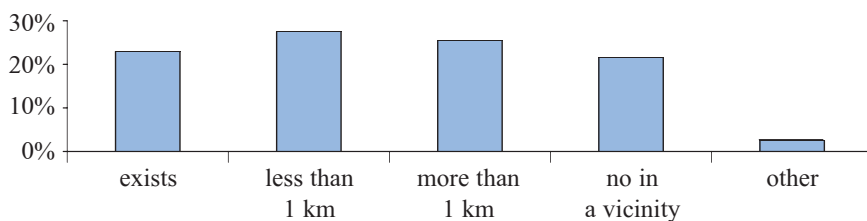
CULTURAL INSTITUTION IN SETTLEMENT

At least one of these institutions exists in the vicinity of 16.9% of the settlements, and there is one at a distance within 1 km away from 22.4% of the settlements.

1.4.13. Distance from local community office

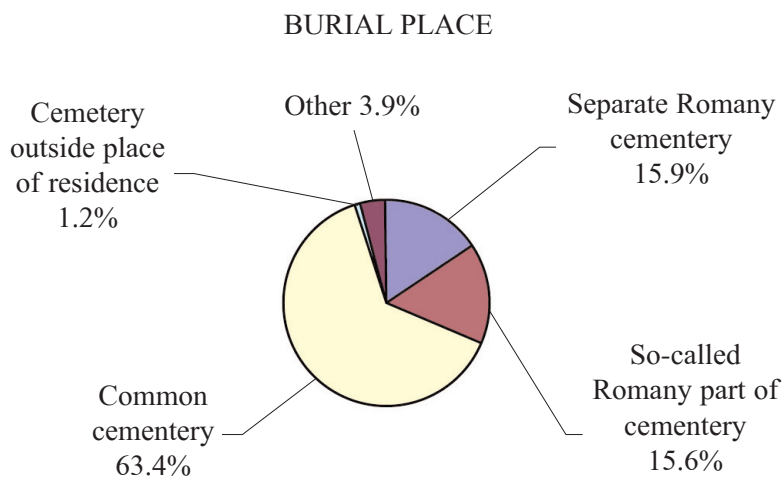
LOCAL COMMUNITY OFFICE IN SETTLEMENT

A local community office as a place where citizens can establish communication with local authorities, but also directly participate in the organization of life in settlements exists in 23.1% of Romany settlements, it is at a distance within 1 km from 27.6% of them, or at a distance of more than 1 km from 25.6% of the settlements. However, 21.4% of the registered settlements have no accessible local community office.

1.5. Burial places

In some parts of Serbia cases of posthumous ostracism when the Romany are concerned were registered. The population of certain places, mostly villages, banned the burial of the Romany in cemeteries of the majority nation. The existence of the so-called "Gypsy" cemeteries also points to a specific type of segregation, since they are physically removed from cemeteries or parts of cemeteries where other members of the population are buried.

The inhabitants of the registered Romany settlements most frequently bury their dead in joint cemeteries. There are 63.4% of such settlements. For the 15.6% of the settlements, the customary burial place is separated from the joint cemetery. The inhabitants of only 15.9% of the settlements have separate Romany cemeteries, and inhabitants of 1.2% of the settlements bury their dead outside their places of residence.

The investigation shows that burial of the Romany in joint cemeteries prevails, and that burial outside the place of residence as an expression of high discrimination (racism) is registered in 7 cases. Based on the observations of the pollsters, collected information point out that in different parts of Serbia, funeral ceremonies are in compliance with regional, religious and traditional customs. For example, in eastern parts of Serbia, burial on house lots is customary and quite wide-spread. At scattered farms in Vojvodina, the place of burial depends on the distance from the place of residence of the deceased from the local cemetery, so that burials mostly take place at the farm.

The most prominent distinction in the manner of burial exists in relation to religious, not ethnic affiliation, i.e. the Romany are buried in joint cemeteries with members of other ethnic groups, but mostly these cemeteries are divided on religious grounds into Catholic, Orthodox, Muslim ones.

1.6. The situation and prospects for the future of Romany settlements

The investigation has shown that Romany settlements are numerous, dispersed, heterogeneous according to structure, size and type of settlement, and that

in this connection there are certain regional specific characteristics. If one sought a common denominator which would express the average situation in them, it would certainly be – poverty. From the aspect of integration this report speaks about, the problem of poverty of the Romany population is not just its problem, but one of the most significant social problems. The truth is that some other social groups – refugees, the unemployed and persons who have lost their jobs, and others have similar problems. What distinguishes the Romany is their primary handicap due to the state of permanent extreme poverty. They are a socially, economically, politically and in every other sense powerless social group that cannot overcome the existing situation without the support of the broader social community and intervention of state administration.

Apart from employment, in other words, economic strengthening, housing is the biggest problem of the Romany. The investigation has shown that they would give up their traditional way of life in ghetto-like sections of villages or cities if better conditions of living in other environments were offered them. What also encourages is the readiness of a large number of the majority population to accept and support an adequate institutional program for the improvement of the status of the Romanies which implies reconstruction and displacement of their settlements. If such a program is elaborated, it should take into account that these are the settlements of the people whose vital needs do not essentially differ from the needs of an average Serbian family. The largest difference between them is in the problems they are faced with and the possibilities to solve them. In this sense, the assistance and support the state would offer to the Romanies is nothing else but its duty to react to permanently bad living conditions of a numerous ethnic community for the purpose of ensuring an equal status to its members in the society.

Therefore, the housing problem cannot be resolved by reconstruction of Romany settlements, their displacement or physical destruction, but by an institutional, well-planned, comprehensive and well-coordinated program of action which includes the application of measures of economic, social, educational, urbanistic and other policies.

Dr. Božidar Jakšić

Living Conditions of the Roma Family in Serbia

2.1. STUDYING THE LIFE OF THE ROMA FAMILY: BASIC PARAMETERS

2.1.1. Outline of the Problem

The social position of Roma in Serbia and Yugoslavia, like in other countries of the region, is extremely unfavorable. The reasons for this state of affairs are numerous and derive, among other things, from societal indifference and lack of sensitivity to the problems Roma have been facing. The problems caused by persistent prejudice against Roma and discrimination based on it are present in many spheres of social life. It is encouraging however that the data collected in the research done so far show that the degree of ethnic distance towards Roma in Yugoslavia and Serbia is below the regional average.

To what extent Roma life is on the margins of social life and of the concern of state bodies is illustrated by the fact that the data on the size of the Roma population are extremely unreliable. Data on the number of Roma settlements are virtually non-existent; dependable estimates are equally unavailable. According to the official data of the 1991 census, in Yugoslavia 137,000 people lived who declared themselves as Roma. Since Roma are a population very much dispersed in spatial terms, there are different estimates on their number. According to some estimates from the Roma circles, it is believed that between 700,000 and 900,000 Roma live in Yugoslavia, but these figures are obviously unrealistic. Estimates offered by researchers and demographers, on the other hand, range between 400,000 and 450,000 Roma. Since Kosovo is under international protectorate, Roma have become the largest national minority in Yugoslavia, although they obtained the official status of national minority only in 2002. It is assumed that the recently adopted *Law on the Protection of Rights and Liberties of National Minorities* has conclusively redressed an old injustice toward Roma, since they – if we take into account the fact that the Yugoslav state has no factual jurisdiction over a majority of ethnic Albanians, citizens of Yugoslavia – constitute at this moment a significant national minority in Yugoslavia.

It is widely known that Roma are a highly deprived social group. Poverty of an overwhelming majority of Roma is a handicap in both formal (institutional) and informal economic activity. It is a paradox, but it is true – they are unemployed because they are poor and unskilled, and they are poor because they are unemployed or perform the lowest paid jobs. Poorly differentiated socio-professional structure is an indicator of a low social position. Roma are the most numerous in those occupations where no skills are needed. Their economic activities belong mostly to the sphere of the hidden ("gray") economy, since they deal in petty trade, resell on the black market and open markets, work on manual, poorly paid jobs for a daily wage, etc. The circle of their poverty is complete. Some Roma families live exclusively on humanitarian aid and welfare, and display amazing inventiveness in developing *survival strategies*. A majority of these neighbors of ours, often invisible, live in impossible living conditions. An insight into their daily struggle with life shows that *they have developed this struggle for survival into a lifestyle*.

By this policy-oriented study *ROMA COMMUNITIES, LIVING CONDITIONS AND POSSIBILITIES FOR INTEGRATION OF ROMA IN SERBIA: with a view to designing efficient measures for improving their living conditions and examining the possibilities for integration*, the conditions, status and characteristics of life of Roma families have been investigated, in order to identify the *conditions for improving the quality of life and possibilities for integration of Roma*.

The results of the study can serve as a basis for adopting a set of practical, relatively comprehensive measures for improving living conditions of Roma, which would be discussed and then adopted by the appropriate state bodies and institutions. Apart from the problems that members of this national minority encounter in other countries of the region as well – such as poverty, unemployment, lack of skills and capabilities to enter economic competition, high illiteracy, poor housing conditions, etc. – in our country there is an additional problem, i.e. the situation of Roma displaced from Kosovo and those coming from other parts of the former Yugoslavia.¹

2.1.2. Object of Research

In addition to an objective picture of the living conditions, showing that Roma are a highly deprived social group (unbearably poor housing conditions,

¹ The disintegration of Yugoslavia, and NATO airstrikes against FRY in particular, have worsened the social position of Roma, especially Roma displaced from Kosovo. The drama of their poverty has turned into a huge human tragedy by their escape from the horrors of the war. They have everywhere become *uninvited* and, much more importantly, *undesired guests*. Being members of another ethnic community, people of a different culture, religion and language, they have intensified the anxieties, prejudices and animosities among the majority population. The scale of their tragedy has put them in the forefront of the interest of international factors and the government.

high unemployment of the population capable of work, insufficient inclusion of children in the school system, poor communications with the majority population, poor sanitary and health situation), an important part of a full picture of their life is also comprised of their subjective feelings. Some researchers argue that the subjective is a more significant indicator of the quality of life than a set of objective criteria. Yet, on both of these counts Roma are a specific population, displaying typically the combination of low aspirations and capabilities for extremely rapid adaptation. For that reason, their subjective statements often fail to coincide with the objective living conditions. Or more precisely: they complain about unbearable living conditions less than the researchers could ever assume.

The low level of education among Roma reflects adversely on their socio-professional structure. Very few Roma engage in some recognizable occupation. A majority belong to the undifferentiated group of workers "without occupation". Among those who do "have an occupation" such skills actually prevail that are acquired through practice rather than through formal education. The undifferentiated socio-professional structure is an indicator of a low social position. Almost all studies of the social position of Roma point to a dramatic correlation between low material standing and the level of (lack of) education of Roma families. How Roma from their own perspective see this problem is, of course, an altogether different matter.

Further, Roma are a social group which is the target of various strongly manifested stereotypes. Therefore this research includes the examination of the prevalence of stereotypes, in order to learn more about attitudes towards and views on this socially marginalized ethnic community. Avoidance of contact, manifest or latent social distance is one indicator of lack of acceptance of an ethnic group. Generally speaking, social distance may grow into open hostility. A negative attitude towards Roma and social distance are factors which must be taken into account with utmost care in exploring the possibilities for Roma integration, because evidence shows that these factors are very unfavorable.

As to the type of settlement Roma live in, the belief is very widespread that it is better for Roma to live in their own *mahalas*. If they could choose between a mixed community and a Roma *mahala*, it is believed, a majority would opt for a *mahala* and see their future in living in a *mahala*. This view seems self-evident to many, including some researchers, because they hold it to be deeply rooted in the traditional Roma lifestyle. As many researchers have noted, *mahala* and *cserga* have meant more than just usual Roma localities. These ethnic-urban islands are, by tradition, located on the periphery, although lately some of them have grown into the central urban tissue, due to intense urban expansion. The *mahalas*, however, most often remain ethnic-urban dead-ends and genuine material proofs of a traditionally miserable social existence. Their "historical role"

in conserving ethnic compactness and spontaneous cultivation of the Roma cultural identity has been realized at a great cost, i.e. at the cost of the almost total ethnic marginality in all spheres of socio-economic and cultural life.² Most Roma are still ready to pay this high price. It is a challenge for researchers today to explore the actual power of tradition in Roma residential style. Even though Roma, if they judge it useful, are likely to resort to strategies of "ethnic mimicry" and "statistical exodus" from their ethnic community, pretending they accept not just integration but also assimilation, they will essentially seek to preserve their integrity and identity – which is completely natural and humanly justifiable. Any policy aimed at helping Roma as a highly deprived social group ought to respect this fact.

This study was geared in two basic directions: to establish, as far as possible, the social conditions and quality of life of Roma families in Serbia, as well as to examine social expectations and relations within the Roma population, and between Roma and their non-Roma neighbors, in respect of possible integration.

Examining social conditions and quality of life of Roma families in Serbia involves the following points:

- *Structure and size of the family;*
- *Housing conditions;*
- *Sources of income;*
- *Education, schooling, skills;*
- *Health condition.*

Social expectations and relations, with special emphasis on possibilities for integration, have been studied in Roma and non-Roma families. The following areas have been explored:

- *Relations within the Roma family and with Roma neighbors;*
- *Relations with non-Roma neighbors;*
- *Attitude of non-Roma neighbors towards Roma;*
- *Expectations of the future and the attitude towards integration among both Roma and non-Roma families.*

² Vladimir Stanković, "Romi u svetlu podataka jugoslovenske statistike" (Roma in Light of Yugoslav Statistics), in: *Razvitak Roma u Jugoslaviji – Problemi i tendencije* (Development of Roma in Yugoslavia – Problems and Tendencies), SANU, Belgrade 1992, p. 164. Similarly, Aleksandra Mitrović and Gradimir Zajić argue that "...life in a *mahala*, however segregated, has in a way helped Roma to preserve their ethnic identity." See, Aleksandra Mitrović and Gradimir Zajić, "Društveni položaj Roma u Srbiji" (Social Position of Roma in Serbia), in: *Romi u Srbiji* (Roma in Serbia), Centar za antiracnu akciju and Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Belgrade 1998, p. 56.

2.1.3. Goals of the Study

Broadly speaking, the goal of the research can be put simply, as an attempt to find ways and paths to make Roma not just targets of activity and "concern" of welfare centers or the police, but equal and economically independent citizens.

Many societies ascribe themselves a high "differential evaluative advantage" in comparison with other groups in society. The Serbian society is no exception in that regard. Such self-evaluation is most often connected with higher closure and communicative isolation of society. Thus it is not surprising that towards Roma, as a traditionally negatively labeled group, a rather well-structured and recognizable distance is displayed. Nevertheless, it is far lower than in some countries of the region. Yet, the conduct of the majority population in Serbia must not be idealized, because there are occasional incidents against Roma in all milieus without, nevertheless, growing into daily behavior.

If integration process is to have any chance to succeed, possible measures aimed at improving living conditions and initiating the process of integration must necessarily be based on as precise as possible knowledge on the culture, customs, attitudes and behavior, desires and expectations of the future within the Roma population. For this reason, facts, insights and views, hopes and expectations of Roma families have been investigated. Different aspects of their life have been studied: how they live, what they know, how and where they work, what they own, what they believe in, how they manage their households and businesses, how they received their education, how they relate to their neighbors, etc.

The examination of the Roma and majority non-Roma populations has been oriented primarily to examining the attitudes to Roma, views on their life and prospects, and a system of scales has been used to measure their readiness to accept the idea of integration of Roma.

A particularly important question is how to understand the problem of *integration*. Another problem is also *how to initiate processes of integration without assimilation*. The results of several studies have shown that possibilities for integration of the Roma population are virtually minimal for at least two reasons. First, it is not at all certain that integration is an unequivocal value for Roma themselves. Even if there existed a favorable solution to the problem of how to integrate Roma in wider social milieus while preserving their ethnic and cultural identity, *the question of whether the principle "integration without assimilation" is sustainable and feasible in practice remains open*. Second, for integration to be possible and successful at all, the attitude of the majority to Roma would have to change radically. Integration is always a two-way process. If two communities, in this case Roma and Serbs, accept the strategy of integration, then they "come to meet one another". There is no integration of Roma in the wider social context

unless the "others" agree to get integrated with Roma. And vice-versa, if Roma are not ready to integrate, then integration will not succeed, except in rhetoric.

The problem of integration of Roma displaced from Kosovo is particularly acute. In the near future, they are facing three possibilities. The first, and certainly the most natural one would be for them to go back, in a gradual process of repatriation, and continue living in Kosovo. Under the given circumstances this possibility is highly unlikely. For, Roma fled from Kosovo, along with Serbs and other non-Albanian population, or were brutally expelled by Albanian extremists, who often concealed banal robbing of other people's property behind slogans about "Albanian Kosovo". Roma houses were burned down and the little property they had acquired was seized. KFOR did not succeed in ensuring them the necessary protection while they lived in Kosovo, hence it could not be expected to be in a position to safeguard them adequately as returnees, under present circumstances. The second possibility, which Roma IDPs strongly wish for, is emigration to third countries, primarily European ones. For very many Roma this remains an unattainable, sometimes even tragic dream. Seeking to make this dream true Roma fall prey to criminal gangs, losing everything they have, including occasionally their lives. On the other hand, European and other countries have manifested no political will to receive for humanitarian reasons at least some of these unfortunate human beings in their territory. What is more, they are often unable to prevent racist violence by extremist groups of their citizens, as illustrated by cases observed in quite a few European countries.

The third possibility proves the most realistic: to stay in Serbia temporarily – until the situation in Kosovo improves substantially, if such an improvement for Roma ever happens – or permanently, through a gradual, difficult and contradictory process of integration. Obviously, under the current circumstances, a permanent integration of Roma displaced from Kosovo is not possible. Permanent integration is even less likely for IDPs who are at once members of another ethnicity (Roma) and believers of another faith (Islamic). Yet, *under changed circumstances, integration would be possible.*

It is necessary to consider a system of practical measures aimed at *making Roma families capable of living an independent life, without welfare and humanitarian aid.* The measures that disregard urgent needs, as well as Roma culture and tradition, have no chance to succeed. Rather, only such measures may be successful that can be incorporated as a compatible part in the whole of Roma life. It should be emphasized in particular that humanitarian aid is necessary and valuable. Humanitarian aid serves to keep the existing state of affairs, i.e. prevents the situation from getting worse; but it does not bring about more long-lasting solutions. The basis of the strategy of a new approach to Roma social

position, yet to be designed, is the idea that different program ought to proceed simultaneously: employment and cultural programs, permanent and complementary educational programs, and programs to upgrade life in Roma settlements and in their surroundings. Humanitarian aid and possible improvement of living conditions, however welcome, cannot be sufficient for achieving long-term results.

Only a planned coordination of activities of Roma and humanitarian organizations, NGOs and local authorities in attempts to improve living conditions and achieve social integration of Roma may yield lasting results in a long term. Without such organized and joint volunteering and civic actions, by both Roma and non-Roma citizens, any form of integration – temporary or permanent, complete or partial – is out of the question.

The basic objectives of the research have been to devise practical measures and actions that would contribute to:

- formulating suggested measures aimed at improving living conditions of Roma families, particularly in Roma settlements;
- improving relations within the Roma population;
- developing good relations and trust between the majority domicile population and Roma;
- discovering realistic possibilities for integration of those Roma who wish so.

Suggestions for such comprehensive measures for building a new state strategy for resolving social and other vital problems of Roma families, as well as for possibilities of integration of Roma in Serbia, involve:

- designing programs for making Roma families capable of leading an independent life, without welfare or humanitarian aid;
- eliminating causes of Roma unfavorable socio-economic condition;
- examining possibilities for an immediate improvement of Roma living conditions;
- examining different conditions and circumstances in which gradual, temporary or permanent social, economic and cultural integration of Roma would be possible;
- designing projects that would enable Roma to do what they *know, can, and like to do*.

A derived objective of the research, given in a nutshell, has been to show that:

- Roma are a people deserving maximum help;
- Roma can help Serbia and European countries to get rid of xenophobia and racism;

- in light of political changes in Serbia, changes in the social position of Roma will be a litmus test showing the character, quality and actual scope of these changes.

2.1.4. Methodological Approach and the Sample

Roma are one of the most widely dispersed ethnic communities in the world. There is virtually no European country where Roma are not permanent inhabitants. They are a "European minority". They can be met everywhere: in Spain as well as in Sweden (Sinti), in Germany, Great Britain, as well as in Russia. Small Roma communities can be found by a river, in a forest, by a road, at seashore, in a mountain village, at a *salas*, in a city suburb, in a town, in the downtown. In all Europe there is virtually no region, city, local community which do not have "their Roma". They are dispersed everywhere, as if they were nowhere. Maybe it is also a matter of insufficient intra-group solidarity as an integrative factor. They are our invisible co-citizens and fellow townspeople. In that regard, Serbia is no exception. Unlike other national minorities and ethnic communities that are concentrated in particular regions of Serbia, Roma are "scattered" from the far north to the far south, from the west to the east of Serbia. Of 24 districts i.e. 160 municipalities existing in Serbia (Kosovo and Metohija excluded), there could hardly be any one where Roma have not been permanently settled.

Living conditions of families have been researched on the basis of a stratified quota sample.

The units of research have been:

1. Roma families in places of highest concentration, whether long-term settlers or IDP families – 700 families;
2. Non-Roma families of neighbors of Roma settlements – 350 families;
3. Individuals: activists of Roma societies and institutions, public opinion makers, representatives of concerned institutions and NGOs – 40 interviews.

The unit of survey research has been, then, the family which is – not only in the Roma culture and tradition – the basic unit of social life and the basis of the internal solidarity of the Roma community. The examination of Roma and non-Roma families was supposed to show whether and under what conditions the integration of Roma, especially displaced Roma, is possible – if it is possible at all.

Apart from survey fieldwork on interviewing Roma and non-Roma families, empirical evidence was collected from other sources as well: municipal and regional administrative bodies, Red Cross organizations, Roma associations and societies, previously published and unpublished research, etc. Members of

the research team and their assistants in the field have also used methods of description and observation.

700 Roma families and 350 families of Roma's neighbors (Serbs, Albanians, Hungarians), in the territory of the Republic of Serbia, Kosovo excluded, have been chosen according to the sample obtained from the members of the Republican Statistical Institute of Serbia, Belgrade, on the basis of the official population census conducted in 1991. In the first step, the sample was a quota one, while in the second, it was pro-random.

Most interviewers were either sociologists experienced in researching the Roma population, or Roma who had an excellent knowledge of the field and had been previously acquainted with the subject and the goals of the research, and specially trained for conducting the survey. In cases when the interviewers were non-Roma profesional sociologists, the contact person in the settlement was most frequently a Rom. Members of the research team, coordinators of the fieldwork moved through the Roma settlements, whenever possible, together with Roma activists, acquainted with the local situation. In this way the principle "nothing about Roma without Roma" was respected in the research procedure as well.

*Table 1. – Roma and non-Roma (neighbor) families – sample
(summary overview by district – Kosovo excluded)*

DISTRICT	RF	NRF	DISTRICT	RF	NRF
Vojvodina					
Srednji Banat	43	25	Severnobanatski okrug	24	11
Severna Bačka	2	1	Zapadna Bačka	6	4
Južna Bačka	31	15	Srem	9	7
Južni Banat	35	17			
City of Belgrade	80	38	Belgrade – suburbs	20	12
Central Serbia					
Nišava	70	32	Pirot	14	7
Jablanica	71	37	Toplica	24	12
Zaječar	7	5	Pčinje	151	68
Rasina	11	5	Bor	16	7
Pomoravlje	8	4	Zlatibor	2	2
Braničevo	23	10	Kolubara	6	4
Podunavlje	21	11	Mačva	5	5
Morava	3	1	Raška	7	4
Šumadija	11	6			
ROMA FAMILIES		700	NON-ROMA FAMILIES		350

(RF-Roma families; NRF – non-Roma neighbor families.)

2.2. ROMA FAMILY – CHARACTERISTICS AND CONDITION

2.2.1. Size and Structure of Interviewed Roma and Non-Roma Families

The average interviewed Roma family has slightly more than 5 members (5.32). Over a half of these families have more than five members, while 55 families or 7.9% are very large – more than 11 members. Taken individually, Roma families of up to 5 members are the most numerous (338 families), but on the whole, families with over five members are more numerous. In comparison with previous research, we may conclude that a slight decline in the number of members of Roma families has taken place. One of the reasons – of course, not the only nor the most important one – can be the fact that Roma families have adjusted to some new measures of state bodies and institutions. For instance, the Center for Social Work allocates material supplies and some other sorts of aid by family; Roma families have responded with dividing themselves up.

Table 2. – Roma families by size

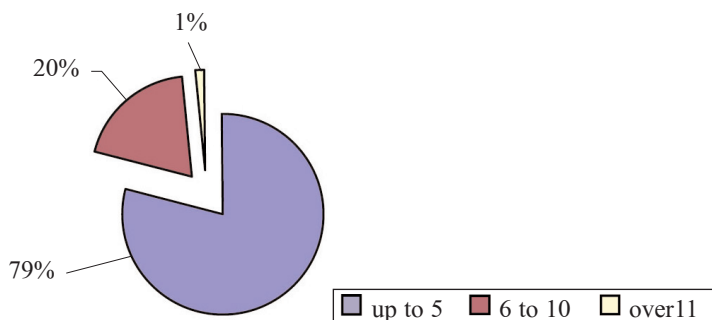
Number of members	Number of families	Percentage	Summary percentage
No answer	1	0.1	0.1
Up to 5	338	48.3	48.4
6 to 10	306	43.7	92.1
Over 11	55	7.9	100.0
<i>TOTAL</i>	<i>700</i>	<i>100</i>	<i>100</i>

Table 3. – Size of interviewed families

<i>Roma families</i>	
<i>Number of members – total</i>	N= 3723(100%)
Male	1854 (49.79%)
Female	1869 (50.20%)
<i>Total number of children in the family</i>	N=1690 (45.39%)
Up to 7 years	886 (23.79%)
7 to 16	804 (21.59%)
<i>Average number of family members</i>	5,32

Generally speaking, non-Roma neighbor families are smaller than Roma ones and likely to be tri-generational, but only in cases of families with more than 5 members. Interestingly, 5 families have more than 11 members, while the families with up to five members are the most numerous (273 – 78.0%).

NEIGHBOR FAMILIES: MEMBERS TOTAL

2.2.2. Place of Permanent Residence and Housing Conditions of Roma Families

A majority of Roma in Serbia are urban. Thus the "place of permanent residence of Roma families" is a town or a city. In Belgrade, for example, over 150 Roma settlements have been registered. In Niš, the number of settlements is smaller, but the concentration of the Roma population is higher. There is virtually no city or town in Serbia, except for a couple of places in west Serbia, where no Roma settlements have been registered. Of 700 interviewed Roma families, over one half live in the city or in an urban *mahala* (361 – 51.5%). If one adds the families permanently settled in suburbs and *mahalas* close to the cities (198 – 28.3%), one may conclude that more than three fourths of the interviewed Roma families gravitate towards the city.

Moreover, although the conviction is widespread that Roma are "a nation of travellers", that in the bottom of their hearts they have never really given up the nomadic way of life, the results of this study show that Roma families have struck deep roots in their places of residence: 595 families or 85.0% are permanent inhabitants of their settlements since before 1991, while very few have moved in between 1991 and 1998: 43 families or 6.1%. A slightly larger number have moved in after 1998: 57 families or 8.1%. These are mostly Roma families that fled from Kosovo, together with Serbs and other non-Albanian inhabitants of Kosovo, during NATO airstrikes and after the establishment of the international protectorate.

A majority of Roma families consider themselves to be the owners of their dwelling (58.3 –%), while only 35 families (5.0%) have tenant's rights. 182 families (26.05%) live in shanties, while 69 families (9.8%) are subtenants or without permanent residence. Only five of the interviewed Roma families use solidarity apartments, although Roma comprise a majority of the deprived population. Their non-Roma neighbors – themselves also mostly poor – are in a better situation: 77.7% own a house or apartment, 12.3% live in shanties, 4.9% have tenant's rights, while 5.2% are subtenants.

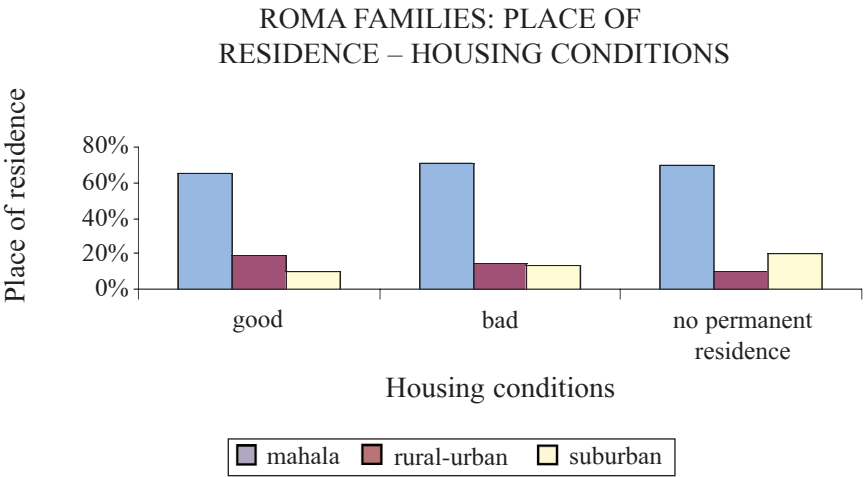
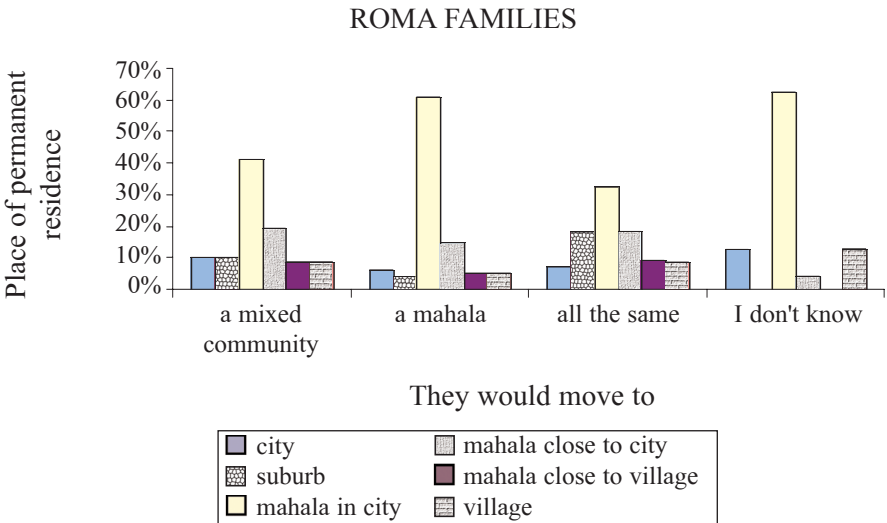
Table 4. – Roma families – place of permanent residence

Place of permanent residence	N	%	Total %
no answer	29	4.1	4.1
city	64	9.1	13.3
suburb	77	11.0	24.3
mahala in city	297	42.4	66.7
mahala close to city	121	17.3	84.0
mahala close to village	53	7.6	91.6
village	59	8.4	100.0
TOTAL	700	100.0	100.0

Interestingly, almost two thirds of the interviewed Roma families say their housing conditions are good (64.7%), while one third say they are bad (33.0%), although objective evaluations of these conditions would probably yield a very different picture. Insights of the interviewers and members of the research team into the quality of the housing where Roma live testify to that, as well as the data on the area of housing space used by the families: 16% of interviewed families live in spaces of up to 25 m², one fourth uses housing space of 26-40 m², another fourth 41-75 m², while 20% of families use housing space of over 75 m². In the study cases have also been noted of Roma families who live in housing space of over 150 m², but these refer mostly to large "Gastarbeiter" houses, which are used for self-presentation rather than for living. Cases have also been recorded of families living in dilapidated shanties by their own newly built houses which are opened only on "special occasions".

Living in a *mahala*, rural, urban, or suburban, is the traditional form of Roma way of life, not only in Serbia. The *mahala* is often interpreted as the symbol of the spatial segregation of the Roma community. Although a majority of the interviewed Roma families already live in urban, suburban or rural *mahalas*, *mahala* can hardly be called their priority option in terms of residence. The results of this study show that the attachment of Roma families to *mahala* has loosened.

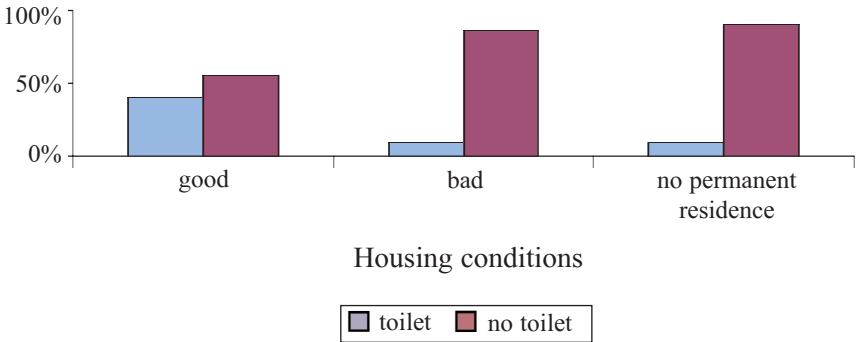
"I don't want my child to live in a *mahala*, I want it to go to school and live like everybody else", one family said. So, a majority of Roma families would gladly move to a mixed community (44.7%), and for nearly a third it is all the same where they live, if living conditions improve (29.9%). Only 16.4% declare they would move to another *mahala*. On the basis of statements of the interviewed families one can conclude that life in a *mahala* can be equally good or bad, depending on the particular case. In other words, living in a *mahala* has obviously given Roma a feeling of security. An advantage of living in a *mahala* is the feeling of safety and solidarity, the integration of the family in the local community. The main shortcomings are isolation, decrepitude, and various forms of segregation.

A comparison of the data on ownership over a house or apartment between Roma and non-Roma shows the differences between the two groups (58.3% and 77.7%, respectively). The differences in the quality of the housing space, possessing documents proving the ownership, etc., are even more pronounced: 26.0% of Roma live in miserable shanties, while 12.3% of neighbors do the same. Among the interviewed Roma families who own their own houses, regardless of the quality of construction (58.3% of cases), it is almost certain that most of them do not possess the official proof of ownership or any other similar document. Roma themselves, not without reason, consider these houses or dwellings, of whatever quality, to be their property because they built them with their own work. That Roma are an underprivileged group is best shown by the data that just 5% of Roma families have tenant's rights, although their non-Roma neighbors are not in a better situation in that respect. This only tells us that Roma live at those places where the other urban, suburban and rural poor live.

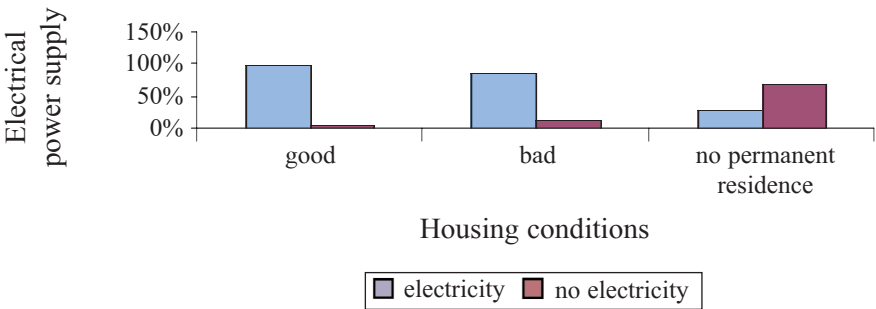
Water supply for the Roma families is, formally speaking, satisfactory, but one must pose the question of the quality of water and how it is used. Isolated Roma settlements have great problems with supplying water. Some families have reserve sources of water supply. Wells and communal wells are just reserve and temporary solution, because none of the modern technical devices necessary in the household can be used with well water. Similarly, in Roma settlements where there is a regular water supply system, this fact does not mean that families have water in their housing units, so they are equally prevented from using it for household appliances. In Vojvodina, many Roma settlements have huge problems with water supply. They rent water from their neighbors, and sometimes they have to pay for using neighbors' wells or other sources of water. On the other hand, Roma are often not ready to help themselves in improving the infrastructure which is located outside of their own dwelling. True, the water supply system is used by about 80%, toilet in the house by 30%, and bathroom by 40% of the interviewed Roma families. Yet, one can simply argue that the usual hygiene standards are not part of the Roma cultural pattern, although there are Roma families which maintain the cleanliness of their housing space at a very high level. From the perspective of tradition, for instance, relieving oneself in the house is considered to be a profanation of the house. The number of sanitary facilities in the housing units shows certain improvement, which is encouraging, but it is necessary to travel a long road to the standard culture of dwelling. In generalizing facts and data one must be careful; the interviewers did not go, for example, into what is actually meant by a "bathroom", and what the quality of this bathroom is. As a characteristic example we may cite the ratio between housing conditions and the fact whether there is a toilet in the apartment/house.

ROMA FAMILIES: HOUSING CONDITIONS:
TOILET IN THE HOUSE

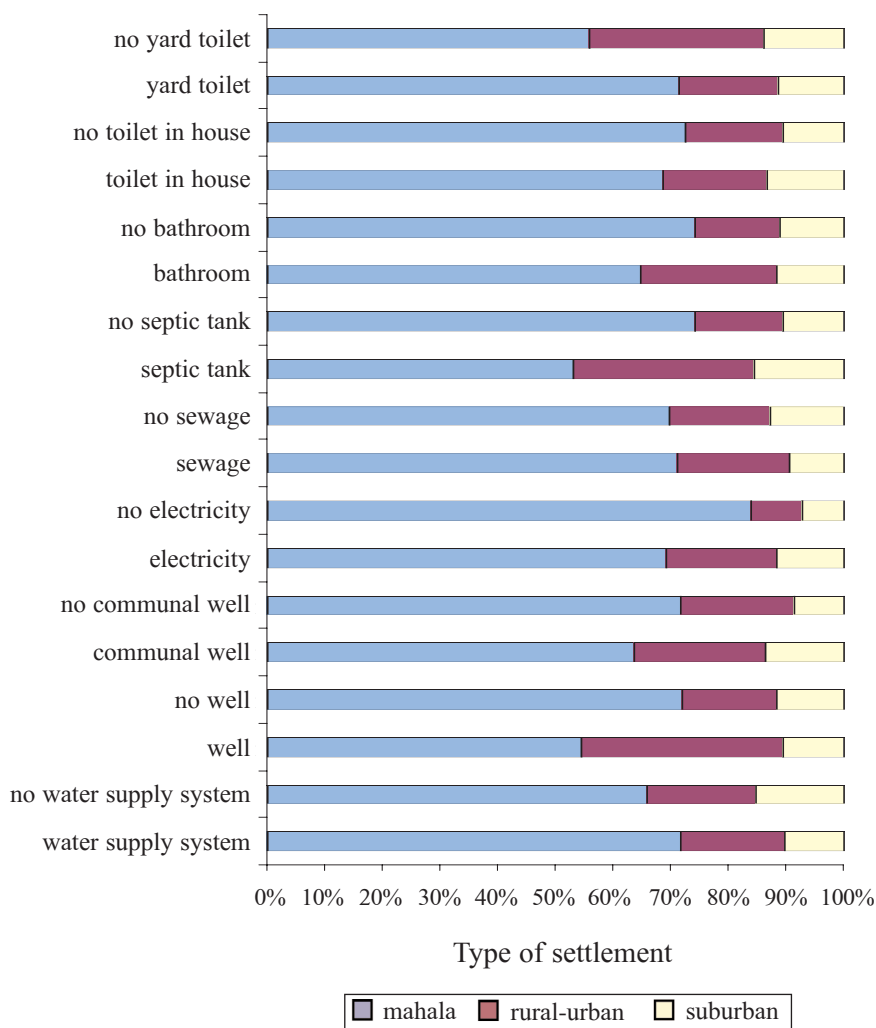
The **quality of electricity** used by Roma households is most often poor. Many connections to the electrical network are illegal, and unauthorized hookups "to the neighbor's" are typical. Because of the poor quality of electricity, household appliances often break down. Yet, it is significant that 91.4% of the interviewed Roma families have some sort of hookup to the electrical network. At the same time, we must wonder if there is anywhere in Europe a people or a region where 10% of the population have no access to electrical power.

ROMA FAMILIES:
HOUSING CONDITIONS – ELECTRICAL POWER SUPPLY

A careful investigation of the data on type of settlement in which Roma families live, compared with infrastructural equipment of the settlement, does not allow for conclusions pointing to significant differences. Those who do not have water supply system have a well, for example, but the point is that, proportionally, the number of families in the village, in the city, in the *mahala* and in the suburb that are in a similar situation is roughly the same.

ROMA FAMILIES:
TYPE OF SETTLEMENT – INFRASTRUCTURAL EQUIPMENT

2.2.3. Equipment in the Family Household

The stereotypical image of a Roma house or apartment consists of a heap of sooty dishes, bedding on the floor, scattered clothes, an old stove burning with merry flames, a gang of children, and an occasional mouse popping up from somewhere. Superficially speaking, in the past decades this impression was based on some realistic assumptions, but today it is basically flawed, although most Roma families live in poverty. Everyday life of today's Roma family in Serbia does not differ much from the everyday of the majority. The question

whether this has come as a consequence of the economic advancement of a part of Roma families, especially in the period when Serbia was under international sanctions, or of an overall impoverishment of all citizens of Serbia which brought equalization in poverty, has not been investigated and remains open.

Equippedness of the Roma household with modern appliances is one of the significant indicators of their living standards and economic status of today's family. So, what is the situation in the interviewed Roma families? Those owning a TV set are the most numerous – 86%; two thirds of the families (66%) own electric stoves and refrigerators, one third laundry machines (33%), cars – one sixth (17.7%), and dishwashers merely 1.4%. The dishwasher is the least frequent household appliance. Of course, it must be stressed that these TV sets, refrigerators etc. are most frequently old and poor, so that interviewees themselves often point out their poor quality and obsolescence. The radio set, which is often on all day long, can be found in virtually every Roma family, while TV is the cheapest family entertainment. People watch movies, shoot their birthdays and other family celebrations with a video camera, listen to the music.

Table 5. – Appliances in the family household

	Owns	%	Doesn't own	%	No answer	%
Electrical stove	468	66.9	224	32.0	8	1.1
Refrigerator	466	66.6	231	33.0	3	0.4
TV	602	86.0	95	13.6	3	0.4
Musical system	184	26.3	512	73.1	4	0.6
Laundry machine	234	33.4	461	65.9	5	0.7
Dishwasher	10	1.4	669	95.6	21	3.0
Video recorder	187	26.7	509	72.7	4	0.6
Car	124	17.7	571	81.6	5	0.7

It would be wrong to derive general conclusions from the data collected on the sample of 700 Roma families. For, the equippedness of the family household cannot be measured exclusively by the number of modern appliances owned. What does it mean, for example, to have a laundry machine in a household which cannot use tap water, or to own a refrigerator or a TV set if the electrical current is so unstable that these appliances break down very often and remain out of order for a long time. Possessing a car (even for those 17.7% of families who do) is, given the age and quality of the cars, more a dream than a reality for an overwhelming majority of Roma families. All this definitely does not mean there are not individual Roma families which could be classified as upper middle class or rich, even by international standards.

2.2.4. Working Status of Head of Family and Sources of Income of the Roma Family

For evaluating living conditions of Roma families, it is not enough to look at (lack of) infrastructure in the settlement or the (lack of) equipment in the households. The working status of the head of family also plays a prominent role. An insight into the basic data obtained in this study leaves a bleak picture of the daily life of the Roma family, as a struggle for survival. One could perhaps venture to say that the struggle for survival is the "lifestyle" of today's Roma family in Serbia. Only 18.6% of heads of family holds a steady job. If we also keep in mind that these steady jobs are located at the lowest rung of the ladder of skill and income, then the basic impression of the material poverty in which Roma family has been living is still stronger. On the other hand, the number of unemployed heads of family is huge – 479 or 68.4% are unemployed, while 58 or 8.3% work occasionally, as seasonal laborers. The number of people on "paid leave" (a phrase engendered by Serbia's economic disaster over the past years) and pensioners is virtually negligible: only 11 (1.6%) and 18 (2.6%), respectively. This tells us that, actually, most Roma heads of family have never had the chance of holding a steady job from which they could retire.

The percentage of the unemployed is especially dramatic – 68.4%. The cumulative percentage of occasionally employed, those on paid leave and the unemployed is 78.3%. 57% of heads of family are permanently registered at the employment offices. To this figure we should add 6.9% who occasionally register as unemployed at the employment bureaus. What are the reasons for calling this data very dramatic? Simply, unemployment refers to heads of family who are, as a rule, the most vital members of the family and the ones most responsible for the life of the others.

There is one more data significant for these considerations. The skill structure of Roma changes slowly and only slightly, but employment is on the decline. Roma displaced from Kosovo are in a specially difficult situation. In their case it can be claimed that they are victims of discrimination in employment.¹ The inter-

¹ As the following example illustrates, Roma are discriminated against not only in employment, but also in the manner of losing their previous steady jobs. The example is characteristic and refers to Roma from Kosovo who held steady jobs "with the railways". They fled to central Serbia, for example, to Kraljevo, together with Serbs also employed "at the railways". And while Serbs did not lose the status of permanently employed, Roma lost this status. Serbs employed in the judiciary, in education and health institutions receive regularly their monthly "salaries", while Roma received decisions on being fired. The first explanation was that, after coming to Kraljevo, they did not register for work at the appropriate office and that such was the reason for being fired. But later on, this explanation was replaced by another one, saying that they are mostly unskilled workers "who are not needed".

viewed Roma feel employment to be the key problem for the family life. They are consistent in that, putting employment in the forefront in 51.6% of cases, and stressing they would accept any kind of job in 38.3%. Steady employment of a family member is seen as the crucial problem to be solved in almost 90% of cases.

Steady employment is, thus, perceived as a desire of the Roma family to improve its status and is put in the first place. They avoid speaking about black marketing (11%), and sometimes minimize the significance of humanitarian aid (1.7%). Employment is seen by a majority of the interviewed Roma families as the first and foremost precondition for integration. Facing challenges of everyday life and caught in the daily struggle for survival, Roma families place, then, in the forefront the problem of employment, unlike "experts" and representatives of state bodies who put education of children in the first place. Obviously, it is far easier to enroll a Roma child in a school than to find a decent steady job for an adult Roma citizen. And what the experience of this child will be with the school – nobody cares. He or she does not necessarily have to – and, in most cases, will not – finish it at all.

Rates of unemployment of non-Roma neighbor families are drastically different than in Roma ones: 41.1% of them are employed in state-run enterprises, to which we should add 13.4% employed in private firms, which makes 54.5% altogether, compared with 18.6% among Roma. Non-Roma neighbors are unemployed in 15.7%, and Roma in 68.4% of cases. In non-Roma neighbor families, there are 19.4% pensioners, compared with 2.6% Roma, confirming the previous conclusion that Roma have never been employed at all and thus could not claim pensions.

Though it may seem strange at first sight, the sources of income of the interviewed Roma families are diverse. Their answers range from stating that the basic source of income is the salary of a member who holds a steady job, to the characteristic answer, paradoxically precise in its vagueness – "we don't really know how we manage". The ways of earning an income refers to all members of family capable of economic activity, not just to the head of family, and therefore differences arise as compared with data on employment. Before the interviewers and researchers, in Roma families people were reluctant to talk about smuggling and the "black market" as sources of income. The interviewees also minimized the importance of humanitarian aid, probably because the level of aid was below their expectations.² In 50% they did not provide data on

² Maybe also out of fear that someone who makes decisions on the basis of the results of this study may conclude that the aid given so far has been too large and too diverse. For the same reason they sometimes concealed data on who in the family is engaged in economic activities. This did not mean simply distrust of the research and the interviewers, but an accumulated life experience that has taught one to be anxious when "the state gets interested in Roma", for, "with the state, you never know".

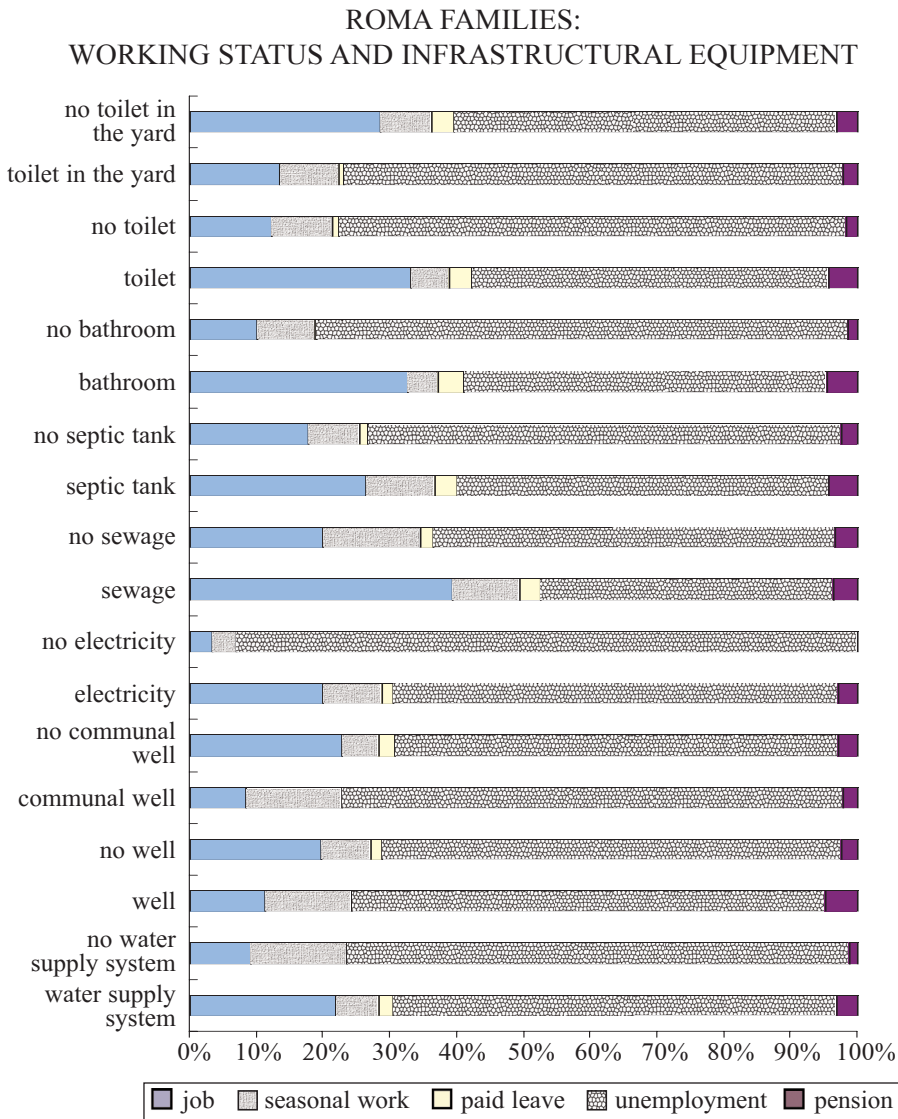
second occupation. The most frequent modalities, obtained in over 1000 answers, were: employment 18.5, agricultural labor 1.7, trade 3.2, smuggling 9.5, begging 0.6, selling waste 9.1, seasonal work 18.2, welfare 18.3, pensions 5.6, help from relatives 1.0, humanitarian aid 4.3%. The reply "we don't really know ourselves" was provided by 1.9% of the interviewed Roma families, and 7.4% said "something else". As we can see, almost ten percent of Roma families engage in collecting secondary raw materials, i.e. waste. The percentage of those for whom this is the only occupation is slightly higher. No doubt, this is for Roma a promising possibility for employment and self-employment. However, it would be good if "collecting secondary raw materials" did not turn into a "business reserved for Roma exclusively", for in this way the principle of segregation of the Roma population in Serbia would be confirmed.

Table 6. – Sources of subsistence of the Roma family

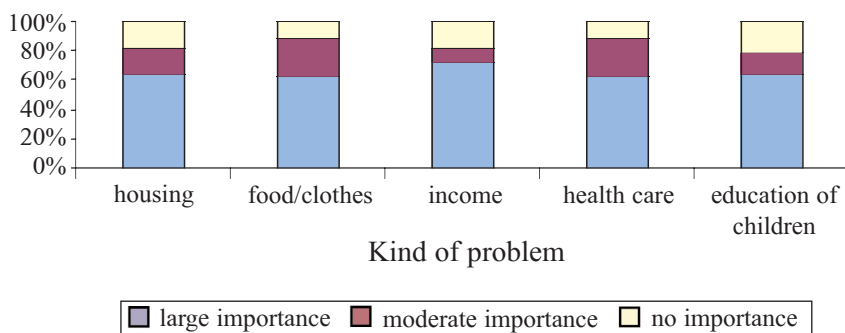
Sources of income	%	Summary %
No answer	0.4	0.4
job	18.4	18.8
agriculture	1.7	20.5
various trades	3.2	23.7
trading/black market	9.5	33.2
begging	0.6	33.8
selling waste	9.1	42.9
seasonal work	18.2	61.1
welfare/child allowance	18.3	79.4
pension	5.6	85.0
help from relatives and friends	1.0	86.0
humanitarian aid	4.7	90.7
we don't really know	1.9	92.6
something else	7.4	100.0
Total	100.0	100.0

It has already been noted above that the percentage of pensioners is the lowest among Roma, and the percentage of the unemployed the highest, that only every sixth head of family has a job; still, it is very interesting to compare working status with the infrastructural equipment of the settlement. In absolute numbers and in percentages, the unemployed are the most numerous, but also they are the most numerous in the group without access to electricity. And conversely, among those who are connected to the sewage system or own bathrooms and toilets in the house, steadily employed heads of family are the most numerous. Other data may be seen on the graph presenting the combined data on working

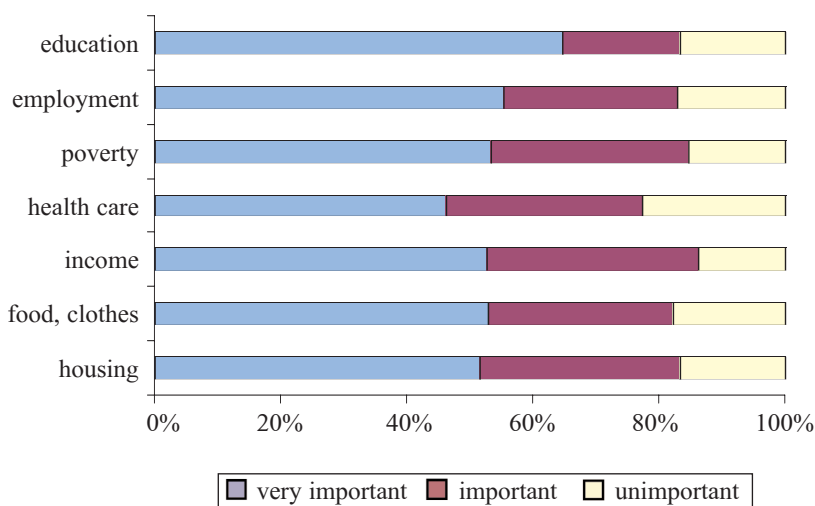
status and infrastructure of the settlement Roma live in. If we keep in mind this correlation between working status and infrastructure of their settlement, it becomes clear why Roma put the problem of employment in the first place, and only then the problem of education. For them, "educating children" as an important or very important problem comes only after health, employment, food, clothes and shoes, and housing. The families of non-Roma neighbors give priority to education, as a "very important problem", over all other problems of the Roma family. This view will be corrected by the opinion that other problems are "important", too, but this conclusion is completely understandable and logical. It is indicated by the following graphs:

ROMA FAMILIES:
HOW IMPORTANT ARE THESE PROBLEMS FOR YOU

NEIGHBOR FAMILIES:
EVALUATION OF IMPORTANCE OF PROBLEMS FACED BY ROMA

2.2.5. Problems of Education and Schooling of Children

Roma are a people of different lifestyle, cultural patterns, customs and language, as compared with the majority populations – Serbian, Albanian, Bosniac or Hungarian – in the local communities, as well as at the global societal level. These differences, however much they may sometimes seem to be sources of misunderstandings and mistrust, comprise the richness of a democratic society. Differences in language, as the chief means of communication among people,

are particularly emphasized when Roma children have a poorer school performance or drop out. Subtler analyses might show to what extent the (lack of) knowledge of the local majority language can be and is an obstacle to a better school performance of Roma children, and to what extent the "lack of language proficiency" is used as a pretext to mask some other problems in the process of educating Roma children. An overwhelming majority of the interviewed Roma families speak Roma language at home – 500 families, i.e. 71.4%. Serbian (Serbo-Croat) comes second, being spoken in 95 families (13.6%). A "mixture of languages" is in the third place, with 81 families (11.8%). In a very few families Hungarian, Albanian or some other language is spoken (2.7%). Of Roma dialects, the *arlija* is the most represented (292 families or 41.7%), then *gurbet* (164 families or 23.4%). Other Roma dialects are spoken in 127 families (18.1%), while in 18 families they were not able to specify which dialect they speak (2.6%).

Since Roma communities are highly adaptable to the environment, these data do not allow for the conclusion that language is the chief barrier to the education of Roma children. The causes should also be sought in tradition, and particularly in the family's economic condition and parents' level of education. On the other hand, causes also lie in the lack of understanding on the part of the wider community for the specific features of Roma life, and especially in the refusal of school authorities and teachers to pay adequate attention to Roma children. Interestingly, at the beginning of the 2002/03 school year virtually identical problems with enrollment and organization of teaching for Roma children arose simultaneously in Medjimurje, Croatia, and in the district of Subotica, Vojvodina. This kind of problem may be treated, if not as racist resistance of the wider community to the education of Roma children, then certainly as a demand to segregate Roma from an early age already.

The results of this study may sound optimistic, but at the same time one should bear in mind that this is incomplete education. Roma families enroll their children in school, but this does not mean that the children attend the school regularly, and even less that they complete the grades or the school as a whole. Education of children most often ends at the level of incomplete elementary school. For various reasons, families send their children to school, and then very soon "get them out". The practice of assigning Roma children – for reasons of lack of language proficiency, poverty, housing and urban segregation, etc. – to special schools, where they as a rule perform very well, is not really a solution for Roma children.

The state could make the school "descend" into the Roma settlement. Sometimes it is enough to employ one Roma teacher and the education of Roma children will function well. This is currently done by NGOs, but they will withdraw

after finishing their programs. It is imperative that state bodies promote the learning of the Roma language and culture, not only for Roma and Roma children. Of course, there is the problem of the adequately trained personnel, who could work systematically and in a long term. Psychologists often send Roma children to special schools. In these schools Roma children are successful, but they remain stigmatized. Here everyone have their own interests, but it is Roma children who suffer from the promotion of these interests. While other children learn the curriculum, Roma children learn the Serbian language. By the time Roma children have learned the Serbian language, other children have advanced so far in mastering the curriculum that Roma children again perform poorly. Special schools are satisfied, because Roma children raise their overall performance, while many principals and teachers of other schools are satisfied because they have "gotten rid of the Gypsies". The psychologists are satisfied because they have "saved Roma children", "taken them off the street" and "protected them from possible mistreatment and discrimination in regular schools". Finally, the parents of Roma children are also not discontent, because their children, after all, go to some sort of school.

Not all of the interviewed Roma families have school-age children. Of 700 interviewed families, 405 have school-age children (57.9%), 275 or 39.3% do not have, and 20 families failed to answer the question (2.9%). To the general question of why Roma children do not go to school, 26 families (3.7%) cited the language barrier (in acquaintance with the language of the majority people), four families said, in line with the tradition, that children do not need school at all (0.6%), in 27 families they said that "kids do not want to go to school" and the parents cannot force them (3.9%), 29 families said that schools are "reluctant to receive Roma children" (4.1%), while the largest number, 135 or 19.3% failed to cite any specific reason for children not attending school, or dropping out very quickly. The range of education of the Roma family stops mostly at incomplete or complete elementary school.

In comparison with the results of previous research, as well as the data of the official statistics, the number of Roma children attending school regularly has risen to 48.4%. The percentage of children attending school occasionally is considerably lower, 6.6%, while the number of children not at all included in the system of compulsory elementary education is still high – 17.1%. The percentage of children of school age for whom it could not be ascertained whether they attend school or not is also high (27.9%).

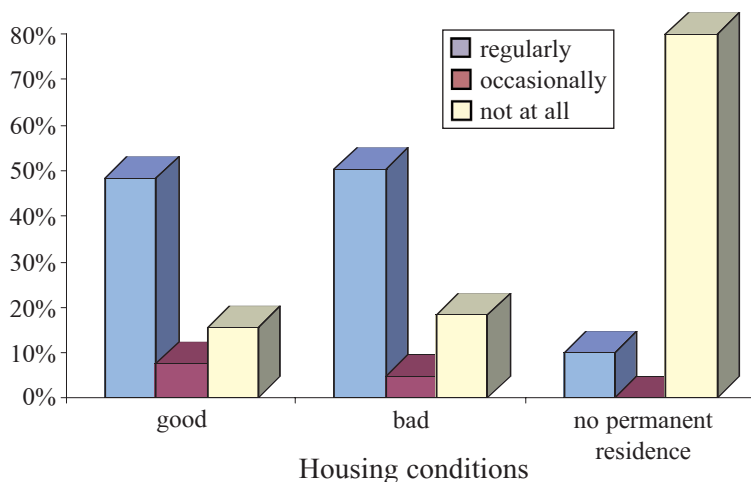
School is for any child, and particularly for a Roma child who comes from a different social and cultural milieu, a novel life experience which generates mixed feelings of joy and fear. Hence the question is especially important how

Roma children will be received and accepted in their school classes. Mostly poor, insecure in the new environment, poorly dressed, with difficulties in communication because of insufficient language proficiency, Roma children are at school often faced with the arrogance of the management, soulless indifference of the teacher, refusal of other pupils to accept them as their "mates". They usually sit in the back rows, they are sneered at by teachers and pupils, and during breaks they are practically isolated from participation in children's games. Of course, the situation is not so bad in all the schools, and not all teachers and pupils behave in this way, but this is valid as a general description.

Assistance to Roma pupils to overcome obstacles and barriers they encounter at school is often minimal and at any rate insufficient. The data obtained in this study referring to the previous school year (2001/02) show that 9.6% of Roma children i.e. every tenth Roma child received all or some of textbooks, notebooks and other school supplies. 4% obtained free clothes or shoes, while about 5% of Roma children received aid for excursions or some other form of aid. Thanks to the efforts of humanitarian and Roma organizations, actions of the state institutions such as the Ministry of Education of Serbia and the Federal Ministry of National and Ethnic Minorities, the situation in this school year has improved significantly to the benefit of Roma pupils.

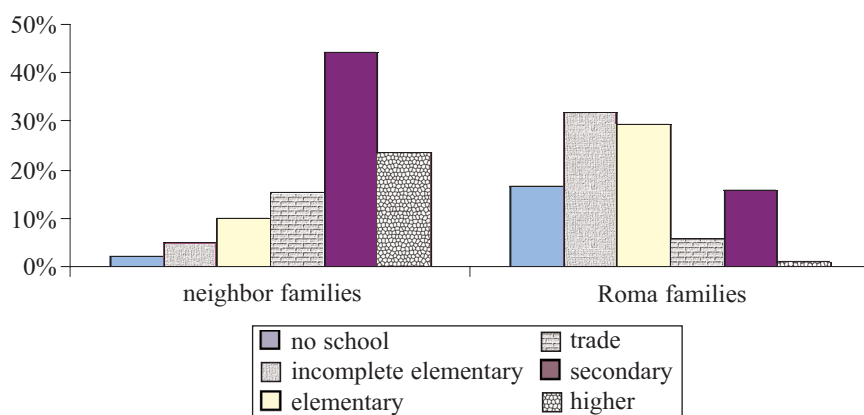
Although more than a half of Roma children still do not attend school regularly and drop out early, it is interesting that Roma families, no matter whether their housing conditions are bad or good, send their children to school in equal numbers, while abstention of school-age children from Roma families with no permanent residence is extremely high, as seen from the following graph:

ROMA FAMILIES: HOUSING CONDITIONS
AND CHILDREN'S SCHOOL ATTENDANCE

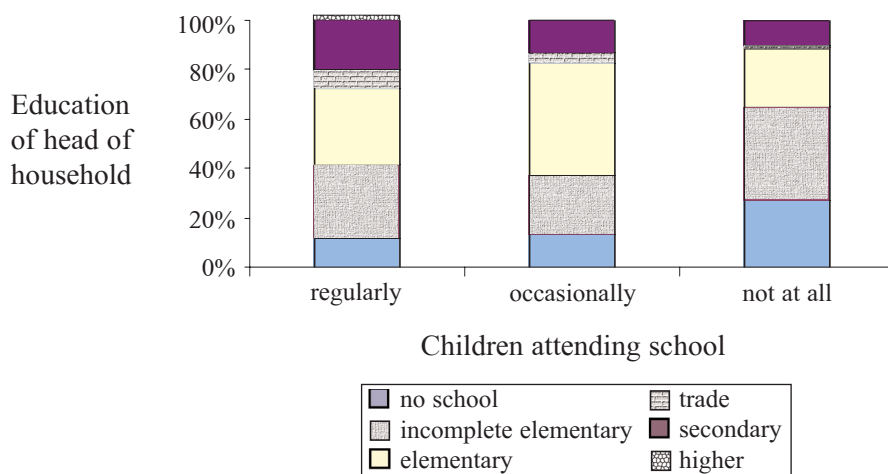

The educational structure of heads of household among Roma's non-Roma neighbors is substantially better than for heads of Roma families. The percentage of non-Roma heads of household with secondary or higher education is drastically higher than among Roma heads of household (44.3% and 23.4%, respectively).

EDUCATION OF HEAD OF HOUSEHOLD

ROMA FAMILIES: EDUCATION OF HEAD OF HOUSEHOLD AND CHILDREN'S SCHOOL ATTENDANCE

The level of tolerance of non-Roma parents towards the presence of Roma pupils in the class attended also by non-Roma children decreases as the share of Roma pupils grows. So, 79.7% of neighbors agree that "several Roma children attend the same class", and if Roma children would comprise over a half of the

class, the percentage drops to 52.3%. Rejection of mixed classes with "several Roma children" mounts from 4.9%, to 31.4% for classes "with over a half of Roma children". This impression is alleviated by the category of those who say "it is all the same" to them how many Roma children go to the same class with non-Roma children, while 13.7% in both cases say "the same". We can conclude, keeping in sight all the modalities of answers to this question, that the interviewed non-Roma population is by far more tolerant than in many other countries.

In the opinion of non-Roma neighbors, education is more important for Roma than employment (54.3%), while for Roma themselves, for the daily life of the family, employment is more important (84.3%) than the education of children (59.7%). Thus families of non-Roma neighbors consider education to be a very important problem of Roma families (62.0%), while 18% consider this to be an important problem.

The view that education is more important may, apart from benevolent (mis)understanding of the living conditions of the Roma family, contain also a trace of racism: "They should be educated so as to become like us". From these answers, a certain paternalism emanates, especially when education is rated first. When Roma, having passed through the educational system, get "civilized", everything will be all right. Paternalism is also guided by the self-interest of the speaker, derived from egotism. Chauvinism has a thousand faces and disguises so well! What do we care if a Rom starves to death, what matters is only that he or she does not contaminate our environment. Let them receive education on the basis of our curricula! In this logical sequence there is no place for the question of what if these curricula are often bad for both "us" and Roma. Roma ought to behave like "us", they should also adopt the chauvinist posture, which is alien to their tradition, and then they will be "well off", just as "we" are. We shall provide them with everything they need to become like "us"! Although this consistently nationalist attitude, sliding into chauvinism, is not predominant, it is often underlying the opinions of the "experts" on education as the dominant problem of the Roma family.

2.2.6. Health Condition and Medical Treatment of Members of the Roma Family

In the traditional Roma family, illness is something shameful. Only if one has to stay in bed one is considered ill, while anything else is not called illness. In remote Roma settlements adults and children, when they get sick, cannot visit a doctor, because it costs money, and they do not have money.

In a survey study in which the health condition of the Roma family is only one of the indicators of its social position, completely precise insights cannot be expected, though a comparatively reliable picture of the real situation may be obtained. Data on illnesses among Roma show that Roma are a relatively healthy population, particularly given their extremely bad living conditions. *Table 6.* gives an overview of the incidence of some chronic illnesses in the interviewed Roma families. The percentages presented in the table refer to the number of Roma families (700) rather than to the total number of members of family households (3,723).

Table 6. – Chronic illnesses in Roma families

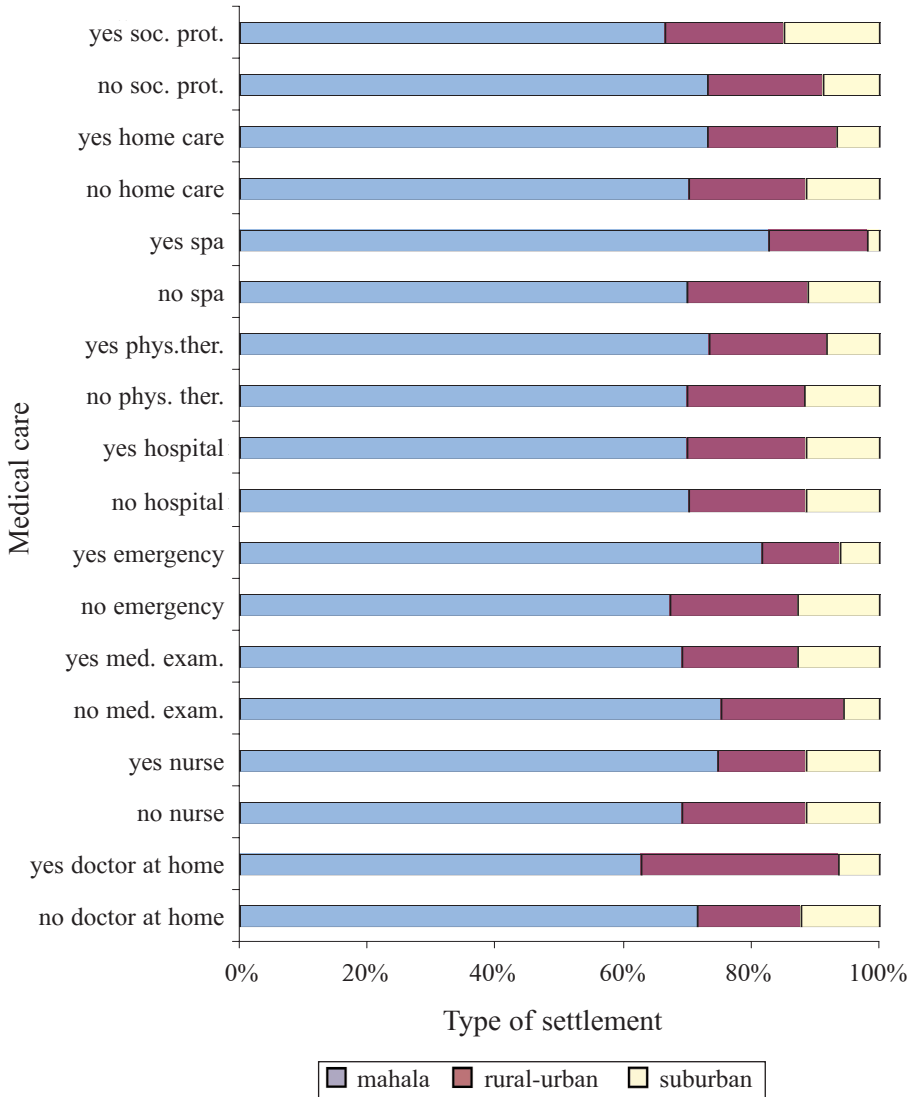
<i>Kind of chronic illness</i>	<i>Adults</i>	<i>%</i>	<i>Children</i>	<i>%</i>
Impaired sight, hearing or speech	14	2.0	4	0.6
Physical impairments and disabilities	10	1.4	2	0.3
Dystrophy, paralysis	40	5.7	7	1.0
Mental retardation	4	0.6	9	1.3

In 83.1% of cases one family member goes to see the doctor at the health center at least once in a year. In 111 Roma families (15.9%), no member has asked for any form of medical treatment or care in the past twelve months. Roma from some families go often to the first aid station, while from some others, they go never at all. Among families whose members visit the doctor in the health center, 37.2% went up to ten times during the year, and additional 29.7% more than ten times. Emergency medical service was used in the past twelve months by members of 132 families or 18.9%, and hospital treatment by members of 276 families or 39.4%. According to these basic data, the availability of health services is not disturbing. Unfortunately, the study did not seek to establish in how many cases, in the opinion of Roma, medical treatment was necessary but was not provided. At the health centers they are provided with the lowest possible level of medical services, but the same holds for all other citizens who need health care. To what extent this is also the realistic assessment of the situation is not completely clear. Probably, most Roma do not receive appropriate medical care, as a consequence both of the weaknesses in the organization of the health service, and of the cultural pattern. This is confirmed by the findings of this study as well, showing that health care is a very important problem for Roma in the opinion of 44.9% of families of their non-Roma neighbors.

The more specific medical services are, the less accessible they are to Roma. The lowest number of families, 16 or 2.36%, have used the services of medical care at home, while individual visits by doctors and nurses have been slightly more frequent; however, these have involved emergency interventions. "Doctors

don't want to come and see the 'Gypsies!'", Roma respondents say. Treatment in spas has been used by 7.6%, physical therapy by just 7.9%! We can only speculate about what all this means for integration! Suggestion: health centers should work much more on prevention and health education. Therefore health care institutions should "descend" to remote Roma settlements.³

ROMA FAMILIES: TYPE OF SETTLEMENT AND MEDICAL CARE

³ Data about the health of Roma family are collected without participation of professionals and without checking in official documentation. Thanks to PhD Viktorija Cucic for useful advice.

2.2.7. Self-Evaluation of Material Standing of Families

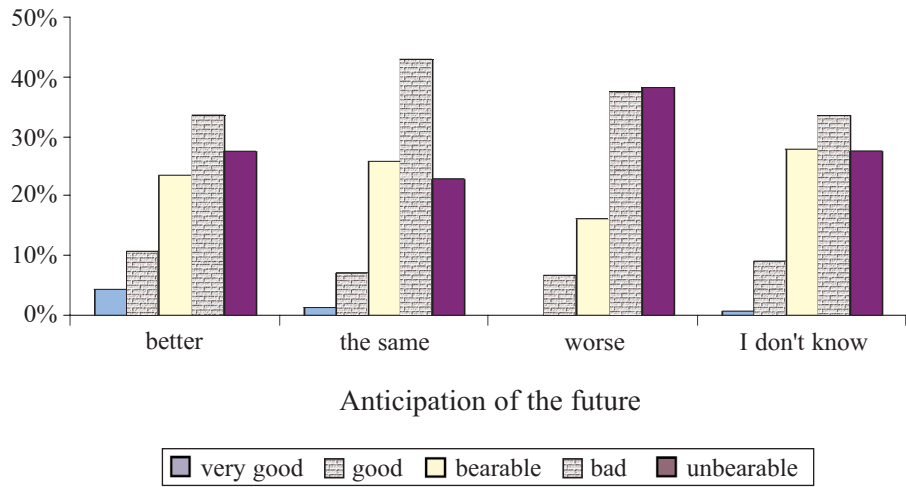
Almost two thirds of the interviewed Roma families (64.7%) evaluate their material standing as bad and unbearably bad, while 11.4% judge it to be very good and good. 23.1% of families evaluate their standing as bearable. However much Roma families judge their material standing as bad, in their statements one can also feel the strength of aspiration and desire to make things better. A portion of the Roma population presents their standing as better, and another as worse than it really is.

One of the prime indicators of the material standing of the Roma family is the quality and type of diet. The view on diet is most often a subjective assessment of the quality and quantity of food. 11.4% of Roma families are satisfied with the quality of their diet, 35.4% are partially satisfied, while over a half (52.0%) are dissatisfied. It is quite possible that an objective evaluation may differ from the one given by Roma families. Thus it could turn out that those families who express satisfaction at their diet actually eat insufficiently and poorly. Of course, the question is particularly important of the relation between the quality and quantity of food in the family. Often, especially in large families, quantity is more important than quality. The public, and the members of the research team as well, have noted cases of using dead animals as food. This data speaks more of the poverty of these people than of their attitude towards diet. Whatever the chosen interpretation of the attitude of Roma families to diet may be the fact remains that Roma family is not satisfied with what it can afford as food. Namely, 80 families or 11.4% are completely satisfied with the quality of their diet, 248 or 35.4% are partially satisfied, while 364 Roma families or 52.0% are dissatisfied. Their satisfaction should be measured against starvation as a frequent occurrence, rather than against quality and diversity of diet. The reasons for their not being satisfied with the quality of diet are very convincing, and their dissatisfaction shows the rise in their aspirations, which can be interpreted as an indubitable sign of their striving for emancipation from poverty and misery.

For a better understanding of the self-evaluation of the material standing of the Roma family, the graphic presentation is offered of the relation between this evaluation and its prospects in the near future. Looking at proportions, those who think their families will be better off in the future are more often also those who self-evaluate their current standing as "very good", "good" and "bearable". Those who are less satisfied with their current material standing in larger numbers opt for the modalities "the same" or "worse" as regards the future. Very many families are confused as to their future material standing, so that they are not able to choose any of the options offered and answer with "I don't know".

Such a distribution is logical. Mostly poor, Roma families cannot have a clear picture of their future material standing. A majority of Roma families is in such an existential situation that they live from today to tomorrow. There is today, there is struggle to survive today, and the family does not have spare time to think about what "God will give us tomorrow". Daily struggle for survival makes it impossible to anticipate a better tomorrow.

ROMA FAMILIES: SELF-EVALUATION OF MATERIAL
STANDING AND ANTICIPATION OF THE FUTURE

2.3. ROMA AND NON-ROMA

2.3.1. Evaluation of Mutual Relations

For any consideration of the problem of Roma integration, regardless of how the concept is understood, an analysis of the relations between Roma and their immediate non-Roma neighbors is extremely important. No declarations and solemn statements, political conclusions or good will of individuals can facilitate processes of genuine integration unless these direct relations between Roma and their non-Roma neighbors are good and based on principles of mutual trust and understanding. What indices can be found in this study in that regard?

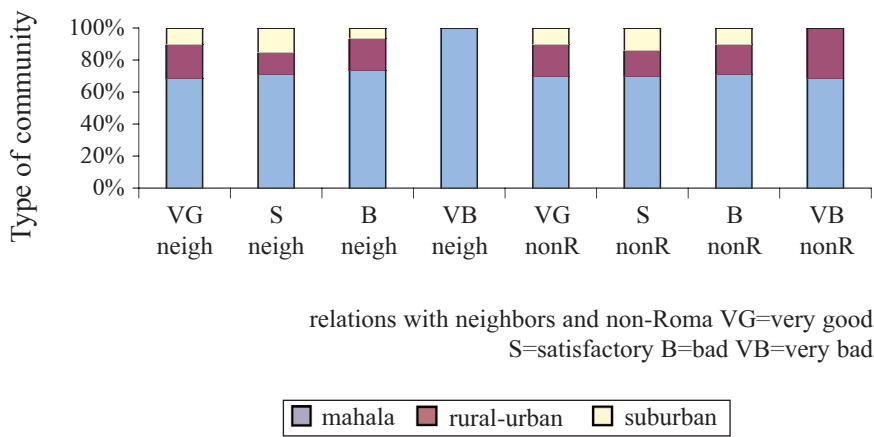
Differences in attitudes are rather small comparing Roma-Roma, Roma-non-Roma, and non-Roma-Roma relations, thus providing an excellent basis for integration processes. Percentages of getting along well with one's neighbors are very high. On the basis of the results of this study one could conclude that, regardless of individual incidents, there is a high threshold of tolerance and serious conflicts on a larger scale are absent. Yet, given the very difficult living conditions, we cannot claim with any certainty that the relations are really as good. Often what is meant by "good relations" is the fact that there are simply no relations at all between the neighbors, that contacts are reduced to a minimum or that neighbors "do not stand in each other's way."

Roma respondents think that distance of non-Roma towards Roma is greater than vice-versa. Relations are correct in the opinion of 88.7% of Roma respondents, but significantly less Roma respondents (71.1%) think non-Roma neighbors are ready to socialize with them. This latter percentage is still rather high, but considerably lower than the former (by 17.6%).

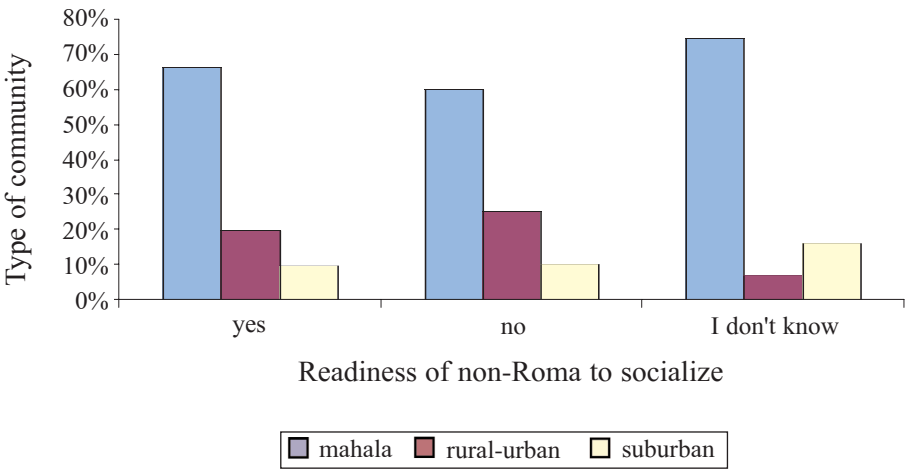
Roma's non-Roma neighbours give very high estimates of Roma's readiness for cooperation. Over two thirds think so – 70,9%. This judgment is not necessarily just an expression of tolerance, since it may also express a feeling of superiority: in the respondents' answers one can sometimes feel the connotation that "we are good, so why wouldn't Roma cooperate with us". Answers "I don't know" can mean either lack of opinion or lack of any interest. If non-Roma also think that Roma are open for cooperation, then openness is mutual. Very few respondents say Roma are not ready to cooperate (6.6%). On the basis of the analysis of obtained data one can conclude that there is no significant difference in the relations of a Roma family with their Roma and non-Roma neighbours. Moreover, the only significant difference appears in communities structured as *mahalas*. The *mahalas* contain the largest number of Roma families who eva-

uate their relations with Roma neighbours as extremely bad, in a percentage larger by a third than that concerning non-Roma neighbours. However, when readiness of non-Roma to socialize with Roma is concerned, then Roma families are much more cautious. The distribution of positive and negative responses, as well as refusals to opt for any answer, is roughly equal. This can be seen from the following graphs:

ROMA FAMILIES: TYPE OF COMMUNITY
AND RELATIONS WITH ROMA AND NON-ROMA NEIGHBORS

ROMA FAMILIES: TYPE OF COMMUNITY
AND READINESS OF NON-ROMA TO SOCIALIZE

Non-Roma neighbors assess very favorably their attitude towards Roma – as very good in 20.6% and good in 59.4%; altogether 80.0%. Roma judge non-Roma attitude towards them in a similar way (very good 45.0%, satisfactory 43.7%, altogether 88.7%). Thus on the declarative level the agreement is very high in Roma and non-Roma attitudes when mutual relations are concerned. In the circumstances of international sanctions and during the even harder period of NATO air strikes against Yugoslavia, Roma have stayed with Serbs and alongside Serbs, they were loyal, they shared their destiny, and this may be one of the reasons for such a high degree of agreement. When critical situations arise, Roma are always loyal; from there, solidarity arises. Roma are particularly loyal to the state which, as they say, they feel to be their own. And yet, this agreement should not be idealized. Roma's assessments on non-Roma and non-Roma's assessments on Roma, in light of their life experiences in the past decade of the 20th century,¹ speak of a certain degree of reserve and mistrust between the two groups. Hence it is never completely clear what is people's actual opinion, what is an expression of etiquette, and to what extent the respondents say what they suppose the interviewers want to hear.

So openness in superficial social relations is rather high – though we do not know to what extent it is just declarative – but entering a family is an altogether different matter; here closeness is more pronounced. Traditionally, Roma have displayed more mistrust towards the "Gadjos" than the results of this study show. This may be a result of a genuine shift in attitudes towards decreased distance, or it may be an outcome of mimicry. It is generally thought that in crisis situations distance is more pronounced, but the tragic events in the several-year long process of disintegration of former Yugoslavia seem to have brought Roma and Serbs, as the majority domicile population, somewhat closer to each other. But at the same time, we must not forget that reversal in this sphere is also possible. Roma are currently undergoing the process of national awakening, so that increase in ethnic distance may be expected. Some of the current Roma leaders cherish latent nationalism, which hints at such a possibility. Among young Roma nationalism has risen as well, something that could be expected in a way, as these are the first generations of nationally conscious Roma. However much they are ancient as a people, Roma in Serbia are a young, new nation. To speak the truth,

¹ Two main sides in conflict in Kosovo have, each in its own way, used and abused Roma for their political and propaganda purposes. Abuses of Roma in Kosovo performed by the Serbian political government, police, military and "paramilitary" formations, before, during, and after NATO air strikes, were often ruthless and cost many Roma their lives. The Albanian side was no more considerate after NATO air strikes ended and international protectorate was introduced in Kosovo. One can safely claim that Kosovo Roma are the greatest, most frequently innocent victims of the "Serbian-Albanian war for Kosovo".

one could say that the conduct of the state and its bodies is sometimes "pushing" Roma into ethnonationalism, which this people has not manifested in its history so far. The reactive ethnonationalism of minorities can be equally aggressive as the ethnonationalism of majority peoples. Ethnonationalisms nurture each other and feed on hatred! Ideas of one's nation being threatened and playing the role of victim in conflicts, while other peoples in the surroundings or already living in the same state are perceived as powerful and aggressive, are the main levers of political propaganda nourishing reactive ethnonationalisms. In this way interethnic strife is stirred, resulting in tragic consequences, as was the case in the Balkans in the last decade of the 20th century. The conclusion is simple: to one – Serbian, Albanian or Hungarian – chauvinism, Roma must not respond with another, Roma chauvinism. Policy adopted in the Stability Pact and generally in South East European countries does not take this problem sufficiently into account.

2.3.2. Discrimination

Diverse forms of discrimination, covert or overt, along with various forms of segregation, are the chief obstacles to processes of Roma integration. On the other hand, resistance to discrimination, and particularly to certain discriminatory incidents, can contribute to the strengthening of Roma self-consciousness and to their emancipation. And when denouncement of discriminatory acts mobilize all segments of the public opinion – as it happened when on October 18, 1997 two skinheads committed a horrible crime and out of caprice killed the Roma boy Dušana Jovanović in the centre of Belgrade² – then it portends awakening of civic democratic consciousness in the society as a whole. From the perspective of examining the possibilities for integration and Roma emancipation, it is extremely important to make resistance to discrimination against Roma available to the public via the mass media, so that it may become part of the consciousness of every citizen, not just Roma.

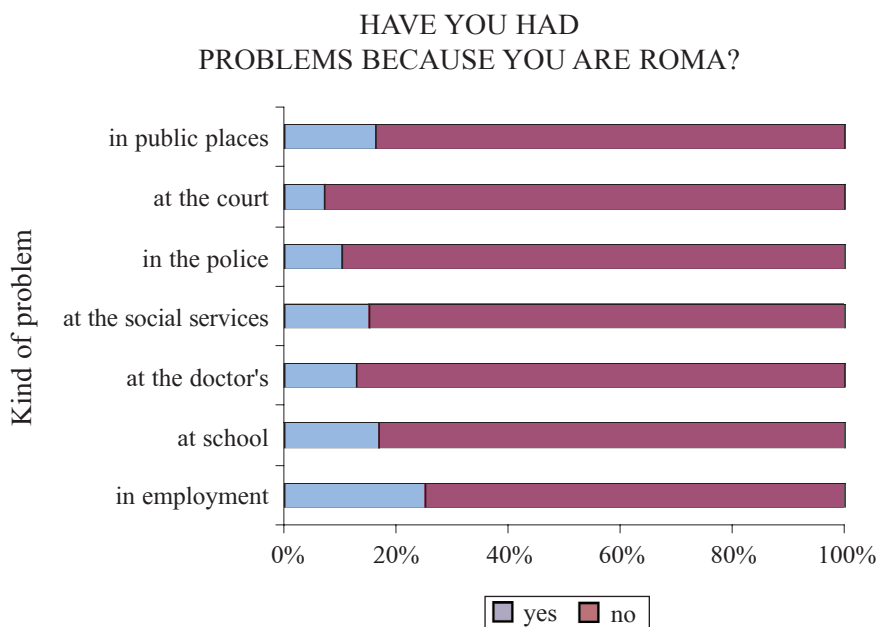
The media sometimes publish a short notice on some Roma child who could not enrol in school, because at birth he or she was not even registered at the registrar's office. In 619 out of 700 studied Roma families all members of the family household have regular documents. This is an overwhelming majority (88.4%). In further 54 cases (7.7%) most members of the family have regular documents, while in 14 cases (2.0%) a minority of family members do. Problems with documents are encountered mostly by Roma from Kosovo. This is important for understanding better the problem of segregation and discrimination.

² See Dragoljub Acković (ed), *Oni su ubili njegove oči* (They Killed His Eyes), Romin-terpress, Belgrade 1997, pp. 605.

The situation is different depending on whether discrimination is covert or overt. One should especially bear in mind that discrimination at the police station and the courts of justice is mostly hidden and that respondents sometimes do not have the courage to report it truthfully. Sometimes one gets the impression that Roma themselves do not always recognize hidden, artfully masked forms of discrimination. On the other hand, there are obverse situations as well. Where there is no discrimination – for instance, on many occasions when interventions of various state bodies proceed in full accordance with the law – Roma say they are discriminated against. Lack of acquaintance with the formal mechanisms of the practice of public state bodies is an indicator of a low degree of integration of Roma in the life of the wider community. The level of discrimination of a non-institutional kind – "frowning upon" – is higher.

Many acts that the majority population define as discriminatory, Roma do not experience as *discrimination*. The sensitivity to discrimination against other and different is manifested in different ways in the cultures of the majority population and of Roma. Possibly, Roma have gotten "used" and thus somewhat insensible to thousands of different ways of discrimination and petty provocations. Objectively, discrimination is much higher than Roma perceive it to be, but it is below the rates noted in some other medium – or highly developed countries, such as the Czech Republic, Germany, or Bulgaria. Discrimination is an important topic in the process of democratization of society and deserves researching in its own right. Discrimination was here measured on the basis of subjective statements collected in Roma families. To the question "Have you had problems because you are Roma: in public places, at the court, in the police, at the social services, at the doctor's, at school, in employment", the first answer is that discriminatory acts were most often experienced in employment (24.9% of cases), and least frequently at the court (7.1%) and in the police (10.3%). At school, 16.6% have felt discriminatory acts, 12.9%, at the doctor's, 15.0% at the social services, 16.3% in public places, and additional 11.0% "somewhere else". This picture reflects accurately the opinions of Roma, yet it is incomplete. Let us take an example: Roma daily frequent public places, but with the judiciary they meet quite rarely. Thus subjective statements can be misleading. Discriminatory acts at the court or in the police are not only a great deal more dangerous and consequential than incidents in the street, at a bar or at a stadium, but they are also more frequent, although formally speaking the percentages are lower.

An important indicator of the real state of mutual relations and a particularly sensitive issue when discrimination is concerned is the treatment of the deceased, i.e. data on the place of burial. If spatial and some other forms of segregation against Roma are pronounced, there is no segregation in terms of place of burying deceased Roma. It may sound cynical, but the degree of Roma equality

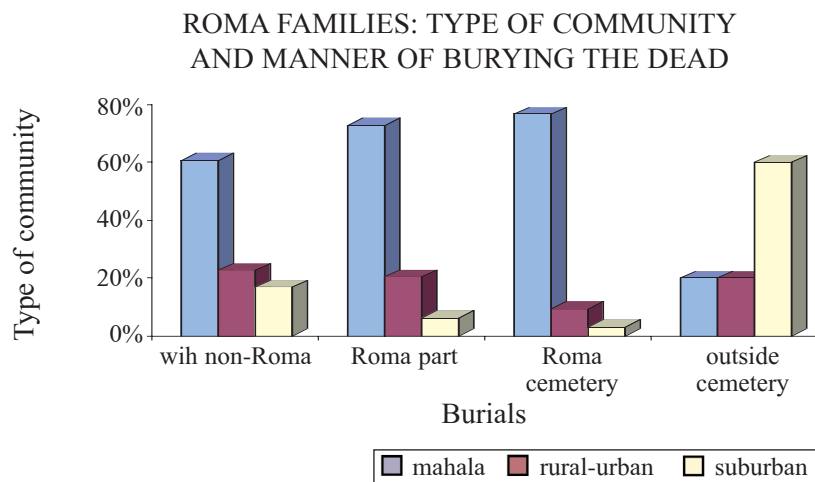

seems to be the fullest when they die. In death, Roma are equal citizens. Burials at common cemeteries prevail. Burials outside of the place of residence has been recorded in just 7 cases. In remote villages cases have been noted – both among Roma and the families of the majority population – of burying the dead close to the house where the family lives, on the family plot. In Vojvodina, in remote settlements, the *salaši*, burying is conditioned by the specific way of living there. In Vojvodina cemeteries are divided by religion rather than ethnicity.

There are also regional differences in the manner and location of burying the dead. Differentiation is religious rather than ethnic. In Apatin, Roma are buried at the Catholic cemetery. In Vojvodina, Roma are buried together with members of other peoples, but of the same religion. In Southern Serbia (Bujanovac, Preševo, for example) Roma are buried at separate cemeteries. However, such occurrences are exceptions. In Novi Pazar, they are buried with Bosniacs because they are Muslim.

Speaking of Roma of Orthodox religion, in a majority of cases the cemetery is shared, while in a minority of cases there is a special Roma portion within the common cemetery. The tradition also exists of burying on separate Roma cemeteries. This, of course, does not mean that individual incidents have not been registered. On the issue of burying Roma at common cemeteries Roma's neighbors display a high degree of tolerance. Roma are buried at the common cemetery or in a separate, Roma part of the common cemetery in 89.4% of cases. Only a dead Rom is an equal Rom, cynics would say! We are tolerant, a Rom

can be buried among us! Where there is a separate Roma cemetery, it is mainly Muslim Roma that are buried there. There are very few extremely racist cases of burying outside of the local cemetery and place of residence (5 cases, i.e. 0.7%).

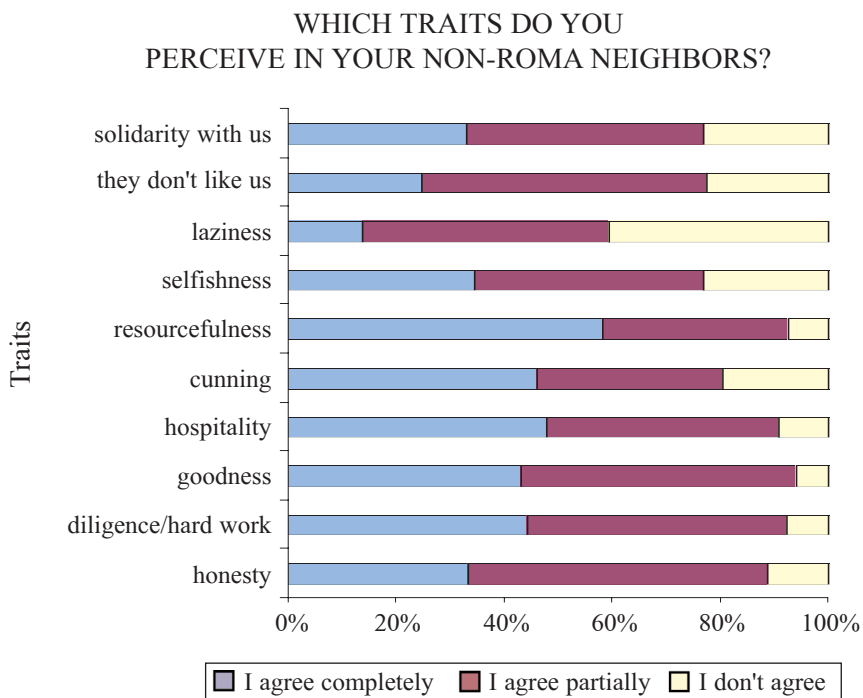

2.3.3. Stereotypes

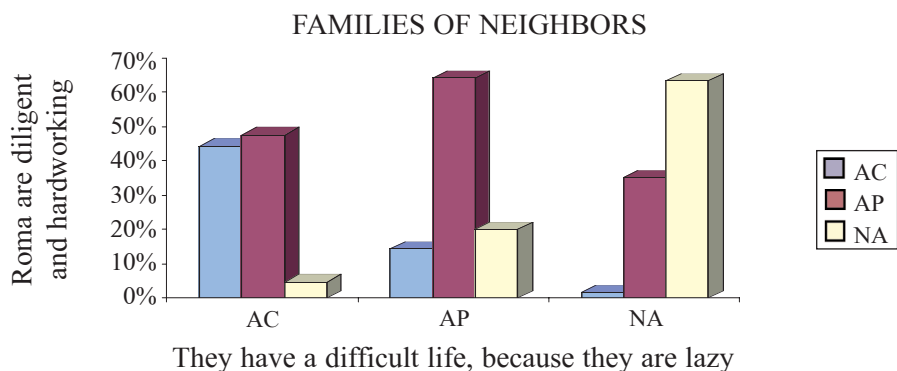
Research findings show that Roma and non-Roma hold similar attitudes when *stereotyping each other* is concerned. For Roma, the least debatable statement turns out to be the idea that non-Roma are "good people". For just 5.9% of the respondents such a statement is not true. In the second place is the opinion that non-Roma are resourceful (7.4.% disagree), diligent and hardworking (7.6% disagree), hospitable (9.0% disagree) and honest (11.0% disagree). When "negative traits" are concerned, 13.3% of Roma agree with the statement that non-Roma are poor workers. The view that non-Roma do not like Roma is shared by 14.0% of respondents, and that non-Roma are selfish by 33.6%. It is important that this was the first time that stereotypes of non-Roma held by Roma were examined. Two modalities on this scale, phrased as "they don't like us" and "they do not feel solidarity with us, Roma", roughly coincide with the data obtained by employing Bogardus scale for measuring distance. The results obtained on the basis of these modalities point to realistic possibilities for the development of an interethnic community. A limiting factor is the fact that the expressed stereotypes are not based on incomplete and limited experience (the responses often contained the qualification "the ones that I know are not, and for others I don't know").³

³ The participation of non-Roma interviewers may also be a problem. Talking to them, some respondents may have relativized their answers for different reasons. Possibly also because the interviewers in some cases were Serbian. Hence high percentages of the statement "I agree partially".

If the answers "I agree partially" are within the sphere of social conformism and traditional Roma adaptability to the wider social community, the responses "I agree completely" and "I don't agree" show a nuanced sensitivity of the Roma population to the behavior of their non-Roma neighbors. Interestingly, the trait of their non-Roma neighbors that the respondents stress most often is "resourcefulness", while "laziness" is mentioned the least. Roma perceive "hospitality", "hard work", "cunning" and "goodness" of their neighbors in larger percentages, over 40%, while about one third think that their neighbors are "honest", "selfish" and "solitary with us", Roma.

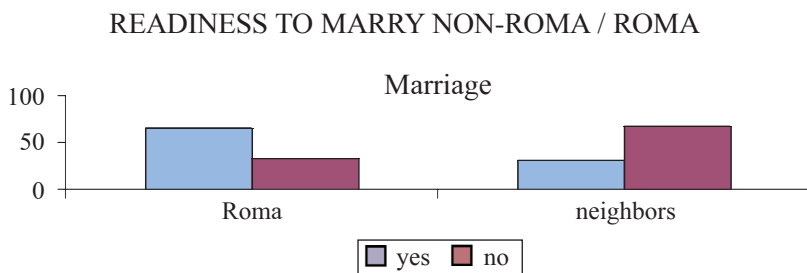

On the other hand, there is something paradoxical in the stereotypes of Roma upheld by their non-Roma neighbors. Thus 21.7% of non-Roma agree completely with the statement that Roma are "honest", 23.4% that they are "diligent and hardworking", and 26.9% that they are poor workers. Interestingly, they rate "resourcefulness" as the first of essential Roma traits (79.4%) – the same as Roma say of them; "hospitality" comes second, with 71.7% of answers, and "cunning" third with 50%. That Roma's non-Roma neighbors, after all, remain dazzled by the richness and diversity of Roma life is shown by a comparison between their statements on Roma being "diligent and hardworking" and at the same time "have a difficult life because they are lazy". Maybe Roma are right when they say that "Gadjos" can hardly understand Roma and their life.

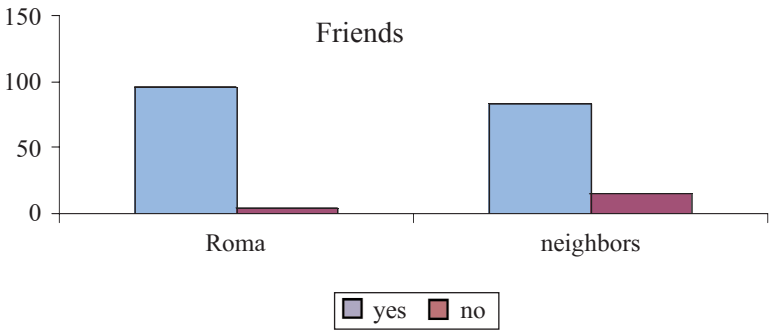

2.3.4. Social and Ethnic Distance

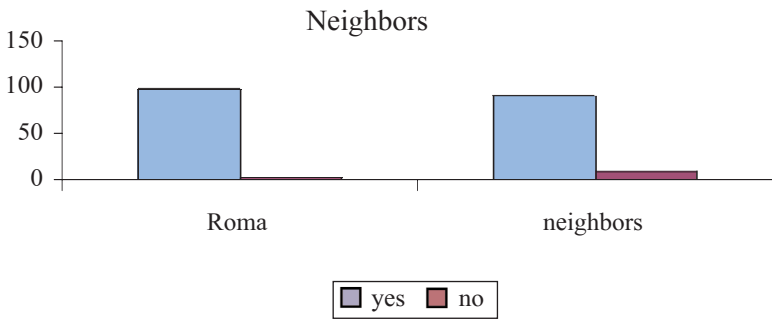
Social and ethnic distance has been measured by Bogardus scale. Data speak of a remarkable openness of Roma towards non-Roma. The percentage of ethnic distance is low. Interestingly, the data show very similar attitudes of Roma and non-Roma, in all the modalities, and they deviate from the results of studies in some other similar societies, like Montenegro or Bulgaria. Only regarding the question of marriage do the attitudes of Roma and non-Roma diverge to any considerable degree, coinciding with the results of other studies. Roma accept marriage to non-Roma in two thirds of cases (66.3%), while non-Roma do the same, in reverse, in less than one third (30.6%). When other modalities are concerned, the differences decline radically. Thus for example 78.0% of non-Roma accept Roma as job superiors, which is a very high rate of acceptance in comparison with studies done in the past. Roma are even more open: in 97.9% of cases they accept non-Roma as superiors. Of course, there are reasons to doubt the applicability of the Bogardus scale, i.e. an instrument constructed several decades ago, nowadays when we know that public discourse, and the electronic media in particular, have made people wish to present themselves as more tolerant than they really are and to express in public hypothetically desirable attitudes. Openness towards Roma is beyond expectations; Roma as well feel an openness beyond expectations in reverse direction.

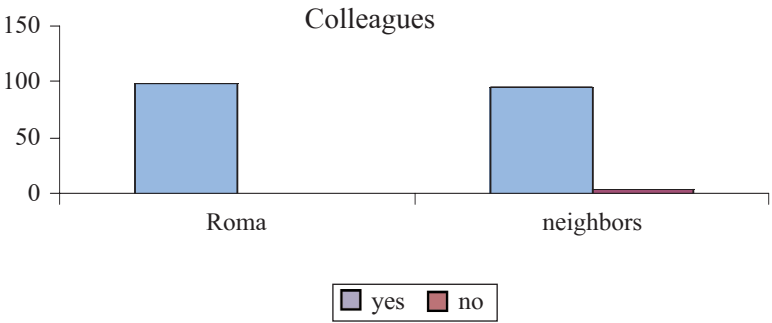
DO THEY ACCEPT ROMA / NON-ROMA
AS FRIENDS – COMPARATIVE DATA:

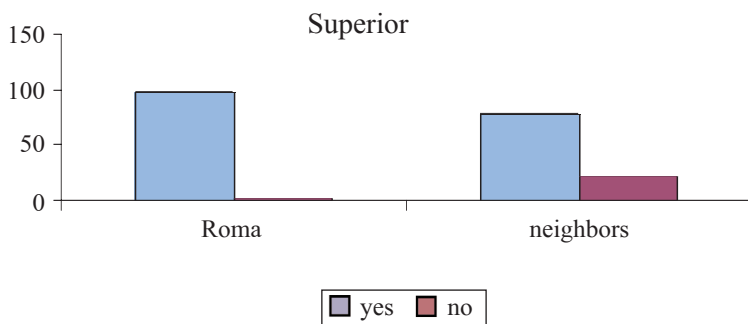
DO THEY ACCEPT ROMA / NON-ROMA
AS NEIGHBORS – COMPARATIVE DATA:

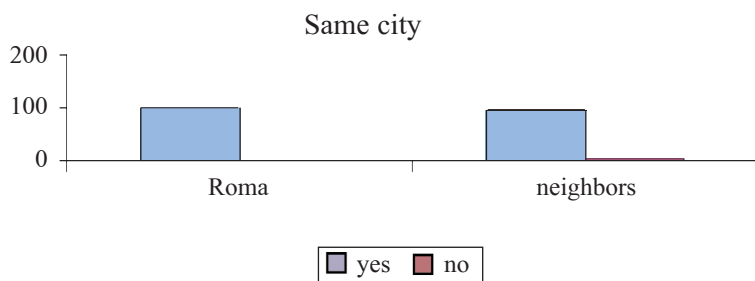
DO THEY ACCEPT ROMA / NON-ROMA
AS COLLEAGUES – COMPARATIVE DATA

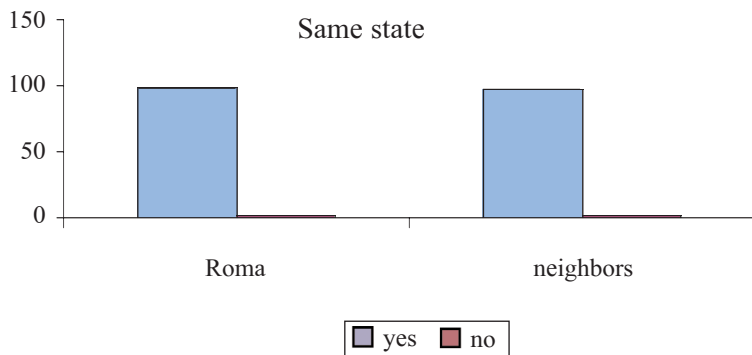
DO THEY ACCEPT ROMA / NON-ROMA
AS JOB SUPERIORS – COMPARATIVE DATA:

DO THEY ACCEPT ROMA / NON-ROMA
TO LIVE IN THE SAME CITY – COMPARATIVE DATA:

DO THEY ACCEPT ROMA / NON-ROMA
TO LIVE IN THE SAME STATE – COMPARATIVE DATA:

As we can see from the foregoing graphs, non-Roma and Roma attitudes display virtually no substantial variation concerning living in the same country and the same city, collegial relations at the workplace, and neighborly relations. Living together in the same state would be rejected by 2.0% of non-Roma and 1.3% of Roma, in the same city by 2.3% of non-Roma and 0.4% of Roma; correct collegial relations at the workplace would not be accepted by 4.4% of non-Roma and 0.6% of Roma, and good neighborly relations by 9.4% of non-Roma and 2.0% of Roma. Differences are slightly more pronounced in the questions regarding friendship and superiors at the job. Friendship would be avoided by 15.4% of non-Roma and 4.0% of Roma; a Rom as a job superior would not be accepted by 20.9% of non-Roma, while just 1.7% of Roma would not accept a non-Rom as a superior. Differences are the greatest regarding the institution of marriage, as the closest tie between people who are not kins to each other. This is also the only element of the Bogardus scale in which – and only among non-Roma – the level of rejection is higher than the level of acceptance. Members of 66.3% of Roma families would marry non-Roma, while marriage to a non-Rom is rejected in principle by members of 32.3% of Roma families. In non-Roma families, the ratio is virtually reversed: members of 30.8% families would marry a Rom, while members of 67.1% Roma families reject such a marriage.

Bogardus scale is neither the most subtle nor the aptest instrument for measuring distance. Moreover, in the life conditions of today's Serbia it is also not the most appropriate. Still, using it made it possible to establish an important fact – distance towards Roma in Serbia is by far less than in any other European country, while the openness of Roma towards non-Roma citizens of Serbia is extremely high. It is precisely this openness of non-Roma towards Roma and vice-versa that constitutes one of the prime conditions for Roma emancipation and integration. Of course, it is a necessary, but not a sufficient condition for integration.

The overall economic, political, cultural and moral catastrophe in which the Serbian society – like some other Balkan societies – found itself in the last decade of the 20th century has certainly brought non-Roma closer to Roma, and vice-versa. This, for the time being, means just "equality in nothingness". Whether Serbs and Roma, as well as members of other peoples living in Serbia, will muster enough strength to pull themselves out of this catastrophe by joint efforts, remains to be seen.

2.4. ATTITUDES CONCERNING EQUALITY AND HELP TO ROMA

2.4.1. Attitudes towards Roma Equality

The largest number (83.1%) of Roma's neighbors think that Roma should be equal citizens, 3.7% think the opposite, and 8.6% have never thought about that. The remaining 2.9% consider the question of equality irrelevant because, according to them, Roma are already equal. Only one fourth of non-Roma respondents (26.6%) have a realistic perception of the actual situation in terms of equality, saying that Roma have less rights than they should have. 50.6% of non-Roma neighbors, on the other hand, think that Roma enjoy the same rights as the majority nation. Let us emphasize that, apart from these two groups, among non-Roma neighbor families there are also those who hold the rights enjoyed by Roma in FRY to be too broad (11.4%). The above-mentioned fact that Roma's non-Roma neighbors in an overwhelming majority think that Roma should be our equal citizens (83.1%) is encouraging, while the 11.4% opting for the opinion that Roma have been given too broad rights are discouraging.

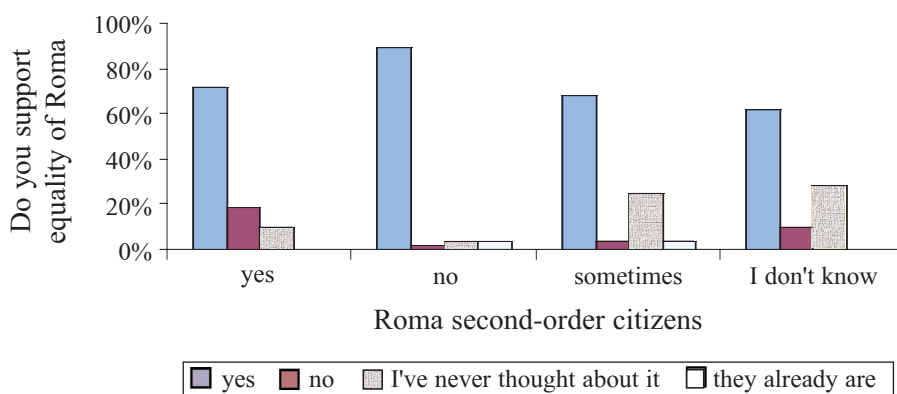
There is no doubt that Roma wish to be equal citizens and seek to achieve this. The number of Roma societies and associations, of the broadest range, including Roma political parties, is the best evidence to that effect. From answers obtained in Roma families to several questions one gets the impression that Roma are aware of the obstacles on their way to a fully equal status in society. Thus over one fifth of Roma think that the majority population does not feel solidarity with them, while more than one fourth – almost one third – think that non-Roma are not ready to socialize with them, Roma.

Immediate future will show very soon which direction the development of this society will take. The status of our Roma co-citizens will be an excellence litmus test. The responsibility for improving or making worse the living conditions of Roma shall not fall on one side alone, though it is equally beyond doubt that the responsibilities cannot be shared completely equally. By the nature of things, state and representative bodies, the centers of social, political and economic power have more responsibility. However, the effort of any individual citizen of this country, Roma or non-Roma alike, will not be negligible in improving Roma living conditions.

Over two thirds (71.7%) of the interviewed non-Roma families, Roma's neighbors, think that Roma are not second-order citizens. From this, however, one should not derive an overly optimistic conclusion. For it has long been very well known that a discriminator is hard to find who will declare his or her attitude

clearly and openly, saying, for instance, that Roma are second-order citizens. Moreover, those neighbors who have a positive attitude towards Roma may express the view that Roma are second-order citizens as a statement of fact, rather than as an expression of their own attitude. Respondents favoring Roma equality are the most numerous among those who think that Roma are not second-order citizens, and the least numerous among those who do not know which stance to choose.

EQUALITY OF ROMA: ROMA SECOND-ORDER CITIZENS – ATTITUDE OF NEIGHBOR FAMILIES

2.4.2. Attitudes towards the Law on the Protection of Rights and Liberties of National Minorities

In late February 2002, the Assembly of FRY adopted the *Law on the Protection of Rights and Liberties of National Minorities* whereby the Roma national community was officially accorded the status of national minority, after their minority status was acknowledged in Slovenia, Macedonia and Croatia. This step certainly constitutes a turning point in the attitude of the state towards the Roma community. It also adds the very clear legal provisions against discrimination, the opening of the possibility for minority communities to take part in and influence the process of decision making at all levels of government, guaranteed rights to the use of the mother tongue and the official use of the language and script, cultivation of culture and tradition, the right to education in the mother tongue, equal rights in employment in the public service, etc. – praises with which the adoption of this Law was received were certainly not unfounded. Whether in these circumstances something more and better could have been done is, of course, a different question.

This undoubtedly positive move of the state cannot however be ascribed just to the good will of the political factors and institutions. For, behind this act

there also lie long-term efforts of Roma and other minority communities. Roma, actually, with their decades-long activities and appeals have fought out the status of national minority for themselves. Yet, while judging the merits of this law there is another thing that has to be kept in mind: there is abundant evidence that in the former, and in the current Yugoslav community as well, some rather sound legal acts were adopted, but forever remained "a dead letter". The problem can be formulated quite simply: to adopt a good law is just a necessary but not a sufficient condition for improving living conditions of members of the Roma community. For the law to be really good, its consistent enforcement in daily life is infinitely important. Neither will this process depend just on the good will and activities of the state bodies on all levels of government; it will require consistent efforts of all Roma factors, associations, societies, political organizations, all the way to individuals. Thus, well-grounded evaluations of this law, however well it has been composed, can be formulated only after the process of its enforcement begins and is judged.

Even if the Law were enforced consistently and all the institutions it stipulates began functioning on time¹ from the perspective of resolving the most important problems, the status of the Roma community would change slowly. The contents of the Law is clearly oriented to the protection of collective rights of national minorities in the sphere of cultural autonomy. This part corresponds fully with the existing international standards of minority protection, and in that sense the Law provides ample possibilities for the development of culture, education, information, and the official use of minority languages.² When Roma are concerned, some of the provisions of the Law are hardly practicable, especially those dependent on a certain percentage of the population living homogeneously in an area. Roma are dispersed and there are very few communities where they could meet the census of 15% necessary for the official use of their

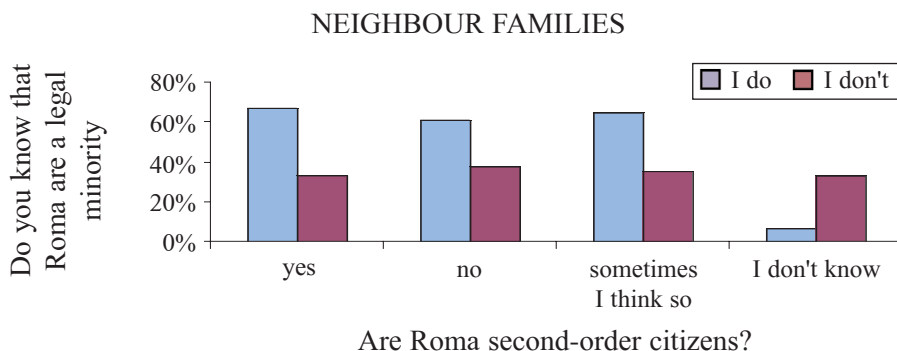
¹ Let us recall that today, a year after the adoption of the Law, none of the institutions it envisaged has started to function properly. National councils were formed only by members of minorities in Vojvodina, where more or less the same thing existed before as well, in the form of cultural societies and other minority associations. With strenuous efforts and after exhausting debates and unfair political struggles, Roma will form this institution probably in the early 2003. The Federal Council for National Minorities does not exist and the chances are increasingly small for it to be founded in the manner prescribed by the Law. Also, it is not yet known whether the federal fund for national minorities has been formed or not.

² If we look at the Law from the angle of the situation in the country, then its provisions are /turn out to be more easily applicable/enforceable in the regions and local communities where the minorities are homogenized and comprise a substantial part of the population. Also, the Law better suits politically organized minorities, and worse/less/is less favourable for those minorities who act through social organizations or have heterogeneous, i.e. democratic, political organizations. In that sense the Law indirectly encourages segregation of minorities.

language. True, the Law leaves open the possibility that municipalities, in their statutes, and in accordance with the Law on Local Self-Government of Serbia and principles of affirmative action, can introduce in official use a minority language even if it does not comprise 15% in the territory of the municipality. In this way, however, legal security and protection of minority rights are not stimulated.

Though the concept of cultural autonomy is crucial for the preservation and development of the national identity of any community, including Roma, this study shows that this is not the most important problem faced by Roma families. These families see their problems above all in the social, economic, and educational spheres. In the first place there is the problem of employment, i.e. economic empowerment of families; then come social protection, feeding the families and ensuring acceptable housing conditions; finally, there is the problem of educating children. The solving of these problems is, indeed, mentioned in the Law on the Protection of Rights and Liberties of National Minorities, in Article 4, Section 2.³ Unfortunately, without the necessary elaboration and without inclusion of comprehensive measures for its implementation, this legislative initiative is meaningless.

Analytic data show that a lot is yet to be done in that regard. Thus the results of this study show that two thirds (about 66%) of Roma respondents know that by the Law of the Protection of Rights and Liberties of National Minorities Roma have been recognized as a national minority, while one third still has no information on it. This high degree of knowledge ability is relative, because they have just heard of the Law, but do not know its content and what their rights are. Roma are still informed insufficiently, or superficially, sometimes even deliberately inaccurately. Every tenth Roma explicitly says that he does not know if the Law exists at all. We should also keep in mind that all this refers to heads of families. Levels of knowledge (or lack of knowledge) of the Law on National Minorities

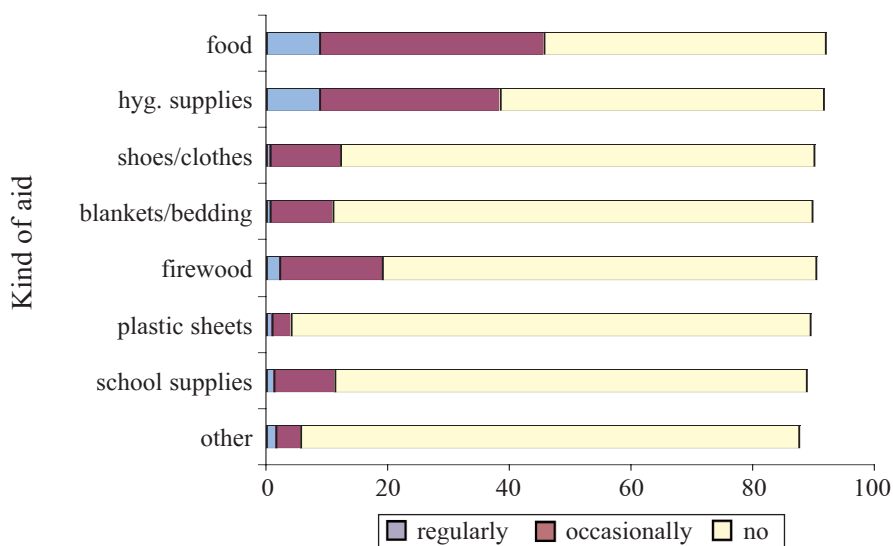
³ See Part Three of the report, on possibilities for Roma integration.

are similar among Roma and non-Roma. Neighbours are slightly less acquainted with the Law than Roma (62.% know of the existence of the Law, and 36.6% do not). Lack of interest is added to the lack of information. It is completely evident that rights Roma enjoy by virtue of being a national minority have not been sufficiently promoted.

2.4.3. Scope and Frequency of Aid

Social protection is a wider concept than welfare. Over 40% of the interviewed Roma families have been users of different forms of social protection and aid. 14.8% of Roma are satisfied or partially satisfied with the measures of protection and aid provided to them, while 33.8% are dissatisfied. A more serious problem, however, is indicated by the figure of 29.9% of cases who they asked for help but failed to get it. Interestingly, just one sixth (18.6%) of Roma families said they did not need any aid at all. In judging the data on the degree of satisfaction and dissatisfaction with different sorts of social protection and aid one ought to be very careful. Expressing satisfaction sometimes does not mean they are really satisfied, nor the opposite answer necessarily means they are really dissatisfied. These attitudes are more often connected with their current needs and expectations rather than representing a realistic assessment of social protection and humanitarian aid. When their needs are pressing, sometimes linked to bare survival, Roma families express discontent, regardless of the scope and quality of aid. And vice versa, when they are better off, they are satisfied, no matter how objectively little they have received as aid.

WHAT KINDS OF AID THE FAMILY HAS RECEIVED TO DATE

Most frequent and most massive aid to Roma families has come in the form of food. Regularly or occasionally it was obtained by 45.1% of Roma families. Aid in hygienic supplies was obtained regularly or occasionally by 38.0%, in firewood 19.0%, and in clothing and shoes 12%. Other forms of aid are by far less frequent.

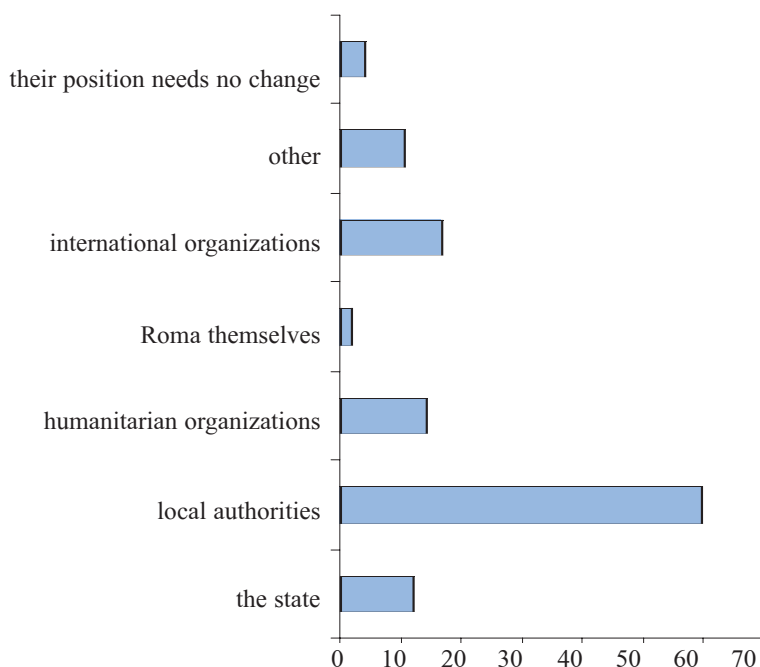
In informal talks with Roma families, Roma activists, staff of domestic and international humanitarian organizations, representatives of welfare centers and the Red Cross, the researchers have concluded that the sphere of humanitarian aid is exposed to multiple manipulation. Cases of fictional division of Roma families in order to multiply the share in the distribution of aid have been noted, as well as registering members of the same family in several communities, re-selling of humanitarian aid in order to enable the families to meet some other needs, etc. On the other hand, different forms of manipulation in the process of aid distribution have been recorded. Roma organizations have lately sought to establish a monopoly over the distribution of various forms of aid. Cases have also been noted that some Roma activists charged a fee for providing "free aid". The respondents' view is indicative that aid was always distributed more fairly when it was done by foreigners or Serbs, rather than Roma activists. This is the problem of correct distribution. Finally, what should be emphasized is that measuring by scope, frequency and fairness of distribution international institutions and humanitarian organizations were rated the best. The basic objection addressed to these institutions concerned inadequate understanding of the needs of Roma families and provision of the sorts of aid which are not so necessary to the families. In informal talks, members of Roma families and activists displayed a large degree of benevolence and tolerance, and expressed gratitude to any kind of aid they had received, in accordance with the popular saying "never look a gift horse in the mouth".

Apart from these data, frequency is also important. Occasional forms of aid dominate. Occasional means that many get aid just once. The number of families who did not answer these questions at all is also indicative. For some forms of aid the percentage of questionnaires with no answer ranges between 8 and 11%. Roma families make a very clear distinction between material aid they obtain from welfare centers and other forms of aid, especially aid from humanitarian organizations. The belief is very widespread that *the state is obliged and has to help them*. Therefore they often treat representatives of welfare centers, whose possibilities are often quite constrained, with some arrogance. This aid the families demand, no matter whether they meet the criteria or not, while when humanitarian organizations' aid is concerned, they seek to get their representatives interested. However this double conduct may seem improper at times, it basically also reflects rather highly developed civic awareness of the Roma population in Serbia.

2.4.4. Who Should Help Roma

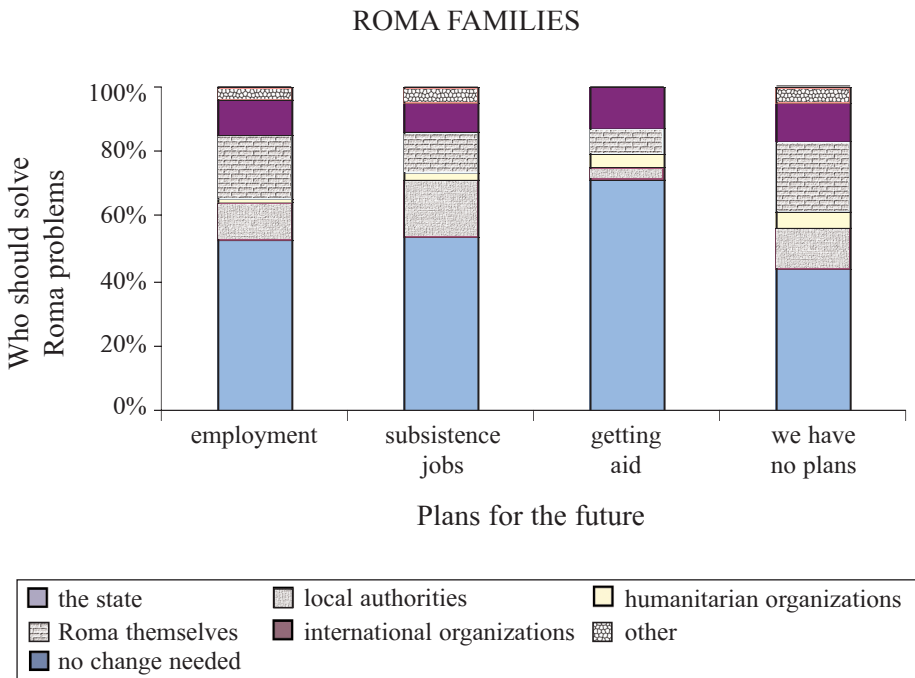
To the question "Who should solve Roma problems?" the interviewed Roma families say that they expect most assistance from state institutions and local authorities, and then from international institutions, altogether 70.1%. What is meant here is continuous institutional help. More is expected from the state (52.4%) than from local authorities, which are perceived as more prone to corruption (14.3%). Roma themselves come third with 16.6%, while international organizations are also an important factor (10.4%).

WHO SHOULD SOLVE ROMA PROBLEMS

Roma widely believe the state is under pressure by international organizations to help Roma. They judge this pressure as positive. Roma themselves should solve their own problems (16.6%). This indicates consciousness and readiness to self-organize. Roma speak about this with considerable vehemence and emotion. The burden is increasingly on the shoulders of Roma themselves, whatever the state is doing.

The study shows readiness of the Roma population to get involved. The involvement of the state is the priority, but Roma themselves must also do something. No positive action of the state towards Roma will succeed without the participation of self-organized Roma and their continuous activism. The involvement of

the state is foremost, but Roma are aware that they must do everything in order to emancipate and get out of poverty.

Non-Roma neighbors agree in 66.0% that Roma ought to be helped, and 51.7% of them would take part in organizing and implementing the measures necessary for providing various kinds of aid. This means that the readiness to participate declines as we move from general statements towards personal involvement. Over one fifth (22.9%) rejects the possibility of active participation in measures aimed at protecting Roma, while almost one fourth (24.3%) is completely uninterested. A majority do not know how Roma should and could be helped (55.1%), while 44.9% have some vague ideas on that. Interestingly, by "help" non-Roma respondents mostly mean material aid. There are reasons to believe that most of these people have never thought about the problem at all. Roma are often our invisible neighbors, so that others fail to even perceive all the misery of their life and have no idea how to help them. It is only if and when somebody reminds them that Roma exist at all, and that they live in difficult conditions, that a majority of people expresses good will and solidarity with Roma.

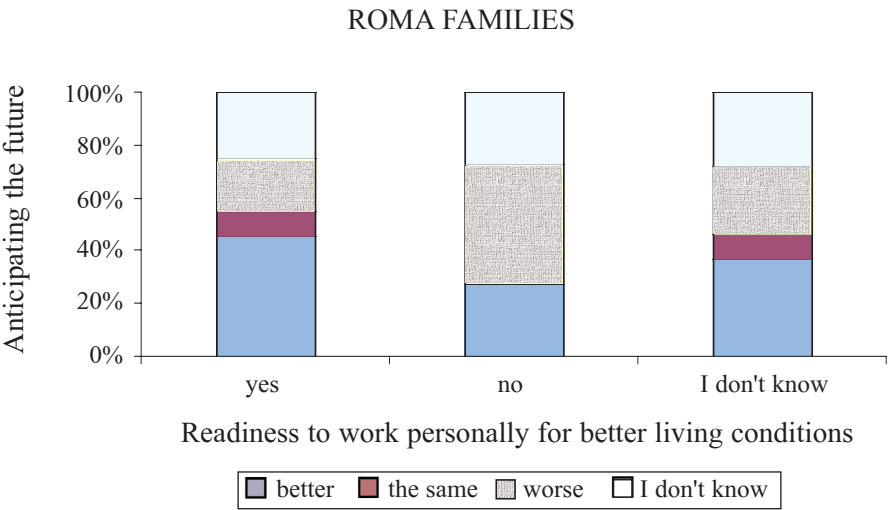
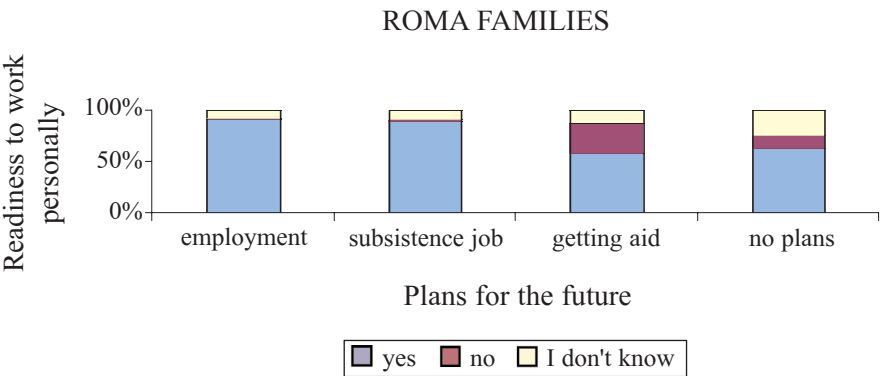
Unlike Roma, non-Roma neighbors think that Roma themselves, Roma organizations and associations should be active bearers of aid actions; in other words, practically, they believe that Roma problems belong to Roma (27.1% of

neighbors think so, while additional 2.3% mention also Roma associations). It is also noticeable that non-Roma neighbors who have an anti-Roma attitude think that Roma must help themselves. The agreement between Roma (the state – 52.4%, local authorities – 14.3%) and non-Roma (the state – 46.6%, local authorities – 12.3%) is high that the state and local authorities ought to be the chief bearers of actions for protecting and helping Roma.

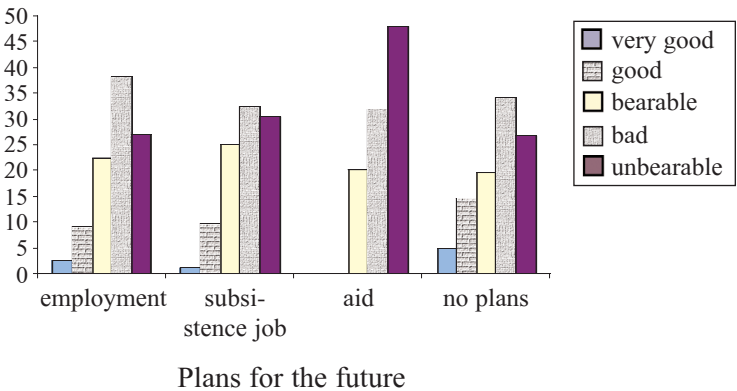
2.4.5. Visions of the Future

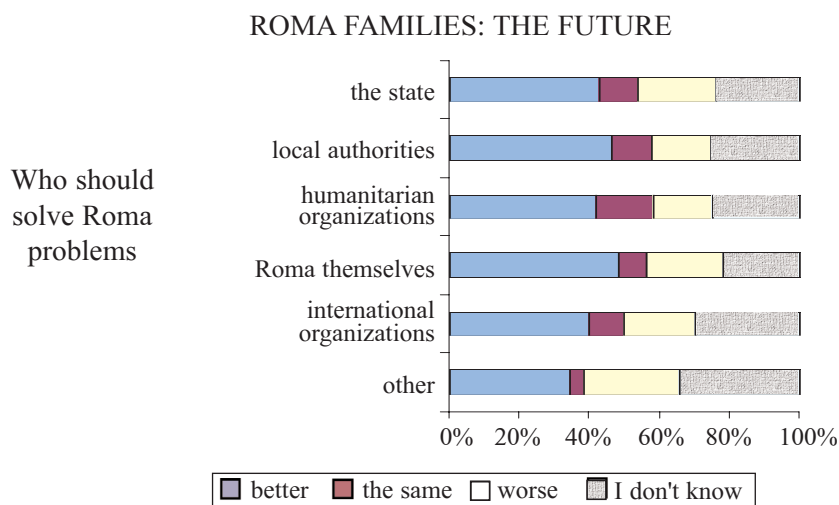
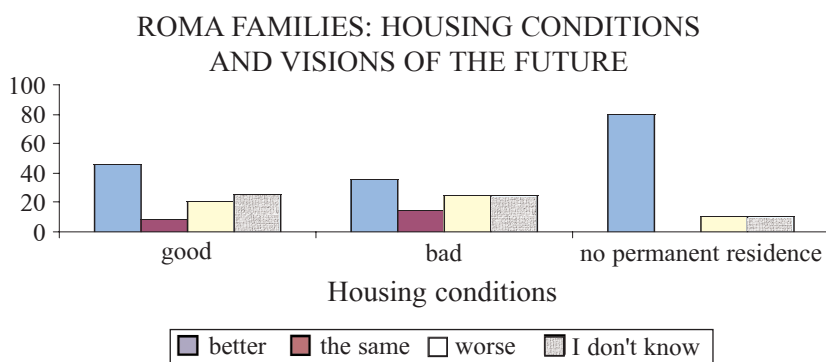
The stereotypical image of Roma presents them as a traditionally optimistic and cheerful people. However, Roma citizens of Serbia do not see much "bright future" in front of them and are worried about the future of their families. As with other citizens of Serbia, the tragic developments in the last decade of the 20th century have made them see the future as rather uncertain. Less than one half, i.e. 43.3% of Roma families believe they are going to live better in the future, more than one fifth (21.3%) that they will be worse off, and every tenth family thinks the future will be the same. In most cases, the statement "it will be the same for us" means "it will be equally bad for us as it has been so far". The data is particularly unsettling that one fifth of Roma families has no idea whatsoever as to what their future will be like. Non-Roma neighbors mostly share the concerns of their Roma neighbors. Most non-Roma families think that in the future Roma will be "better off" (42.6%), 21.7% say it will be "the same", 7.4% opt for "worse", while 16.3% remain undecided as to the future of Roma families. The difference in estimates is the most pronounced in the statement that Roma families will live worse in the future. This answer was given by 21.3% of Roma and just 7.4% of non-Roma families. This difference may also be interpreted as an expression of solidarity and desire of non-Roma families that their Roma neighbors live better in the future.

In spite of the difficulties of living in poverty, Roma do not have a fatalistic attitude towards the future. They are most concerned as to how they can sustain and feed their families. Expressing their concerns regarding the future of their families, Roma answer consequently and put in the forefront their intentions to get employed – in 51.6% of case – or to find any subsistence job in order to feed the family – i.e. to do anything at all – in 38.3% of cases. The negligible 3.6% "chart" their future on the basis of counting with and relying on getting aid from outside. Finally, 5.9% have no plans at all, which speaks of resignation and frustration. The following graphs present the data on plans for the future and Roma's readiness to provide for their families by working, along with the data on self-evaluations of material standing, housing conditions and prospects for the family to prosper in the future if someone helped them:

ROMA FAMILIES: EVALUATION OF OWN MATERIAL STANDING AND PLANS FOR THE FUTURE

In the presented data on visions of the future among Roma families, two points deserve particular attention. First, those whose situation is the hardest – i.e. those with no permanent place of residence – have the most faith in a better future. Ironically and somewhat cynically, one could conclude: "They are so badly off that they have no other choice but to believe in a 'better future'". It seems more reasonable, however, to interpret this data that people in the greatest distress have the strongest hopes in a future improvement as a natural human striving for changing the unbearable condition in which these families find themselves. We must understand this, and help them make their dreams true. Secondly, as has already been shown, Roma families expect most help from the state; but the group believing their families will be better off in the future contains the largest number of people supporting the view that Roma can help themselves the most. This belief in the strength of their own efforts and readiness to work personally in order to change their destiny is certainly a sure sign that a brighter future is awaiting Roma than they themselves could envisage at the moment.

3. Towards the Integration of Roma in Serbia

3.1. Roma Integration Programs: Some Experiences

In the past decade most states in the South East and Central East European region have undertaken measures aimed at improving the status of Roma. These measures were based on decisions of state bodies, followed by an appropriate organization of the state administration in order to implement them. The experiences are varied; most frequently, the contents of the programs were reconceptualized after the completion of the first stage. The weaknesses of the programs tried out so far derived mostly from unrealistic ambitions as to the pace and reach of integration, entertained by both the state administration and Roma leaders. Another noted weakness concerned insufficient knowledge of regional and local circumstances in the Roma communities – their social, economic and cultural characteristics. Finally, most states, relying on official statistical data, have conceived programs aimed at Roma integration on the basis of unrealistic demographic indicators. It is well known, namely, that Roma often resort to ethnic mimicry in order to escape daily troubles they experience because of their ethnicity. If only for this reason, official statistics is not always a reliable basis for designing strategies to improve the position of the Roma community. Some of the problems were caused by inadequate participation of the representatives of the Roma community in the implementation of the programs. A further obstacle to an efficient accomplishment of integration programs consisted in the lack of resources for implementing the planned measures and poor coordination among different actors involved in the program. Therefore it is necessary to devise effective mechanisms for implementing the adopted measures and for monitoring the whole process. In the countries of the region, this aspect of the integration process has been burdened by political deals struck between the state administration and the most prominent Roma leaders.

Further, integration programs were successful insofar as they were accepted by the members of the majority population and members of other minority

ethnic communities. The final group of problems identified in the programs launched so far concerns broad competences of the state institutions in the spheres of cultural policy and political participation of the Roma community.

Abundant professional literature and official data exist on the experiences of other states in implementing programs for the inclusion of Roma in social life and combating poverty among members of this ethnic community. This evidence ought to be studied carefully before designing national strategy and efforts should be made to arrive at an optimum and viable program on the basis of successful examples of others. Of course, the very first task is to determine quite clearly what is the intended outcome of the integration process. For, this process can take at least two directions: the first implies serious, studious work on designing a relevant program aimed at long-term measures of Roma social integration, in the sense of strengthening the socio-economic potential of members of this community as a basis for consolidating cohesive intra-group ties. The second concept implies hasty adoption of a program that will be controlled by formal and informal power centers and will inevitably have to be modified in later stages. The first concept assumes the acceptance of ideas understood in the literature as integration without assimilation, while the other means further marginalization of the group and exacerbation of the problem.

3.2. Definition of Integration: Conceptual Dilemmas

In addition to more long-lasting problems, the position of Roma in Serbia has worsened in the past decade with the displacement of a large number of Roma from Kosovo. On the other hand, the majority community displays certain readiness to accept and join the measures for improving the position of Roma.¹ Against this background, experiences of countries which started transition on time and various examples of good practice have to be taken into consideration, but without forgetting the specific features of the status of Roma in our country, especially the regional and local differences.

But before designing a relevant program some methodological and terminological dilemmas related to the very concept of integration must be clarified. This is not the first time that the term is used in the context of improving the status of the Roma community. As far back as mid-1960s some Western countries have employed the term in discussions on the problems of minority ethnic communities and migrant workers. Also, in past attempts to improve the status of Roma, particularly nomads, the term integration was used. Andrzej Mirga and

¹ See Part Two of this research report, particularly sections 2 and 4, "Roma Family – Characteristics and Condition", and "Attitudes on Equality and Assistance to Roma".

Nicolae Gheorghe, in their work *The Roma in the Twenty-First Century: A Policy Paper*, warn that integration can precipitate assimilation, i.e. that in this process Roma run the risk of losing their recognizable ethnic/cultural features. This problem is certainly felt today as well, so that ill-designed programs, leaving Roma themselves out of the process of designing a comprehensive integration, could have as a consequence that some members of the Roma community, especially those more educated, renounce their ethnicity in order to win a better position in the social competition. The results of the latest population census have shown that ethnic mimicry of Roma in Serbia and Montenegro is widespread. Moreover, the community lacks a consistently articulated national program, while long-lasting disputes among Roma leaders contribute to the weakening of collective cohesion. Divisions within the Roma community are pronounced and follow the lines of religious and linguistic differences. To all this we should add the regionally specific features of Kosovo Roma and specific problems of their integration, which has both socio-economic and cultural aspects. In such a complex context, we should be aware that the concept of integration has several layers of meaning. Two of these are crucial from the perspective of an efficient solution to Roma problems:

- A set of measures undertaken by the state with the exclusive goal of improving Roma socio-economic status. These measures refer to housing, education, economic empowerment, social and health care, prohibition of discrimination, and specific problems of Kosovo Roma IDPs. The essence of these measures is that they would be aimed at solving basic socio-economic problems and implemented continuously as long as the average socio-economic condition of the average Roma family is not made equal with the average socio-economic condition of the average family of the majority population. This segment of institutional measures may be defined as integration in the strict sense of the term.
- Measures aimed at preserving and improving Roma identity in the spheres of cultural and language policy, information, art, as well as any other measures concerning the preservation of the community's identity and the articulation of a firm national concept. These measures should be relegated to legitimate Roma organizations, associations and political parties.²

² "Legitimate Roma organizations" means organizations founded on the basis of will and support of Roma themselves. In this sense, the Roma National Council, when formed, will be legitimate, as well as Roma political parties winning seats in various state bodies on the basis of voter support. The current practice of advocacy of Roma interests by NGOs and individual Roma appointed to their offices by majority political parties or administrative bodies results in the creation of informal power centers that manipulate Roma interests to their own benefit.

This segment of the measures, apart from being institutionalized by the *Law on the Protection of Rights and Liberties of National Minorities in FR Yugoslavia*, ought to be developed autonomously within the Roma community and the movement for Roma cultural development which is increasingly massive and powerful. This part of the integration process is broader and subtler than the first. It must proceed in accordance with the needs and free will of Roma themselves, but with the participation and support of members of the majority community. The latter, for their part, will have to give up the current model of cultural ambivalence or rejection and replace it with the adoptive model, implying interpenetration and mutual influencing of cultures. Integration in the strict sense ought to generate preconditions for the development of Roma national and cultural identity.

The coordination of activities between these two parallel levels of the essentially unified and consistent program may be achieved through active participation of Roma in all stages and at all levels of the program launched by the state administration, as well as through the participation of the representatives of the relevant ministries, regional and local authorities, and professional organizations in the activities organized autonomously by the Roma community.

The essential meaning of such a delimitation of competences is that the responsibility for the success of the program be shared between state bodies and the Roma community. Integration ought to be understood as an open process in which the responsibility of the state concerns the improvement of socio-economic conditions, as a prerequisite for preservation and advancement of Roma national identity, while the latter falls in the sphere of responsibility of the Roma community alone.

In this process, regional and local authorities also have their place, and their share of responsibility. Presumably, they will be interested in eliminating poverty and alleviating social inequalities in the territories under their charge. The participation of Roma in the process of integration in the strict sense, i.e. measures undertaken by governmental bodies, will be ensured if they take up professional, consultative and other positions at all levels. Thereby Roma will be enabled to take a direct part in the implementation of the program, as well as to exert control. Thus, the participation of Roma takes place at different levels, implying broad participation of members of this ethnic community not just in the implementation of various measures, but also in exerting control over accomplished plans, quality of services and jobs performed, and distribution of resources.

The concept of integration involves a comprehensive set of measures which, in accordance with a pre-defined plan, are implemented by the bodies of state

administration, local and regional authorities and legitimate Roma representatives. Although it implies a two-level system of competences and responsibility, this is an integral model of integration, comprising:

1. The improvement of socio-economic conditions of living to the level that would mean stepping out of poverty and into the average living conditions of the wider community.
2. The improvement of conditions for the development of Roma national identity, i.e. the preclusion of assimilation as a consequence of the measures undertaken by the state.³

A program thus designed has a long-term character and assumes that some segments of integration can be accomplished only within several generations. Integration in the strict sense whose implementation falls in the domain of responsibility of state agencies implies planning and implementing effective measures which in the shortest possible run can yield sustainable and durable results.

Example: In the educational system, each year the relevant ministry, in cooperation with local authorities and other administrative bodies, can offer grants to at least thirty Roma pre-school and elementary school teachers. At the same time, job openings can be provided for them in kindergartens and elementary schools. If the integration program is well thought-out, then in communities with sizeable Roma populations the existing teaching staff should be encouraged to learn the Roma language and teach in it in classes consisting of Roma children. Simultaneously, the problem of the Roma language standard must be worked on; another solution is to decide to teach in both dominant dialects spoken by Roma in Serbia. After that, the existing curriculum for teaching in the Roma language should be revised, complemented etc. The next step in the area of development of Roma education ought to anticipate that, with an increase in the number of children with school diplomas, creation of a pool of skilled teaching staff, and strengthening of Roma national consciousness, the need will arise for opening elementary and secondary schools where some or all of the classes will be offered in the Roma language. In a program of expanding the network of educational institutions it is indispensable to anticipate a "devolution" or "descent" of schools into the communities, i.e. to provide teaching at least up to the 4th grade in the communities themselves. At the same time, one should be aware that this is not a way to stimulate integration; nevertheless, what such moves do accomplish is a more efficient inclusion of children in the educational process.

³ This part of the program might be called "emancipation".

On this example already, we can see that integration is a very complex, long-term process that can only be accomplished through cooperation and coordination of state bodies, the Roma community, and experts.

3.3. Principles of Integration

- *Solidarity* – integration must be accepted by other ethnic communities living in Serbia and Montenegro.
- *Participation* – Roma people must take part in all the stages of integration: their leaders and representatives, as well as the intended beneficiaries of the measures.
- *Openness* – in all the stages of program implementation access must be open for possible inclusion of new actors.
- *Responsibility sharing* – responsibility for the implementation of the program is shared by state bodies and the Roma community.
- *Comprehensiveness* – integration implies a comprehensive program of measures in social, economic, educational, urban planning and other policies aimed at a long-term solution of the problems of Roma families.
- *Transparency* – from the very beginning the entire process must be publicly accessible: the public must be informed about the characteristics and meaning of the integration plan, its implementation, resources, their purpose and distribution.
- *Non-discrimination* – the process of integration is equally available to all the members of the Roma community.
- *Voluntariness* – the program of integration is implemented only among members of the Roma community who of their own free will and without any coercion agree to take part in its realization.

3.4. Starting Premises of the Strategic Document

For designing a viable integration plan realistic indicators on demographic and socio-economic status of Roma are of utmost importance. At the moment when this research project began it seemed that these dilemmas were about to be solved – that the study would make clear the situation related to the social status of Roma, and that the results of the population census completed in early spring of 2002 would show a realistic demographic picture of the Roma population. However, now that the census results have been published a short time ago, the confusion seems to be even greater. Namely, according to these data

between the two censuses (1991 – 2002) the number of Roma in Serbia has decreased by 32,044, i.e. instead of 140,237 citizens declaring themselves as being of Roma ethnicity a decade ago, in 2002 108,193 persons did so.

At the same time, this study has found that in 593 Roma communities larger than 15 families or inhabited by more than 100 persons approximately 200,000 Roma have been permanently settled; over 45,000 Roma displaced from Kosovo should be added to this figure. Although the goal of the study was not to carry out a census of the Roma population in Serbia but rather to establish as precisely as possible the number of Roma who could be included in the program of socio-economic integration, the estimate of the number of Roma in these communities seem to be closer to the actual situation than the results of the official census.

Two facts should be remembered, however. First, in addition to the Roma population registered in 593 larger settlements in Serbia, there are also Roma living outside of larger Roma communities, in smaller communities or integrated in majority communities, for which reason they were not included in this study. Secondly, every person has the right to declare or not his or her ethnic membership and it is highly possible that Roma, made more cautious by the horrors experienced during the past decade by their compatriots in the war-affected areas of former Yugoslavia, as well as by continued prevalence of nationalism and populism in Serbia, resorted once again to ethnic mimicry as the safest defense against unwanted problems.

From the perspective of the strategy of socio-economic integration this issue is very sensitive because it is definitely not the same whether such a program is implemented for 100,000 or for 300-400,000 people. At the very beginning the decision will have to be made whether to accept the results of the census as the only relevant and official statistical source on the ethnic composition of the population, or to design the program for the more realistic number of Roma, established by this study. Of course, the optimum solution would be to carry out an additional census of just the Roma population. In this way the dilemma would be resolved. However, such an endeavor would require serious preparations, including an appropriate campaign among the Roma, the strengthening of their social position, and the participation of Roma organizations in carrying out the census.

As regards the "social map" i.e. an overall picture of the social position of Roma in Serbia, this study has pointed to the most important problems in the life of a Roma family. The study has also offered an answer, for the first time in Serbia, to two unknowns, on which nothing but conjectures have so far been available. Namely, for the first time the number of larger Roma communities in Serbia has been established, and for the first time the attitudes of Roma towards

members of other ethnic groups have been measured. Apart from this study, a reliable basis for designing and planning the program of integration is provided by studies conducted by OXFAM and Argument in 2000 on Roma communities in Belgrade and Kragujevac, by CRS in 2001 on Roma organizations' attitudes towards integration, and the study of the social position of Roma in Montenegro (Jakšić, 2001). On the whole, the starting evidence for planning the solution to Roma socio-economic problems is there: priority problems and the distribution of Roma communities have been identified, and attitudes toward integration, both among Roma and members of other ethnic communities, have been ascertained. Attitudes related to this last-mentioned parameter indicate a relatively favorable situation among Roma and their neighbors for future improving of the socio-economic conditions of Roma families. Further responsibility lies with the state administration which should activate the existing pool of knowledge and operationalize it in the form of a relevant program.

3.5. What Should the Plan of Integration Include?

The program of socio-economic integration rests on a strategic plan aimed at eliminating the causes of the unfavorable socio-economic status of Roma.

The strategic plan is a document of permanent range. With certain revisions, it should be implemented as long as the basic goal of the program is not achieved. It consists of:

- Medium-term plans, involving: ways (measures) of resolving the problems, institutional prerequisites for their solution, institutions entrusted with the implementation of measures, time-limits, and resources.
- Action (short-term) plans containing specific measures for implementing the adopted strategy: identification of regions and communities to be upgraded and provided for, identification of target groups, charting of expected costs, identification of organizational and institutional bases, harmonization of activities among different partners, establishment of monitoring mechanisms.

The planning process is the most sensitive part of the strategy. In designing it one must remember that its implementation depends on numerous factors that have to be harmonized in terms of programmatic commitments and schedules alike. The main goal of the program should be the eradication of poverty as the basic problem of the average Roma family. Eradication of poverty is possible only by implementing a coordinated and permanent program implying the enhancement of all the resources of the Roma family. Which of the problems will be taken as the priority depends on regional and local circumstances. In

some parts of Serbia Roma have already integrated and their status does not differ significantly from the status of their neighbors of other ethnicities. In such cases the focus of the program should be oriented towards the enhancement and sustainability of the existing resources, and competences in the implementation shared with the local authorities and NGOs (the inclusion of public services and Roma organizations being already assumed).

Example: in rural areas where the process of integration has been completed – which means that a certain number of Roma hold jobs, educate their children, and live in conditions that do not deviate drastically from the way of life of families belonging to other ethnic communities – complementary programs ought to be developed, and NGOs and local authorities included in their implementation. These may be, for example, compensatory programs of assisting schoolchildren to master the curriculum more efficiently, literacy campaigns for the adults, aiding welfare cases (for instance, the local authorities can buy deserted rural households and give them over to Roma to use, but placing limits on the right to sell them or rent them to third persons), and so on.

However, such areas are rare and the program must take into account the complexity of the problem which, apart from its socio-economic dimension, also has its cultural aspects. The situation is particularly grave in illegal Roma settlements in cities. Here the problems to be solved simultaneously are numerous and refer to areas as varied as legal ownership, urban planning and construction, socio-economic situation, education and culture, etc.

Example: The evacuation of unsustainable Roma settlements, such as, in Belgrade, Tošin Bunar, Betonjerka, and Deponija, assumes in the first place the identification of what can be offered to their inhabitants. Is it relocation into rural areas where it would be easier to provide them with better living conditions, or they should be moved to another urban *mahala* in improved conditions? If the latter is accepted, then during the relocation all inhabitants of the settlement must be treated equally. A sustainable site would have to be found on which to build a settlement which can be collective in character, but with satisfactory living conditions. The apartments that Roma would acquire in this way could not be sold for the next 25 years, and ownership rights could be transferred only among the closest kin. At the same time, social welfare services will have to identify the kinds of social needs felt in the population and be active in the settlements, while the ministry of education will have to establish the number of schoolchildren not attending elementary school and include them in the regular and compulsory educational process. Before including the children in schools it is necessary to

implement appropriate preparatory programs aimed at changing children's habits, enhancing their social adaptability, and raising the level of knowledge. Also, during relocation care should also be taken to ensure the acceptance of the newcomers by the inhabitants of the new neighborhood. These activities can be entrusted to NGOs. Finally, along with evacuation of settlements and welfare provisions for families adequate measures should also be planned aimed at economic empowerment that would enable Roma to enter competition on the labor market. In the first stage, these measures can be tied to public works and seasonal jobs, jobs not requiring high skills, stimulating the employers to employ socially deprived people, etc. It is very important to carry out these tasks in accordance with the principles of voluntariness and non-discrimination.

The strategy of integration in the strict sense of the term indispensably comprises the inclusion of Roma's neighbors in the implementation of the program. In the local communities the programs of joint education of Roma and the population belonging to other ethnicities should be developed; work on overcoming the existing prejudice would be in the focus. Such programs must be developed with teachers in kindergartens and elementary schools, staff in welfare centers, and local health centers. In all these institutions models should be developed where the accent is on an *active relation* of Roma people towards the problem. Along these lines, it is necessary, in cooperation with the Employment Office, and in accordance with the principle of affirmative action, to employ Roma with minimum skills in the appropriate public services, as points of contact in the local communities.

The strategy that will be adopted as the final document by the Government of Serbia, on the basis of mutually harmonized drafts drawn up by the Inter-Ministry Group and the Advisory Body, must apart from the strategic plan also include the first medium-term plan setting in detail the priorities, the regions to be included, bearers of specific tasks, resources at disposal, manner of managing the tasks, and control mechanisms, for the following areas: housing, social policy, economic empowerment, education, health care, prohibition of discrimination, social care about Roma displaced from Kosovo and financing.

SPISAK ROMSKIH NASELJA U SRBIJI U KOJIMA ŽIVI VIŠE OD 15 PORODICA ILI VIŠE OD 100 LJUDI

1. Južno-bački okrug

R. broj	MESTO	OPŠTINA NOVI SAD	NASELJE
1.	Kovilj		Mala
2.	Novi Sad		Centar
3.	Futog		Bagoš
4.	Novi Sad		Veternik
5.	Kać		Lizura
6.	Novi Sad		Adice
7.	Futog		Bangladeš
8.	Begeč		Begeč
9.	Novi Sad		Šangaj
10.	Novi Sad – Naselje gaj		Južni telep
11.	Novi Sad		Veliki rit
12.	Novi Sad		Mali Beograd
13.	Novi Sad		Pijaca
14.	Novi Sad		Rotkvarija
15.	Rumenka		Rumenka
		TITEL	
1.	Vilovo		Vilovo
2.	Titel		Put za rit Titel
3.	Šajkaš		Sonja Marinković
		ŽABALJ	
1.	Čurug		Ulica Šajkaška
2.	Čurug		Zmaj Jovina
3.	Čurug		Dudara
4.	Žabalj		Laze Kostića
5.	Žabalj		Plehani kraj
6.	Đurdevo		Ciganski kraj
		BEČEJ	
1.	Bačko Gradište		Ciganski kraj
2.	Bečej		Putrija
3.	Bačko Petrovo Selo		Bačko Petrovo Selo
		SRBOBRAN	
1.	Srbobran		Jamura
2.	Srbobran		Turija
3.	Nadalj		Nadalj
		BEOČIN	
1.	Beočin		Šljivik
2.	Beočin		Kolonija štok
		BAČKA PALANKA	
1.	Silbaš		Silbaš
2.	Parage		Parage
3.	Pivnice		Pivnice
4.	Bačka Palanka		Romska mahala
5.	Tovariševo		Romska mahala
6.	Obrovac		Hajduk Veljkova
7.	Obrovac		Zmaj Jovina čerga
8.	Tovariševo		Mahala III
9.	Bačka Palanka		Miletićeva
		BAČ	
1.	Bač		Omladinska
2.	Selenča		Coare
3.	Vajska		Vajska
4.	Bodani		Bodani – Romsko naselje
5.	Bač		Vamarska

		TEMERIN	
1.	Temerin		Temerin
		VRBAS	
1.	Vrbas		Vrbas
2.	Zmajevo		Zmajevo
3.	Ravno Selo		Ravno selo

50

2. Sremski okrug

R. broj	MESTO	OPŠTINA RUMA	NASELJE
1.	Klenak		1.maj
2.	Grabovci		Veliko kaleniće
3.	Nikinci		Nikinci
4.	Budanovci		Budanovci
5.	Klenak		Malavica
6.	Vitojevci		I. L. Ribara
7.	Dobrinci		Borkovačka
8.	Ruma		Breg
9.	Kraljevci		Ul. Veljkova i Ciganski šokić
		ŠID	
1.	Šid		Potočarska
2.	Višnjicevo		Fruškogorska
		STARA PAZOVA	
1.	Vojka		Ševarica
2.	Belegiš		Cigan mala
3.	Surduk		Cincarija
4.	Stari Banovci		Beli breg
5.	Krnješevci		Maršala Tita
6.	Golubinci		Pazovačka
7.	Stara Pazova		Naselje Kanal
8.	Stara Pazova		Cigan mala
9.	Stara Pazova		Masarikova
		SREMSKA MITROVICA	
1.	Ravnje		Ace Ilića
2.	Jarak		Ul. Borovska
3.	Lačarak		Klinjine rupe
4.	S. Mitrovica		Jamija
5.	Radenković		Radenković
6.	Mačvanska Mitrovica		Modran I
7.	M. Mitrovica		Modran II
8.	M. Mitrovica		Figura
9.	S. Mitrovica		Dudara
10.	Zasavica		Zasavica
11.	Jarak		Žarka Nikolića
12.	Radenković		Radenković
		INDIJA	
1.	Beška		Rasuto po selu
2.	Krčedin		Šalajka
3.	Čortanovci		Čortanovci
4.	Novi Karlovci		Razbacano po selu
		PEČINCI	
1.	Donji Tovarnik		Zabran
2.	Kupinovo		Ciganska ulica
3.	Pećinci		Braće Marković
4.	Karlović		Beli vetar
5.	Popinci		Stevana Kovačevića
6.	Obrež		Gajića Topola
7.	Ašanja		Munjina
8.	Deč		Braće Nešković
9.	Šimanovci		Grobljanska

45

3. Severno-bački okrug

R. broj	MESTO	OPŠTINA	NASELJE
		SUBOTICA	
1.	Subotica		oko Buvljaka
2.	Subotica		Zorka
3.	Čantavir		Vašarište
4.	Čantavir		Ribarska
		BAČKA TOPOLA	
1.	Bačka Topola		Bačka Topola
		MALI IDOŠ	
1.	Mali Idoš		Romsko naselje

6**4. Zapadno-bački okrug**

R. broj	MESTO	OPŠTINA	NASELJE
		SOMBOR	
1.	Bezdan		Bezdan
2.	Sombor		Josičko naselje
3.	Sombor		MZ. Gornja Varoš
4.	Sombor		MZ. Mlaka
5.	Sombor		širi centar
6.	Bački Monoštor		Romsko naselje
		APATIN	
1.	Sonta		Medan
2.	Sonta		Mandanovci
3.	Apatin		Romsko naselje
		ODŽACI	
1.	Bogojevo		Ferenc varoš
2.	Deronje		Čerga
3.	Odžaci		Odžaci
		KULA	
1.	Sivac		Sivac
2.	Kula		Kula
3.	Ruski Krstur		Ruski Krstur

15**5. Severno-bački okrug**

R. broj	MESTO	OPŠTINA	NASELJE
		KIKINDA	
1.	Kikinda		Veliki Bedem
2.	Kikinda		Stara Klanica
3.	Kikinda		Mali Bedem
4.	Kikinda		Putrija
5.	Bašaid		Naselje Zlatna buša
6.	Mokrin		Bedem Ivana Milutinovića
7.	Mokrin		Zlatna greda
8.	Novi Kozarci		Cigansko naselje
		KANJIŽA	
1.	Kanjiža		V reon
2.	Martonoš		Liget
3.	Horgoš		Mala Jama
4.	Horgoš		Vasiljevo
5.	Adorjan		Gornji put
		NOVI KNEŽEVAC	
1.	Đala		Đala
2.	Srpski Krstur		Srpski Krstur
3.	B. Arandelovo		B. Arandelovo
4.	N. Kneževac		Smiljevača

ADA			
1.	Ada		Ada
2.	Mol		Novo Selo
SENTA			
1.	Tornjaš		Petefi Šandora
2.	Senta		Kecelji

21

6. Srednje-banatski okrug

R. broj	MESTO	OPŠTINA	NASELJE
		ZRENJANIN	
1.	Zrenjanin		Surdulička III red
2.	Zrenjanin		Gradolica
3.	Zrenjanin		Dudara
4.	Zrenjanin		Ciganska mala
5.	Aradac		Bačurica
6.	Farkaždin		Jamura
7.	Klek		Klek
8.	Perlez		Krivo
9.	Elemir		Grobljanska
10.	Melenci		Jamura
11.	Bogoš		Bogoš
12.	Taraš		Taraš
13.	Tomaševac		Tomaševac
14.	Ečka		Sportska jamura
15.	Ečka		Ečka
ŽITIŠTE			
1.	Torda		Torda
2.	Begejci		Begejci
3.	Žitište		Žitište
4.	Ravni Topolovac		Ravni Topolovac
5.	Srpski Itebej		Srpski Itebej
NOVA CRNJA			
1.	Aleksandrovo (Velike Livade)		Velike Livade
2.	Radojevo		Cigan mala
3.	Srpska Crnja		Romsko naselje
4.	Nova Crnja		N. Crnja
NOVI BEČEJ			
1.	Novo Miloševo		Beodra
2.	Novi Bečej		Šušanj
3.	Novi Bečej		Begej
4.	Kumane		Kumane
SEČANJ			
1.	Sečanj		Sečanj
2.	Jaša Tomić		Jaša Tomić
3.	Neuzina		Neuzina
4.	Krajišnik		Krajišnik

32

7. Južno-banatski okrug

R. broj	MESTO	OPŠTINA	NASELJE
		PANČEVO	
1.	Dolovo		Čukur mala
2.	Pančevo		Mali rit
3.	Omoljica		Ul. Savska
4.	Starčevo		Šumica
5.	Banatsko Novo selo		III oktobar
KOVIN			
1.	Bavanište		Cigan mala
2.	Kovin		Ul. Proleterska

		VRŠAC	
1.	Vršac		Ul. Radnička
2.	Vršac		Balata
		OPOVO	
1.	Opovo		Novo naselje
		ALIBUNAR	
1.	Nikolinci		Cigan mala
		KOVAČICA	
1.	Crepaja		Ul. Proleterska
12			

8. Moravički okrug

		OPŠTINA	
R. broj	MESTO	ČAČAK	NASELJE
1.	Čačak		Park
2.	Čačak		Palilula
3.	Čačak		Košutnjak
4.	Čačak		Ključ
5.	Čačak		Ljubić
6.	Čačak		7. oktobar
		GORNJI MILANOVAC	
1.	Gornji Milanovac		Mala
7			

9. Zlatiborski okrug

		OPŠTINA	
R. broj	MESTO	POŽEGA	NASELJE
1.	Požega		Lisište
		PRIJEPOLJE	
1.	Prijepolje		Kolovrat
2			

10. Pomoravski okrug

		OPŠTINA	
R. broj	MESTO	ĆUPRIJA	NASELJE
1.	Ćuprija		Vašarište
2.	Ćuprija		Brana
3.	Ćuprija		Slavija
		PARAĆIN	
1.	Paraćin		Ul. Cara Dušana
2.	Trešnjevica		Trešnjevica
		JAGODINA	
1.	Strižilo		Strižilo
2.	Jagodina		Žanovo
3.	Jagodina		Karamatićeva mala
		DESPOTOVAC	
1.	Veliki Popović		Čangavir
9			

11. Šumadijski okrug

		OPŠTINA	
R. broj	MESTO	KRAGUJEVAC	NASELJE
1.	Kragujevac		Bagremar II
2.	Kragujevac		Bresnica

3.	Kragujevac	Licika
4.	Kragujevac	Kolonija
5.	Kragujevac	Palilule
6.	Korman	Korman
7.	Korićani	Drenovački put
8.	Jovanovac	Jovanovac
LAPOVO		
1.	Lapovo	prema Markovcu
2.	Lapovo	Centar
3.	Lapovo	kod auto puta
4.	Lapovo (selo)	Lapovo (selo)
5.	Lapovo	Mala
TOPOLA		
1.	Topola	Centar – kod kasarne
2.	Topola	Centar – kod Osnovne škole
3.	Topola	Centar
4.	Natalinci	Natalinci
ARANĐELOVAC		
1.	Arandelovac	Centar
2.	Arandelovac	nema ime
3.	Arandelovac	Jelinac
KNIĆ		
1.	Knić	Centar
2.	Knić	Majdan
3.	Gruža	Lipnica
RAČA		
1.	Rača	na ulazu u Raču
BATOČINA		
1.	Batočina	Crveni breg

25

12. Borski okrug

OPŠTINA		
R. broj	MESTO	NASELJE
BOR		
1.	Bor	Slatinski put
2.	Bor	Staro selište
3.	Bor	Čoko Borule
4.	Bor	Centar
5.	Bor	Sever
6.	Bor	Breznik
7.	Sikole	Sikole
NEGOTIN		
1.	Negotin	Romska mahala

8

13. Toplički okrug

OPŠTINA		
R. broj	MESTO	NASELJE
KURŠUMLIJA		
1.	Kuršumlja	Ciganska mala
2.	Kuršumlja	Vlasotince
PROKUPLJE		
1.	Žitni Potok	Ciganska mala
2.	Prokuplje	Carina
3.	Prokuplje	Čerkez mala
4.	Berilje	Berilje
BLACE		
1.	Blace	Romska mala
2.	Blace	Romsko naselje

8

14. Rasinski okrug

R. broj	MESTO	OPŠTINA KRUŠEVAC	NASELJE
1.	Kruševac		Čitluk I
2.	Kruševac		Čitluk II
3.	Kruševac		Marko Orlović
4.	Kruševac		Panjevac
5.	Kruševac		Stara čaršija
6.	Kruševac		Bivolje
7.	Naupare		Naupare
8.	Modrica		Modrica
9.	Šiljegovac		Šiljegovac
10.	Vitanovac		Vitanovac
11.	Dedina		Dedina
		TRSTENIK	
1.	Osaonica		Osaonica I
2.	Osaonica		Osaonica II
		VARVARIN	
1.	Suvaje		Suvaje

14**15. Braničevski okrug**

R. broj	MESTO	OPŠTINA POŽAREVAC	NASELJE
1.	Kostolac		Stari Kostolac
2.	Kostolac		Karadordeva
3.	Kostolac		Kanal
4.	Kostolac		Drmno
5.	Požarevac		Sopot
6.	Požarevac		Bordelj
7.	Požarevac		Živica
8.	Požarevac		Dragovac
9.	Požarevac		Đurđeve rupe
10.	Požarevac		Gornja mala
11.	Požarevac		Meminac
12.	Požarevac		Barake „Rad“
13.	Požarevac		Burjan
14.	Požarevac		Stakleno brdo
15.	Požarevac		Radna mala
16.	Požarevac		Batovac
17.	Požarevac		Bradarac
18.	Požarevac		Trnjane
19.	Požarevac		Petka
20.	Požarevac		Dubravica
		VELIKO GRADIŠTE	
1.	V. Gradište		Majur
2.	V. Gradište		Desine
3.	V. Gradište		Đurakovo
4.	V. Gradište		Majilovac
5.	V. Gradište		Kod groblja
		PETROVAC	
1.	Petrovac		Petrovac
		MALO CRNIĆE	
1.	Malo Crniće		Veliko Crniće
2.	M. Crniće		Salakovac
3.	M. Crniće		Crnjevac
		ŽABARI	
1.	Vlaški Do		Točka
2.	Žabari		Žabari
		KUČEVO	
1.	Komša		Neresnica
2.	Voluja		Brodica
		ŽAGUBICA	
1.	Žagubica		Žagubica

34

16. Zaječarski okrug

R. broj	MESTO	OPŠTINA	NASELJE
		BOLJEVAC	
1.	Boljevac		Hajduk Veljkova
2.	Rtanj		Rtanj
3.	Bogovinja		Bogovinja
4.	Lukovo		Lukovo
		KNJAŽEVAC	
1.	Knjaževac		Piratska mala
2.	Knjaževac		bez imena
3.	Miričevo		bez imena

7**17. Pirotski okrug**

R. broj	MESTO	OPŠTINA	NASELJE
		PIROT	
1.	Pirot		Prčevac
2.	Pirot		Čivlik
3.	Pirot		Rasadnik
4.	Gnjilan		Gnjilan
5.	Krupac		Krupac
6.	Poljska Ržana		P. Ržana
		BELA PALANKA	
1.	B. Palanka		Murica
2.	B. Palanka		Ciganska mala

8**18. Nišavski okrug**

R. broj	MESTO	OPŠTINA	NASELJE
		NIŠ	
1.	Niš		Crvena zvezda
2.	Niš		Stočni trg
3.	Niš		Beograd mala
4.	Gornji Matejevac		Gornji Matejevac
5.	Brzi Brod		Brzi Brod
6.	Kamenica		Kamenica
7.	Jelašnica		Jelašnica
8.	Prva Kutina		P. Kutina
9.	Popovac		Cigan mala
		ALEKSINAC	
1.	Aleksinac		Vasa Nikolić
2.	Aleksinački rudnici		A. Rudnici
3.	Glogovica		Ciganska mala
4.	Kraljevo		Kraljevo
5.	Mozgovo		Mozgovo
6.	Tešica		Cigan mala
7.	Prčilovica		Cigan mala
		SVRLJIG	
1.	Svrljig		Svrljig
		DOLJEVAC	
1.	Pukovac		Pukovac
		MEROŠINA	
1.	Balajnac		Balajnac

19

19. Pčinjski okrug

R. broj	MESTO	OPŠTINA	NASELJE
		BUJANOVAC	
1.	Bujanovac		Ul. Banjska
2.	Bujanovac		Moravska
3.	Bujanovac		M. N. Cale
4.	Bujanovac		Gnjilanski put
5.	Bujanovac		Morava 76
6.	Bujanovac		Jašića Došića
7.	Bujanovac		Salvatore
8.	Bujanovac		Ul. Karadorde Petrović
		SURDULICA	
1.	Binovce		Binovce
2.	Masurica		Masurica
3.	Jelašnica		Jelašnica
4.	Surdulica		Gornja i Donja mahala
5.	Surdulica		Novo naselje
6.	Surdulica		Piskavica kolonija
		VRANJE	
1.	Vranje		Beli kamen
2.	Vranje		Sarajina
3.	Vranje		Romsko groblje
4.	Vranje		Pandžurište
5.	Vranje		Gornja čaršija
6.	Vranjska Banja		Garamadže Ogoš

20**20. Jablanički okrug**

R. broj	MESTO	OPŠTINA	NASELJE
		LESKOVAC	
1.	Leskovac		Sat mala
2.	Leskovac		Podvor
3.	Leskovac		Slavka Zlatanovića
4.	Predejane		Donja mahala
5.	Grdelica		7. juli
6.	Šarlince		Šarlince
7.	Meda		Meda
8.	Brestovac		Preko pruge
9.	Donje Brijanje		Donje Brijanje
10.	Turekovac		Stara i nova mahala
11.	Vinarce		Čiflik Mira
12.	Pečenjevce		Cigan mala
		LEBANE	
1.	Bošnjace		Nova mahala
2.	Bošnjace		Romska mahala
3.	Lebane		Ž. J. Španac
4.	Konjino		Konjino
5.	Lebane		Nemački logor
		BOJNIK	
1.	Bojnik		Romsko naselje
2.	Crkvice		„Dušan Đorđević“
		VLASOTINCE	Donja mahala
1.	Vlasotince		Vlasotince
2.	Dejan		Dejan
		MEDVEDA	
1.	Medveda		Omladinska

22

21. Podunavski okrug

R. broj	MESTO	OPŠTINA	NASELJE
		SMEDEREVSKA PALANKA	
1.	Smederevska Palanka		Kolonija
2.	Smederevska Palanka		nema ime
3.	Azanja		Azanja
4.	Selevac		Selevac
		SMEDEREVO	
1.	Smederevo		Oblici
2.	Smederevo		Carina
3.	Smederevo		Provalija
4.	Vranovo		Vranovo
5.	Mihajlovac		Mihajlovac
6.	Saraorci		Saraorci
7.	Osipaonica		Osipaonica
8.	Lugovčina		Lugovčina
		VELIKA PLANA	
1.	Velika Plana		nema ime
2.	Lozovik		Mala
3.	Miloševac		Mala
4.	Skobalj		Mala
5.	Veliko Orašje		Mala

16**22. Kolubarski okrug**

R. broj	MESTO	OPŠTINA	NASELJE
		VALJEVO	
1.	Valjevo		Novo naselje
2.	Valjevo		Sedžuri
3.	Valjevo		Bair
4.	Dublje		Dublje
5.	Gola glava		Balačka
6.	Gornja Grabovica		Gornja Grabovica
7.	Kotešica		Kotešica (Divlje brdo)
		LAJKOVAC	
1.	Lajkovac		Ul. Sveti Sava
2.	Lajkovac		Pruga
3.	Pepeljevac		Dalež i Karanovac
4.	Dubrava		Dubrava
		UB	
1.	Kalenić		Kalenić
2.	Ub		Bogdanovica
		MIONICA	
1.	Tolić		Tolić
2.	Nanomir		Nanomir
		LJIG	
1.	Milavac		Milavac
		OSEČINA	
1.	Pecka		Jalovik–Pecka
2.	Gornje Cmiljevo		Gornje Cmiljevo

18

23. Mačvanski okrug

R. broj	MESTO	OPŠTINA	NASELJE
		ŠABAC	
1.	Šabac		MZ Jevremova
2.	Šabac		MZ Livade
3.	Šabac		MZ Letnjikovac
4.	Šabac		MZ Kamičak
5.	Šabac		MZ Kamenjak
6.	Šabac		MZ 29. novembar
7.	Šabac		MZ Preki šor
8.	Šabac		MZ Donji šor
9.	Šabac		MZ Bair
10.	Pocerski Pričinović		P. Pričinović
11.	Nakučani		Nakučani
12.	Gornja Vranjska		G. Vranjska
13.	Mala Vranjska		M. Vranjska
14.	Žabar		Žabar
15.	Tabanović		Tabanović
16.	Mišar		Mišar
17.	Culjaković		Culjaković
18.	Bogosavac		Zabran
19.	Ribari		Ribari
20.	Duvanište		Duvanište
21.	Petlovača		Petlovača
22.	Bela Reka		Bela Reka
23.	Varna		Varna
24.	Drenovac		Drenovac
25.	Dobrić		Dobrić
26.	Prnjavor		Prnjavor
27.	Zminjak		Zminjak
28.	Skradani		Skradani
29.	Lipolist		Lipolist
30.	Maovi		Maovi
31.	Mačvanski Pričinović		M. Pričinović
32.	Ševarice		Ševarice
33.	Petkovica		Petkovica
34.	Štitar		Štitar
35.	Majur		Majur
36.	Jelenča		Jelenča
37.	Zablače		Zablače
38.	Rumska		Rumska
39.	Sinošević		Sinošević
40.	Pocerski Metković		P. Metković
41.	Šabac		Veliki Popović
KOCELJEVA			
1.	Donje Crniljevo		D. Crniljevo
2.	Brdarica		Brdarica
3.	Draginje		Mahala I
4.	Draginje		Mahala II – Novo naselje
5.	Draginje		Centar
6.	Draginje		Šabačko Draginje
7.	Koceljjeva		MZ Donji šor
8.	Koceljjeva		Centar
9.	Svileuva		Svileuva
11.	Draginje		Draginje
12.	Koceljjeva		Koceljjeva
VLADIMIRCI			
1.	Lojanice		Doline
2.	Mehovine		Mehovine
3.	Jalovik		Jalovik
4.	Jalovik		Gomilica
5.	Jazovnik		Jazovnik
6.	Krnule		Krnule
7.	Debre		Debre
8.	Provo		Provo
9.	Zvezd		Zvezd
10.	Vukošić		Orlovac

BOGATIĆ

1.	Bogatić	Cigan mala
2.	Klenje	Klenje
3.	Glušci	Glušci
4.	Crna Bara	Crna Bara
5.	Badovinci	Mala
6.	Bogatić	Ul. S. Martinovića
7.	Bogatić	Varoš mala
8.	Bogatić	Deponija

LOZNICA

1.	Loznica	Mala
2.	Loznica	Gradilište (barake)
3.	Lešnica	Mala
4.	Jadranska Lešnica	Cigan mala
5.	Banja Koviljača	Paulje
6.	Čokešina	Stražnica
7.	Joševa	Cigan mala

LJUBOVIJA

1.	Ljubovija	Alin grm
2.	Ljubovija (Veliki Majdan)	Zabran

KRUPANJ

1.	Krupanj	Mala
2.	Likodra	Mala

81**24. Raški okrug**

R. broj	MESTO	OPŠTINA	NASELJE
		NOVI PAZAR	
1.	Postenje (Blaževo)		Postenje
2.	Novi Pazar		Batnik
3.	Šavci		Šavci (Rajinović)
		RAŠKA	
1.	Raška		Kučevski lug
2.	Raška		Trnavska reka
		KRALJEVO	
1.	Kraljevo		Stari aerodrom
2.	Kraljevo		Romska grdica I
3.	Kraljevo		R. Grdica II
		VRNJAČKA BANJA	
1.	Vrnjačka Banja		Rudinci
2.	Gračac		Gračac

10**25. Grad Beograd**

R. broj	MESTO	OPŠTINA	NASELJE
		OBRENOVAC	
1.	Obrenovac		Muzička kolonija
2.	Obrenovac		Dren I
3.	Obrenovac		Dren II
4.	Obrenovac		Grabovac
5.	Obrenovac		Stubline I
6.	Obrenovac		Stubline II
7.	Obrenovac		Orašac
8.	Obrenovac		Ljubinić
9.	Obrenovac		Bošnjaci
10.	Obrenovac		Zabrežje
11.	Obrenovac		Kocka
12.	Obrenovac		Vašarište
13.	Obrenovac		Kol. centar
14.	Obrenovac		Šljivice

MLADENOVAC

1.	Mladenovac	Šarplaninska
2.	Mladenovac	Bataševo
3.	Mladenovac	Male Granice
4.	Mladenovac	Karadordeva
5.	Mladenovac	Medulužje
6.	Mladenovac	Jagnjilo

LAZAREVAC

1.	Lazarevac	Sokolovo
2.	Lazarevac	Veliki Crljeni
3.	Lazarevac	Vreoci
4.	Lazarevac	Šopić
5.	Lazarevac	Lukavica

BARAJEVO

1.	Srednji Kraj	Srednji Kraj
2.	Naselje Gaj	Naselje Gaj
3.	Manić	Manić
4.	Lisović	Spasovina

SOPOT

1.	Sopot	Ropčevo
----	-------	---------

PALILULA

1.	Beograd	Padinska Skela
2.	Beograd	Višnjica
3.	Beograd	Politika
4.	Beograd	Reva
5.	Beograd	Deponija
6.	Beograd	Mali Leskovac
7.	Beograd	Kotež – Bitolj
8.	Beograd	Kotež – Sutjeska
9.	Beograd	Kotež – Sebeš
10.	Beograd	Borča
11.	Beograd	Krnjača
12.	Beograd	Besni Fok
13.	Beograd	Jabučki Rit
14.	Beograd	Veliko Selo
15.	Beograd	Čalije

VOŽDOVAC

1.	Beograd	Gospodara Vučića
2.	Beograd	Ripanj – stanica
3.	Beograd	Ripanj – Tri bandere
4.	Beograd	Ripanj – Mala ramača
5.	Beograd	Selo Rakovica
6.	Beograd	Marinkova bara
7.	Beograd	Kumodraž – potok
8.	Beograd	Kumodraž – selo
9.	Beograd	Kumodraž – ranč
10.	Beograd	Voronješka

ČUKARICA

1.	Beograd	Rušanj
2.	Beograd	Hipodrom
3.	Beograd	Čukarička padina „Šume“
4.	Beograd	Makiš – put
5.	Beograd	Makiš – šuma
6.	Beograd – Žarkovo	Šavnička
7.	Beograd – Žarkovo	Rupčine
8.	Beograd – Žarkovo	Bele vode
9.	Beograd – Sremčica	Bunar
10.	Beograd – Sremčica	Naselje
11.	Beograd – Sremčica	Groblje
12.	Beograd – Železnik	Naselje
13.	Beograd – Železnik	Groblje

ZEMUN

1.	Beograd	Grmeč
2.	Beograd – Zemun Polje	Pruga
3.	Beograd – Zemun Polje	Naselje

4.	Batajnica	Batajnica
5.	Beograd	Galenika
6.	Beograd	Zemun – Kongrap
7.	Beograd	Ciganske rupe
8.	Beograd	Ledine – poljana
9.	Beograd	Vojni put
10.	Beograd	Marije Bursać
11.	Beograd	Surčin
12.	Beograd	Ledine – naselje
NOVI BEOGRAD		
1.	Beograd	Staro sajmište
2.	Beograd	Tošin bunar
3.	Beograd	Jurija Gagarina
4.	Beograd	Hajat
5.	Beograd	Gazela
6.	Beograd	dr Ivana Ribara – blok 61
7.	Beograd	Blok 70
8.	Beograd	Blok 28
9.	Beograd	Bežanijska kosa
ZVEZDARA		
1.	Beograd	Mali Mokri Lug
2.	Beograd	Majdan
3.	Beograd	Veliki Mokri Lug
4.	Beograd	Orlovsko naselje
5.	Beograd	Bosutska
RAKOVICA		
1.	Petlovo brdo	Duboki potok
2.	Beograd	Rakovica – kamenolom
3.	Beograd	Tehnogas
4.	Beograd	Kijevo
5.	Beograd	Resnik
VRAČAR		
1.	Beograd	Bulbuder
STARI GRAD		
1.	Beograd	Betonjerka – Stari grad
SAVSKI VENAC		
1.	Beograd	Zvečanska

CIP – Katalogizacija u publikaciji
Narodna biblioteka Srbije, Beograd

316.347 (=214.58) (497.11)
316.666 (=214.58) (497.11)
316.728 (=214.58) (497.11)
376.74 (=214.58) (497.11)
316.334.54 (=214.58) (497.11)
314.117 (=214.58) (497.11)

JAK[I], Bo`idar
Umetnost preživljavanja : gde i kako
žive Romi u Srbiji / Božidar Jakšić, Goran
Bašić ; [translated by Ivana Spasić] . –
Beograd : Institut za filozofiju i društvenu
teoriju, 2005 (Beograd : „Filip
Višnjić“). – 297 str. : graf. prikazi,
tabele ; 25 cm. – (Biblioteka Disput)

Tiraž 500. – Tekst na srp. i engl. jeziku.
– Napomene i bibliografske reference uz
tekst. – Bibliografija : str. 183–192.

ISBN 86–17–13148–9

1. Ba{i}, Goran

a) Romi – Interdisciplinarni pristup –
Istra`ivawe – Srbija b) Socijalna
interakcija – Romi – Srbija
COBISS.SR–ID 123617292